

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кременчуцький національний університет
імені Михайла Остроградського

На правах рукопису

Маслак Володимир Іванович

УДК 930.1 (470+438):94(477)«16/17»

Ранньомодерна українська державність в сучасних польській та російській
історіографіях

07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
Брехуненко Віктор Анатолійович
доктор історичних наук, професор

Кременчук – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНЕ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ТЛО ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО БАЧЕННЯ ІСТОРІЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПОЛЬЩІ ТА РОСІЇ.....	25
2.1. Вплив радикальних змін суспільного ландшафту.....	25
2.2. Проблема оновлення дослідницького інструментарію.....	35
2.3. Перегляд / консервування концептуальних підходів до прочитання ранньомодерної української історії.....	50
РОЗДІЛ 3. ОБРАЗ РАНЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	77
3.1. Базові теоретичні підходи.....	77
3.2. Понятійний апарат.....	89
3.3. Концепції.....	96
РОЗДІЛ 4. ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКА МОДЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	185
4.1. Базові теоретичні підходи.....	185
4.2. Понятійний апарат.....	195
4.3. Концепції.....	201
РОЗДІЛ 5. МОДЕРНІЗАТОРСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	274
5.1. Базові теоретичні підходи.....	274
5.2. Понятійний апарат.....	278
5.3. Концепції.....	283
РОЗДІЛ 6. ПРІОРИТЕТНИЙ ДОРОБОК ПОЛЬСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ.....	342
6.1. Спектр піонерських та поглиблювальних досліджень.....	342
6.2. Археографічні публікації.....	358
ВИСНОВКИ.....	381
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	397

ВСТУП

Актуальність теми. Необхідність глибокого дослідження образу ранньомодерної української державності в сучасній польській та російській історіографіях визначається кількома головними чинниками. Відправним пунктом, безумовно, є той факт, що поява та функціонування Гетьманщини не тільки мали визначальний вплив на подальшу українську перспективу, а й призвели до глибоких геополітичних змін у регіоні, наслідки яких до сьогодні відлунюють на долі всього східноєвропейського простору. Відповідно осмислення феномену ранньомодерної української державності мусило посісти важливе місце в польському та російському історичних наративах. Внаслідок цього польська та російська історіографії традиційно належали поруч з українською до основних суб'єктів дослідження та концептуалізації історії Гетьманщини.

Освоєння історії Гетьманщини, без сумніву, завжди створювало (і створює нині) високу конкурентну напругу між українською, польською та російською історіографіями. Адже від того наскільки життєздатними виявляться ті чи інші концепції залежали не тільки базові уявлення про ходу української історії та про співвідношення українського історичного процесу з польським та російським, а й реалізація ідеологічних і політичних інтересів сторін. Водночас особливості прочитання ранньомодерної української державності були і залишаються одним із головних чинників формування загального образу українства в історичній пам'яті населення Польщі та Росії. Крім того, польські концепції, а особливо російські, серйозно впливали і впливають на образ української історії у світі. Тож якою була доля попередньої традиції в кінці ХХ – на початку ХХІ ст., коли обидві історіографії увійшли в період непростих трансформацій, позначених модернізацією бачення ролі історії, дослідницького інструментарію та проблематики досліджень? Які сучасні концепції транслують польська та російська науки в історіографічний простір?

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація

виконана в межах науково-дослідної теми кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського «Актуальні проблеми дослідження історії України: джерелознавство, історіографія, методологія» (№ 5210951).

Метою дослідження є з'ясування образу ранньомодерної української державності в сучасних польській та російській історіографіях. Реалізація мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати особливості дослідження проблеми в історіографії та сформуванню репрезентативну джерельну базу;

- простежити внутрішньонаукові та позанаукові передумови формування у Польщі та Росії новітніх концепцій історії ранньомодерної української державності;

- з'ясувати базові, підходи, термінологічний апарат сучасних польської та російської історіографій у площині дослідження ранньомодерної української державності;

- простежити співвідношення сучасних інтерпретацій польських та російських істориків з попередніми історіографічними традиціями, притаманними польській та російській історичним наукам;

- з'ясувати зміст новітніх польських та російських концепцій ранньомодерної української державності та їхнє місце в сучасному науковому просторі;

- визначити вплив корпусу конкретно-проблемних досліджень, які проводилася в різних історіографічних середовищах, на конструювання в Польщі та Росії образів ранньомодерної української державності;

- визначити піонерський внесок сучасних польських та російських істориків в дослідження проблеми та в розширення актуалізованої джерельної бази.

Об'єктом дослідження є процес історіографічного освоєння історії ранньомодерної української державності.

Предметом дослідження є вивчення та концептуалізація історії

ранньомодерної української державності в сучасних польській та російській історіографіях.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець 1980-х – середину 2010-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено тим, що з кінця 1980-х рр. стартує якісно новий етап розвитку польської та російської історіографій під впливом радикальних змін пов'язаних із формуванням нового інтелектуального та суспільно-політичного тла, а також початком інтеграції обох історичних наук до світового наукового простору. Верхня хронологічна межа обрана з урахуванням того, що саме у 2010-х рр. в обох історіографіях остаточно сформувалися сучасні базові підходи до дослідження історії ранньомодерної української державності, до конструювання її образу, а також викристалізувалися фундаментальні характеристики різних версій останнього.

Методи дослідження. Оскільки методологія, як влучно висловився ще М. Вебер, «завжди є тільки усвідомленням засобів, які виправдали себе на практиці», для реалізації завдань дослідження обрано сукупність взаємопов'язаних між собою методів, застосування яких дозволяє досягти поставленої мети. Серцевиною є принцип історизму, який передбачає розгляд будь-якого явища в його саморозвитку під впливом різноманітних факторів. Крім того, залучено принципи об'єктивності, цілісності та контекстуалізації. З огляду на особливості об'єкту і предмету дослідження використання усіх зазначених принципів досягається через залучення таких методів, як: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, логічний, системний підхід, сходження від абстрактного до конкретного і навпаки. Поєднання різних методів дозволило глибше проникнути в сутність предмету дослідження, чіткіше виділити вузлові аспекти проблеми та сформулювати вмотивовану стратегію дослідження.

Наукова новизна дисертації полягає насамперед у тому, що образ ранньомодерної української державності в сучасних польській та російській історіографіях вперше став предметом цілісного дослідження. З'ясовано, що кінець 1980-х – початок 1990-х рр. виявився переломним для концептуалізації

проблеми як у польській, так і в російській історіографії. У Польщі набув остаточного завершення започаткований у 1970–1980-ті рр. процес поступової маргіналізації традиційних підходів, базованих на концепціях «меча, хреста і плуга», «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої», «домової війни», які відсунуті на маргінес, і лише подеколи вчувається їхній відгомін як залишкових явищ в історіографічному просторі. Доведено, що в основу сучасних польських інтерпретацій покладено концепцію «Центрально-Східної Європи», а також визнання самостійності українського історичного процесу, закономірності появи в середині XVII ст. Української держави, нової української еліти та природності існування власних інтересів останньої, відмінних від інтенцій усіх сусідів і спрямованих на міжнародне визнання та суверенітет Гетьманщини. Простежено, що надзвичайно рельєфно істотну еволюцію підходів польської історіографії відтілюють наступні фактори: концептуалізація проблеми незалежності Гетьманщини, поява опції, яка перекладає на Річ Посполиту головну провину за кризу в Україні та набуття Московією геополітичної переваги в Східній Європі, опрацювання концепції турецького протекторату як оптимальної альтернативи для Гетьманщини, інтерпретація доби Івана Мазепи крізь призму ранньомодерних європейських політико-правових уявлень.

Водночас з'ясовано, що провідною ознакою російської історіографії став розкол доти єдиного концептуального поля на два табори: традиціоналістський і модернізаторський. Типологізовано базові характеристики обох. Традиціоналістський табір, до якого належать переважна частина російських істориків, уособлює собою органічне продовження давньої від XVIII ст. великодержавницької традиції прочитання українського минулого. Магістральним напрямком стала адаптація концепції «загальноросійської культури» до нових наукових викликів. З'ясовано, що фундаментальний тренд традиціоналістського напрямку полягає у запереченні самостійності українського історичного процесу, використанні опції «єдиного народу», належність до якого нібито усвідомлювалася і в Московії, і православними Речі Посполитої», інтерпретації Переяславської ради 1654 року як усвідомленого

вибору більшості «народу» для відновлення «втраченої єдності» та як акту утворення «єдиної держави».

Натомість модернізаторське крило, безумовним лідером якого є Т. Таїрова-Яковлева, активно дрейфує від великодержавницької канви, що потягнуло за собою принципове зближення позицій цього табору з польською та українською історіографіями на засадах визнання: а) самодостатності українського історичного наративу; б) відновлення в середині XVII ст. державності як запоруки природного розвитку українського світу; в) змагань за утвердження Гетьманщини та ідеологічного обґрунтування цього процесу як фокусу української історії другої половини XVII – XVIII ст.; г) українсько-московського зближення середини XVII ст. як суто тактичного кроку нової української еліти. У рамках модернізаторської течії образ Івана Мазепи та Мазепинської доби, який рішуче пориває з російською історіографічною традицією, водночас перегукується з інтерпретаціями сучасних українських істориків. Саме в рамках модернізаторського крила було опрацьовано внутрішню цілісну концепцію, відкриту для удосконалень та конкурентоспроможною в історіографічному просторі, тоді як традиціоналістський табір зосереджений на проблемі нівеляції впливу і новітніх емпіричних напрацювань, і концептуалізацій на життєздатність російського великодержавницького образу. Встановлено, що сучасні інтелектуальні виклики провокували появу різновекторних реакцій, які розбалансовують традиціоналістську концепцію, роблячи її ще більш уразливою.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних та узагальнюючих праць з історії розвитку польської та російської історіографії, сучасної історіографічної ситуації загалом, а також з еволюції інтелектуальних уявлень та ідей. Крім того, положення і висновки дисертації актуальні для вироблення стратегій подальших досліджень ранньомодерної української державності. Матеріали дисертації також сприятимуть збагаченню відповідних

підручників для вузів та відповідних курсів лекцій.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднювалися на міжнародних наукових конференціях: «Гуржіївські історичні читання» (Черкаси 20–21 вересня 2007 р.); «Сучасні проблеми в дослідженні історії запорозького козацтва (Запоріжжя 11–12 жовтня 2007 р.)»; «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» (Полтава 10–12 червня 2009 р.); «Гадяч – гетьманська столиця України. Історія, культура, національна пам'ять» (Гадяч 4–5 лютого 2010 р.); «Шості Богданівські читання» (Черкаси 10 грудня 2010 року); «Проблеми культурної ідентичності: співвідношення традиційного і модерного аспектів ідентифікації» (Острогоз 15–16 квітня 2011 р.); «Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі» (Севастополь 6–10 червня 2012 р.); «Теоретические и практические проблемы современной науки» (Москва 1 березня 2013 р.); «Ruthenia divida: цивілізаційні орієнтири та політичні протиріччя козацьких еліт другої половини XVII ст.» (Київ 15 травня 2013 р.); «Історія степової України XVII – XX ст.» (Запоріжжя 31 травня 2013 р.); «Nastoleni moderni vedy – 2013» (Прага, Чехія 27 вересня – 5 жовтня 2013 року); «Ziemia Slobodzka – Donbas – Krym – Cherson – Odessa w życiu Ukrainy. Historia, język, kultura, religia, gospodarka, polityka» (Краків, Польща 3–4 листопада 2014 року); Переяславська рада 1654 року і доля українського народу (Переяслав-Хмельницький 28 січня 2014 року).

Публікації. Результати дослідження оприлюднені у двох авторських монографіях, 22-х статтях, опублікованих у виданнях, які включені до переліку фахових.

Структура дисертації визначається її метою та завданнями. Дисертаційна робота складається зі вступу, шести розділів (16 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг рукопису становить 480 сторінок, з них 396 – основного тексту. Список використаних джерел містить 852 найменування.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Образ ранньомодерної української державності ще не був об'єктом спеціального цілісного вивчення. Історіографічний доробок тут представлений низкою локальних досліджень над освоєнням та концептуалізацією російськими та польськими істориками окремих аспектів питання. Частина напрацювань є добрим інтелектуальним стимулом для подальшого осмислення проблеми. При цьому не робилося спроб подивитися з компаравістичної перспективи й порівняти підходи російської та польської історіографії, а також виявити генеральні закономірності, зв'язок з тими чи іншими історіографічними традиціями, перегуки, принципіві й тактичні відмінності.

Єдину спробу перевести питання в площину з'ясування еволюції власне концептуальних опцій тлумачення ранньомодерної української історії (на прикладі польської історіографії) зробила Н. Яковенко. Дослідниця показала, що вже в 1960–1970-х рр. з'явилися ознаки відмови польських істориків від традиційного сприйняття ранньомодерного українського минулого як частини польської історії (в рамках «національної історії») та переходу до визнання українського козацтва самостійним суб'єктом історичного процесу. Такі зміни були навіть кваліфіковані як *«концептуальний поворот»*, який слід визнати *«неабиякою історіографічною революцією»* в польській науці [489, 83]. За плідними спостереженнями дослідниці, у 1980-ті рр. тенденція лише посилювалася, підштовхнута появою новаторської праці Т. Хинчевської-Геннелі про особливу *«руську»* свідомість не тільки козацтва, а й шляхетського загалу. У підсумку *«українське минуле перетворилося на самодостатню ділянку знання»* [489, 84–88].

Сама Т. Хинчевська-Геннелі докладає рук до стислого аналізу доробку польської історіографії на ниві дослідження історії українського козацтва. Власне вона першою і звернула увагу на новаторство З. Вуйціка на початку

1960-х рр. як на відправний пункт змін у польській історіографії [556, 285, 287]. Коротко розглядаючи козакознавчий доробок Я. Качмарчика, В. Серчика та З. Вуйціка, дослідниця ставить згаданих істориків на чоло впровадження новітніх піходів до історії козацтва та Гетьманщини, особливо акцентуючи увагу на тезі В. Серчика, що *«Якби Хмельницький і козаки були незалежні від Речі Посполитої і не виголошувала вона до них жодних претензій, не пхалися б тоді до визнання влади московського царя»* [556, 291]. При цьому Т. Хинчевська-Геннель, а також К. Бобятинський стали авторами оглядів нечисленної загалом сучасної польської літератури про діяльність І. Мазепи, а П. Кроль – про Пилипа Орлика [544, 71–80; 679, 143–159]. Відзначаючи головні тенденції польської історіографії, перелічені автори констатували явну другорядність цієї проблематики в Польщі порівняно з українською історіографією.

Напередодні ювілею Гадяча 1658 р. і сплеску у зв'язку з цим відповідних досліджень в Україні, Польщі та Росії з-під пера К. Бобятинського в рамках спільного українсько-польського видавничого проекту, з'явилася розлога розвідка про дослідження проблематики Гадяцької унії 1658 р. в польській історіографії академічної доби, пізніше передрукована й у Польщі. Частина статті безпосередньо присвячена образу унії в історіографії 1990-х р. – початку ХХ ст. Вписуючи останню в попередній контекст, дослідник дійшов ключового висновку про остаточний перехід польських істориків в цей період до концептуалізації Гадяцької унії крізь призму визнання опції реформування Речі Посполитої в державу трьох народів як оптимального шляху вирішення українського питання та кризи Речі Посполитої, породженої ним в середині ХVІІ ст. Головна дискусія точиться навколо того, наскільки готові були Варшава і Чигирин, і чи спізнилася чи ні ідея унії [125, 306–349].

Так само наближення 350-річчя Переяславської ради 1654 року викликало появу ґрунтовної статті М. Нагельського «Переяславська рада 1654 року в польській історіографії». Підходи сучасних дослідників Я. Качмарчика, В. Серчика, А. Міроновича та ін. розглянуто на тлі специфіки історіографічного

освоєння польськими істориками цієї проблеми в минулому. Наголошується на прогресі в дослідженні такої проблеми, як релігійна ситуація в Україні та конфесійні аспекти українсько-московського зближення. Особливо ж відзначено появу оригінальної концепції Я. Качмарчика, яка йде врозріз з попередньою традицією і згідно з якою Б. Хмельницький пішов на Переяславську раду 1654 р. лише тому, що потрапив у політичну пастку, з якої не знайшов іншого виходу [325, 653–679].

Роком пізніше побачила світ стаття К. Петкевича «Переяславська рада 1654 года в найновішій польській історіографії та публіцистиці», яка концептуально перегукується з працею М. Нагельського. Окресливши кількома мазками головні риси польської історіографічної спадщини з цієї проблеми, К. Петкевич спробував подати стислий образ дослідницьких підходів, притаманних сучасним польським історикам. Загальний вердикт дослідника невтішний: напрацювання останніх більш ніж скромні. Попри ключове значення для всієї східноєвропейської історії Переяславська рада не тішилися спеціальною увагою [340, 184]. Виділяються лише три концептуалісти З. Вуйцік, Я. Качмарчик та В. Серчик. У решті випадків, на надто вже сувору думку автора статті, *«опис подій, як і їхня інтерпретація не виходили за рамки виставлені З. Вуйціком, Я. Качмарчиком та В. Серчиком»* [340, 203]. Власне цінні спостереження К. Петкевича й торкаються підходів цих трьох дослідників. І якщо оцінки концепцій З. Вуйціка та Я. Качмарчика суголосні з раніше висловленими судженнями Е. Хинчевської-Геннель та М. Нагельського, розвиваючи їх, то у випадку з В. Серчиком, К. Петкевич вперше звернув увагу на еволюцію його тлумачення юридичного боку Березневих статей та наслідків Переяславської ради загалом.

Зрештою, у Польщі з'явилися друком короткі історіографічні (радше анотовані бібліографічні) огляди, присвячені сучасним дослідженням постаті гетьмана Івана Виговського в польській та інших історіографія [624, 171–191], польським працям з початкового етапу української Національно-визвольної війни [673, 73–178], археографічним публікаціям польських та українських

дослідників 1990-х рр. – початку XXI ст. з історії українського козацтва [731, 240–245]. В останньому з оглядів М. Нагельський надзвичайно критично оцінив стан польської археографії в цій ділянці станом на 2002 р., наголошуючи на тому, що *«поважні досягнення української сторони у публікації джерел з історії козацтва залишаються в разючій диспропорції з досягненнями польських істориків»* [731, 244].

З доробку сучасних російських істориків найбільшу увагу приковували їхні напрацювання у царині української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та доби Івана Мазепи. З першої проблеми в Україні 2005 р. була навіть захищена кандидатська дисертація [136]. Її автор, Д. Бранцев, також видав кілька статей [131–135]. Спроба цілісного погляду на особливості освоєння доби Б. Хмельницького в сучасній російській історіографії виявилася амбівалентною. З одного боку, дослідник досяг очевидних успіхів. Зокрема, широко проаналізована інституціоналізація досліджень з української історії в сучасній Росії. Цінними є спостереження стосовно того, що в шкільних програмах історія української Національно-визвольної війни трактується як внутрішньо російська проблема, а підручники для вузів ретранслюють радянську концепцію «возз'єднання України з Росією» [134, 203–206]. Висновки Д. Бранцева перегукуються з узагальненнями Т. Таїрової-Яковлевої, зробленими що цікаво, на прикладі, іншого ряду російських підручників та загальників з історії. Як констатувала петербурзька дослідниця, попри всі переміни на російському історіографічному полі підручники пропонують старе радянське бачення проблеми й відштовхуються від концепції «возз'єднання України з Росією» з використанням відповідної термінології [511, 85–90].

Водночас дослідження Д. Бранцевим власне історіографічної ситуації зводиться здебільшого до простого реферування праць різних російських істориків (найповніше Л. Заборовського, Б. Флорі, Г. Саніна та Т. Таїрової-Яковлевої). Показово, що при аналізі монографічних досліджень розглянуто по порядку кожен розділ. Така дослідницька стратегія сама по собі значно звузила дослідницьку перспективу, призвівши до того, що проблематика залишилася не

проаналізованою під кутом з'ясування концептуальних підходів російської історіографії та можливої їхньої еволюції порівняно з радянським періодом. Не показані реальні поділи за цією ознакою в середовищі російських дослідників, концептуальний доробок російської історіографії не вписано в загальний дослідницький контекст, не відтінено випадків піонерського внеску в розробку прикладної тематики. Розрізнені спостереження стосовно поглядів і підходів різних дослідників (часами плідні, зокрема щодо прочитання російськими істориками православного фактору) не створюють цілісного враження про питоми ознаки сучасної російської історіографії української Національно-визвольної війни середини XVII ст.

Натомість кілька сюжетів результативно порушив у своїх змістовних статтях В. Яценко. Зокрема, він першим зробив плідну спробу проаналізувати окремі складові термінологічного апарату сучасних російських істориків щодо Національно-визвольної війни, констатувавши збереження основного тренду радянських часів з поняттям-символом «возз'єднання України з Росією» на чолі, а також появу нових тенденцій, які полягали у впровадженні до обігу поняття «Хмельниччина» та заміни 1648–1654 рр. як хронологічних рамок війни на обтічну формулу «середина XVII ст.» [519, 268–270]. Дослідник констатував *«живучість імперської моделі»* описування українських подій і процесів, відзначивши, що лише Т. Таїрова-Яковлева *«намагається неупереджено дивитися на різні аспекти Козацької революції 1648–1657 рр.»* [519, 270–275].

Стисло аналізуючи підходи російських дослідників до дослідження українсько-московської війни 1658–1659 рр. (чомуś вона названа «козацько-московською»), В. Яценко використав порівняльну перспективу, розглядаючи на тлі української історіографії. Дослідник доходить вмотивованого висновку про домінування і в цій ділянці сучасної російської історіографії схожої картини, коли традиційні великодержавницькі підходи поєднуються з новими тенденціями відмови від великодержавницької парадигми, оприєвнені у працях Т. Таїрової-Яковлевої. Утім, основна канва російської історіографії зводить

причини виникнення російсько-української війни 1658–1659 рр. до козацького заколоту, банальної зради Івана Виговського та частини козацької старшини, трактує Гадяцьку унію 1658 р. та Конотопську битву 1659 р. з перспективи інтересів Московії щодо вкорінення в Україні [519, 386; 520, 308–315]. Крім того, за припущенням автора, *«на сьогодні проблема козацько-московської війни 1658–1659 рр. та Конотопської битви 1659 р. в українсько-російському науковому дискурсі є предметом не стільки наукового дослідження, скільки полем битви між істориками»* [519, 387].

У рецензії на дві книги російського історика О. Малова, В. Яценко констатує підхід історика до трактування Переяслава 1654 р. у дусі тез «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією», а військово-політичного союзу козаків з татарами – під знаком доведеної до абсолюту концепції «турецько-татарської експансії». Російському досліднику закидаються слабка орієнтація в сучасній українській науковій літературі та низка фактологічних ляпсусів, зокрема казусні тези про великі втрати війська Б. Хмельницького у битвах на Жовтих Водах та під Пилявцями [518, 302–303]. Водночас В. Яценко влучно підмітив ту новацію в російській історіографії, що початок війни з Річчю Посполитою почали в Росії трактувати не в дусі наголошення на православній солідарності з одновірною Україною, а як крок на шляху реалізації панправославної ідеї відновлення під скіпетром московського царя православного царства Костянтина Великого [518, 303–302]. Правда, В. Яценко пов'язує впровадження в сучасний історіографічний простір цієї концепції з іменем І. Андрєєва, тоді як відповідні ідеї містяться й у хронологічно паралельних працях С. Лобачова та С. Фаїзова [78, 233, 2435, 237; 288, 132, 139, 141; 438, 129], тим більше, що останні є стисло науковими на відміну від науково-популярної монографії І. Андрєєва, яка обачила світ у серії «ЖЗЛ».

Ще один блок історіографічних спостережень торкається російської «Мазепіани». Інтерес до цієї проблематики підіграло наближення «круглої» річниці Полтавської битви 1709 р., напередодні якої спостерігалось різке зростання активності істориків як в Україні, так і Росії, а заодно й ідеологічних

заходів в обох державах.

Відомий український історик Т. Чухліб двічі звертався до аналізу функціонування в сучасних умовах ключової російської концепції для пояснення діяльності гетьмана Івана Мазепи – концепції «зради». Розглянувши погляди М. Павленка, Г. Саніна та В. Артамонова, Т. Чухліб констатує явне домінування суб'єктивних та заідеологізованих оцінок І. Мазепи, а також загострене сприйняття російськими дослідниками новітніх напрацювань, які суперечать опції «зради» гетьмана. Стратегії гетьмана не вписуються цими авторами в європейські політико-правові уявлення, які мали фундаментальне значення для еліти Гетьманщини, та в контекст його внутрішньої політики. Український гетьман подається як інтегральний зрадник з часів його появи при дворі короля Речі Посполитої Яна Казимира. Заперечується й наявність фундаментальних причин для відмови від протекції царя [477, 29–39, 479, 329–337]. Водночас Т. Чухліб помітив у текстах Г. Саніна та В. Артамонова тези, які працюють на розбалансування концепції зради, і появу яких викликала необхідність відреагувати на новітні напрацювання українських істориків, а також Т. Таїрової-Яковлевої. Останню, як і Є. Анісімова, дослідник відносить до вузького грона російських істориків, позбавлених «синдрому старшого брата» [477, 40–41, 479, 331–332, 335, 340].

Аналогічної думки стосовно Т. Таїрової-Яковлевої дотримується і В.Яценко, слушно наголошуючи, що нині в Росії лише вона переймається власне ґрунтовними прикладними дослідженнями [524, 300–303]. Натомість Є. Анісімова, а також А. Каменського, А. Беспалова, С. Сєдова, О. Євлахова дослідник виділяє в особливу групу ліберально налаштованих російських істориків з числа тих, хто висловився з приводу І. Мазепи. Підстави для виокремлення такої групи бачаться в переплетенні кількох факторів. По-перше, віднесені до неї дослідники хоча й мають *«багато спільного із прихильниками імперської візії»*, але *«гетьманство Мазепи вони зображують крізь призму козацько-московських взаємин середини XVII–XVIII ст.»*. По-друге, ці історики *«на відміну від адептів імперського бачення, виявилися більш відкритими до*

сприйняття низки трактувань і фактів, наявних в українській історіографії та західній і російській україністиці». Зрештою, «певна частина прихильників ліберальних трактувань намагається при описі подій 1708–1709 рр. уникати різких оцінок гетьманського переходу на бік Карла XII, у категорії “зрада”, а якщо і вдається до нього, то часто лапкує або принаймні пояснює раціональними причинами» [522, 4–5]. Водночас, за спостереженнями В. Яценка, згадані дослідники, не проводячи самостійних конкретно-проблемних досліджень, в тлумаченні причин та перебігу повстання І. Мазепи відштовхуються від порівняно поміркованих трактувань, апробованих в російській історіографії середини XIX – початку XX ст. С. Соловйовим, С. Платоновим та А. Брікнером [522, 5].

Крім того, в іншій своїй статті В. Яценко предметно зупинився на поглядах Володимира Артамонова на формування світогляду І. Мазепи в молоді роки, дійшовши висновків, суголосних з ключовими тезами Т. Чухліба. Констатуючи, виразні перегуки в підходах В. Артамонова й попередньої радянської та дорадянської російської історіографічної традиції, В. Яценко закидає йому вибірковість освоєння сучасної історіографії проблеми, зокрема концептуальних напрацювань О. Субтельного. При цьому доробок російського вченого *«є своєрідною рефлексією сучасної російської історіографії на ті процеси, що відбуваються в україністиці, українській і чужоземній, в останні двадцять років»* [523, 181]. Як відправний пункт концептуалізації В. Артамонова В. Яценко виділяє тезу про злитість росіян та українців у ранньомодерні часи в єдиний народ, яка підводить підґрунтя під концепцію «зради» [523, 180]. Що ж до висвітлення молодих років І. Мазепи, то російські історики І. Андрєєв, Г. Санін та В. Артамонов не переймалися предметною розробкою проблеми натомість обмежилися суто ідеологічними кліше, змагаючись між собою, хто знайде більше проявів «зради» [524, 301–308].

Власне виділення доробку Т. Таїрової-Яковлевої в окрему концептуальну лінію сучасної російської історіографії історії ранньомодерної української державності є візитною карткою української історіографії [137, 647–648; 235,

4–8; 391, 184–192]. Рецензії на книги петербурзької дослідниці та полеміка, зокрема навколо проблеми використання поняття «Руїна», віддзеркалюють сприйняття в Україні підходів та ключових елементів концептуалізації авторства Т. Таїрової-Яковлевої як принципово сумісних з магістральною канвою української історіографії [157, 46–65, 158, 46–65; 480. 484–502].

1.2. Джерельна база дослідження

Ключовою передумовою реалізації мети дисертації та проведення якісного дослідження образу ранньомодерної української державності в сучасній польській та російській історіографії, безумовно, є формування репрезентативної актуалізованої джерельної бази. Без цього принципово неможливо сподіватися на досягнення поставленої мети та виконання дослідницьких завдань.

Враховуючи специфіку історіографічного дослідження, проблема репрезентативності актуалізованої джерельної бази впирається в питання повноти залученої сукупності джерел. У зв'язку з цим головне завдання полягало в тому, щоб виявити й актуалізувати максимальну можливу кількість джерел, іншими словами, фактично урівняти первісну джерельну базу з актуалізованою. Забезпечення повноти останньої досягалося завдяки як фронтальній історіографічній евристиці в наявних наукових пулікаціях, так і формуванню дворівневої джерельної бази. Перший рівень утворюють історіографічні джерела, які віддзеркалюють власне процес наукового освоєння сучасними польськими та російськими істориками історії ранньомодерної української державності та вироблення в рамках польської та російської історіографії її специфічного образу. Другий рівень наповнюють джерела, які містять інформацію про інтелектуальне тло формування цього образу, а також створюють історіографічний контекст.

У свою чергу джерельна база першого – і основного – рівня включає наступні групи джерел:

- монографії, статті, тези виступів;

- рецензії;
- матеріали круглих столів та дискусій;
- археографічні публікації джерел;
- загальні праці з історії України, Речі Посполитої, Росії.

Найбільша питома вага належить першій групі, яка охоплює основний масив наукової продукції, у рамках якої формувався концептуальний образ ранньомодерної української державності. До джерельної бази було залучено монографії, статті, тези виступів тих польських та російських істориків, які в різний спосіб торкалися відповідної проблематики. До таких належать наступні автори: С. Александрович, О. Алмазов, І. Андреев, К. Анджейчак, А. Андрусевич, В. Анісімов, В. Артамонов, Р. Бабка, І. Бабулін, О. Баранова, Ю. Бардах, А. Бедржицька, В. Бернацький, К. Бобятинський, А. Богданов, П. Борек, А. Бурдін, М. Вагнер, Я. Відацький, Г. Віснер, К. Вішовата-Вальчак, З. Вуйцик, П. Гавронь, А. Галашин, Д. Геровський, Г. Глетищський, А. Гдіва, Л. Горизонтов, Я. Домбровський, Я. Дрозд, М. Дроздовський, Б. Дубась, Я. Дзенгелевський, А. Євлахов, Л. Заборовський, Н. Захар'їна, Д. Іванов, А. Каменський, Я. Качмарчик, Т. Кемпа, М. Кісельов, Є. Кобзарєва, Д. Колодзейчик, Я. Комуда, К., Косцельняк, К. Коссаржецький, К. Кочегаров, П. Кролль, П. Кротов, Т. Круглова, В. Кулакова, І. Курукін, В. Кухарський, Т. Кшонстек, А. Лавров, Я. Лазарєв, Г. Літвін, Л. Лобачев, К. Лоссон, С. Манькова, В. Маєвський, М. Маєр, А. Малов, М. Мандзик, М. Маронь, Д. Мілевський, А. Міронович, Т. Млечек, В. Молтусов, М. Нагельський, С. Охманн-Станішевська, Л. Оссолінський, М. Павленко, Н. Петрухінцев, К. Петкевич, Д. Плову, Л. Пушкарьов, М. Разумовська, М. Рогович, Р. Романський, Н. Рогожин, Г. Санін, Л. Семенова, В. Серчик, Н. Смірнов, А. Сулима Камінський, М. Стангесюк, Я. Столицький, Я. Страдомський, Я. Тазбір, Т. Таїрова-Яковлева, С. Фаїзов, Є. Федосєєв, М. Ференц, М. Франц, Б. Флоря, Б. Фонкіч, О. Хаванова, Д. Хапаєва, А. Харатим, Т. Хинчевська-Геннель, П. Хомік, Г. Ходирєва, І. Чаманська, В. Ченцова, А. Чудінов, Т. Цесельський, А. Шкваров, М. Шваба, К. Шледзінський. При цьому окремі

праці побачили світ в електронному вигляді, відтак використовувався такий різновид історичних джерел. У випадку ж коли та чи інша праця з'явилася і в паперовому, і в електронному варіанті (зокрема, роботи І. Бабуліна, Я. Лазарєва, В. Артамонова), перевага надавалася першому.

Важливим джерелом є рецензії та відповіді на них. Ця група джерел дає змогу відтінити особливості сприйняття в інтелектуальному середовищі Польщі та Росії новітніх напрацювань та ідей, ступінь оновлення поглядів і підходів в різних дослідницьких нішах і таборах. Такими є рецензії Т. Таїрової-Яковлевої на монографії А. Шкварова «Петро I і козаки», К. Кочегарова «Річ Посполита та Росія в 1680-1686 рр. Укладення договору про Вічний мир», І. Бабуліна «Князь Семен Пожарський і Конотопська битва», рецензія О. Алмазова на книгу Т. Таїрової-Яковлевої «Гетьмани України: історія про славу, трагедії та мужність», І. Курукіна на її ж монографію «Іван Мазепа та Російська імперія. Історія «зради»», Д. Колодзейчика на монографію М. Франца «Ідея козацької держави на українних землях в XVI-XVII ст.».

Аналогічну функцію виконують матеріали круглих столів та дискусій. Особливістю джерел з цієї групи є участь в деяких обговореннях представників і польської, і російської історіографії, а також українських істориків (як з України, так і зі США та Канади), що відкриває перспективу точнішого відфільтрування новітніх дослідницьких тенденцій, принципів концептуалізації та особливостей позиціонування польських і російських істориків у цих трендах. У цьому сенсі надзвичайно важливими є матеріали круглого столу з проблем термінології та хронології історії України XVII ст., який відбувся в Санкт-Петербурзі у 2004 р. за участю низки провідних дослідників ранньомодерної української державності з Росії, України, Польщі, США, Канади (Т. Таїрова-Яковлева, Б. Флоря, С. Фаїзов, Т. Хинчевська-Геннель, Д. Колодзейчик, С. Плохій, З. Когут, Ф. Сисин, В. Брехуненко, Ю. Мицик, В. Горобець, В. Щербак). Сучасні підходи російських істориків з різних інтелектуальних середовищ до прочитання Мазепинської доби на тлі трендів української історіографії відбивають матеріали круглого столу «Грані

Полтавської перемоги» та обговорення монографії Тетяни Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа та Російська імперія. Історія «зради»», а обговорення доповіді Г. Саніна «Богдан Хмельницький та Іван Мазепа» проливає світло на інтерпретацію початкового етапу ранньомодерної української державності.

Особливо слід наголосити на високому інформативному потенціалі дискусії російських істориків з приводу природи українсько-російських стосунків доби Гетьманщини, а також на сторінках часопису «Слов'янознавство» на тему «Східні слов'яни в XVII-XVIII ст.: етнічний розвиток та культурна взаємодія». Обидві дискусії містять цінну інформацію щодо теоретико-методологічних засад формування образу ранньомодерної української державності в сучасній російській історіографії, новітньої адаптації в певних середовищах концепції «загальноросійської культури» як традиційного фундаменту прочитання української історії, впливу концепцій модерної нації, «Центрально-Східної Європи».

Археографічні публікації, підготовлені польськими та російськими істориками проливають світло на дослідницькі пріоритети, відбивають внесок в розширення актуалізованої джерельної бази дослідження історії ранньомодерної української державності, дозволяють оцінити вплив уведення до наукового обігу невідомих раніше джерел на концептуалізацію різної проблематики. Серед таких археографічних видань є публікації як документальних джерел, так і наративів. За різновидами публікацій виділяються тематичні збірники, підбірки документів у збірниках статей та додатках до монографічних досліджень, публікації цілісного наративу. Об'єктами публікацій ставали універсали, листи, реляції, діаріуші, щоденники. Наявні й археографічні повтори, що уможлиблює оцінку еволюції археографічної культури в сучасній польській та російській історіографії.

На особливу увагу заслуговують документальні матеріали так званого Мазепинського архіву, який вважався втраченим [1], Московські статті Івана Мазепи [27], які змінюють проекцію прочитання політичних концепцій українського гетьмана, збірники документів, присвячені міжнародним

відносинам у Східній Європі [23–24], сеймові діаріуші [38–43] та записки очевидців подій на Україні середини – другої половини XVII ст. [36, 45–46, 48, 50, 58–59, 65–71].

Загальники з історії Речі Посполитої та Росії у першу чергу цінні тим, що, як правило, фіксують уявлення про консенсусні інтерпретації, притаманні певному історіографічному таборі в рамках польської чи російської історіографії і транслують їх серед ширших суспільних кіл. Тим більше, що переважна частина створених в Росії загальників виконують функції підручників для вищих учбових закладів і власне створювалися з відповідною метою. Важливо, що в таких випадках історія ранньомодерної української державності вписується в ширші контексти. Нерідко в загальниках пропонується бачення, здатне задати нову тональність в поясненнях, як-от історії Центрально-Східної Європи, укладені за участі Є. Ключовського чи історії Польщі авторства Д. Геровського та М. Маркевича [616; 654–656; 698].

У рамках джерельної бази другого рівня актуалізовану сукупність утворює комплекс наукової літератури, аналіз якої дозволяє з'ясувати інтелектуальні обставини, які склалися на сучасному етапі в Росії та Польщі для розвитку досліджень з історії ранньомодерної української державності. Цю групу джерел належить поділити на дві частини. До першої відносяться джерела, які уможливають розуміння загальної атмосфери продукування історичного знання, а також тих імпульсів, які впливали на історіографічне освоєння відповідної проблематики. Це доробок сучасних польських та російських істориків у галузі методології, методів історичного пізнання та дослідницького інструментарію, а також відповідна перекладна західна наукова література, яка побачила світ в Росії та Польщі. Зокрема, це праці таких методологів, як Є. Топольський, В. Врошек, Є. Доманська, Я. Кеневич, С. Кеневич, Є. Радомський, Є. Поборський, А. Палюбіцька, Ю. Афанасьєв, А. Гуревич, В. Зверєва, Д. Александров, Ю. Безсмертний, Н. Копосов М. Кром, М. Парамоненко, Л. Репнина, Д. Хапаєва. Перекладна література теоретико-методологічного характеру представлена працями Ж. Ле Гофа, Ж. Дерріди,

Ф. Броделя, А. Каппелера, Р. Еванса, Г. Іггерса, Г. Вайта, Д. Белла та низки інших західних дослідників.

Другу частину цієї групи складають праці сучасних істориків з-поза польської та російської історіографії, які формують зовнішній конкурентний дослідницький контекст і тим чи іншим чином впливають на особливості розвитку відповідних історіографічних напрацювань. У першу чергу мова йде про українську історіографію – материкову та діаспорну. Українські історики разом з польськими та російськими дослідниками створюють основне річище дослідження українського минулого загалом і історії ранньомодерної української державності зокрема, продукуючи основний масив монографічної літератури, статей, археографічних публікацій. Конкуренція між цими трьома історіографічними потугами є головним двигуном прирощення наукових знань та руху концепцій. А відтак інтелектуальні виклики, які створюють для польських та російських істориків їхні українські колеги і навпаки суттєво відбиваються на дослідницькому процесі, змушуючи реагувати на конкурентні концепції чи окремі концептуальні знахідки. Крім того, слід взяти до уваги, що саме з кінця 1980-х рр. і до сьогодні проблематика ранньомодерної української державності переживає справжній бум в Україні, належачи до числа найінтенсивніше розроблюваних складових українського історичного нарративу. Зрештою, не можна оминати увагою наукові зв'язки та суто людські контакти, встановлені між українськими, польськими та російськими істориками. Спільні наукові конференції, симпозіуми, круглі столи, збірники наукових праць, зокрема й тематичні, рецензії є потужним фактором розвитку історіографічного процесу та взаємовпливів.

А відтак використання доробку українських дослідників є надзвичайно важливим як для відтінення загального тла формування образу ранньомодерної української державності в рамках польської та російської історіографії, так і для глибшого простеження еволюції емпіричного та концептуального наповнення обох історіографій. У цьому сенсі непересічне значення має залучення до дослідження праць таких українських істориків, як: А. Бовгиря,

В. Брехуненко, В. Газін, В. Горобець, Я. Затилюк, О. Ковалевська, З. Когут, В. Кривошея, Ігор Кривошея, Ірина Кривошея, М. Крикун, Л. Мельник, Ю. Мицик, В. Остапчук, Н. Савчук, Ф. Сисин, В. Станіславський, В. Смолій, О. Сокирко, В. Степанков, О. Струкевич, С. Плохій, Я. Федорук, Т. Чухліб, Н. Яковенко.

Насамкінець, заключну частину цієї групи джерел складає комплекс праць, який формує польську та російську історіографічну традицією освоєння проблематики ранньомодерної української державності. Без уважного урахування доробку попередників образ сучасних історіографічних реалій буде суттєво збіднений, а подеколи й викривлений. Спадкоємність підходів до концептуалізації українського минулого, зокрема Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., яка відкривала сторінку ранньомодерної української державності, здавна була візитною карткою російської історіографії й чітко простежується аж до кінця 80-х рр. XX ст. [294]. Як нещодавно аргументовано показали Т. Хинчевська-Геннель, К.Бобятинський та П. Кролль, виразні перегуки між відповідними образами простежуються і в польській історіографії стосовно осмислення доби Богдана Хмельницького, Гадяцької унії, діяльності Івана Мазепи та Пилипа Орлика [125; 557–558; 679]. Більше того, значна частина сучасних польських та російських істориків, розпочинала свій науковий шлях в попередній період, або взагалі пройшла його основну частину тоді. Це стосується зокрема таких провідних польських дослідників, як: З. Вуйцик, Т. Хинчевська-Геннель, М. Нагельський, Г. Віснер, Г. Літвін, Є. Клочовський, В. Серчик – чи російських істориків В. Артамонова, В. Анісімова, Б. Каменського, Б. Флорі, Л. Заборовського, Г. Саніна, С. Фаїзова, В.Ченцової тощо. Варто наголосити і на тому факті, що, наприклад монографія одного з провідних польських концептуалістів Яна Пердені «Гетьман Петро Дорошенко і Польща», написана ще в кінці 1960 – на початку 1970-х р., побачила світ лише у 2000 р., а отже й почала впливати на історіографічний процес лише через майже 30 років після свого створення. Тому докладний аналіз впливу історіографічної традиції

дозволить рельєфніше простежити коріння сучасних підходів та еволюцію у прочитанні української історії, особливо на прикладі перелічених вище авторів. А відтак до актуалізованої джерельної бази залучено концептуальний багаж польської та російської історіографії попередніх часів, віддзеркалений в працях багатьох дослідників.

Таким чином, аналіз ступеня дослідження доробку сучасних польської та російської історіографій свідчить про відсутність систематичних студій з цієї проблематики та брак цілісного наукового уявлення. Увагу дослідників приковували лише окремі розрізнені аспекти. Однак попри усю свою фрагментарність частина напрацювань є добрим інтелектуальним стимулом для подальшого осмислення проблеми. Зокрема такими є спостереження Т. Хинчевської-Геннелъ щодо ролі напрацювань З. Вуйціка на ниві дослідження історії українського козацтва; порівняння М. Нагельського доробку польської та української археографії 1990-х рр. історії українського козацтва; плідні узагальнення Т. Чухліба щодо концепції «зради» в сучасній російській історіографії; аналіз К. Петкевича та М. Нагельського сучасного стану дослідження в Польщі проблематики Переяславської ради 1654 року, а К. Бобятинського – Гадяцької унії; внесок В. Яценка в розкриття специфіки підходів І. Андрєєва, В. Артамонова, О. Малова.

Актуалізована джерельна база включає сукупність джерел, які віддзеркалюють і процес формування в сучасних польській та російській історіографіях образів ранньомодерної української державності, і інтелектуальне тло, на якому у Польщі та Росії відбувалося історіографічне освоєння ранньомодерної української історії. У підсумку джерельна база дослідження відзначається системністю, репрезентативністю й дозволяє глибоко дослідити порушену проблематику.

РОЗДІЛ 2.

СУСПІЛЬНЕ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНЕ ТЛО ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОГО БАЧЕННЯ ІСТОРІЇ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПОЛЬЩІ ТА РОСІЇ

2.1. Вплив радикальних змін суспільного ландшафту

Радикальні зміни політичної та інтелектуальної атмосфери, які відбулися наприкінці 80 – на початку 90-х рр. ХХ ст. в СРСР, з одного боку, і в Польщі – з іншого, не могли не відбитися на розвитку відповідних історіографій. Розпочавшись із розкупорювання перед світом замкнутості різних відгалужень радянської історичної науки, а в Польщі – з остаточного падіння будь-яких ідеологічних обмежень, трансформаційні процеси швидко поширилися на більшість дослідницьких площин. Загальна демократизація польського та російського суспільств, позбавлення цензури та ідеологічного диктату, створювала сприятливий інтелектуальний клімат для інтенсифікації й підвищення якості історичних досліджень. Зростання суто інституційних можливостей для розширення джерельної бази через відкриття вільного доступу до іноземних архівів і бібліотек, падіння штучних політико-ідеологічних бар'єрів, які раніше відгороджували від надбань світової науки та блокували органічне й синхронне оновлення дослідницького інструментарію, відкривали широкі перспективи. Зрештою, стрибкоподібне зростання в обох країнах інтересу до власного минулого надавало історикам додаткового психологічного підживлення. Однак наслідки використання вікна можливостей були різними.

Переполювання території Російської держави порівняно з межами СРСР практично відразу викликало хвилю вкрай болісної реакції з боку різних кіл російського суспільства, зокрема й інтелектуального. Подолати століттями культивовані ціннісні великодержавницькі переконання й таку ж опцію сприйняття минулого всіх, хто в той чи інший період опинявся у складі Російської імперії, виявилось не під силу ні частково оновленому політикуму,

ні науковому середовищу, від природи ще консервативнішому. І без того слабкі в Росії демократичні паростки цілком прогнозовано не витримали перевірки фактором появи на території колишнього СРСР нових держав, а тому швидко зникли й були замінені традиційними імперськими підходами, часом підфарбованими на догоду новим віянням тезами чи то про нову «ліберальну імперію», чи то про «російський світ», чи то про «спільний дім», який має протистояти загрозі руйнівної глобалізації, тощо. Поодинокі голоси про необхідність змиритися з природним і незворотним розпадом імперії не мали вирішального значення, ставши маргінальними. Їхній вплив стрімко сягнув нуля. Не забарилася й поява крайніх поглядів, внаслідок чого, як уже слушно зазначав В. Кравченко, *«до публічного життя повернулася воскресла ідеологія російського імперського націоналізму з його культом імператорів, ксенофобією, антизахідництвом, войовничим православ'ям, місіонерськими фантазіями й агресивною зовнішньою політикою»* [251, 441].

На початку XXI ст., позначеного неабиякою ескалацією в Росії великодержавницьких та антизахідних настроїв, дійшло вже до відвертого втручання політикуму в наукову сферу. На хвилі того, що реваншистські настанови та прагнення в різний спосіб відновити домінування Москви на пострадянському просторі стали серцевиною політики російської влади, відбулася навіть інституалізація спроб підпорядкувати гуманітарну сферу ідеологічній цензурі. У 2008 р. було створено комісію з протидії фальсифікації історії. Завдання, які офіційно були поставлені перед новим органом, не залишають сумнівів щодо намірів влади. У 2014 р. після розв'язання Росією війни з Україною було накладено офіційне табу на поширення в Російській Федерації книг про ОУН та УПА. Державна Дума ухвалила закон, який передбачає кримінальну відповідальність за пропаганду націоналізму та фашизму, сформульований однак так, що під його дію можна підвести будь-яке історичне дослідження, що ревізує радянський ідеологічний міф про Другу світову війну.

Реакція багатьох російських інтелектуалів виявилася суголосною з новим

мейнстрімом. Значна частина їх бере активну безпосередню участь у творенні нової ідеологічної аури. Порухи інших не вибивалися за її рамки. І лише деякі спромоглися відсторонитися від побивань за втраченою «великою державою». Якраз російські інтелектуали стояли біля витоків переформатування комуністичного канону історичної пам'яті в царсько-імперський [251, 440–441]. Вони ж стали адептами передруку в Росії праць емігрантських істориків, публіцистів та й просто стурбованих долею імперії. Сам по собі факт реактуалізації належно не продискутованого зрізу власної спадщини був цілком природним і потрібним. Однак, вражена імперським вірусом різних відтінків, вона стала додатковим стимулом до тоталізації реваншистських настанов у російському суспільному просторі. Майже невідома досі література резонувала з ностальгічними настроями, підсиливши ефект трансформації російської імперської парадигми марксистського розливу в нову версію. Найочевиднішим прикладом є факт того, що з републікацією праць М. Трубецького, П. Савицького, Ю. Вернадського [146–148; 432–434; 357], а також появою доступу до видань, які вийшли з цього кола, набула другого дихання теорія євразійства. На початку ХХІ ст. вона запліднила вже й новітні політичні концепції Кремля. А доробок М. Ульянова [436–437] додатково підживив крайні антиукраїнські погляди.

Усе це не могло не впливати на подальше історіографічне освоєння української історії та її ранньомодерної складової зокрема. Непрості ж українсько-російські взаємини кінця ХХ – початку ХХІ ст. лише підливають до загальної атмосфери свою порцію оливи, тиснучи й на без того напружену психологічну ситуацію. Відчуття поступової втрати впливу на Україну, яке посилювалося особливо після Помаранчевої революції та реальних порухів українського політикуму до інтеграції в євроатлантичні структури, підштовхувало до радикалізації російськоцентричних опцій історіописання, що, як буде показано далі, добре помітно й на прикладі формування в російській історіографії образу ранньомодерної української історії.

У Польщі, де історична наука хоча й перебувала в часи ПНР під

ідеологічним тиском [623, 199–231], але не була надійно ізольована від загальносвітового тла, хвиля перетворень також була обтяжена, нехай і не такою мірою, спадком неvigаслих великодержавних марень, зокрема про Польщу «від моря до моря» чи бодай у кордонах 1939 р. Не випадково саме з 1990-х рр. настала пора культивування так званого «кресового міфу», який провокував і провокує далі немало викривлень в осмисленні минулого польсько-українських, польсько-білоруських та польсько-литовських відносин. Як зазначає Лешек Шаруга, *«після 1989 року культивування кресового міфу стало якщо не загальним, то, щонайменше, присутнім у нашому культурному житті явищем»* [483, 142]. Проте на відміну від атмосфери, в якій перебувала російська історіографія, у польському випадку потужний інтелектуальний вплив чинила течія, сформована в еміграції ще в 1940–1950-х рр. колом Єжи Гедройця і покликана побороти великодержавницькі настанови. Велику роль відіграв і той факт, що в 1990-ті рр. Є. Гедройць продовжував свою невтомну діяльність задля порозуміння Польщі зі своїми східними сусідами.

В цілому польська історіографія опинилася під впливом суттєво інакших політичних та ідеологічних обставин. Вивільнення з лещат задушливих московських обіймів і паралельна поява між Польщею та Росією смуги незалежних держав створило якісно нову геополітичну ситуацію у Східній Європі й викликало потребу формування нового бачення відносин зі східними сусідами, доти обтяжених попереднім історичним досвідом. Якщо в російському випадку розпад СРСР швидко спровокував появу реваншистських настроїв, то в Польщі висунув на порядок денний опрацювання стратегій із надання сприятливим переминам незворотності й недопущення реалізації сценаріїв, спрямованих на повернення колишнього статус-кво. А тому в політичній площині реалії вимагали ставитися до відновленої Української держави як до природного союзника для гамування імперських апетитів Росії, що, у свою чергу, підштовхувало до модифікації уявлень про історію українсько-польських відносин. Періодичні спалахи в Російській федерації відвертих зазіхань на суверенітет України та спроби заблокувати рух Польщі до

євроатлантичних структур лише підсилювали ці спонуки. У підсумку політико-ідеологічна аура навколо українського питання, яка набула своїх основних обрисів уже на початку 1990-х рр., а далі тільки набирала сили, не мала історичних прецедентів у минулому українсько-польських відносин. І практичної актуальності набули ідеї, які впродовж майже сорока років невтомно пропагувало коло паризького журналу «Культура» (1947–2000 рр.) на чолі з Єжи Гедройцем (Йозеф Чапський, Єжи Стемповський, Констянтин Єленський, Юліуш Мерошевський, Чеслав Мілош, Вітольд Гомбрович, Густав Герлінг-Грудзинський), і які, власне, й живили цю ауру [149; 80, 7–56; 483, 138–145; 551, 40–62; 633; 638].

Вплив феномену Єжи Гедройця на інтелектуальну атмосферу в Польщі загалом та на еволюцію ставлення до українського питання важко переоцінити. Відразу після завершення Другої світової війни засновані в Парижі часопис «Культура» та Літературний інститут розпочали методичне обговорення гострих проблем, пов'язаних з необхідністю перезавантаження українсько-польських відносин на основі нових підходів до східних сусідів – України, Білорусі, Литви – загалом. Починаючи від першої програмної статті Юзефа Лободовського «Проти привидів минулого», яка фактично відкрила дискусію, як слушно зазначив Л. Шаруга, *«проблематика польсько-українських відносин займала на сторінках часопису та в діяльності Літературного інституту привілейоване становище»* [483, 143]. З українського боку в унісон говорив Богдан Осадчук: *«Українська справа стала для нього (Єжи Гедройця. – В. М.) центральним питанням життя»* [750, 162–163]. На цьому ґрунті Єжи Гедройцем та його соратниками в різний час було налагоджено тісну й успішну співпрацю з українськими інтелектуалами вільного світу, зокрема Юрієм Кленом, Іваном Кошелівцем, Іваном Кедриним-Рудницьким, Євгеном Маланюком, Борисом Левицьким, Леонідом Мосендзом, Іваном Лисяком-Рудницьким та ін. [180, 7–56]. А відтак серед того великого впливу, який «Культура» впродовж кількох десятиліть чинила на мислячу частину суспільства в Польщі, обсяг пропагування нової опції українського питання був

дуже вагомим.

Відправним пунктом позиції Є. Гедройця та його оточення стала радикальна теза про те, що *«Не може бути вільної Польщі без вільної України»*. Це вимагало докорінного перегляду усталених стереотипів та відходу від кількавічної генеральної польської лінії щодо українського питання. Коло «Культури» пішло різко проти течії польської еміграції, яка резонувала з доміантними настроями в освічених середовищах самої Польщі й базувалася на ідеї повернення «східних кресів». У 1977 р. Єжи Гедройць підтримав «Декларацію щодо української справи», підписану також багатьма діаспорними польськими та деякими російськими інтелектуалами. Документ таврував будь-який імперіалізм, наголошуючи на тому, що Україна постраждала не тільки від російського, а й від польського імперіалізму: *«Не можна не згадати кривд, завданих Україні з боку багато столітнього польського імперіалізму»* [580, 66].

Як концептуалізувала Б. Бердиговська, українська стратегія Є. Гедройця передбачала такі наріжні складові: *«дискусія довкола проблеми кордонів; рефлексія над історичною спадщиною; систематичне спостереження над змінами в Україні та спроби впливати на процеси, які там відбуваються; зусилля скеровані на те, аби вивести українське питання на міжнародний рівень; якнайширше представлення української культури»* [580, 28]. Обговорення, часом гостре, цих питань навіювало й утверджувало як у середовищі польської різномірної еміграції, так і серед інтелектуалів у Польщі нові ціннісні орієнтації, а перші два напрямки взагалі безпосередньо зачіпали проблематику дослідження української історії ранньомодерної доби.

Уже сама постановка питання про те, що визволення Польщі з московських обіймів немислиме без існування незалежної України, руйнувала підвалини традиційних підходів, базованих на невивагаслій ностальгії по «золотій добі» Речі Посполитої. А це інспірувало ревізувати відповідну опцію сприйняття історичної спадщини. Юліуш Мерошевський, який довгий час був провідним публіцистом часопису й автором більшості статей з геополітики українського питання, закликав подолати зверхнє польськоцентричне ставлення

до українського, білоруського та литовського минулого [483, 43–44]. Є. Гедройць вважав неможливим зжити польсько-український антагонізм без переосмислення з обох боків підходів до потрактування спільної історії. Особливо велику роль він надавав подоланню свіжих взаємних упереджень і кривд ХХ ст., які найбільше ятрили свідомість і поляків, і українців. Тому на сторінках «Культури» він нерідко надавав слово й українській стороні, прагнучи донести до поляків українську точку зору та її обґрунтування. Його рецепт полягав у тому, щоб *«сказати один одному в очі всю правду – але тільки правду»* [180, 711].

Та найважливіше, що Є. Гедройць намагався ліквідувати саму можливість подальшого існування вже створених історичних міфів, які в спотвореному вигляді зображали українсько-польське минуле, а також запобігти створенню нових. Він закликав відійти від подвійних підходів та однобічної «правди». Вимога дотримуватися непохитних наукових стандартів навіть при висвітленні найболючіших питань не мала для нього альтернативи, а наміри досягти порозуміння шляхом оперування неточною інформацією, на його слушну думку, лише заведуть у глухий кут [765, 7–19]. І сам подавав приклад. Як уже було помічено в Польщі, сам Є. Гедройць дуже критично ставився до стратегій польської сторони в українсько-польських взаєминах [765, 39].

Соратник Є. Гедройця Ю. Мєрошевський з надзвичайною відвертістю закликав відмовитися від так званої «ягеллонської концепції», яка проповідувала природність і геополітичну потребу (як антитезу московській експансії) перебування українських, білоруських та литовських земель під крилом Корони Польської і яку в Польщі традиційно не вважали імперською: *«Можемо відштовхуватися від того, що кожна великоросійська програма є імперіалізмом – натомість східна польська програма не є жодним імперіалізмом, тільки внесла «ягеллонську ідею». Іншими словами, можемо домагатися від росіян зречення імперіалізму з умовою, якщо ми самі раз і назавжди зречемося нашого традиційного-історичного імперіалізму у всіх його формах та проявах. «Ідея ягеллонська» тільки для нас немає нічого спільного з*

імперіалізмом. Однак для литовців, українців та білорусів становить найчистішу форму традиційного польського імперіалізму. Річ Посполита Обох Народів закінчилася цілковитим спольщенням литовської шляхти і найгіркіше вислів любові до Литви («Литво! Вітчизно моя! Ти є, як здоров'я!») було написано по-польськи. Поляк не може собі навіть уявити подібної ситуації. Чи можна собі уявити, що Словацький пише виключно по-російськи?» [711, 353].

На такому тлі цілком природно в середовищі «Культури» відбувалася еволюція поглядів на українсько-польський кордон від ідеї кондомініуму в Галичині до визнання повоєнних кордонів. Саме «Культура» виступила генератором болісного зречення польських претензій на «східні креси» та сприйняття сучасних кордонів [180, 31–32, 37; 633, 76]. Той таки Ю. Мєрошевський писав на сторінках «Культури»: *«У Східній Європі, якщо на цих теренах запанує не лише мир, а й свобода, – немає місця жодному імперіалізму: ані російському, ані польському. Ми не можемо вимагати, щоб росіяни віддали українцям Київ, водночас волаючи, що Львів має повернутися до Польщі»* [710, 179].

Звісно, ідеї «Культури» не мали ознак монопольного впливу як на численну й політично подрібнену польську діаспору, так і на поляків на батьківщині. До всього в останній часопис був офіційно заборонений до 1989 р. [762, 310]. Значна частина різних середовищ пропагувала старі погляди й вела полеміку з «Культурою», атакуючи її з націоналістичних позицій, замовчуючи невідомі сторінки історії польсько-українських взаємин, як-от: пацифікацію 1920–1930-х рр., операцію «Вісла». Цим підживлювалися й відповідні настрої у Польщі, особливо серед так званих «кресов'яків», що дається взнаки й нині. Достатньо сказати, що в початковий період розгортання української проблематики на сторінках «Культури» часопис різко втрачав своїх передплатників серед польських емігрантів та наражався на жорстку критику [180, 31]. Однак змусивши на себе реагувати, «Культура» своїми ідеями спонукала згладжувати крайні погляди. Це було дуже важливо, бо про Україну та українців у діаспорі писали дуже багато, і переважна частина матеріалів

висвітлювала історичну тематику. Акцент у них змістився в той бік, щоб розглядати Річ Посполиту та міжвоєнну Польщу як багатоетнічні та багатокультурні держави [482, 89].

Із кола «Культури» ці погляди долинули й до Польщі, засіявши зерна нового бачення територіальної проблеми. На зламі 1975–1976 рр. там виникло громадське неструктуроване товариство інтелектуалів (і не лише їх) «Польське незалежне порозуміння». Мета цієї на загал віртуальної організації полягала в тому, щоб, як писав один із її неформальних членів Здіслав Найдер, *«опрацювати погляди на сучасність та майбутнє Польщі»* [761, 1]. У такому форматі оминати українську проблему, як і відносини Польщі з усіма сусідами по периметру кордонів, було неможливо. Невдовзі Войцех Рашковський в опозиційному часописі «Зустрічі» видрукував статтю «Східні Кордони Польщі», в основу якої було покладено ідеї Є. Гедройця [761, 288–324]. Автор назвав анахронізмом ідею повернення західних українських, білоруських та литовських земель до складу Польщі, хоча й обґрунтовував це лише значними змінами в структурі тамтешнього населення, трактованими ним усе ж таки як *«спільні землі поляків, литовців, білорусів, українців та євреїв»* [761, 323]. З іншого боку, наголошувалося на тому, що Річ Посполита свого часу *«забезпечувала громадянські свободи та релігійну толерантність, рідко бачену в тогочасному світі»*, а тому *«розмова про нав'язану полонізацію Литви чи Русі є історичним фальшем – шляхта мала повний вибір, а селянство і так жило власним життям»* [761, 288–289]. У презентованому В. Рашковським підході ще виразно відчувається традиційний погляд на річпосполитський соціум з польського пункту бачення, але спроба відійти від сучасних територіальних претензій торувала дорогу й до переосмислення ранньомодерної історії.

Через чотири роки побачила світ заява Польського незалежного порозуміння «Польща-Україна», у якій закликалося раз і назавжди подолати взаємні кривди та упередження. Для обґрунтування такої позиції заява подавала в «телеграфічному стилі» огляд українсько-польських взаємин від часів Київської Русі до другої половини ХХ ст. включно з наголосом на тих

проблемах, які обтяжували співіснування українців і поляків у різні відтинки часу. Впадає в око добра обізнаність авторів заяви з тогочасною історіографією, передусім польською, а також прагнення відійти від однобокого трактування минулого. Зокрема, вплив поглядів відомого історика Збігнева Вуйцика добре вчувається в тому, що Б. Хмельницький названий *«надзвичайно талановитим полководцем і політиком»*, а ідея Гадяцької унії 1658 р. подана як така, що спізнилася на 20 років [761, 390–391]. На думку авторів, саме поляки передусім винні в радикалізації ставлення українців до Польщі у ХХ ст., оскільки *«більшість поляків відмовляла українцям навіть у праві вживати назви «Україна», «українці», «українська мова», вперто називаючи їх русинами, а мову – русинською. Ще більше, відмовляли їм у праві на власну історію»* [761, 392]. Було згадано і той факт, що в міжвоєнні два десятиліття відновлена Польська держава застосовувала до українців політику асиміляції та пацифікації, що ожорсточило українців й унеможливило перебування їх разом із поляками під одним державним дахом [761, 397–398]. Як єдиний вихід на майбутнє заява в дусі Є. Гедройця проголошувала визнання права українців на власну державу в етнічних кордонах: *«Поляки повинні зрозуміти, що етнічні українські землі, які до 1939 р. належали до Польської держави, мають увійти до складу новоствореної Української республіки»* [761, 399].

У свою чергу, Є. Гедройць у середині 1990-х рр. виступив з ініціативою взагалі відмовитися від поняття *«східні креси»* [483, 142], оскільки воно, з одного боку, провокує реваншистські настрої, а з іншого – вкрай болісно сприймається в Україні, Білорусі та Литві як ознака континуїтету в ціннісних орієнтирах поляків територіальних претензій по периметру східного кордону новітньої Польської держави.

Власне наявність такого ідеологічного струменя в 1950–1980-ті рр. відчутно відрізняло атмосферу, в якій працювали польські та російські історики, а звідси й стартові умови Польщі та Росії для концептуального переосмислення минулого після карколомних політичних змін останніх десятиліть кінця ХХ ст. В ідеологічному просторі Росії практично повністю

домінувала й домінує великодержавницька хвиля, яка провокує в українському питанні загалом і в історіографічній ділянці його освоєння зокрема дискурс під кутом органічності й незворотності поглинання України та девіантності протилежного напрямку розвитку українського суспільства. Голос же, що кличе до відмови від новітньої модифікації традиційних підходів, потопає в хорі імперських мелодій різноманітних відтінків, які звідусіль тиснуть на наукову сферу.

Натомість у Польщі фактично від 1950-х рр. змагаються різні ідеологічні опції, й ідеї Є. Гедройця, які розмивали звичне сприйняття українського питання й українського минулого, пробивали собі дорогу крізь товщу подальшого функціонування, особливо в емігрантських колах, настанов на жорстку ідеологічну конфронтацію з українським світом на засадах ідеї відновлення колишніх східних кордонів Польщі. Перебуваючи понад 30 років під тиском ідей «Культури», вчені в Польщі підійшли до 1990-х рр. із набагато ширшими світоглядними горизонтами, а ніж їхні російські колеги. Вплив ідей «Культури» на інтелектуальне життя Польщі був дуже потужним і спонукав до переосмислення підходів. Відомий польський публіцист, діяч «Солідарності» Адам Міхнік порівняв його зі дзвоном, який *«будив (...) від апатії, звільняв від страху, посилав з еміграції слово правди і волі»* [708, 126]. Сам Єжи Гедройць якраз і бачив своїм головним завданням вплив на поляків і українців, як він висловлювався, «на місцях», а не на емігрантів [180, 38, 377]. 1990-ті рр. стали добою, коли його ідеї дали буйні сходи в польському суспільстві, включно з історіографією, ставши визначальною течією в дискурсі, пов'язаному з проблемами України, Білорусі та Литви.

2.2. Проблема оновлення дослідницького інструментарію

Окрім змін у суспільно-політичному ландшафті, на формування в польській та російській історіографії сучасного бачення української державності вплинули чинники з суто наукової площини. Падіння «муру», який перешкоджав повноцінним міжнародним контактам науковців із радянської

зони впливу та інтеграції у світове наукове поле всіх історіографій, так чи інакше пов'язаних із московським ідеологічним та політичним диктатом, залишило в минулому колишню вимушену ізоляцію. Невдовзі для всіх, хто був здатен удосконалюватися та збагачуватися новими ідеями, відкрилися небачені раніше можливості для знайомства з доробком західноєвропейської та американської науки як у царині історичного пізнання тих чи інших проблем минулого, в галузі методології історії та новітнього дослідницького інструментарію. Швидке ж поширення комп'ютерних технологій, а з кінця ХХ ст. інтернету довело справу усталення безкордонності історичного (і не тільки) знання до логічного завершення.

Правда, і тут стартові позиції російських та польських істориків були різними. Свого часу в СРСР комуністична влада змогла замкнути дослідників у власному домі, звівши до мінімуму можливості виходу зі своєрідного інтелектуального гетто та ознайомлення із західною літературою й суттєво обмеживши особисті контакти зі вченими навіть із так званих країн «народної демократії». Проте непроникного муру створити все одно не вдалося. Щоб підтримувати ілюзію конкурентоспроможності наскрізь заідеологізованого радянського історіографічного продукту, система сама мусила в 1970–1980-ті рр. дозволити обраним тримати руку на пульсі історіографічного життя Заходу: читати праці методологічного характеру, писати про них та пробувати адаптувати тамтешні підходи до офіційного канону істріюписання. Вплив цих поодиноких істориків, зокрема Ю. Афанасьєва, А. Гуревича, Ю. Бессмертного, М. Бахтіна хоча довго був незначним, але під кінець 1980-х рр. на тлі загальної демократизації почав набирати силу. Водночас від 1960-х рр. почала поширюватися так звана «ідеологія професіоналізму», про яку писав один із найвизначніших сучасних російських методологів Микола Копосов [239]. На зміну прямолінійному й кондовому перенесенню в історичні побудови настанов, оцінок та ставлень, які спускали з владного Олімпу утверджувався пом'якшений варіант радянського різновиду істріюписання в рамках марксистської методології. В історіографічному середовищі поступово

формувався аура фаховості досліджень, критерії якої хоча й не були чітко сформульовані, але відчувалися й містили набір певних обов'язкових елементів, дотримання яких забезпечувало визнання тієї чи іншої праці якісною. Дедалі відчутніша ритуальність у таких дослідженнях заяв про вірність радянській моделі пізнання не трансформувалася однак у методологічні пошуки.

У Польщі завіса від Заходу була на порядок прозорішою. Вибудована комуністичною владою система ідеологічного контролю та штучного відгородження суспільства від західних впливів дала збій уже невдовзі після знакового XX з'їзду КПРС, який започаткував період «відлиги» на теренах «контролера» Варшави – СРСР. Після закінчення в 1956 р. так званого «сталінського періоду» розвитку польської історіографії, просякненого спробами влади міцно накинути на неї ідеологічний зашморг московського виробництва [634; 451–479; 663, 43–58; 671–673; 777, 137–271; 792], поволі почалося не тільки відновлення плюралістичної аури, а й контактів із Заходом. Польські історики попри те, що відчували на собі ідеологічний тиск, на відміну від радянських, вчених мали змогу підтримувати зв'язок із західним світом та відчували на собі вплив емігрантської політичної думки та історіографії. Польський досвід використання марксизму в історіографії виявився менш тривалим і більш м'яким порівняно з радянським аналогом. І від 1956 р. від нього *«відійшли і у дослідницькій практиці, і у мисленні й ритуалах»* [224, 238]. Уже з 1960-х рр. розпочалася співпраця «материкових» польських істориків із представниками французької школи Анналів. Польські вчені були незмінними учасниками світових конгресів істориків [623, 213–230; 777, 347–467]. А в 1980-ті рр. відбулося остаточне відкриття та освоєння наукового доробку польських науковців та публіцистів з різних емігрантських кіл [793, 279].

У Польщі панує консолідована думка про різко негативні наслідки доби комуністичного тиску для польської історичної науки. І найболючішим із них є створення умов, які унеможливлювали органічний розвиток науки та її перебування на вістрі світових тенденцій. Слабший аніж де-інде ідеологічний

та ізоляціоністський тиск усе одно призвів до того, що, як підсумовував Ян Кеневіч, між польською та західною історіографіями *«збільшилася відстань у пізнанні»*, внаслідок чого в Польщі відхід від марксизму *«не означав, що науковці рухатимуться за течіями, які визначали нові напрямки історіографії»* [224, 238].

Утім, ситуація абсолютно песимістичною не була. У деяких дослідницьких нішах – передовсім у дослідженні історії ХІХ ст. – польські історики зверталися до західних стандартів і отримали неабияке світове визнання [623, 220, 239]. Це стало можливим завдяки тому, що на відміну від гнітючої ситуації в СРСР, у Польщі з кінця 1960-х рр. ідеологічний тиск на суспільство втратив тотальність і відчувався неоднаково дослідниками історії різних періодів, а ж до того, що в деяких дослідницьких ділянках відродився частковий методологічний плюралізм. Був, як писав той таки Стефан Кеневіч, *«поділ цілого поля бачення наших досліджень на дві відмінні ділянки: з одного боку давніші століття, з іншого – новітня історія. Історик середньовіччя чи модерних часів аж до ХІХ ст. і порогу ХХ ст. мав відчуття свободи вибору тем і свободи формулювання суджень...»* [654, 304]. Такий стан справ у польській історіографії 1960-1980-х рр. інший польський історик Рафал Стобецький влучно охарактеризував як *«справжню шизофренію»* [793, 278]. При цьому він цілком вмотивовано писав про пізнавальну обмеженість чорно-білого підходу до оцінки польської історіографії тих часів та про небезпеку спрощення й механічного перенесення ситуації, притаманної суспільно-політичному життю, на пояснення процесів і явищ у науковому середовищі вчених-гуманітаріїв [793, 266–267].

З огляду на досліджувану тематику, першочергове значення мав той факт, що ранньомодерна історія в 1960-1980-ті рр. перебувала в Польщі поза сферою прямого ідеологічного тиску й могла досліджуватися відносно вільно. З такої позиції польська історіографія стартувала в 1990-ті рр. Тому ці роки не могли в польському варіанті виглядати настільки переломними, як для студій із ранньомодерної історії в Росії. Ключове значення подій середини ХVІІ–ХVІІІ

ст. для історичної легітимації існування Російської імперії та СРСР змушувало офіційну Москву контролювати відповідні дослідження надзвичайно пильно, і вся радянська історіографія мала керуватися дороговказом у вигляді тез «Про 300-річчя возз'єднання України з Росією».

Отже, на відміну від плавного, методичного переходу польської історіографії на початку 1990-х рр. до функціонування в умовах повного дослідницького плюралізму та до адаптування досягнень світової історіографії, у Росії вступ історіографії в нову добу набув вигляду різкого руху. Тому якщо в Польщі панівні на той час західні методології не викликали особливо бурхливої реакції, оскільки попадали на добре підготовлений ґрунт, то в Росії відразу з'явилися кола, які сприйняли їх із непідробним ентузіазмом чи цілковитим запереченням. Що й не дивно, адже в СРСР станом на кінець 1980-х рр. мали більш-менш цілісне уявлення хіба про методологію «школи Анналів». Очевидно, на ідеологічній «горі» її кредо з якихось ще невідомих причин розцінили як нешкідливе для радянської моделі й дозволили видати переклад «Апології історії» Марка Блока, «Бої за історію» Люсьєна Февра, праці А.Гуревича та Ю. Афанасьєва, а згодом Ю. Бессмертного [108; 123; 122–123; 169–171; 441].

Якщо в польській історіографії у 1960-1980-ті рр. були написані ґрунтовні праці з методології історії та історіографії Є. Топольським та В. Кулем [685–686; 807–810], в яких *«марксистські інспірації щоразу виразніше поєднувалися з немарксистськими»* [623, 216], то в Росії такого рівня історична думка не сягнула. Теоретичні напрацювання обмежилися спробами виписати суто марксистське тлумачення методологічних проблем історичного пізнання [121; 178; 233; 351]. І хоча було висловлено немало цінних спостережень, які могли посприяти поглибленню досліджень, але незмінні панегірики (нехай часом суто декларативні) на користь марксизму як єдиноправильної методології пізнання розбалансовували тексти, не сприяючи появі належного наукового ефекту на полі оновлення дослідницького інструментарію.

Із 1990-х рр. науковий простір Росії інструментально позбувся перешкод

для апробації світових віянь. Гуманітаристику накрила хвиля справжнього відкриття західних методологій. Розгорнулася активна критика марксизму та ознайомлення наукової спільноти з іншими сучасними і не дуже тенденціями західної історіографії. Надзвичайно важливим позитивним моментом стало перевидання знакових праць російських емігрантських, а також західних дослідників (Ж. Ле Гоф, Ж. Дерріда, Ф. Бродель, А. Каппелер та ін.). З'явилися реферативні огляди праць маститих західних учених, що полегшувало процес ознайомлення наукової спільноти з недоступним раніше доробком західної науки [207]. Почали виходити нові журнали історичної тематики на шпальтах яких обговорювалися шляхи історичного пізнання, пропонувалися зразки практичної реалізації різних західних дослідницьких опцій: «Одиссей. Человек в истории», «Казус», «Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории», «THESIS», «Ab Imperio», «Новое литературное обозрение» [374]. Розпочалися активні наукові контакти із західним світом, які з часом стали дедалі тіснішими.

Усе це посприяло появі в Росії рефлексій стосовно множинності методологічного забезпечення процесу історичного пізнання, а також усвідомлення того факту, що головним двигуном розвитку світової науки є вільна, не обмежена політичними та ідеологічними чинниками конкуренція методологій. З'явилися думки щодо неминучості плюралізму в наукових дослідженнях, нормальності сусідства різних прочитань тієї чи іншої історії, необхідності дотримуватися наукової етики у ставленні до різних методологічних підходів, науковості дискусій, позбавлених бодай прямих ідеологічних нашарувань. Ось як, наприклад, формулював своє бачення історіографічної ситуації та уявлення про пізнавальний процес колектив авторів «Нарисів історії Росії» для українського читача: *«Водночас історики, які брали участь у підготовці «Нарисів», презентують насамперед свої погляди на російську історію, маючи на увазі, що існують інші ідеї й підходи в сучасній російській історичній науці. Тому ця колективна праця не є спробою впровадити чергову «офіційну позицію». Дотримуючись плюралізму наукових*

гіпотез, теорій і концепцій, ми шануємо погляди представників інших історіографічних шкіл і напрямків, їхнє право на власне прочитання історії Росії. Ця книжка обґрунтовує лише кілька з численних наукових підходів в інтерпретації історичного процесу» [327, 13–14]. Інша справа, що в практичній площині дискусії з приводу власне українсько-російських взаємин, зокрема й за участі декого з членів цього колективу, часто виходили за рамки такого рафінованого наукового підходу до опонентів, і гору брали ідеологічні переконання чи доцільність будь-що забезпечити російськоцентричний баланс.

Та в будь-якому випадку, перед істориками відкрилися опції історичної антропології, історії повсякдення, мікроісторії, фемінології та гендерної історії, інтелектуальної історії, нової соціальної історії і, звичайно ж, постмодернізму. З'явилися праці, які розкривали перед російським зацікавленим читачем сутність новітніх методологій та узагальнювали досвід використання останніх [73, 170–171; 256; 352–355]. Почалися інтелектуальні дискусії з цього приводу [72]. Згодом з'явилися спроби власного («російського розливу») теоретичного осмислення ремесла історика та самих можливостей проникнути в минуле, а також імовірних шляхів подолання дедалі відчутніших інтелектуальних розривів між філософами історії та істориками-практиками [238–239; 468].

З ідеями постмодернізму Г. Вайта, Ф. Анкерсмита та їхніх прибічників до історіографічного російського поля увійшли так звана криза традиційного бачення історії й нарративістичний поворот, який пропагував принципову неможливість пізнання минулого в тому сенсі, в якому це досі розумілося. Постмодернізм підважував усі базові підходи до наукової рефлексії та до минулого. Було поставлено під питання саму можливість історика бути нейтральним спостерігачем та здатність історії бути так би мовити, класичною наукою. К. Дженкінс оголосив про *«кінець історії в традиційному модерністичному розумінні»* й висловився за *«життя поза історією та етикою»* [637]. Проте постмодернізм не знищив на Заході усі інші методології й невдовзі став об'єктом серйозної наукової критики. З'явилися ґрунтовні теоретичні праці, які обороняли науковість історії, як-от дослідження:

Р. Еванса, Г. Іггерса [605; 641]. Більшість же істориків-практиків і так не працювала в рамках постмодернізму. Утім, поява останнього змусила переглянути багато чого з інтелектуального багажу та удосконалити дослідницький апарат. Саме в цьому й полягала позитивна складова впливу постмодернізму на інтелектуальний простір та історіографію.

У Росії ж після краху замкнутості в марксизмі, яка пропагувала існування єдино вірного методу пізнання, заперечення самої можливості пізнати минуле перетворювалося на особливо привабливу інтелектуальну «віддушину». До цього підштовхував і процес деконструкції в щойно посталих на пострадянському просторі державах російськоцентричного великодержавницького нарративу, нав'язаного Москвою. У підсумку в окремих колах почалося непідробне захоплення – на теоретичному рівні – методологією постмодернізму, прихильники якої подекуди виглядали непримиримо, нагадуючи недавніх марксистів (з них вони здебільшого і походили). З іншого боку, давався взнаки й старанно культивованій у радянські часи потяг до «єдиноправильного знання» та врахування поточних ідеологічних запитів, що відкрито визнають і в самому середовищі російських істориків [327, 12].

Польщу теж не оминула хвиля постмодернізму. З'явилися праці Єви Доманської, Гжегожа Дзямського, які розглядали можливість застосування такої опції [586–590; 601]. Перекладаються праці постмодерністів та їхніх опонентів [581; 640; 748; 766–767; 829], обговорюються проблеми нарративізму як філософії історії, модернізації в опції постмодернізму як досліджень, так і самої теорії історіописання [632; 706–707; 745; 768], та постпостмодерністичної історії [764; 810]. Паралельно з'являються переклади праць західних учених, які сповідували інші дослідницькі підходи [749]. Швидко набула нового дихання Познанська школа на чолі з Єжи Топольським, який сам поволі еволюціонував під впливом нарративістичного повороту. Активізувалися подібні дослідження і в інших центрах. Зусилля польських спеціалістів з теорії історії концентруються навколо вузлових проблем, які дискутуються в західних історіографіях: механізми історичного мислення, особливості пізнання, роль

історика у виникненні й трансляції історичного знання, історія історіографії, проблема раціональності історіописання, відчуження істориків-практиків від методологів тощо. Виходять ґрунтовні монографії з методології історії з-під пера, В. Вжосека, Є. Доманської, Є. Поборського, А. Палюбіцької, того ж таки Є. Топольського [587; 763; 812; 848]. Рівень осмислення різних аспектів методології історії у Польщі настільки виріс, що праці провідних спеціалістів вийшли за межі польської історіографії й отримали визнання на Заході. Окремі з них були перекладені на інші мови, зокрема й на українську [149; 176; 431; 850].

Ще одним важливим фактором формування інтелектуального тла для досліджень і концептуалізації ранньомодерної української державності в російській і польській історіографії стали перехресні контакти між польськими, російськими та українськими істориками. І знову зіштовхуємося тут з різноспрямованими тенденціями. Якщо українсько-польські наукові контакти з 1990-х рр. переживали небувалий раніше підйом, то польсько-російські увійшли в цей період у стадію стагнації, а українсько-російські різко змінили. В останньому випадку це виявилось великою мірою реакцією на той ідеологічний диктат та культивування наукової ієрархізації по лінії центр – республіки, які були притаманні гуманітарному просторові СРСР. І лише ближче до ХХ ст. наукова взаємодія поволі почала відновлюватися, але вже на зовсім іншій основі.

У 1990-ті рр. на інституціональному рівні не виконувалося практично жодного спільного російсько-українського історіографічного проекту, з'явилися тенденції до надмірного обособлення вчених навіть тоді, коли позанаукові інтереси, традиційно дуже впливові на сприйняття минулого українськими та російськими дослідниками, цього не вимагали. Скоротився до мінімуму завжди корисний обмін думками, розпався книжковий простір, «звірку годинників» на спільних наукових конференціях заступила шкідлива непоінформованість про доробок колег, які працювали на одному й тому ж дослідницькому полі. Ще в 2007 р. вже згадувані автори «Нарисів Історії Росії»

були змушені безрадісно констатувати: *«Парадоксально, але в Києві легше купити книжки, друковані в Парижі чи Нью-Йорку, аніж московські чи петербурзькі видання, а російські історики з великими труднощами дістають книжки українських видавництв»* [327, 13].

Почасти такий хід подій був неминучим. Його провокував різкий поворот обох історіографій назустріч методологічному плюралізму та оновленню дослідницьких технік, що передбачало переорієнтацію на освоєння доробку західної науки, де тільки й могли дістати інтелектуальне підживлення і російські, і українські історики. Чималий вплив чинили позанаукові роз'єднувальні суспільно-політичні фактори, стрижневим серед яких було не виправне несприйняття Росією факту відновлення Української держави та неприховане прагнення Кремля відновити попередні ідеологічні, політичні та економічні позиції на пострадянському просторі. Відповідні наміри на початку XXI ст. були доповнені спробами верхів жорстко прив'язати історичні дослідження в Росії до поточного політичного курсу, паралельно насаджуючи сусіднім державам і народам своє бачення їхньої ж історичної пам'яті.

Інша складова негативного тиску походила вже з суто наукової сфери. У російському історичному дискурсі низка важливих для пояснення ходи української історії питань, які почали активно обговорюватися українськими істориками після 1991 р., продовжувала подаватися в злегка підфарбованому ортодоксальному російськоцентричному вигляді: самостійність чи ні українського історичного процесу, киеворуська спадщина, переяславсько-московська система 1654 р., російсько-українська війна 1658–1659 рр., Іван Мазепа та мазепинці, Голодомор 1932-1933 рр., ОУН і УПА тощо [221]. Лише під кінець 1990-х рр. в інтерпретаціях деяких дослідників з'явилися тенденції, які поривали з традиційною великодержавницькою канвою російської історіографії.

На фоні різкої зміни дослідницьких підходів до пояснення в українській історіографії цих знакових явищ і процесів українського минулого головне річище російського гуманітарного простору, наочно нагадуючи про недавні

радянські часи, провокувало і надалі провокує у середовищі дослідників відштовхувальний ефект. А відтак небезпека потрапити у вир різних підводних течій майже імпліцитно бралася до уваги українськими істориками при спробах взаємодії з російськими колегами: чи то буде проблема спільного шкільного підручника, чи конференція, присвячена проблемам революцій ХХ ст.

За схожим сценарієм еволюціонував фон польсько-російських історіографічних контактів. Вороже ставлення Росії до позбавлення колишнього впливу на Варшаву та до однозначного курсу останньої на інтеграцію до євроатлантичних структур, неодноразові фальцети у двосторонніх відносинах та грубі спроби на політичному рівні не допустити подальшого віддалення Польщі від «руки Москви» не могло минути безслідно. А збереження в певних колах російської історіографії відвертого імперського дискурсу щодо польського питання мало ще більше значення, й надалі традиційно обтяжуючи конкуренцію в освоєнні також і ранньомодерної української історії. Особливо дратівливою для польських істориків була проблематика трьох поділів Речі Посполитої та історії ХІХ – початку ХХ ст. й відповідний термінологічний апарат, яким послуговується російська історіографія і який відгонить неприхованим прагненням зберегти під новою приправою свій старий імперський дискурс. У нових умовах, коли в Польщі сприйняття сусідів та їхньої історії неухильно змінювалося під впливом концепції відмови від територіальних претензій, і навпаки утверджувалася ідея взаємних перепросин за тяжкі сторінки історії, такі вітри з Москви явно не віяли.

Принципово інакша ситуація склалася з формуванням умов для контактів польських та українських істориків. Після 1991 р. загальне тло їхнього співробітництва кардинально відрізнялося від російсько-українського варіанту. І визначало його проникнення ідей Є. Гедройця в товщу офіційної політики, громадської думки та історіографію. На політичному рівні Варшава постійно демонструвала підтримку української державності й не проявляла колишніх імперських амбіцій. За окремими винятками прояви «кресової свідомості»

стали справою лише певного середовища, а не державної політики. Усе це розчистило дорогу для поступової зміни в Україні образу Польщі та звільнення його від стереотипів, успадкованих від непростого спільного минулого. А одночасна модернізація гуманітарної сфери і в Україні, і в Польщі інспірувала появу зацікавленості в тісній взаємодії у різних галузях гуманітаристики. Значна частина наукових питань охоплювала поле ранньомодерної української історії, тісно пов'язаної з польським контекстом і традиційно привабливої для польських істориків.

Як результат різновекторних передумов, уже в середині 1990-х рр. диспропорції між російсько-українськими та польсько-українськими науковими контактами в царині дослідження ранньомодерної історії стали помітними навіть для неозброєного ока. Якщо між українськими та польськими істориками щоразу інтенсивнішими ставали контакти на інституційному та особистісному рівні, то на російсько-українському напрямкові утверджувався штиль. Численні польсько-українські наукові конференції, круглі столи, гранти для українських учених (як і для російських), призначені стимулювати архівну евристику та дослідження в Польщі, активна робота польських дослідників в українських та російських архівах – усе це вигідно відрізнялося від клімату в російсько-українських контактах та від офіційної позиції російської сторони щодо українських і польських дослідників. А забюрократизованість пошукової роботи в центральних російських архівах різко контрастувала й контрастує надалі з умовами для евристики в Польщі, на вершнім яких стало рішення Головної дирекції польських архівів про вільне фотографування джерел у державних архівах, яке увійшло в дію у 2011 р.

Однак ближче до XXI ст. багатообіцяльні зрушення намітилися і в українсько-російських та російсько-польських наукових контактах. До цього часу в Росії стабілізувалася система наукових інституцій, в яких здійснюються дослідження з української історії: Центр вивчення історії України Санкт-Петербурзького університету, Центр україністики та білорусистики історичного факультету Московського університету, відділ східного слов'янства Інституту

слов'янознавства та балканістики РАН, центр українських студій Інституту Європи РАН. Урешті в 2003 р. було створено Російську асоціацію українознавців [221, 17].

Утім, на відміну від польсько-українського варіанту, де роль державної підтримки з боку польського уряду відіграла дуже велику роль, застрільниками тут усе-таки стали контакти на особистісному рівні. А ті, у свою чергу, були зумовлені появою в Росії нової плеяди науковців, чия дослідницька діяльність була максимально віддалена від практики підтягування результатів дослідження до заданої наперед концепції, як заведено, густо замішаної на ідеологічних та політичних сенсах (Тетяна Таїрова-Яковлева, Наталя Ченцова, Тетяна Опаріна, Сагіб Фаїзов, Дмитро Сень та інших).

Схожі процеси відбувалися і в українській історіографії. Інституційні ж зусилля з обох боків здебільшого були лише наслідком особистісних контактів. У такий спосіб на початку ХХ ст. були, наприклад, організовані конференції «Україна-Росія: діалог історіографій» (2002), «Росія та Україна в європейському культурному просторі» (2003), «Переяславська рада 1654 року» (2004), «Україна та Росія: історія та образ історії» (2008) та ін. Коли ж справу задумували згори, наслідки були далекими від оптимальних. Скажімо, фактично мертвонародженим дітям виявився проект спільного підручника з історії, викликавши різке несприйняття в Україні як у фаховому середовищі, так і в громадянському суспільстві. Надмірна забюрократизованість спільної грантової програми Російського гуманітарного дослідницького фонду та Національної академії наук України фактично помножила на нуль перспективу опрацювання якісних спільних проектів та реалізації їх у дослідженнях. Тоді як у рамках польських фондів (Каси Джозефа Мянвського, фундації королеви Ядвіги, фундації Снядецьких, стипендіального фонду Музею історії Польщі та інших інституцій) значна кількість українських, білоруських, російських учених отримали можливість для активних досліджень у Польщі, а польські історики – в Україні, Росії та Білорусі.

Тож не дивно, що на сьогодні втілено в життя набагато більше

українсько-польських дослідницьких ініціатив, аніж українсько-російських чи польсько-російських. Водночас досягнуто й деяких багатообіцяльних результатів. Скажімо, подією стала публікація в 1998 р. першого тому збірника документів з фондів Російського державного архіву давніх актів з історії українського козацтва [10]. У 2002 р. зусиллями Т. Таїрової-Яковлевої була організована міжнародна конференція «Україна та сусідні держави в XVII ст.» [435], а в 2012 р. – джерелознавчий симпозиум «Видання джерел з історії України з російських архівів». Спільні наукові конференції відбулися з нагоди ювілеїв Переяславської ради 1654 року та Полтавської битви 1709 р. Виник проект Санкт-Петербурзького університету та Інституту історії України НАН України з видання літопису Самійла Величка, одного з шедеврів української історіографії доби Гетьманщини. Нині зав'язується плідне співробітництво між історичними факультетами Запорізького національного університету та Південним федеральним університетом Російської Федерації. У 2000-х рр. звичною справою стала публікація статей російських істориків на шпальтах української історичної періодики та наукових збірників. Особливо варто відзначити, що дві монографії петербурзької дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої побачили світ в Україні, а одна була перекладена українською [426; 501; 507].

Та все ж співробітництво між українськими та польськими істориками виглядає інтенсивнішим та пліднішим. Достатньо сказати, що, окрім масштабних грантових програм, було реалізовано солідний науковий проект підготовки історії Польщі українськими вченими [201], чого так і не досягнуто в рамках українсько-російських контактів. У Польщі регулярно перевидається «Історія України» Владислава Серчика [782]. На польську мову були перекладені «Нариси історії середньовічної та ранньомодерної історії України» Н. Яковенко та збірник статей цього автора «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.» [635–636], на українську – монографії Януша Качмарчика та А. Перналя [222; 337], а також загальники з історії Польщі пера Є. Ключовського, Г. Дильонгової та А. Сулими Камінського [173; 226; 396]. У Варшаві та Кракові видаються «Українознавчі зошити». У

Люблінському університеті імені М. Склодовської-Кюрі діє спеціальна докторантська програма для молодих українських істориків.

Спільні наукові конференції, яких відбулося незрівняно більше, ніж в українсько-російському випадку, висвітлюють широке коло наукових проблем. Частина конференцій проводилася у два етапи – в Україні та Польщі. Зокрема, під час ювілею Гадяцької унії 1658 р. Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України спільно з Варшавським університетом організували конференції у Полтаві та Варшаві. Як слушно відзначав М. Нагельський, *«конференції та симфозіуми такого типу дозволяють не тільки пізнати погляди сторін дискурсу, але й перш за все навзаєм зрозуміти підґрунтя, що покращує справу з конструктивними висновками, які змінюють дотеперішні інтерпретаційні парадигми»* [744, 259].

На особливу увагу заслуговує той факт, що до українсько-польського співробітництва тісно вплетені представники регіональних центрів обох держав. Так, щорічні спільні конференції відбуваються в Одесі, Херсоні, Львові. У Польщі конференції були організовані, крім Варшави та Кракова, у Познані, Перемишлі, Любліні, Гданську, Торуні та деяких інших містах.

Очевидним результатом дедалі тіснішої взаємодії українських та польських істориків стало поглиблення досліджень і в Україні, і в Польщі з низки ключових сегментів ранньомодерної української історії, про що буде сказано окремо. Важливо, що відбувається зближення концептуальних підходів спеціалістів з обох країн. На полі українсько-російської співпраці також з'явилися обнадійливі паростки руху назустріч та позбавлення заідеологізованих підходів, що, окрім усього, посприяло появі так званого модернізаторського напрямку в середовищі російських дослідників ранньомодерної української історії. Зрештою, в умовах дедалі тіснішої взаємодії зросла наукова конкуренція, що також каталізує інтенсифікацію досліджень та еволюцію образу ранньомодерної України.

2.3. Перегляд / консервування концептуальних підходів до прочитання ранньомодерної української історії

Бурхливі зміни загального тла розвитку російської та польської історіографій у кінці ХХ ст. з часом відбилися на осмисленні власного минулого, паралельно викликавши еволюцію концептуальних підходів і до пояснення ранньомодерних українських часів. На відміну від російських істориків, які занадто довго перебували під тотальним ідеологічним котком радянської системи, польській історіографії було набагато легше підступитися до питання модифікації образу ранньомодерної української історії, яке постало на зламі ХХ–ХХІ ст. у зв'язку з падінням прямого політичного диктату та виникненням сприятливих умов для панування методологічного плюралізму. На той час польські дослідники вже залишили позаду часи повного домінування в їхньому середовищі крайніх польськоцентричних підходів до інтерпретації останньої, тоді як російська історіографія, навпаки, повністю перебувала в полоні концепції «єдиної російської культури». Оформившись ще в ХІХ ст. та зазнавши останнього переобґрунтування за радянських часів, ця концепція, як відомо, взагалі заперечувала існування українського та білоруського історичних процесів. В її основу було покладено тезу про східнослов'янський (читай російський) суперетнос, який зберігав свою етнокультурну єдність із києво-руських часів, хоча й набув у зв'язку з певними історичними обставинами розтроеності (на росіян, українців, білорусів). Головним підсумком еволюції, чітко усвідомлюваної в усі часи і на всьому «загальноросійському» просторі етнокультурної спорідненості, стало відродження на новому етапі втраченої раніше єдностіх [151, 3]. Ключових складових цієї концепції, приправленої принципами радянського різновиду марксистської методології, непохитно дотримувалися всі російські дослідники української ранньомодерної доби. Натомість у Польщі місцеві зразки великодержавницького пояснення української історії – взаємопов'язані концепції польського «меча, хреста і плуга» та «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої» – зазнали в 1960-1980-х рр. відчутних конкурентних ударів і з ідеологічного боку (передовсім з кола паризької «Культури»), і з боку

формування нової теоретичної основи для конструювання конкретних історичних опцій.

Якщо в російській історіографії до останнього часу магістральним напрямком стало пристосування концепції «загальноросійської культури» до нових наукових викликів, про що йтиметься далі, то в польській ще до другої світової війни дійшло до появи цілком нової опції, якою стала концепція «Центрально-Східної Європи». Остання пропонує цілком інакше тлумачення східноєвропейського історичного процесу. Постулюючи історичність Центрально-Східної Європи як особливої частини європейського масиву між східними кордонами Німеччини та Італії, з одного боку, і Росією, з іншого, ця концепція включає до регіону, окрім інших країн, Україну, Білорусь, країни Балтії та Польщу [630, 7]. Якщо в основу концепції «загальноросійської культури» покладені тези про етнічну та релігійну (єдина православна віра) єдність, то її альтернатива, навпаки, об'єднує різні етноси, культури, традиції самоорганізації суспільства та влади в один регіон на підставі засадничої спільності системи цінностей, на яких будувалися східноєвропейські суспільства та їхні політичні нації. Більша диверсифікованість, глибша обґрунтованість концепції «Південно-Східної Європи», апеляція до більш фундаментальних та універсальних чинників, аніж етнос та віра, брак великодержавної, нівеляційної чи асиміляційної спрямованості забезпечили їй в умовах потреби подолати ідеологічну спадщину радянських часів швидке поширення на всьому східноєвропейському просторі. Концепція стала популярною і в Україні, мабуть, найпоказовішим символом цього стала поява спеціального часопису «Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.)», який видає Інститут історії України Національної академії наук України. Символічно, що на його сторінках нерідко публікують праці й російські дослідники.

Перші контури концепції «Центрально-Східної Європи» з'явилися вже у 1920-1930-х рр. завдяки зусиллям О. Галецького й були суголосні не тільки новим міжвоєнним політичним реаліям, а й працям, які (хотіли того їхні автори

чи ні) підважували наріжні засади концепції «меча, хреста і плуга» та її відгалуження – концепції «домової війни» середини XVII ст. (зокрема В. Томкевича, О. Гурки) [754, 225–245]. Нав'язування в часи сталінізму польському суспільству російського пункту бачення та провокування появи історичних праць, написаних у дусі «Тез про 300-ліття возз'єднання України з Росією», не призвівши до довготривалих наслідків, також розхитувало підвалини традиційних польських підходів до пояснення української історії, відтінюючи своєю заідеологізованістю аналогічну їхню властивість. З кінця 1960-х рр. у польській історіографії робилися вже безпосередні спроби спростувати інтерпретації української історії, базовані на концепціях «меча, хреста і плуга» та «домової війни», а у 1980-х – і концепцію «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої».

Як слушно зазначали Т. Хинчевська-Геннель та В. Степанков [393, 378–379; 556, 285–286], знаковою подією виявилася поява праці З. Вуйцика «Дикі Поля у вогні. Про козацтво у давній Речі Посполитій». Дослідницька опція, яку взяв на озброєння автор, *«руйнувала один із міфів про винятково позитивну роль Польщі для України в період потуги Речі Посполитої. Протистояла також міфу про те, що за погані польсько-українські відносини в найновіші та старші часи відповідає лише українська сторона»*[556, 285]. Пізніше Н. Яковенко назвала зусилля З. Вуйцика та концептуально співзвучні напрацювання В. Серчика, Я. Пердені, Л. Подгородецького «концептуальним поворотом» у польській історіографії [489, 92–93]. Фактично голос цих польських істориків став відповіддю на настанови, які невтомно пропагувало коло паризької культури на чолі з Є. Гедройцем. Зрештою, серйозно підважувалася і давня концепція «домової війни». Як твердив З. Вуйцик, *«Не була то (українська Національно-визвольна війна. – В. М.), – як хотіли б деякі історики – домової війни, братовбивча, лише війна за незалежність усього руського народу на чолі з козаччиною»* [842, 163]. Через кілька років інший польський історик Я. Перденя писав про незалежність України як мету Б. Хмельницького [393, 378–379]. Зрештою, вихід у світ у 1976 р. двотомника

«Нарис історії України» Л. Подгородецького [758], а в 1979 р. – «Історії України» В. Серчика [782], яка охоплювала період з найдавніших часів до XX ст. включно, засвідчив вкорінення уявлень про історичну суб'єктність українського світу.

У середині 1980-х рр. побачила світ монографія Т. Хинчевської-Геннелі «Національна свідомість української шляхти та козацтва від кінця XVI до середини XVII ст.», яка розбивала концепцію «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої». Книга викликала гостру дискусію [614–615; 714], під час якої опоненти більше керувалися ідеологічним прагненням боронити стару концепцію, прикриваючи все позірними науковими аргументами. Стратегія, обрана опонентами, передбачала не суто наукове заперечення засад запропонованої концепції існування окремої української еліти з усвідомленням нею самодостатності руського світу Речі Посполитої, а спробами поставити під сумнів концепцію через вишукування здебільшого несуттєвих фактологічних огріхів, які не впливали на загальну аргументацію дослідниці. Утім, саме концепція Т. Хинчевської-Геннелі мала значний вплив на польських та українських істориків, а не зусилля опонентів [489, 84–85], спровокувавши (чи підсиливши) імпульс до досліджень історії ранньомодерних українських еліт із появою вагомих праць в обох історіографіях, а пізніше – і в американській.

В останній на зламі XX–XXI ст. з'явилося дослідження Девіда Алтоена, який аргументовано показав, що концепція «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої» є нічим іншим, як ідеологічним продуктом модерної доби (початку XIX ст.), покликаним об'єднати зусилля поляків, українців, білорусів та литовців проти Російської імперії за відродження щойно втраченої Речі Посполитої. Тоді як у річпосполитські часи литовська, руська та польська шляхта мали власну тотожність, хоча й усвідомлювали свою належність до шляхетського середовища Речі Посполитої, яке підносилося над рештою станів [526].

Розхитування концепції «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої»

вистеляло дорогу до подальшого розмивання іншої концепції – «війни домової», а в кінцевому рахунку і до ерозії концепції «меча, хреста і плуга» як теоретичної основи для інтерпретації польської та української історії.

Навзамін у Польщі посилювала свій вплив концепція «Центрально-Східної Європи», яка на той час вже мала досить сильні позиції в Європі та за океаном. Ще за радянських часів історики з Польщі почали використовувати поняття «Центрально-Східна Європа» та з'явилися історичні праці, написані в цій опції [655, 32, 542; 657, 492–493], а вже у 1991 р. дійшло до створення у Любліні Інституту Центрально-Східної Європи, Центру історії Центрально-Східної Європи в Варшавському університеті, Зрештою, у середині 1990-х рр. були перекладені класичні праці О. Галецького та П. Вандича [626; 828]. Такі процеси підготували ґрунт для того, щоб зміни політичної та інтелектуальної атмосфери 1990-х р. спровокували, зокрема, і переосмислення підходів до прочитання української історії.

Як уже зазначалося вище, охоплюючи величезний регіон, концепція «Центрально-Східної Європи» з часів її першотворця О. Галецького [624–625] включала й український світ, натомість не інтегрувала російський, відносячи його до іншої цивілізаційної ніші. Відтак, українська історія подавалася як частина європейської, заперечуючи в такий спосіб концепцію «загальноросійської культури», яка вважала український, білоруський та російський етноси пагонами єдиного «руського» тіла, відпочаткова єдність якого була неприродно порушена в XIV ст. й почала неухильно відновлюватися від середини XVII ст. У двотомнику «Історія Центрально-Східної Європи», який побачив світ у 2000 р. у Любліні спільними зусиллями польських та французьких дослідників, представлена й українська історія [630]. З'явилися також праці, які не тільки далі розробляли концепцію, а й спеціально обґрунтовували в ній місце України [656, 11–114; 658, 170–181]. Отже, поширення цієї концепції в польській та українській історіографії створювало цілком інакшу проекцію української історії, аніж її пропонували великодержавницькі російська й польська візії. Це генерувало потужні виклики

для російської альтернативи, що викликало вмотивовані занепокоєння в середовищі російської історіографії.

Під кінець 1990-х рр. була концептуалізована проблема співвідношення Центрально-Східної Європи з іншими представниками європейського світу на основі обговорюваної і втілюваної в конкретно-проблемних дослідженнях концепції європейського центру та периферії [724]. Є. Клочовський запропонував для Центрально-Східної Європи поняття «молодшої Європи» як культурної периферії «старого світу». Зумовлена засвоєнням європейських цінностей від латинсько-західного та грецько-східного первнів європейської цивілізації, периферійність виявилася в появі певного відставання в проходженні тих чи інших шаблів розвитку, що й надавало своєрідності цій частині континенту аж до навіювання ідеї про засадничу відмінність від Західної Європи. Назагал Захід виконував функцію донора, *«звідки виходили різні моделі, які потім приймалися чи відкидалися»* [657, 14]. Особливе місце в абсорбції західних впливів відводилося українсько-білоруському, або «слов'янсько-візантійському» світу, який *«на значних обширах перетинався так глибоко зі світом слов'янсько-латинським чи угорсько-румунсько-литовсько-латинським, що це призводило до утворення нових цікавих культурних форм на межі двох великих кіл»* [657, 14]. При цьому проблема західного кордону «молодшої Європи» залишається відкритою. Наголошуючи на «нормальності» розвитку Центрально-Східної Європи, концепція вибивала ґрунт як з-під надмірної романтизації та виособлення історичного шляху, так і з-під культивування комплексу меншовартості чи самоїдства в душі, наприклад, «краківської школи» [381, 621, 788].

Зрештою, ще одним наслідком сприйняття польськими дослідниками концепції «Цentrально-Східної Європи», тісно пов'язаним із декласуванням «польського плуга», стало приглушення концепції Польщі як східного муру християнського світу від натиску «поган» (турків і татар). Якщо до трьох поділів Польщі під муром розуміли власне Корону Польську в кордонах до Люблінської унії 1569 р., то в концептуалізації XIX ст., яка й відіграла важливу

роль у формуванні засад польської історичної пам'яті, захисниця Європи ототожнювалася вже з давньою Річчю Посполитою включно з українськими, білоруськими та литовськими землями [804, 135–160, 189–204, 207–212]. Нині ж прямо про цю концепцію йдеться лише в історіографічному форматі. Її вплив присутній опосередковано, коли камуфлюють центральну роль українського фактору в суперництві з турками, татарами й московською версією Сходу шляхом наголошення на ролі Речі Посполитої загалом.

Поява пагонів, які пустила в материковій польській історіографії концепція «Центрально-Східної Європи», супроводжувалася успішним пересадженням на цей ґрунт і виплеканої в середовищі польських істориків в еміграції концепції «Речі Посполитої багатьох народів». Опрацьована А. Камінським [650], вона проголошувала Річ Посполиту державою добровільної федерації народів, які опинилися під крилом Варшави. У такому вигляді концепція могла працювати одразу на два боки. Вона цілком вписувалася в ідею «Центрально-Східної Європи», водночас не заперечуючи можливість природного утворення «єдиної шляхетської нації» у процесі співіснування під одним політичним дахом багатьох народів. По суті, концепція добре підходила на роль своєрідного містка між традиційними польськоцентричними підходами й сучасними інтелектуальними віяннями, позначеними віддаленням від жорстких спрямлених інтерпретацій до пластичних концепцій з урахуванням етнічної, релігійної, культурної багатоманітності, також множинності тотожностей. Можливість амортизації польськоцентризму до більш м'яких форм при збереженні загального знаменника у вигляді оптимальності існування під одним спільним дахом і польською домінантою українців, білорусів, литовців та поляків приречла концепцію на популярність. Вона широко використовується для інтерпретації Люблінської унії 1569 р., лежить в основі опцій релігійної толерантності та багатокультурності Речі Посполитої, які переважають у сучасному образі останньої. Деякі загальники з ранньомодерної польської історії нерідко містять спеціальні назви розділів чи частин: «Річ Посполита багатьох народів»,

«Держава багатьох народів», «Річ Посполита федеративна» [533, 38; 687, 142]. Водночас існування концепції підштовхнуло процес переосмислення місця різних етносів у польській історії та переформатування під цим кутом ранньомодерного польського нарративу. Історію Речі Посполитої стали все частіше подавати не тільки як історію поляків, а і як історію всіх народів, що її населяли, звісно, при центральній ролі поляків [533, 38–50, 283–305; 630, 169–207; 811, 124–133, 372–385].

Більше того, концепція «Речі Посполитої багатьох народів» поширилася і за межі Польщі, зокрема і в Україні, де її роль, утім, далеко не однозначна. З одного боку, сприйняття концепції каталізувало процес подолання замкнутості українського історичного нарративу та спроби вписати українську історію у ширший контекст, що відкривало нові пізнавальні горизонти. З іншого, це сприйняття спровокувало появу концепції ранньомодерної України, базованої на надмірному педалюванні на спільності простору Речі Посполитої, ідеальності для України річпосполитського даху, ігноруванні релігійно-національної напруги в Україні, засвоєнні концепції «єдиного шляхетського народу», розробці концепції про переваги «вояцької свідомості» над національними і соціальними мотивами під час українсько-польських конфліктів, зрештою, появу інтерпретацій у дусі концепції «війни домової» [393, 369–414].

«Існували ми з успіхом тисячу років, створили ми модель спільноти Речі Посполитої двох народів, устрій якої становив, хто знає, чи не найкращий зі знаних зразок Європи, що об'єднувалася. Суспільство, в якому співіснували релігії, різні мови, звичаї» [779, 7] – ця теза Х. Самсоновича як лейтмотив домінує в сучасному польському історичному нарративі, багато в чому визначаючи прочитання історії України, Литви та Білорусі. Водночас у польській історіографії не бракує й критичного ставлення до концепції «Речі Посполитої багатьох народів». Так, Д. Колодзейчик закидає їй *«перебільшений ідеалізм, так само як і певний презентизм та анахронізм»* [236, 68]. А підставою дослідження з релігійної ситуації в державі, колонізаційних

процесів на українських землях, наростання напруги в Україні та концептуалізація різних аспектів української Національно-релігійної війни, як побачимо далі, багато в чому виходять за межі концепції, віддаляючи образ ранньомодерної української історії від цієї канви.

У російській науці, де за радянських часів безроздільно панував телеологічний образ української історії як гілки загальноросійської і приреченої неминуче розчинитися в російському історичному процесі, зміни відбувалися за іншим сценарієм. Під тиском як позанаукових обставин, так і знайомства російських істориків із західними методологіями та практиками історіописання захиталися самі підвалини російського радянського нарративу, у сухому залишку насправді занурені в традиційні концепції попередніх часів. Російські історики значно більшою мірою, ніж польські, мусили шукати відповіді на виклики, кількість та глибина яких дедалі зростала. З одного боку, у світлі новітньої історіографічної ситуації, базованої на множинності методологій та зіпертих на них дослідницьких опцій, а також під впливом лавиноподібної активізації концептуальних та прикладних досліджень в інших історіографіях радянська версія почала виглядати особливо блідо. Навіть для російських істориків. З іншого, різке розширення джерельної бази досліджень, зокрема й самими російськими вченими (докладніше про це далі), також завдавало удару. Розбалансування концепції набувало дедалі загрозливішого вигляду. Підставовий емпіричний матеріал та наслідки використання різних шляхів його осмислення й інтерпретації різко знижували її конкурентоспроможність, підштовхуючи до пошуку виходу з непростого становища.

У підсумку в російській історіографії відбулося розщеплення тісно пов'язаного з ідеологічною платформою радянського методологічного моноліту. Важливою ознакою цього стали дискусії щодо фундаментальних підходів до конструювання нового російського історичного нарративу, позбавленого в ідеалі однобокості та кричущих вад концепції радянських часів. Такі дискусії не могли не похитнути й основи прочитання в Росії

ранньомодерної української історії, з огляду на те важливе місце, яке їй від XVIII ст. надається в представленнях російського минулого. І дійсно, жодна з дискусій не оминула підходів до українського питання. Насамперед це стосується обміну думками між провідними російськими істориками під час проведення на початку 2001 р. «круглого столу» в Інституті слов'янознавства РАН «Східні слов'яни в XVII-XVIII століттях: етнічний розвиток і культурна взаємодія», на якому головною темою для обговорення стало майбутнє концепції так званої «загальноросійської культури», давнього фундаменту російського бачення історії Росії, України та Білорусі, у тих чи інших інтерпретаціях присутнього упродовж XVIII-XX ст. в різних версіях російського історичного наративу [151]. Також були проведені дискусії, які безпосередньо стосувалися наріжних проблем української історії (деякі за участі істориків із України та Заходу). Зокрема, обговорювалася термінологія та хронологія історії України XVII ст. [263, 215–222], особливості українсько-російських відносин другої половини XVII – початку XVIII ст. та проблеми націотворення у Східній Європі та Московії [174, 48–58], постаті І. Мазепи та Б. Хмельницького [175; 330]. Без сумніву, відчутні імпульси дало обговорення монографії Т. Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»» [176].

Дискусія щодо «загальноросійської культури» та «великої російської нації», яка відбулася на початку XXI ст., стала тим лакмусовим папірцем, який чітко продемонстрував, що, по-перше, російські історики, незалежно від переконань, уже не можуть вписатися в затісні рамки донедавна панівної версії російського та східноєвропейського минулого і змушені модифікувати фундаментальні засади своїх підходів, по-друге, величезний вплив на таке усвідомлення мало якраз переосмислення в Україні та Білорусі свого минулого на засадах однозначного визнання самостійності відповідних історичних процесів, а також поява альтернативної концепції «Центрально-Східної Європи» для пояснення всієї східноєвропейської історії. Постулюючи історичність Центрально-Східної Європи як особливої частини європейського

масиву, ця концепція виводить російський світ за межі.

Поява такого загрозливого конкурента для концепції «загальноросійської культури» по-різному вплинула на російських істориків. Під середину 1990-х рр. на повний голос заявили про себе дослідники, які відмовилися від її багажу. Інші відчували її обмеженість та необхідність пошуку альтернативи, але були ще не готові відмовитися від фундаментальної основи концепції – тези про існування спільного східнослов'янського простору, базованого на усвідомленні українцями, росіянами та білорусами своєї етнічної спорідненості та спільності доль. Переважна ж більшість побажала залишитися у звичній опції. При цьому були зроблені спроби удосконалити її відповідно до новітньої інтелектуальної ситуації. Відправним пунктом для таких спроб стало визнання того факту, що російська історіографія виявилася внутрішньо не готовою до викликів для концепції «загальноросійської культури», які виникли в кінці 1980 – на початку 1990-х рр. Також прямо зауважується, що нова хвиля акцентувань на концепції стала реакцією на *«відродження романтичних концепцій, яке різною мірою відбулося в історіографіях усіх нових східнослов'янських держав (в Україні та Білорусі. – В. М.) та супроводжувалося переглядом багатьох раніше загальноприйнятих положень з точки зору національної»* [151, 3, 5]. З іншого боку, констатується, що концепція «Центрально-Східної Європи», на відміну від її російської конкурентки, *«піддається інтегруванню з традиційними романтичними за своїм походженням схемами української та білоруської історіографій... Більше того вона може бути бажаною для них сучасною ідеологічною оболонкою»* [151, 6]. І це, безперечно, набагато підсилює її конкурентні переваги.

Спроби надати концепції «загальноросійської культури» нового дихання базувалися на свіжих аргументах, узятих із площини наукових спостережень і результатів, здобутих у деяких дослідженнях з історії Київської Русі, а також Московської держави та українських земель кінця XVI – середини XVII ст. Відповідне підґрунтя шукалися у сфері етнічної самосвідомості, з одного боку, московитів, а з іншого – православного населення Речі Посполитої. Найповніше

нове обґрунтування концепції «загальноросійської культури» представлено в доробку Б. Флорі.

Як джерелознавець найвищої кваліфікації, дослідник не міг залишити не прокоментованими накопичені наукові заперечення факту існування давньоруської народності в XI-XII ст., в основу яких покладено обмеженість джерельної бази періоду XI-XIV ст., *«яка не дає й не може дати прямої відповіді на питання, наскільки уявлення про сукупність усіх східних слов'ян як особливого народу («мови»), вперше чітко висловлені на сторінках «Повісті минулих літ», проникло до свідомості широких кіл населення, вийшовши за рамки інтелектуальної еліти тогочасного суспільства»* [450, 28]. Тим не менше, у підсумку своїх розмірковувань Б. Флорія все одно доходить висновку, що *«порівняльно-історичне співставлення та конкретні спостереження промовляють на користь положення про широке поширення у східних слов'ян у XII-XIII ст. усвідомлення їхньої приналежності до широкої етнічної спільності – «русської мови», яка визначається дослідниками як давньоруська народність»* [450, 29]. Підстави для такого фундаментального висновку дослідник бачить у зникненні в тих небагатьох історичних джерелах, якими диспонує нині наука, колишніх племінних назв на користь територіальних, а також у тому факті, що в другій половині XIII – XIV ст. *«в усіх частинах східнослов'янської етнічної території місцеве населення називає себе «русинами» чи «русскими», а країну, в якій вони живуть, «Руссю» чи «Русскою землею», а свою мову «Русскою»* [450, 28].

Отже, за Б. Флорею, давньоруська народність таки існувала насправді, хоча він і визнає свої аргументи дотичними [450, 31]. Утім, нескладно помітити, що історик свідомо абстрагується від того, у джерелах якого виду і за яких обставин ідеться про «Русь» і чи можна екстраполювати ті свідчення власне на проблему ідентичності населення колишньої Київської Русі. Саме в цих принципових моментах і криється ключ до зсувів у специфіці інтерпретаційної технології виведення так званої давньоруської народності.

Загостривши питання про правомірність поширення на ціннісні орієнтири

широкого загалу чи бодай еліту різних частин старої Русі ідей, які представлені на сторінках «Повісті минулих літ», Б. Флоря, тим не менш, саме урешті-решт застосував ті ж підходи, які спершу ставив під сумнів. Визнаючи критичну вузькість джерельної бази дослідження масової свідомості цього періоду та наявність лише «дотичних свідчень», дослідник прагне до узагальнень на підставі джерел, які вирізнялися великим ідеологічним навантаженням (літописи, твори) або були покликані фіксувати абстрактні уявлення про територію торгово-економічної діяльності (торгові договори, де йдеться про «Русь»), не заглиблюючись у сферу ідентичностей. У таких джерелах можуть відбиватися лише бажання та спрямовані на досягнення певних цілей ідеологічні, політичні, економічні стратегії якоїсь частини еліти, яка, можливо, починала мати особливі переконання, а не «місцевого населення» в «усіх частинах східнослов'янської території».

Зникнення на початку XII ст. у відомих на сьогодні текстах назв племен зовсім не означає, що й населення питомої Русі та строката в етнічному сенсі людність з приєднаних до ядра держави північно-східних теренів, почали усвідомлювати свою етнічну однотипність. Швидше, поняття «русини» вживалося у значенні «все населення держави», а не як маркер тотожності, подібно до того, як наприклад, у XVI-XVII ст. поняття «руській» у московській документації, орієнтованій на зовнішнього споживача, означало всіх мешканців Московії, підданих царя, незалежно від їхнього самоусвідомлення. І тільки розгалуженість джерел цього періоду дозволяє виокремити серед підданих представників різних етносів.

Так само для руської еліти у другій половині XIII – на початку XIV ст., тобто в часи нещодавнього розщеплення Русі, але коли ще не стерлася пам'ять про колишню державу та претензії князів на всю її спадщину, головний тренд мав прямувати до того, щоб зображувати всю територію, яка колись перебувала під Києвом, політонімом Русь, а населення – русинами без огляду на те, яку етнічну свідомість чи ідентичність воно мало в різних частинах колись єдиної держави.

Але як би там не було, Б. Флоря обґрунтовував існування єдиної давньоруської народності, життя якій продовжив аж до останньої чверті XVI ст., чим модифікував радянську концепцію, згідно з якою вона розпалася ще в XIV ст. Обґрунтовуючи тезу про збереження цієї народності, дослідник віддав пальму першості (як самодостатньому доказові) зовнішньому (польському) сприйняттю мешканців Московії та українсько-білоруських земель як одного народу, яке переноситься на самосвідомість населення обох територій на підставі того, що *«в польському суспільстві не існувало якої-небудь самостійної традиції щодо етнічних відносин у Східній Європі й уявлення відповідних авторів так чи інакше мусили базуватися на поглядах, винесених зі східнослов'янського середовища»* [450, 32].

Натомість в останній чверті XVI ст. сума відмінностей у соціально-політичній сфері, політичній культурі, соціальній психології вже привели до формування *«декількох східнослов'янських народностей»*. Однак при цьому *«процес етнічної диференціації між східними слов'янами в Речі Посполитій та в Росії в кінці XVI – першій половині XVII ст. зайшов достатньо глибоко, але ще було достатньо далеко до його остаточного завершення, уявлення про єдність усіх східних слов'ян як особливої етнічної спільноти продовжувало посідати значне місце»* [450, 33]. Пізніше в одній із дискусій дослідник висловився ще однозначніше, зазначивши, що русини Речі Посполитої та московити утворюють етнічну спільноту і *«Це єдиний народ»* [174, 56]. За доказ дослідник бере послання представників українського вищого православного духівництва до московського царя кінця XVI – початку 1630-х рр., які містили апеляції до етнічної спорідненості православних Речі Посполитої з московитами та про перебування одних та інших під спільним дахом у княжі часи й нібито бажання перейти під зверхність православного царя.

При цьому однак не береться до уваги тогочасна релігійна ситуація в Речі Посполитій, територіальні межі православної моделі «народу руського» в першій половині XVII ст., стан справ у світовому православ'ї, зрештою, поведінка українських православних ієрархів після Переяслава 1654 р., коли

з'явилася реальна можливість зближення з Москвою. Крізь призму цих факторів апеляції українських ієрархів виглядають не більше, ніж призначеною для московських вух риторикою, породженою бажанням зіпертися на підтримку Московії, єдиної реальної потуги, яка могла підставити плече у релігійному протистоянні з католиками та уніатами в наелектризованій контрреформацією Речі Посполитій Зигмунта III [138, 189–190; 344; 355–369]. Дуже показово, що в моделі православної руської ідентичності, опрацьованій українськими інтелектуалами першої половини XVII ст., знайшлося місце козакам як новим оборонцям православ'я, але Русь територіально не охоплювала московських земель, обмежуючись українсько-білоруськими теренами [344, 215].

А відтак аргументи Б. Флорі просідають, не беручи навіть до уваги, що отці уніатської церкви, під крилом яких перебувала значна частина руського світу Речі Посполитої, не були помічені у риторичі про спорідненість етнічного коріння русинів та московитів. Однак тезі про усвідомлення в Україні етнічної єдності з московитами належить особлива роль у формуванні опції сприйняття української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Саме наголос на незавершеності етнічного розмежування у східнослов'янському світі дозволяє підвести підґрунтя під збереження традиційного російського бачення подій і процесів крізь призму Переяславської ради 1654 р. як відправного пункту нової якості української історії. Переяслав 1654 р. подається актом, що означав *«входження гетьманства до складу Російської держави»*, яке *«було сприйняте обома сторонами як відновлення колишньої єдності, як возз'єднання окремих частин Русі, раніше розділених політичними кордонами»* [450, 33].

Водночас зміни були внесені до тієї ланки радянської системи етнічного обґрунтування українсько-російського поєднання, яка проголошувала розщеплення давньоруської народності на росіян, українців та білорусів. На відміну від радянського концепту, Б. Флорія заперечує пряме виділення з давньоруської народності українців та білорусів, вдало пристосувавши сюди плідні власні спостереження на користь існування спільного українсько-

білоруського масиву – русинів Речі Посполитої. Однак ці заперечення не руйнують самої схеми. Констатуючи наявність спільного руського простору Речі Посполитої, стосовно чого в сучасній історіографії панує консенсус, Б. Флоря робить спробу використати такі уявлення для додаткового обґрунтування тези про незавершеність процесу етнічної диференціації східнослов'янського світу до середини XVII ст. Русини Речі Посполитої почали розщеплюватися на українську та білоруську гілки лише в середині XVII ст. під впливом появи Гетьманщини: *«Утворення на цих територіях нової держави зі своєрідним суспільним устроєм, за низкою рис різко відмінним від того, який зберігся на інших східнослов'янських землях Речі Посполитої і стало, як уявляється, поштовхом до розвитку процесів етнічної диференціації на ґрунті раніше єдиного «руського народу» [450, 24].*

Чому ж тоді не утворився якийсь етнос у Галичині, на Волині чи Поділлі, які теж подібно до білоруських земель опинилися поза межами Гетьманщини, а справа обмежилася лише появою білорусів, залишилося поза поясненням. Водночас невідкоментованими ні Б. Флорею, ні іншими російськими дослідниками залишилися спостереження Н. Яковенко, зроблені на підставі деконструкції семантики панегіриків князям Острозьким та Заславським про те, що вже перші два десятиліття XVII ст. в уявленнях руської еліти розпочався процес розщеплення Русі як суцільного українсько-білоруського масиву. За уявленнями української шляхти, політичний простір «Русь» почав збігатися лише з *«територією південних («українських») князівств киево-руської доби, абсолютно і безальтернативно виносячи за дужки не лише російські, а й білоруські терени (це, до речі, переконливо заперечує поширену серед істориків думку, нібито сприйняття «Русі» як суцільного українсько-білоруського масиву розщепилося на Україну й Білорусію лише під час / внаслідок Хмельниччини)» [488, 250].*

Опосередковано підживило концепцію «загальноросійської культури» також упровадження до російської історіографії дискурсу про модерні нації та їхнє співвідношення з домодерними етнічними й соціальними спільнотами.

Головним трендом тут стало фактично беззастережне сприйняття концепції Б. Андерсона про націю як уявлювану спільноту, що формується на практиці лише у модерні часи внаслідок реалізації швидше уможливленого проекту так званої націоналізації соціуму та держави, сформованого в інтелектуальному чи політичному середовищі або в обох одразу. Пересадження в 1990-ті рр. конструкту Б. Андерсона на російський ґрунт та на російськоцентричну візію українсько-російських взаємин призвело до надмірного акцентування на природності проекту так званої «великої російської нації», який передбачав створення єдиного російського народу шляхом зросійщення та асиміляції українців і білорусів. Генерований в Російській імперії ближче до середини ХІХ ст. цей проект та засоби його реалізації проголошуються цілком органічними й такими, що не позначені якимись цивілізаційними негативами для українців чи білорусів. Відповідно централізований асиміляційний тиск, законодавчі заборони на використання мов, церковна уніфікація визнаються лише легітимними інструментами для реалізації легітимного модерного проекту. Позбавлення українського та білоруського суспільств можливостей для природного розвитку на власній основі виглядає в такій проекції цілком цивілізованим способом співіснування у просторі. У сухому залишку ймовірність зникнення під цілеспрямованим асиміляційним тиском окремих українського та білоруського світів подається як цілком нормальний шлях історичного розвитку Східної Європи, а можливість формування модерної української чи білоруської нації – лише рівнозначною альтернативою проекту «великої російської нації».

При цьому поразка в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. проекту створення «великої російської нації» пояснюється винятково інструментальними прорахунками Петербурга, включно з тим, що центральна влада не змогла запобігти розкраданню коштів на русофільську діяльність у Галичині. А. Міллер, один із найпотужніших російських дослідників, які працюють у дискурсі модерної нації, нарікає, що Петербург провалив справу зросійщення широких верств українських селян, украї неефективно

використовуючи можливості загальної освіти. Дослідник навіть виписував свої поради, як слід було діяти для того, щоб проект створення «великої російської нації» було успішно реалізовано, а відтак українці й білоруси розчинилися у загальноросійському морі [312, 150–152, 197–204].

Зрозуміло, що така інтерпретація появи в XIX ст. проекту «великої російської нації» була цілком співзвучна наскрізним ідеям концепції «єдиної російської культури», навіть створюючи для неї своєрідні комфортні умови через навіювання враження, що націотворчі процеси XIX ст. логічно завершують попередні, підсумовуючи історично обумовлений розвиток східного слов'янства як середовища, в якому з києво-руських часів існували стійкі уявлення про спільний етнічний простір на великій території держави, а в екстремальному трактуванні – про «єдиний народ» у кінці XVI-XVIII ст.

Ще одне поле впливу концепції модерної нації формувало пригнічення в її рамках факторів етнокультурних відмінностей та самоідентифікації спільнот у домодерні часи. Фактично відкидалася ідея перетікання домодерної етносоціальної спільноти у модерну націю як магістральний шлях природної еволюції самосвідомості таких спільнот. Головним для формування модерної нації почав вважатися не багаж тотожностей ранньомодерних часів, а спеціалізовані політико-ідеологічні зусилля модерної доби, які могли різко змінити самоідентифікацію. Визнаючи існування домодерних релігійних, етнічних, культурних спільнот, зокрема, звісно, й уявлень про спільний простір у головах православного населення Речі Посполитої та московитів, А. Міллер вважає, що в модерні часи в кінцевому рахунку *«для того, щоб зробити з селянина француза, чи росіянина, чи українця, його слід навчити грамоті. Є український проект і є український національний рух, і зрозуміло, якою мовою вони хочуть учити цього селянина. Є проект «великої російської нації», який передбачає, що цього малоруського селянина треба вчити по-російськи»* [174, 53–54].

Під таким кутом зору, по суті, зводилася штучна стіна між українським світом домодерних та модерних часів. Окрім нічим не обґрунтованого

порівняння з формуванням модерної французької нації, яка постала шляхом асиміляції французами низки підвладних Парижу етносів (бретонців, нормандців, провансальців та інших), тоді як ситуація в Україні була абсолютно іншою, спекулюється на зміні самоназви з «русинів» на «українців» у ХІХ ст. При цьому ніяк не враховувалася органічна спадкоємність між населенням відповідної території («русини» домодерних часів змінивши самоназву, трансформувалися в «українців» ХІХ ст.) [174, 58]. Щодо росіян, то проблема в такий спосіб не піднімається, оскільки самоназва «русскіє» функціонувала в ранньомодерні часи. Виходило, що росіяни як такі само собою перетікають у ХІХ ст. в модерну націю, а українці – лише продукт реалізації умоглядного проекту «модерної української нації», який здобув перемогу в безкомпромісному змаганні з рівнозначним конструктом «великої російської нації». Русини домодерних часів постають несформованою в етносуспільний організм аморфною масою без перспективи (на відміну від росіян) органічно перетворитися на модерну націю й потребують задля такого перетворення якогось особливого інтелектуального проекту.

Такий постулат формує стійке враження про відсутність особливого українського світу, окремого українського історичного процесу та полегшує сприйняття центрального постулату концепції «загальноросійської культури», який проголошував існування спільного східнослов'янського простору, позбавленого стійких етнокультурних бар'єрів і наділеного усвідомленням по обидва боки кордону між Річчю Посполитою та Московією своєї «одноплеменності».

Підсилює ефект і заклик відмовитися від понять «Україна», «український» щодо ранньомодерних часів на тій підставі, що вони постійно еволюціонували, а тоді використовувалися в інакшому семантичному наповненні, аніж у модерному ХІХ ст. [174, 58] Пропонувалося навіть замінити «український» на «козацький» [174, 58], хоча останнє поняття позначає стан та в жодному випадку не має відношення до тих частин української території, які перебували поза межами ранньомодерної Української держави. Навіть не

беручи до уваги той факт, що якраз у часи Гетьманщини поняття «Україна» почало охоплювати всі етнічні українські землі і сприймалося як синонім до «Русі» чи «Малої Русі» [142, 106–108, 385–387], правомірність використання цього поняття цілком уписується в науковий консенсус, який полягає в тому, що сучасні політоніми опускаються в раніші часи для позначення тих суспільних структур, які органічно переросли в модерні чи взагалі сучасні структури (наприклад поняття «Франція у XIV ст.», хоча тогочасна і сучасна Франція – різні величини). Ще очевидніші конотації формує оперування поняттям «західноросійський» замість «український» чи «білоруський», а також «Юго-Западная Русь» замість «Україна» [151, 27].

У рамках дискурсу про модерні нації з'явилися й безпосередні апеляції до концепції «загальноросійської культури». Зроблені М. Дмитрієвим у суголоссі з підходами Б. Флорі, вони були покликані надати їй живучості. Дослідник заперечив А. Міллеру, що адепти проекту «великої російської нації» починали, по суті, з чистого аркуша. На думку М. Дмитрієва, незалежно від того, чи оперували еліти в домодерні часи поняттям «нація» і які сенси вкладали в нього, ідея утворення єдиного народу з московитів та русинів Речі Посполитої була генерована задовго до XIX ст. й, більше того, була реалізована. *«У нас є багато підстав говорити, що в середині Московської Русі цей «проект» був доволі чітко усвідомлений елітами уже в кінці XVI ст. XVII ст. уявлялося, що за межами Московської Русі на литовсько-польських землях живуть представники того самого народу, що і в Московській Русі»,* – стверджував М. Дмитрієв [174, 51]. Паралельно до ситуації, яка склалася в середовищі московських еліт, і в Україні розпочинається процес визрівання переконань про «одноплемінність» русинів із московитами. А в першій половині XVII ст. ця ідея вже пускає глибоке коріння: *«Документи 20-х рр. XVII ст. уже безперечно відбивають велику поширеність уявлень про близькість росіян і рутенів, більше того, полемічна література показує, що в українському середовищі проект «великої російської нації» визрів (і швидше всього не під впливом «московського проекту», а паралельно йому)»* [174, 52]. У решті-решт під впливом поєднання

Гетьманщини з Московською державою на початок XVIII ст. *«в якомусь сенсі дійсно (особливо коли ми беремо на озброєння суб'єктивний критерій свідомості) ця російська велика «нація» склалася як факт»* [174, 52]. Цю тезу повністю підтримав і Б. Флоря [174, 56]. А на початку XIX ст., згідно з М. Дмитрієвим, носіїв окремої української ідентичності, відмінної від загальноросійської, були одиниці [174, 56]. Тому в XIX ст. залишалось лише надати проблемі модерного звучання, іншими словами, увести в обіг поняття «нація» та поширити уявлення про склад «єдиної російської нації» на весь загал росіян, українців та білорусів.

У сухому залишку, однак, зусилля Б. Флорі та меншою мірою М. Дмитрієва хоча й навіювали враження про здатність концепції «загальноросійської культури» працювати на свіжому історіографічному матеріалі, але не змогли виконати головного завдання – залатати ті пробоїни, які з'явилися в ній під впливом нової інтелектуальної ситуації кінця XX – початку XXI ст. Ареал сприйняття концепції звузився до російського гуманітарного простору, де вона залишається головним ключем для пояснення російської, української та білоруської історії. Натомість поза територією Росії концепція втратила свою привабливість й була відсунута на маргінес, що особливо важливо, й в Україні.

Та й у Росії вона перестала бути недоторканою. З'явилися голоси, які прямо вказували на її вузькі місця та пропонували іншу альтернативу. Показово, що стаття Б. Флорі з наведеним вище обґрунтуванням, вийшла друком у 1997 р., а дискусія, у рамках якої були висловлені в тій чи іншій формі застереження щодо концепції «загальноросійської культури», відбулася у 2001 р. При цьому під час обміну думками Б. Флоря продублював свої аргументи, що мало вплинуло на присутніх. Більше того, після його виступу були висловлені судження, які по суті, заперечували продуктивність використання надалі цієї концепції.

Зокрема Ю. Лабинцев, хоча і вважав, що *«стрижень»* концепції «Центрально-Східної Європи *«явно політизований»*, але далекосяжно закликав

враховувати накопичений у світовій науці інтелектуальний доробок: *«нині необхідно вибудовувати наші підходи, враховуючи загальносвітові процеси»* [151, 11–12]. Водночас прямо визнавався той факт, що українці та білоруси є *«окремими народами, які мають свій культурний, історичний і, можна сказати, «історичний багаж»* [151, 11]. А інший учасник дискусії А. Ліпатов констатував існування фундаментальних відмінностей між самоусвідомленням еліт русинів Речі Посполитої та московитів, що мало вирішальне значення для уявлень про існування чи відсутність спільного східнослов'янського простору: *«Коли ми говоримо про існування народностей, усю проблему можна звести до самосвідомості, носіями якої були еліти. Зовсім різні типи національного світосприйняття та самосвідомості – політичний, ментальний – склалися на землях українсько-білоруських та російських. Уже контакти в XVII ст. українців та росіян (представників Московської держави) виявили цю різницю, що зафіксовано в пам'ятках того часу»* [151, 13].

Остаточне слово дослідника не залишає сумнівів у тому, що він прямо заперечує концепцію «загальноросійської культури»: *«Національно і ментально Україна, як і Білорусія, – не частина Росії, а особливий світ, який за всієї спільності східного слов'янства розвивався своїм особливим шляхом»* [151, 20]. Навзамін пропонується, щоб *«Україна, Білорусія і Литва розглядалися не з точки зору історії, державно-політичних інтересів і т. д. Росії чи Польщі, а притаманних саме цим етносам історичних особливостей, культурної самосвідомості, які виявляються в їхніх взаємовідносинах зі своїм оточенням»* [151, 19]. Ще один заклик дослідника стосується необхідності відмовитися від того, щоб зводити долю якогось народу до впливу одного вирішального фактору – політичного, конфесійного чи соціального. Врешті, має бути застосований цивілізаційний підхід, який передбачає розгляд історії України, Росії та Білорусі під кутом існування християнської ойкумени [151, 19–20].

З ідеєю, що цивілізаційний підхід виглядає куди продуктивнішим за концепції «загальноосійської культури» чи «Центрально-Східної Європи», погодився також Л. Горизонтов. На його думку, *«націлюючи на вивчення*

великоросійсько-західноросійсько-польського культурного простору, він дозволяє подолати обмеженість, властиву концепціям загальноросійської культури та Центрально-Східної Європи»[151, 34].

Та найочевиднішим фактом, який свідчить про втрату концепцією «загальноросійської культури» монополії, є те, що М. Дмитрієв, який у 1997 р. її обстоював, у 2001 р. відмовився від неї: *«з того, що зараз існують українці та білоруси, не випливає, що ми повинні використовувати ці назви стосовно населення XVI-XVII ст., яке саме себе називало «рутени», «русь», «руськіє», «православні», однак це зовсім не означає, що вони були одним народом чи нацією з «російським» населенням Московської держави» [151, 25].*

Амплітуда вузьких місць концепції «загальноросійської культури», які були окреслені російськими істориками, доволі широка. Л. Горизонтов наголошує на надмірній прив'язці концепції до етнічного та конфесійного факторів, що суттєво звужує її аргументаційну базу та здатність адаптуватися до нових дослідницьких підходів. Дослідник взагалі ставить під сумнів наріжний постулат концепції: чи існував «єдиний російський народ» та загальноросійська культура у XVII-XVIII ст., а також стверджує, що хоча у XIX ст. *«ідея слов'янської єдності переживала небувалий злет, але все ж таки була вторинною щодо національного відродження» [151, 5]* Більше того, підважується телеологізм концепції. Л. Горизонтов прямо зауважує, що *«Значною мірою вона пов'язана з проектом, шанси реалізації якого не залишалися незмінними в часі» [151, 4].*

А. Робінсон підкреслює, що концепція «загальноросійської культури» не працює в сучасних суспільних і політичних умовах: *«з точки зору розвитку науки час романтичних концепцій давно минув, але й, правду кажучи, суспільно-політична актуальність концепції загальноросійської культури та загальноросійської мови також далеко в минулому» [151, 8].* Найвагомим аргументом дослідник вважає беззаперечний факт існування окремих української та білоруської мов, що поставило під сумнів прогностичну функцію концепції зразка XVIII–XIX ст., яка проголошувала існування лише єдиної

загальноросійської мови як прояву існування єдиного народу.

Зрештою, визнається, що концепція «загальноросійської культури» нині активно використовуються для популяризації та нав'язування крайніх політичних поглядів, натякаючи (хоча не називаючи речі своїми іменами) на носіїв відвертих російських великодержавницьких ідей. При цьому, однак, для рівноваги стверджується, що аналогічні маніпуляції проводяться також з концепцією «Центрально-Східної Європи»: *«У певних інтерпретаціях обидві концепції дають можливість із посиланням на наукові авторитети виражати крайні, зовсім не наукові погляди. Їм притаманне вторгнення у сферу суспільної свідомості, до всього адепти кожної з них охоче інкримінують іншій стороні експансіоністські спрямування»* [151, 6].

Оскільки жодних порухів насильно загнати всю Центральну і Східну Європу під один політичний дах, тим паче в одне державне стійло наразі не спостерігаються, можна припустити, що йдеться про існування власне інтелектуального конструкту, який пропонує ключ для конструювання такої версії українського та білоруського історичних наративів, що виводить їх з-під російської парасольки, а також паралельно окреслює для України й Білорусі цілком інакшу цивілізаційну альтернативу в політичній площині, аніж та бачиться із російської дзвіниці. Водночас, судячи з наведеної цитати, у російському інтелектуальному середовищі пустило пагони розуміння того, що концепція «загальноросійської культури» має експансіоністське спрямування. Інакше навіщо було педалювати на тому, що адепти політичних маніпуляцій із концепціями звинувачують протилежний табір в експансіоністському обрисі його ідеологічної опори.

Хоча і Л. Горизонтов, і А. Робінсон й обмежуються лише констатацією втрати концепцією «загальноросійської культури» свого політичного значення, недоцільності її подальшого використання у практичній політичній площині та ставлять під сумнів деякі її складові (навіть наріжні), але зупиняються на півдорозі. Ні вони, ні інші не підважують базований на цій концепції російський історичний наратив. Л. Горизонтов, наприклад, поруч із визнанням

надмірного етно- і конфесійноцентризму концепції «загальноросійської культури» зазначається, що *«усвідомлення єдності в усіх східних слов'ян зберігається. Воно дійсно є невід'ємною складовою ієрархічно організованої етнічної самоідентифікації... Акцентування конфесійного фактору також вважається не позбавленим сенсу»* [151, 4].

Наголошення на вадах концепції «Центрально-Східної Європи» покликане у російських істориків не тільки засвідчити її сумнівну продуктивність, а й пом'якшити враження від наукової застарілості російської альтернативи. Хоча й підкреслюється, що концепції «Центрально-Східної Європи» властиве віддзеркалення *«спільності історичних доль еліти та більшу стійкість традицій, які утвердилися в її лавах»*, але основний вердикт щодо концепції знищувальний. Головний її тренд – існування особливого макрорегіону суперечить історичним реаліям. При цьому вельми показово, що Україна стала єдиною, хто заслужив на персональну згадку в контексті невмотивованого включення до нього [151, 5]. Звідси висновок, що в концепції є *«очевидна схильність до політизованої модернізації історії ... позначена нею регіональна спільність в історико-культурному плані – не більше ніж далека від загального визнання наукова гіпотеза»*, а для її застосування доводиться *«затушовувати реальну історію регіону»*[151, 4, 8]. Про політизованість цієї концепції висловлювався і Ю. Лабинцев [151, 11].

Окрім критики нібито штучності та політизованості поняття Центрально-Східна Європа, у хід пішли й твердження про її неприпустиму маргінальність (*«далека від загального визнання наукова гіпотеза»*) та про те, що її проштовхують в Європу кілька польських істориків (*«Головним двигуном концепції є Є. Ключовський. Він знайшов у Європі кілька прихильників»*) [151, 4, 11]. За дужки однак виноситься давня історія концепції, або, наприклад, дослідження угорського дослідника Єно Шульца, чи той факт, що ще в 1974 р. у США почав реалізовуватися проект видання історії Центрально-Східної Європи в 11-ти томах, а двотомник «Історії Центрально-Східної Європи», який побачив світ у Любліні, був підготовлений польськими та французькими

дослідниками [655, 26, 35].

Шляхом поєднання дискурсу про вузькі місця концепції «загальноросійської культури» з критикою вад концепції «Центрально-Східної Європи» провокується ефект подолання інтелектуальної застарілості теоретичної платформи російського історичного нарративу, навіюється враження про пластичність останньої та притлумлюються враження щодо її поганої вписуваності в сучасні історіографічні уявлення, значна частина яких різко суперечать цій платформі. Водночас хоча застереження щодо концепції «загальноросійської культури», які з'явилися на зламі ХХ–ХХІ ст. під впливом нових обставин розвитку російської історіографії, й не мали закликів ревізувати чи модифікувати вибудований на ній російський історичний нарратив, вони все таки розбалансовували колишній моноліт, підштовхуючи до модернізації теоретичного підґрунтя для прочитання історичного минулого.

Таким чином суспільно-політичне та інтелектуальне тло, характерне для кінця ХХ – початку ХХІ ст., стимулювало як польських, так і російських істориків модифікувати підходи до прочитання історії ранньомодерної української державності. При цьому вплив наукових та поза наукових обставин був різновекторним і призвів до різних наслідків в цих історіографіях. Остаточне падіння бар'єру, який відділяв польську історіографію від західного інтелектуального життя, а також нові геополітичні реалії на Сході Європи підштовхнули польських істориків до концептуалізації української історії крізь призму теорії «Центрально-Східної Європи» та ідеї паризької «Культури». Водночас в російській історіографії на теоретичному рівні основним річищем російської історіографії стали спроби зберегти традиційну парадигму у вигляді концепції «загальноросійської культури», пристосувавши її до нових наукових віянь. Однак з'явилася також тенденція увиразнювати вузькі місця згаданої концепції, що розмивало її підґрунтя й не могло не датися взнаки на процесі освоєння проблематики ранньомодерної української державності.

Ще один пласт впливу на осмислення цієї тематики утворювали

перехресні зв'язки польських та російських істориків з українськими дослідниками. Усталення тісних взаємин між польськими та українськими істориками, викликане появою сприятливого наукового та суспільно-політичного клімату в польсько-українських стосунках працювало на взаємозближення підходів, тоді як позанаукові обставини суттєво обтяжували українсько-російські контакти, що не могло не відбитися на концептуалізації в Росії вузлових проблем української історії.

РОЗДІЛ 3.

ОБРАЗ РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ В ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

3.1. Базові теоретичні підходи

Зміна ідеологічного тла, розчищення простору для застосування нових методологій та дослідницького інструментарію не могли залишити осторонь польських істориків ранньомодерної доби, включно з тими, хто так чи інакше причетний до дослідження української історії. Не менше сприяли зміцненню підґрунтя для модифікації підходів до прочитання ранньомодерного українського минулого поява напередодні нових тенденцій в осмисленні польсько-українських стосунків, а також критичного ставлення до давніх концепцій «меча, хреста, і плуга», «єдиного шляхетського народу», Речі Посполитої як «муру християнського світу». Зрештою, свій вплив чинила акцептація концепції «Центрально-Східної Європи». Питання полягає в тому, як дослідники ранньомодерної доби прореагували, з одного боку, на сплеск теоретико-методологічних дискусій, а з іншого – на розширення можливостей для перезавантаження образу української історії.

Передовсім варто підкреслити, що в середовищі істориків-практиків, які власне й були покликані представити чергове бачення ранньомодерного українського державотворення, здійснена в Польщі хвиля зацікавлення новими й не дуже західними методологіями, не викликала особливого резонансу. Розрив між істориками-теоретиками та істориками-практиками тут намітився не менший, аніж у російській чи в українській історіографіях. Перші спеціалізуються на обговоренні плюсів та мінусів різних новітніх методологій, виставляючи нові вимоги до дослідницького процесу. Практики воліють радше дистанціюватися й перебувати над умоглядними вправляннями, позбавленими демонстрацій їхніми адептами власних практичних дослідницьких результатів. Перевагу над суто теоретичними дискусіями було віддано відфільтруванню свого ставлення до теоретичних конструктів другого порядку (згаданих вище

концепцій-опцій), які відкривали вже безпосередні обрії пізнання й концептуалізації. Оновлення ж дослідницького інструментарію відбувалося на засадах подальшої еволюції так званої «ідеології професіоналізму», що передбачало імплементацію тих теоретичних настанов і технік, які уявлялися перспективними для поглиблення прикладних досліджень. На чільне місце ставилася проблема повноти джерельної бази, репрезентативності інформації, інтерпретації джерел, умотивованості висновків та узагальнень, аніж віддалена від джерел концептуалізація.

Інший важливий момент, який суттєво вплинув на еволюцію образу ранньомодерної української державності, полягає в тому, що, як і у випадку з російськими істориками, увага польських дослідників розподілена нерівномірно по періоду. Безумовно, це пов'язано зі ступенем поєднання української історії в ту чи іншу добу з власне польським історичним процесом та взаємовпливами, які звідси витікали. Тому Гетьманщина XVIII ст. традиційно викликає в Польщі значно менше зацікавлення, подібно до того, як у Росії історія Правобережної Гетьманщини чи «Паліївщина» з гайдамацьким рухом. Натомість середина – друга половина XVII ст. – найчутливіший нерв, через що українська Національно-визвольна війна та громадянська війна традиційно залишаються головним об'єктом уваги польських дослідників, а відповідно й центральним пунктом концептуалізації вирішального етапу ранньомодерної української історії.

Як з'ясується, саме історики, які спеціалізуються на ранньомодерній історії, виявили серед колег чи найбільше сприйняття ідеї відмови від концепції «меча, хреста і плуга» як відправного пункту для формування образу ранньомодерної України та концептуалізації різних його складових. У їхньому середовищі позиції колишнього дороговказу були серйозно підважені. Хоча відгомін старих підходів, які в тій чи іншій формі підкреслюють цивілізаторську місію Польщі на Сході, назагал відчувається в польському науковому дискурсі. Я. Домбровський прямо визнав, що *«Глибоко вкорінена в минулому легковажність та почуття вищості супроти усіх східних сусідів є*

дали присутні в Польщі» [578, 157]. Але рецидиви концепції «меча, хреста і плуга» та «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої» лише відтінюють ступінь реальної еволюції в сучасних умовах колись традиційних польських підходів.

Видається, що неабияку додаткову роль тут відіграв і суто психологічний момент. На відміну від відносно недавнього досвіду болісних українсько-польських відносин 1920–1940-х рр., рани від того, що українська Національно-визвольна війна вистелила дорогу до занепаду Речі Посполитої та трьох поділів Польщі кінця XVIII ст., встигли через дедалі більшу часову відстань великою мірою загоїтися. Це підштовхувало до врівноваженішого та об'ємнішого сприйняття непростих сторінок спільної історії XVI–XVIII ст., а також до зменшення впливу обтяжень, пов'язаних зі специфічною польською традицією формування історичної пам'яті. Не випадково ж польські дослідники новітньої історії у своєму загалі дуже повільно позбуваються старих схем, стереотипів та упереджень і принагідно поширюють у суспільстві заполітизовані погляди, особливо на Волинську трагедію 1943 р. чи діяльність ОУН та УПА, знаходячи вдячну аудиторію у певному середовищі.

Додатковим свідченням поширення серед сучасних польських істориків ранньомодерної доби тенденції до подолання погляду на ранньомодерну українську державність виключно з польської перспективи свідчать прямі висловлювання з цього приводу. Ще 1968 р. З. Вуйцик наголошував на необхідності визнати, що *«не ми, а українські селяни й козаки боролися з 1648 р. за незалежність ... проти нас»* [842, 233]. У 2000 р. А. Сулима Камінський на ґрунті опрацьованої ним концепції Речі Посполитої як держави багатьох народів виступив проти, як він висловився, *«польського історіографічного націоналізму»*, наголошуючи, що *«спадок Речі Посполитої витворили усі народи, які її населяли»* [396, 22–23]. На початку XXI ст. у подібному стилі висловився навіть М. Франц, автор дуже контроверсійних оцінок Б. Хмельницького та ранньомодерного українського державотворення. Дослідник порівняв засади подання в історіографії ранньомодерних змагань в

українському світі за відновлення власної державності з інтерпретацією війни за незалежність на території майбутніх США. Констатуючи подвійні стандарти в підходах до оцінки боротьби за незалежність, з одного боку, в Україні, а з іншого – у Північній Америці, дослідник прямо вказує на різні геополітичні наслідки цієї боротьби для сучасного світу як на справжній відправний пункт захоплення американськими подіями і зображення українських у кольорах бунту та нескінченних руйнацій: *«А коли б на місце англійських колоністів вписати запорозьких козаків, а на місце англійських губернаторів – польських окраїнних старост, Великої Британії – Річ Посполиту обох народів. Чи тоді дії Франкліна – Хмельницького були б для нас дуже схвальні, а бунт, піднятий проти прав Речі Посполитої справедливіший і політично правильний, чи Вашингтон – Богун, який стояв за різаниною британських солдатів – польських військ під Корсунем, і далі гарно виглядав би на найбільш популярній банкноті наших часів? Що можна було сказати про українські права до самовизначення і жадання колоністів мати власну державу. Чим це різниться? Тільки тим, що Україна – це не Сполучені Штати, тим що одним вдалося, а іншим ні, одне зроблене за сотні кілометрів звідси, а друге поцілило в наше серце й пролило нашу кров, не обов'язково аж таку братню»* [610, 48].

1990-ті рр. стали добою, коли погляд на Україну як на окремий цивілізаційний суб'єкт почав однозначно домінувати в працях польських істориків ранньомодерної доби. Одним із виявів цього є, зокрема, дворазовий передрук Серчикової «Історії України» як цілісного українського наративу [782], іншим – поширення концепції «Річ Посполита – держава багатьох народів» з наголосом на їхньому співіснуванні під одним державним дахом. У той же час якщо український історичний процес однозначно відділено від російського (подібно до того, як у російській історіографії від польського), то співвідношення з польським виглядає не так однозначно. Ідея єдиного нерозчленованого українсько-польського історичного простору під польською парасолькою не обговорюється на теоретичному рівні, хоча й не зникає повністю з наукової сфери. Частково вона присутня рецидивно, як-то кажуть, за

замовчанням, особливо не впливаючи на інтерпретаційні підходи. Частково на несамостійності українського світу та його ієрархічній підпорядкованості польському наголошується спеціально.

У першому випадку ідея вловлюється з опосередкованих фраз і тез, які наштовхують на відповідне тлумачення. Найочевиднішим фактором є широке використання поняття «українні землі» замість «українські» для позначення козацьких країв – Південної Київщини та Брацлавщини [699, 436–437; 740, 235]. Хоча, на перший погляд, зауважене поняття й відбиває суто географічні реалії частини українських земель у складі Речі Посполитої, але водночас, як би там не було, підживлює стереотип про українську територію як окраїну власне польських земель. Добре це видно на прикладі титулу монографії вже згаданого познанського історика М. Франца «Ідея козацької держави на українних землях в XVI-XVII ст.» [609] (хоча водночас сам автор в тексті використовує поняття «Україна», «український») [609, 287, 322]. Специфічний наліт «окраїнного» відтінює і той факт, що інші дослідники послуговуються поняттям «українські землі» [236, 75; 543, 13]. Зрештою, попри визнання факту повноти структури українського світу з елітою на чолі, збереглися рецидиви розглядати українську шляхту у складі коронної шляхти, про що окремо буде сказано нижче. Це також навіює враження про спільний історичний наратив.

Той таки М. Франц за кілька років до оприлюднення продуктивної тези про подвійні підходи до інтепретації української та американської ситуації відкрито висловився на користь ідеї злитості польсько-українського простору, Дослідник пропонував тоді використовувати для пояснення ранньомодерної української історії саме опцію Речі Посполитої як найвищого втілення останнього: *«Немає ідеї козацької держави без Речі Посполитої, немає розвитку того ж суспільства без опіки держави польсько-литовської. Якщо так, то побудова історії козацтва як антитези до польсько-литовської держави є не тільки методологічною помилкою, але й серйозною історичною помилкою. Доля козацтва була інтегральною частиною долі Речі Посполитої»* [609, 398]. Промовистими є й апеляції М. Франца до існування специфічного

«пункту бачення польської історіографії» [609, 8], явно покликані ввести в гру ідеологічний чинник, поставивши останній над суто науковими підходами.

Утім, назагал магістральним напрямком у сучасній польській історіографії став розгляд української історії як хоча й самостійної, але тісно пов'язаної з польською, особливо в часи Речі Посполитої. Українські сюжети присутні в загальниках з польської історії як органічна складова історії Речі Посполитої. В. Серчик, визнаючи самостійність українського історичного процесу, підкреслював, що тогочасну історію Польщі та України інструментально *«жодним способом не вдається розірвати й трактувати окремо»* [789, 10].

Водночас Україну, як уже наголошувалося вище, однозначно вміщують в одну цивілізаційну нішу з польським, литовським та іншими східноєвропейськими аналогами, відносячи до центрально-східноєвропейського масиву. Перебування певний час під російським дахом не змогло нівелювати в ній глибинно закладений європейський тип організації суспільства, який був тим чинником, що не дозволив засимілювати український світ. Як органічна частина Центрально-Східної Європи Україна вбирала впливи Західної Європи й у пізньому середньовіччі, та й у ранньомодерні часи була тісно пов'язана з польським світом. Цей взаємозв'язок мав фундаментальне значення для обох суб'єктів, не тільки для українського, що принципово. Як підсумовував Є. Ключовський, *«історію Польщі від XIV ст. не можна зрозуміти без компоненту русько-українського чи також литовсько-білоруського»* [657, 11]. Ще вище відняв планку В. Серчик: *«Польська культура без України була б убогою і вторинною, подібно до української без Польщі»* [789, 10]. Також дослідник наголошував: *«Посідала (Україна. – В. М.) особливе місце як фундамент могутності польської держави, бо Річ Посполита тільки з українськими землями стала потужним організмом і збуджувала повагу (а також апетити) сусідів»* [784, 16]. Водночас він таки висловив дуже важливу тезу, що саме підпорядкування українських земель Литві та Польщі загальмувало процес українського державотворення в пізньому середньовіччі і

що *«Тоді кожна спроба окреслення, делімітація власної державної території мусила викликати конфлікт з сусідами, бо призводила до зменшення розмірів їхньої держави»* [783, 18]. Зрештою, у розвиток тези В. Серчика М. Маркевич у своїй *«Історії Польщі 1492-1795»* не тільки наголосив на першорядному значенні України для Польщі, а пов'язав невдачу змагань за українську державу в ранньомодерні часи з негативним впливом саме польського чинника. *«Українська проблема, – писав дослідник, – є однією з найважливіших не лише в XVII ст., а в усій польській історії»*. І далі: *«треба пам'ятати, що українці через конфлікт із поляками не мали можливості побудови незалежної держави»* [699, 435].

У такий спосіб фактично заперечується цивілізаторська місія Польщі щодо України. Домінування концепції *«Центрально-Східної Європи»*, яка підкреслювала функцію Заходу як джерела ідей, зробило цей тренд неунікним, ставлячи Польщу та Україну на один рівень реципієнтів західних впливів та вибиваючи ґрунт з-під концепції *«меча, хреста та плуга»*. Хоча й наголошується на тому, що західноєвропейські впливи накочувалися на Україну через польського посередника, акцентується на взаємодії та постанні в такому контексті *«нових цікавих культурних форм»* [651, 14].

Показово при цьому, що в Польщі осмисленням особливостей концепції *«Центрально-Східної Європи»* переймалися і в середовищі дослідників ранньомодерних часів [557, 11–20]. Одним із яскравих зовнішніх свідчень її затребуваності є, бодай, титули збірників праць, присвячених знаним дослідникам українсько-польських відносин XVII ст. – В. Серчику та З. Вуйцику [709; 850].

З іншого боку, визнання суб'єктності українського світу спричинило подальшу декваліфікацію концепції *«єдиного шляхетського народу Речі Посполитої»*, оскільки загострило питання про повноту структури українського соціуму з елітою на чолі, особливу ідентичність, специфічні національно-релігійні інтереси в ранньомодерні часи. Уже згадувана концепція Т. Хинчевської-Геннелъ про самоусвідомлення української шляхти як окремого

«народу руського», доповнюючись появою в Україні якісних досліджень з історії традиційної української еліти, фактично зняла питання щодо довершеності суспільної піраміди в ранньомодерній Україні. Нині вже ніхто в Польщі на концептуальному рівні не ставить питання існувала чи ні українська еліта. А вихід у світ монографії Є. Бем-Вишневської, де аргументовано показано, що в шляхетському середовищі Річ Посполиту розуміли переважно як Польську, державу [538] завдав концепції «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої» вирішального інтелектуального удару.

Водночас якщо з рівня загального концептуального каркасу, якого дотримуються дослідники, опуститися поверхом нижче, нерідко можна спостерігати рецидиви цієї концепції, особливо у царині термінології. Зокрема П. Кролль, визнаючи українську шляхту елітою, уживає поняття «коронна шляхта» як спільний дах для польської та руської шляхти на тій підставі, що більшість українських земель входила від Люблінської унії 1569 р. до складу Корони Польської [257, 164; 674, 188–189]. Це створює враження про злитість української та польської шляхти в один суспільний організм. Є. Клочовський у підрозділі «Історії Центрально-Східної Європи», присвяченому шляхті Речі Посполитої, уникає розмови про специфіку тотожності як української, так і литовської шляхти [656, 203–206], що також навіює уявлення про існування «єдиного шляхетського народу», а не про триєдність шляхти Речі Посполитої.

Схожа ситуація з відгомоном концепції «хреста, меча та плуга». Відкидання тим таки Є. Клочовським опції цивілізаторської місії Польщі щодо України через наголошення на належності обох до одного цивілізаційного обширу та спільній долі реципієнта західних ідей поєднується з перекосом у бік надання перебільшено позитивного значення перебуванню українських земель у складі Речі Посполитої для траєкторії розвитку українського світу. Концептуалізуючи, дослідник зазначає, що *«спільний досвід Речі Посполитої, її устрою, цінностей таких як: гідність та свобода людини, плюралізм і толеранція – мало, як видається, колосальне і довготривале значення, до сьогодні живе і помітне для народів, які брали в ньому участь. При цьому є*

явищем як би незалежним від конфліктів і напруги, яких у всій історії цього співіснування не бракувало від початку» [656, 19].

Виносячи за дужки непрості питання, пов'язані з толеранцією та плюралізмом у Речі Посполитій, хоча автор, наприклад сам згадує заборону сеймом 1696 р. використання української мови в діловодстві [656, 272], у такій проекції ефект від співіснування в одному просторі виходить за межі того чи іншого «спільного досвіду». Фактично навіюється враження, що лише завдячуючи перебуванню у складі Речі Посполитої українська еліта вповні почала усвідомлювати себе «людьми лицарськими», не маючи раніше таких ціннісних орієнтирів, як свобода і гідність, базових для європейського цивілізаційного коду, а почала набувати їх лише після включення до орбіти польських впливів. Без «спільного» досвіду Речі Посполитої наявність в української еліти цих цінностей ставиться під сумнів. Тоді на якій підставі відносити український світ до «Центрально-Східної Європи» загалом, якщо його властива цивілізаційна орбіта була іншою? Напрошується висновок: не через те, що організація українського суспільства мала ті ж фундаментальні ознаки, що й решта європейських соціумів, а на підставі накинення європейської системи координат «польським плугом».

Визнання суб'єктності українського світу та брак її заперечень не призвели й до остаточної девальвації концепції «війни домової», яка сягає своїми коріннями ідеї польсько-української злитості й описує події в Україні середини XVII ст. як суто внутрішній конфлікт. У багатьох текстах відчувається наліт цієї концепції, оприявнений у педалюванні на соціальних мотивах подій за рахунок загальнонаціональних, на станових інтересах сторін, а також у спробах притлумити «українськість» утвореної держави через оперування поняттями «козацька еліта», «Козацька держава», про що докладніше буде сказано далі. Рецидиви концепції зміщують акценти сприйняття української Національно-визвольної війни у бік громадянської війни, а її наслідки так чи інакше звужують до руйнацій, загроз Речі Посполитій та посилення геополітичних позицій Московії. І якщо в суто

науковому дискурсі такий наліт значною мірою нівелюється закросними на інший лад дослідженнями та концептуалізаціями тих таки авторів і не сприймається як домінування концепції «домової війни», то за його межами наявність на щаблі високої науки зазначеного нальоту, безумовно, підживлює давні стереотипи та давню версію історичної пам'яті.

Мабуть, найочевиднішим проявом цієї закономірності є атмосфера, збуджена в польському суспільстві появою художнього фільму Є. Гофмана «Вогнем і мечем» за мотивами культової повісті Г. Сенкевича, а також тональність публічних дискусій з приводу ступеня історичності повісті. Достатньо сказати, що в титрах фільму, науковим консультантом якого, до речі, був В. Серчик, події кваліфікуються як «війна домовая», хоча дослідник однозначно наголошує на самодостатності українського світу та неодноразово визнавав її війною за утворення окремої української держави [393, 380]. Суто науковий супровід актуалізованої проблематики, представлений збірником праць «Епоха «Вогнем і мечем» у сучасних історичних дослідженнях» та збірником джерел «Військові реляції з перших сутічок польсько-козацьких повстання Богдана Хмельницького доби «Вогнем і мечем» (1648-1651)» [68; 603], далекий від того, щоб подавати війну у стилі Г. Сенкевича як «домову війну». Однак ужита термінологія, яка кидається у вічі навіть з титулу останньої книги однозначно працює на збереження подібного образу подій.

Ще під кінець 1960-х рр. З. Вуйцик відкрито підважив життєдайність концепції «війни домової», а у 1983 р. прямо писав, що *«Використали термін «війна домовая», оскільки точилася вона всередині Речі Посполитої, але усвідомлюємо, що цей термін не є адекватним. Не було то одначе війна в межах одного народу (терміну «нація» намагатимуся уникати, бо він вносить досить багато замішання), а боротьба, можна б сказати, ледь не на життя, а на смерть між двома народами, польським і руським, чи вживаючи трохи пізнішу термінологію, українським»* [843, 45]. У 1990-ті рр. концепція З. Вуйцика про незалежність України як мету війни середини XVII ст. набула виразної переваги в середовищі польської історіографії й відсунула на маргінес.

концепцію «домової війни». Хіба тільки М. Франц твердив, що «була то війна *домова*», хоча далі все одно виводить процеси за вузькі «домові» межі, говорячи про «*автономну козацьку державу на Україні*» [609, 270–271, 287, 322]. Та й у самій назві книги присутнє поняття «козацька держава». Така погано скомпонована комбінація є очевидним свідченням того, що відгомін концепції «домової війни» ще відчутний, переплітаючись у текстах із новітніми ідеями, які її підважують.

Головною ж лінією дискурсу польської історіографії стало визнання наявності національно-релігійних мотивів у діях повстанців та переростання козацького повстання в українсько-польське протистояння за утворення власної держави. Концептуалізується проблема самосвідомості козацтва, поява нової української еліти, виникнення ідеї незалежнення українських земель. Від питання про те, з'явилася в Україні держава чи ні, дискусії перейшли в площину з'ясування ступеня незалежності Гетьманщини в різні відтинки другої половини XVII ст. та пізніше.

Важливою тенденцією стало обговорення проблеми шляхів легітимації держави та вибору таких зовнішньополітичних стратегій, які б убезпечили її виживання. Під таким кутом розглядається молдавський проект Б. Хмельницького, Переяславська рада 1654 р. та Гадяцька угода 1658 р. Остаточно утвердилося представлення ідеї Великого князівства Руського та реформування Речі Посполитої в державу трьох народів – польського, литовського та українського – як єдиного оптимального виходу в тих умовах для Української держави та Речі Посполитої. Такий підхід є кульмінаційним пунктом також і визнання особистості та самодостатності українського світу, і пропонованого образу ранньомодерної української історії як руху до відтворення повноти українського суспільства, увінчаної власною державністю.

Окрім того, з'явилася й нова опція – турецька альтернатива для Гетьманщини порівняно з переяславсько-московським 1654 р., та гадяцьким 1658 р. комплексами. Проблема вперше зазнала окремої концептуалізації в такому обрамленні. У її рамках не Переяслав 1654 р., не Гадяч 1658 р., а

турецький протекторат на рівні ймовірної моделі визнається прийнятнішою для збереження української державності саморозвитку українського світу з огляду на стратегії Османської імперії щодо сусідів України – Молдови, Валахії і Трансільванії [236, 67–80]. При цьому використана новітня концепція В. Остапчука [753, 23–95] так званої «ідеальної ситуації», згідно з якою Туреччина після утвердження в Буджаку та фортецях Північного Причорномор'я відмовилася з середини XVI ст. від подальшої експансії на північ і зосередилася на збереженні контролю над опанованою територією. При цьому кримських татар та ногайців розглядали у Стамбулі як клієнтів, що відгороджують потенційних конкурентів від Чорного та Азовського морів, а до активних військових дій османи вдавалися лише через пряму військову загрозу з боку християнських опонентів.

Крах Гадяцької унії 1658 р. концептуалізується крізь призму відмови від перекладання відповідальності лише на українську сторону, що логічно продовжує лінію на подолання традиційних підходів польської історіографії до причин українсько-польського ожорсточення в середині – другій половині XVII ст., яке призвело до занепаду Речі Посполитої. У цих рамках простежується позиція польської, литовської та руської шляхти, ступінь адекватності гадяцьких ідей світоглядним імперативам різних загонів шляхти та козаків, аналізується правова сторона Гадяцької угоди, відгомін гадяцького дискурсу в українських і польських політичних концепціях. Нового дихання набула концептуалізація питання про запізнення / передчасність угоди.

Більше того, з'явилася тенденція, яка дуже виразно демонструє напрямок еволюції сучасної польської історіографії на шляху модернізації підходів до прочитання ранньомодерної української історії, водночас відтінюючи відданість старим схемам більшості російських істориків. Роздумуючи над причинами того, що Гетьманщина та Варшава, попри наявність розумних проєктів, зокрема й гадяцького, так і не змогли знайти шляхів до порозуміння, чим розчистили Московії шлях до перетворення га європейську потугу, Я. Домбровський запропонував концепцію переважної вини Речі Посполитої.

Як писав дослідник, *«головний тягар поразки я поклав би на польську сторону як на сторону сильнішу, яка мала старші політичні структури та краще освічений політичний клас належить вимагати більше»* [577, 160]. І якщо ця думка поки-що не стала призмою, крізь котру в Польщі дивилися б на історію українсько-польських сосунків ранньомодерної доби, то перекладення на Варшаву провини за підштовхування Б. Хмельницького до Переяслава 1654 р., а також за поглиблення ліній розлому між Річчю Посполитою та Гетьманщиною вже стало стійким явищем у польській історіографії.

3.2. Понятійний апарат

Як відомо, важливою складовою формування образу минулого є базова термінологія, яка маркує інтерпретовану реальність і покликана формувати саму тональність її сприйняття та позиціонувати в ширшому цивілізаційному контексті. Враховуючи ж, що історична наукова термінологія, а також суто історичні поняття дуже специфічні, оскільки можуть перебувати не тільки в науковому обігу, а й у публіцистиці, літературі, історичній пам'яті, на особливості використання того чи іншого поняття неминуче тиснуть позанаукові чинники. Неможливо оминати їхній вплив на зміщення семантичного наповнення понять. Отже, не реагуючи на такі зміни, наукова продукція здатна цементувати різні стереотипи, а також використовувати історичні поняття у значенні, яке має мало спільного з первісним. Інша проблема полягає в тому, що нерідко поняття застосовуються автоматично, як само собою зрозумілі, коли через вплив так званого ефекту частоти і тривалості повсюдного вживання на рівні підсвідомості притуплюється гострота сприйняття. Виникають ситуації, коли термінологія, здатна змістити акценти в презентованих концепціях, а новітні підходи водночас поєднати з підтримкою старих концептуальних уявлень.

Базова термінологія як у дзеркалі відбиває проблеми еволюції підходів сучасних польських істориків до інтерпретації історії ранньомодерної української державності. Понятійний апарат, яким сьогодні оперує польська

історіографія, уособлює як процес оновлення наріжних засад концептуалізації, так і вплив попереднього дискурсу, приправленого концепціями «меча, хреста й плуга», «домової війни», «єдиного шляхетського народу Речі Посполитої».

Амбівалентність ситуації насамперед проявляється в маркуванні української Національно-визвольної війни середини XVII ст. як відправного пункту ланцюга змін, що визначили канву подальшої української ранньомодерної історії. У цьому сенсі спостерігається тяглість між сучасною польської історіографією та попередньою традицією. Соціальний вибух в Україні часів Б. Хмельницького кваліфікується здебільшого як «повстання Богдана Хмельницького» чи «велике повстання» [222, 9; 569, 43; 656, 206; 740, 230–232;]. Менш уживаним є поняття «Хмельниччина» [844, 73]. Використання останнього об'єднує польських істориків з англійською історіографією, де домінує поняття «*Khmelnytsky's uprising*», «*Khmelnytsky's war*» [344, 8–10, 799–798] як аналогія до типологічно подібних подій в Англії та Нідерландах. Натомість поза польським дискурсом залишається полеміка в українській і частково російській історіографіях щодо понять «національно-визвольна війна», «визвольна війна», «козацька революція», «українська революція», «українська національна революція». Польські історики стали над дискусіями про типологію явища та термінологічний апарат і віддали перевагу свого роду «середньоарифметичному», тим більше, що воно добре вписується в західні практики позначення української Національно-визвольної війни.

Серед численних польських дослідників, помічених у справі маркування подій і процесів середини XVII ст., за рамки «козацького повстання» вийшли З. Вуйцик, Г. Літвін, Є. Клочовський, К. Петкевич та М. Маркевич, позначивши початок термінологічного зближення української та польської історіографій з приводу соціального вибуху в Україні середини XVII ст. Ініціатива належить З. Вуйцику, який ще у 1989 р., як спостеріг В. Степанков [393, 379–380], ужив поняття «*велика війна 1648–1654*» та «*велике повстання в Україні*», повторивши підхід вже у 1990-ті рр. На початку XXI ст. А.Сулима-Камінський слідом за З. Вуйциком писав про «велике козацьке повстання» [396, 116], Г. Літвін

використав уже поняття «*національна війна*» [688, 94], а М. Дроздовський знову ж таки «*велика війна*» [599, 47]. Концептуалізація Г. Літвіном проблеми соціальної бази, гасел, цілей та вузлових наслідків протистояння, комплекс проаналізованих чинників, який свідчив про вихід подій за рамки станового козацького повстання, підштовхнув до спроби відобразити це на рівні термінологічного маркера. Правда, дослідник не мав виразного наміру перетворити поняття «*національна війна*» на центральне подібно до того, як це має місце в українській історіографії. Паралельно він широко використовує термін «*велике повстання*» як основний [688, 95–96]. При цьому, як і у випадку з підходами З. Вуйцика, кидається в око, що з поняття прибрано визначник «*козацьке*», а отже, воно зміщується у бік розширення до «*українського*». Утім, шлях до однозначності заміни «*козацький*» на «*український*» ще не пройдено, оскільки Г. Літвін і надалі автоматично послуговується поняттям «*польсько-козацька війна*» [688, 98].

Того ж 2000 р. у подібному напрямку пішов і Є. Клочовський, приклавши до вибуху середини XVII ст. поняття «*народно-козацьке повстання*» і тут таки послуговуючись дефініцією «*велике козацьке повстання*» [656, 186, 206]. Остання потрапила й до загальника з історії Речі Посполитої М. Маркевича [699, 486]. Зрештою, К. Петкевич став першим, хто слідом за українськими істориками почав використовувати поняття «*козацька революція*», хоча як евівалент продовжує вживати також термін «*велике повстання*» [338, 286].

Свого часу в середині 1950-х рр. у Польщі був власний досвід використання поняття «*національно-визвольна війна*», хоча й невдалий. На ідеологічній хвилі, коли Москва змушувала писати в дусі великодержавницької російської історіографії про 300-річчя возз'єднання України з Росією, з'явилася низка праць, написаних у цьому ключі з уживанням відповідної термінології [325, 663–668]. Однак невдовзі, як тільки короткий «*сталінський період*» посиленого тиску комуністичної влади на польську історичну науку було подолано, ті ж автори негайно відмовилися від силоміць нав'язаної опції й поняттєвого апарату. А З. Вуйцик пізніше став провідником відмови від

концепції «домової війни».

Колись панівне в польській історіографії поняття «домова війна», яке набуло ще й виразного ідеологічного забарвлення та міцно закарбувалося в історичній пам'яті поляків, витіснене з базових на маргінес, поступившись нейтральному «повстанню». Однак історіографічне життя «війни домової» далеко не закінчене. Як уже наголошувалося? послуговується ним М. Франц у традиційному звучанні як основним маркером подій [609, 270–271, 287, 322]. Я. Тазбір, М. Маркевич, У. Аугустиняк уживають поняття амбівалентно, радше для позначення початкового етапу Національно-визвольної війни, після якого «домова війна» переростає в ширший рух, зокрема й призводить до створення на українських землях нової держави. Для Я. Тазбіра трансформація відбулася, коли події набули міжнародного масштабу: *«домова війна перетворилася із внутрішньої на зовнішню, коли Росія взяла під своє крило козацьку державу»* (1654) [778, 252]. Паралельно дослідник послуговується поняттями «козацьке повстання» та «польсько-козацька війна», які й несли на собі основне типологічне навантаження в його прочитанні бурхливих подій середини XVII ст. [76, 252–254]. У М. Маркевича «домова війна» переходить у «велике народне повстання» [699, 486, 498]. В У. Аугустиняк поняття використовуються поруч із «повстанням Хмельницького» [532, 600, 667].

Утім, таке сусідство понять попри те, що реальні підходи зазначених дослідників і виходять за межі традиційної концепції «домової війни», все ж працює не тільки на збереження цієї «домової війни» в активному історіографічному обігу, але й на зміщення у відповідний бік загального образу подій в Україні, які похитнули основи Речі Посполитої. Якщо в основній частині української історіографії такою призмою є визвольний характер війни / революції та відновлення державності українського світу, а прочитання більшості російських істориків спирається на концепцію «загальноросійської культури», то для польської історіографії перебування поняття «домової війни» в історіографічній орбіті неминує тягнути за собою формат громадянської війни, а не українсько-польського конфлікту. Той же факт, що поняття функціонує

саме в загальниках з польської історії, підживлює традиційний образ подій як суто громадянської війни також і в історичній пам'яті. Ефект підсилюється й у зв'язку з тим, що дефініція «домова війна» паралельно використовується також для позначення внутрішніх конфліктів у рамках польської шляхти. Зокрема, такими є рокоші Зебжидовського 1606-1607 рр. та Любомирського 1665-1666 рр. Остання з монографій, присвячених рокошу Любомирського, містить поняття «війна домова» в заголовку [741]. Отже, на рівні термінологічного апарату створюється враження про те, що події в Україні середини XVII ст. і внутрішні конфлікти в середовищі польської еліти, по суті, типологічно рівнозначні.

Ще одним фактором, який свідчить про саме такий ціннісний шлейф від перебування в науковому обігу поняття «домова війна», є використання дефініції «козацько-польська війна» як еквівалента «козацького повстання». Подібний підхід спостерігається в більшості досліджень. Практично жодна з праць, яка так чи інакше стосується українсько-польських взаємин середини XVII ст., не обходиться без поняття «польсько-козацька війна». Зустрічається воно і в заголовках як і похідні від нього «польсько-козацький конфлікт», «козацький конфлікт» [577, 43; 701, 9; 744, 255]. Більше того проскакує поняття «бунт Хмельницького» [687, 94].

Свого часу Ю. Мицик [323, 113] уже звертав увагу на той факт, що поняття «польсько-козацька війна», «польсько-козацькі стосунки» навіюють хибні історіографічні стереотипи. Обидва опускають події з висоти загальноукраїнського явища на щабель тієї ж таки громадянської війни, на рівні термінології консервуючи образ, так довго культивований у польській історіографії. Водночас, роблячи стороною війни польський світ в цілому, поняття все таки виходить за межі «домової війни». З іншого боку, використання дефініції «польсько-козацька війна» є прямим наслідком штучного розділення понять «козацький» та «український» у контексті створення державних структур на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Додатковим підтвердженням цього є автоматичне використання навіть понять

«козацько-російська війна 1659 року», «козацько-російська угода», «козацько-російський союз» [609, 323; 675,10; 778, 255].

У Польщі, як і в Україні, Росії та в західних історіографіях, основним маркером для дітища Б. Хмельницького є «козацька держава». Термін настільки поширився, що перестав критично сприйматися. До останнього часу не обговорювали його очевидну семантичну та ціннісну вразливість [142, 80–81], яка відразу впадає в око, якщо розглянути поняття в порівняльній площині. Додатково підкреслює наявну тенденцію й уникнення поняття «український гетьман» на користь «козацький гетьман», «запорізький гетьман» [647, 71, 138; 655, 188; 687, 95].

Хоча поняття «Козацька держава» беззастережно домінує серед польських істориків, дефініція «Українська держава» все таки пробиває собі дорогу, і навіть у загальних «історіях Речі Посполитої» [236, 67; 396, 126; 473; 834, 81; 656, 187; 687, 101–102; 688, 96; 675, 9; 811,]. При цьому М. Маркевич, наприклад, використовує обидва поняття паралельно, ніби як синонімічні [699, 534]. Як поєднувальний місток між «козацькою державою» та «українською державою» зустрічаються дефініції «держава козацько-українська», «Козацько-Руська держава» [337, 121; 786, 148]. Показово, що говорячи про династичні плани Б. Хмельницького, пов'язані з Молдовою та одруженням сина Тимоша на доньці господаря Лупула, окремі дослідники послуговуються поняттям «держава українсько-молдовська», а не «козацько-молдовська» для пояснення кінцевої мети гетьмана [687, 106]. Однак ситуація ще не досягла тієї точки, коли поняття «Українська держава» та «козацька держава» співвідносилися б тією мірою, як поняття «Річ Посполита» та «шляхетська держава». Тому за домінування «козацької держави» спекулятивний відтінок продовжує зберігатися, так само як і в українській та російській історіографіях. У польському варіанті він працює на збереження шлейфу концепції «домової війни», особливо на рівні історичної пам'яті.

Амбівалетно використовується поняття «Україна». Здебільшого йдеться про звужене семантичне наповнення – «козацькі краї» – історично домінантне в

першій половині XVII ст. Водночас з'явилися порухи до використання поняття «Україна» в ширшому розумінні, яке прямує до «України» як еквівалента «Русі». Як зазначав Г. Літвін, *«термін Україна в епоху Хмельницького (після 1648 р.) почав уживатися як означник організму державного чи квазідержавного»* [688, 84].

У польській історіографії традиційно відсутня дилема щодо «возз'єднання» України з Росією, чи «приєднання», така актуальна для російських і українських істориків. Для маркування наслідків Переяславської ради 1654 р. використовується поняття «приєднання». Але якщо з російського боку контрагентом Березневих статей названо, як і належить, Московську державу, то з українського здебільшого фігурують «козаки» та «Військо Запорозьке». Використовується й поняття *«угода російсько-козацька»* [778, 255]. Хоча водночас і наголошується на приєднанні України (в сенсі козацькі краї) до Московії [543, 18–19; 688, 100; 778, 255]. Враховуючи домінування поняття «козацька держава», усе це на рівні термінології знову ж таки підсилює процес навіювання переконань, що козаки виступали лише від свого імені, не репрезентуючи український світ, і що держава, яка виникла упродовж війни, – суто козацьке утворення.

Стосовно назви держави, то превалує поняття «Військо Запорозьке», яке відбиває історичну самоназву й фігурує у гетьманському титулі. Водночас як рівнозначні використовуються дефініції «Гетьманщина» та «Гетьманат» [656, 188; 688, 85; 696, 9, 109]. Терміни «Мала Русь», «малоросійський» не зажили особливої популярності, що насамперед, корелюються з приглушенням загальноукраїнського характеру відновленої козаками держави.

Аналогічні проблеми та смислові конотації виникають і у випадку з поняттями «запорозькі козаки», «низові козаки», «наддніпрянські козаки». Практика використання тут не змінилася. Поняття часто застосовують до всієї української козацької спільноти [575, 93; 653, 208; 326, 27], використовуючи як синонім «козаків», як це робилося і стосовно XVI – першої половини XVII ст. Однак не враховуються суттєві зміни в козацькому середовищі, які сталися

внаслідок відновлення в середині XVII ст. Української держави і які вилилися в остаточну сепарацію запорізьких козаків в окрему гілку українського козацтва [142, 211].

Для позначення громадянської війни в Україні другої половини XVII ст. не використовується поняття «домова війна», що дозволяє уникнути смислових нашарувань, однак, безумовно, заважає концептуалізувати події в ширших контекстах. Використовується поняття «Руїна», яке нині дискутується в українській та російській історіографії [240, 595; 647, 72, 138; 675, 9].

У цілому термінологічний апарат, яким оперують сучасні польські дослідники, демонструє значну інерційність. Модернізація концептуального багажу, про яку піде мова далі, значно випереджає процес оновлення понятійного ряду. Навіть дослідники, які генерують якісно нові інтерпретації історії ранньомодерної української державності, послуговуються поняттями, що входять у протиріччя з пропонованою концептуалізацією й нерідко на маркерному рівні продовжують життя старим стереотипам.

3.3. Концепції

Без сумніву, 1990-ті рр. та початок XXI ст. стали добою наростання знакових змін у прочитанні польськими дослідниками історії ранньомодерної української державності, започатковані в попередні десятиліття піонерськими концептуалізаціями З. Вуйцика, Т. Хинчевської-Геннелъ, В. Серчика, Я. Пердені. Ці зміни відбилися практично на всіх вузлових процесах, які ставали об'єктом концептуалізації, призвівши до формування нового образу, суттєво відмінного від попередніх. При цьому якщо для основної частини російської історіографії на передній план виходять питання, пов'язані з формуванням переяславсько-московської системи 1654 р. та подальшим просуванням інтеграції українського світу до московських структур, то для польських істориків, природно, пріоритети були іншими. У центрі уваги з цілком зрозумілих мотивів опинилися вузлові проблеми, покликані дати відповідь на найболючіші польські питання: чому «золотий спокій» закінчився

велетенським соціальним вибухом в Україні, який набув форми українсько-польської війни та призвів у решті до дезінтеграції української частини Речі Посполитої, чому остання так і не змогла дати адекватну відповідь на виклики часу, поступившись давній суперниці за гегемонію у Східній Європі – Московській державі. Які були особливості підходів сучасних польських істориків до раціонального тлумачення передумов доленосного соціального вибуху в Україні, адже від цього залежить опція сприйняття самої війни, її наслідків та опосередкувань, ранньомодерної української державності загалом?

Насамперед варто підкреслити традиційні прагнення оцінювати переплетення різних факторів. Підштовхував до цього як спадок різних історіографій попередніх десятиліть, так і поява в Україні та Польщі новітніх праць з історії свідомості української шляхти та козаків у XVII ст. Ці праці вже не можна було не враховувати. Вихід у світ в 1985 р. дослідження Т. Хинчевської-Геннелъ, у якому на широкому тлі було продемонстровано існування в середовищі української шляхти цілком окремої тотожності як «народу руського», а також проникнення в козацьке середовище не тільки релігійних, а й національних ідей, підштовхувало польських істориків уписати ці чинники в комплекс мотивів, які рухали повстанцями та частиною шляхти, що підтримала їх. Дискусія, яку спровокувала в середині 1980-х рр. у Польщі книга цього автора, тільки підсилила увагу до національно-релігійного підтексту подій середини XVII ст., а також і до визначення їх типології в колі подібних явищ, на які була так багата ранньомодерна Європа. Не менший вплив справило суттєве поглиблення досліджень – у Польщі та за її межами – з історії релігійної ситуації в Речі Посполитій кінця XVI – середини XVII ст., а також із комплексу питань, пов'язаних з релігійністю козаків та уявленнями українських еліт про самотність українського світу, його історію, особливості втілення в Корону Польську тощо [592; 652; 718].

У підсумку з'явилася виразна тенденція виходу за межі тривіального перелічування узагальнено сформульованого традиційного набору соціальних та релігійних причин наростання напруги в козацькому та селянському

середовищі, а також за рамки обговорення тактичних помилок Варшави й магнатів. По-перше, з'явилися плідні спроби долучати національно-релігійний чинник та мотиви, які викликали підтримку козаків дрібною та середньою шляхтою з козацьких країв. А по-друге, і це найголовніше, окремі дослідники наблизилися до того, щоб вести мову про визрівання на середину XVII ст. системної кризи перебування України у складі Речі Посполитої та глибокого протиріччя між українськими національно-релігійними інтересами і самою траєкторією розвитку держави двох народів.

З. Вуйцик у своїй концептуальній статті про становище України в Речі Посполитій до середини XVII ст. зазначав, що ближче до середини цього століття виникло поєднання *«суспільних, релігійних та національних конфліктів»*. Окрім того, *«руське суспільство тих часів втрачає значною мірою свою провідну верству»*, через що змагання за досягнення релігійних, суспільних та національних цілей проводила не шляхта, а козащина [845, 63; 699, 483]. З Вуйциком пізніше солідаризувався А. Перналь, відзначаючи поєднання етнічного конфлікту з релігійним, а також підкреслюючи, що *«у результаті злиття національних та релігійних сподівань русинів із козацькою проблемою козаки стали відігравати роль представників усього руського суспільства»* [337, 31, 36]. Так само про те, що повстанцями рухали чинники суспільні, національні та релігійні, писали Т. Хинчевська-Геннель та М. Дроздовський, а також Я. Домбровський та М. Нагельський [577, 145; 594, 197, 212; 740, 226–227]. Г. Літвін підсумовував, що *«великий вибух настав, однак допіру внаслідок того, що корпоративний козацький рух становив іскру на порох народного повстання, а підносячи гасла релігійної війни, набув характеру національної війни»* [688, 94]. Зазначені прочитання комплексу підставових передумов, переплетення яких формувало вибухонебезпечну ситуацію в Україні, співпадають з основною концептуальною лінією сучасної української історіографії [142, 48–55; 386, 75–77; 442, 5–7], виразно демонструючи, наскільки нові політичні та інтелектуальні обставини можуть сприяти подоланню історіографічних стереотипів та зближенню дослідницьких

підходів.

Найдалі ж пішов Д. Геровський, який на чолі передумов війни поставив нереалізоване прагнення української шляхти реформувати Річ Посполиту з держави двох народів у державу трьох народів. У такий спосіб дослідник фактично вивів українсько-польські протиріччя на найвищу з можливих точку – на рівень появи в Речі Посполитій устроєвої кризи. Як концептуалізував дослідник, *«початок тій кризі польської державності поклато порушення підставової устроєвої засади, якою було забезпечено толерантність і свободу розвитку кожної народності, кожної етнічної групи, кожної релігії, що склалися у багатонаціональній Речі Посполитой. Настало це на території України, яка прагнула до такої самостійності, яку в Люблінській унії забезпечило собі Велике князівство Литовське, і яку не хотіли чи не змогли надати»* [617, 20, 389].

На такому тлі інакшого звучання набуває традиція, яка з 1930-х рр. укорінилася в польській історіографії, оцінювати, – спізнилися чи ні ідея Гадяцької унії 1658 р. Давніша концепція З. Вуйцика про спізнення унії на 30 років та новіша Т. Хинчевської-Геннелі [125, 322; 230, 340–341] – принаймні на 50 нав'язують ідею помилкового розв'язання української проблеми під час Люблінської унії 1569 р. Формування Речі Посполитої як держави не трьох, а двох народів заклала під конструкцію міну уповільненої дії. З. Вуйцик створює образ наростання в Україні протиріч саме від Любліна 1569 р. як відправного пункту: *«Одночасно зростає на Україні суспільна напруга, а під кінець XVI ст. внаслідок Брестської церковної унії (1596) і релігійна, а ще децю пізніше – національна»* [845, 63].

Водночас в остаточному розрахунку тенденція, започаткована З. Вуйциком, ще не стала панівною в польській історіографії. За винятком зусиль Д. Геровського, інтерпретація причин у сучасній польській традиції поки що так і не вийшла на рівень прямої констатації кризи державності Речі Посполитої та ситуації в Україні як уособлення протиріч. Окрім того, суттєве обмеження спричинює той факт, що поняття «Україна» назагал

використовується не як еквівалент тогочасної Русі, а наближено до версії першої половини XVII ст., тобто прикладається не до всього українського світу, а лише до його частини. Зокрема, Г. Літвін попри власні ж спостереження щодо розширення просторового наповнення поняття в середині XVII ст. воліє розуміти під ним один з регіонів Речі Посполитої [688, 84]. У. Аугустиняк наголошує на великій сумнівності поширення поняття на весь ареал українських етнічних земель і обмежує його суто козацькими краями [533, 44–45]. Дослідниця спеціально наголошує на тому, що до «України» не варто включати навіть Північну Київщину [533, 45]. Отже, виникнення кризових явищ та ліній розлому за замовчанням визнається проблемою не всієї Русі, а лише козацьких країв, що знижує сприйняття ситуації від загальноукраїнської кризи до локальної, регіональної. Оперування поняттями «українні землі» стосовно Південної Київщини та Брацлавщини, про що йшлося вище, лише підсилює тенденцію. При цьому непоміченими залишаються дуже незручні питання, пов'язані з тим, що в 1648 р. Б. Хмельницького масово підтримали низи Волині та Галичини, а також частина галицької шляхти. Власне ніщо так сильно не підважує концепцію регіональної «окраїнної» кризи на користь загальноукраїнської, як випадок Галичини.

Значна увага в сучасному польському прочитанні надається каталізаторам напруги: невдалій політиці Варшави щодо козаків у часи «золотого спокою», крах у перспективі війни з Туреччиною в 1646 р., спробам Владислава IV розіграти козацьку карту для зміцнення королівської влади, особистим образам Б. Хмельницького. Спільним знаменником у межах усієї сучасної польської історіографії стало заперечення концепції «золотого спокою» й інтерпретація передвоєнного десятиліття як затишшя перед бурею [539, 37–38; 688, 94; 788, 345; 778, 473].

Якщо зійти на щабель особливостей сучасної інтерпретації складових комплексу причин, які викликали Національно-визвольну війну, варто ширше, аніж це було зазначено вище, наголосити на тому, що під впливом новітніх досліджень релігійної ситуації в Україні та самосвідомості шляхти й козацького

стану еволюціонувала репрезентація в польській історіографії ролі релігійного чинника та ранньомодерної української ідентичності кінця XVI – першої половини XVII. Від констатації гостроти конфесійних протиріч концептуалізація вийшла на рівень представлення тісного зв'язку релігійного питання з проблемами «народу руського», ідентичністю українського козацтва та місця національних мотивів серед ключових передумов Національно-визвольної війни. Прочитання польських дослідників тут, з одного боку, поєднанні з попередніми дослідженнями свідомості шляхти та козаків пера Т. Хинчевської-Геннелъ, а з іншого, – на рівні ідей перегукуються з напрацюваннями української історіографії [344; 372, 181–328].

Як підсумовував М. Дроздовський у своєму дослідженні релігійності козацтва, *«заангажування козаків до оборони православної віри було одним із підставових елементів творення їхньої станової свідомості і передусім «національної тотожності»* [592, 237]. Тому в козацьких повстаннях першої половини XVII ст. релігійні мотиви відігравали важливу роль, а релігійні вимоги часів Б. Хмельницького *«були, без сумніву, наслідком перемін, які відбулися в козацькій релігійній свідомості, починаючи від другого десятиліття XVII ст.»* [592, 241] М. Нагельський назвав їх ключовими для мобілізації не тільки міщан та селян, а й шляхти [740, 227]. Є. Топольський писав про те, що в лавах козацтва відбувалося *«формування на підставі мови та православної релігії їхньої руської (української) свідомості»* [811, 126, 473]. Більше того, Я. Дроздовський та Т. Хинчевська-Геннелъ у спільній статті погодилися з давньою, ще від М. Грушевського, концептуальною тезою української історіографії про те, що козацтво перетворилося *«в оборонців етнічної окремішності русинів»* [593, 197]. Це перетворювало війну в боротьбу за національні інтереси українського світу.

Нових горизонтів також сягнула інтерпретація процесу зростання магнатського землеволодіння на козацьких краях, яке традиційно історики розглядають як фактор, що каталізував наростання напруги в Україні. Зусиллями Г. Літвіна значно розширено горизонти впливу фактору магнатської

колонізації, що суттєво доповнює образ суспільних настроїв у козацьких краях, передумов Національно-визвольної війни та її соціальної бази в українському соціумі. Під пояснення процесу покозачення дрібної та частини середньої шляхти з козацьких країв під часів війни, а звідси під переростання козацького повстання в загальноукраїнське, яке відбулося на всіх соціальних групах, було підведено набагато міцніше підґрунтя. Важливо, що концептуалізація спирається на збагачення актуалізованої джерельної бази дослідження колонізації, яке вдало перегукується зі внеском і українських істориків [267, 253–340; 268, 497–523].

До інтерпретаційного поля введено раніше не помічений чинник – занепад ролі дрібної та середньої шляхти у публічному житті, невблаганне перетворення її на статистів у рамках станової шляхетської демократії, що, у свою чергу, унеможливило надійний захист володінь. Представництво дрібної шляхти серед послів на сейм стрімко падало (на Київщині з 15, 4% у 1611–1632 рр. до 11,2 % у 1632–1648 рр.) [690, 50]. Зрима перспектива втрати будь-якого впливу на суспільне життя верхівки, накладаючись на незахищеність власності в умовах свавілля магнатів, не залишала дрібній та середній шляхті іншого вибору аніж спробувати вирівняти ситуацію збройною рукою, і робило природними союзниками козаків.

Окрім того, на підставі аналізу динаміки розширення маєтків магнатів з'ясовано, що магнатська колонізація безпосередньо загрожувала самому існуванню козацтва, а не тільки його інтересам, на чому зазвичай наголошувалося раніше. У зв'язку зі скороченням площі Поля зникали самі можливості існування специфічного козацького стану: *«Якби край Диких полів почав переходити до обширу ефективного маєткового магнатського господарювання, будь-яка прикордонна мілітарна корпорація чи парамілітарна втратила б сенс існування»* [691, 217].

Водночас фактор магнатської колонізації було вперше поєднано з перспективою існування Степового Кордону Європи, а звідси з мотивами формування козацько-татарського військово-політичного союзу. Невблаганний

наступ на прикордоння для татар *«був ще більшою загрозою»*, аніж для козацтва, оскільки виникала перспектива *«закриття»* Степового Кордону, у межах якої ті віднайшли модель, що забезпечувала економічне життя та військово-політичний вплив Кримського ханату. Тому союз з козаками відповідав глибинним інтересам Криму [691, 217].

Зрештою, було поглиблено тезу про визрівання етнічного конфлікту. Розширення джерельної бази дослідження поширення польської магнатерії та шляхти на козацькі краї, дозволило Г. Літвіну, ґрунтуючись на цифрованих даних, писати про ототожнення козаками, українською дрібною та середньою шляхтою змін із появою поляків, бо *«Ляхи» відігравали на Україні істотну роль на рівні найвищих та найнижчих щаблів суспільної драбини шляхти»* [689, 162]. Особливої гостроти моменту додавав той факт, що під час *«золотого спокою»* 30% приватних маєтків було віддано в оренду чи заставу, а серед шляхти-орендарів, наприклад, Київщини в 1632-1648 рр. 77, 3% осіб було поляками [689, 76].

Не залишився непоміченим польськими істориками ще один важливий аспект, однаково пов'язаний як із формуванням в Україні міжетнічної напруги, так і з проблемою оренд та орендарів як каталізатора соціального вибуху, – роль євреїв-орендарів. З огляду на те, що більшість шляхти-орендарів передавали реальне господарювання євреям, для Я. Качмарчика одним із ключових факторів стала *«величезна роль жидів, які захопили в свої руки найістотніші для формування суспільних настроїв ділянки життя плебейських мас»* [222, 51–52].

Водночас концептуалізація в сучасній польській історіографії процесу наростання релігійної та міжетнічної напруги в Україні містить виразні відголоски традиційного тлумачення, які, з одного боку, погано поєднуються з констатуванням зазначених вище кризових явищ в українсько-польських стосунках, а з іншого, значною мірою знижують поріг останніх, затуманюючи уявлення про причини соціального вибуху в Україні в середині XVII ст. Зокрема, визнаючи існування процесу полонізації української еліти та його

вплив на переформатування українського суспільства й наростання міжетнічної напруги та визрівання вибуху середини XVII ст., водночас наголошується на добровільності процесу. З огляду на відсутність переслідувань за мовною ознакою та рівноправність незалежно від мови (що насправді не було так однозначно) головним рушієм полонізації визнається атракційність моделі шляхетської демократії для української шляхти та природний вплив механізмів її функціонування. З. Вуйцик підкреслює, що *«полонізація мало не всього руського можновладства і значної частини шляхти, належить це підкреслити, була цілковито добровільна»* [845, 62]. А. Г. Літвін обґрунтовував свою позицію тим, що *«не можна вказати такого осередку влади, який реалізовував би «національну» польську політику. Король та ті, що сеймикували, мислили в категоріях державного інтересу, династичного, станового, релігійного чи локального»* [688, 84]. При цьому поза увагою польських істориків залишилися напрацювання П. Кулаковського, який простежив, як невдовзі після Люблінського сейму 1569 р. король розпочав ламати у мовному питанні дух і літеру київського та волинського привілеїв, а сеймові змагання української шляхти так і не змогли зарадити дотримання на офіційному рівні прописаному в них статусу української мови [266, 76–82]. Не взято в розрахунок і опубліковані магдебурзькі привілеї містам Чернігово-Сіверщини з красномовними обмеженнями прав міщан за релігійною ознакою та демонстративними вимогами вести міські книги польською мовою [15, 58, 61; 24, 177].

Як і раніше, домінує погляд, що Річ Посполита як поліетнічна держава попри всі проблеми все ж таки відзначалася етнічною та релігійною толерантністю. Подеколи градус віротерпимості навіть визнається вищим, ніж де-інде в Європі [396, 22]. Просто змінювалася амплітуда останньої і в часі, і в різних суспільних структурах. До всього якраз за королювання Владислава IV у кращий бік, аніж за доби Зигмунда III. Фундамент для «толеранційного» дискурсу створює акт Варшавської конфедерації та відсутність на законодавчому рівні обмежень за релігійною ознакою. Однак практика

релігійних взаємовідносин на різних суспільних щаблях, контрреформаційний курс Зигмунта III, конфесіоналізація суспільства, сеймова боротьба православної та протестантської шляхти уявляють значну дистанцію між правилами гри та реальним життям. У такому випадку девальвується сам термін «релігійна толерантність» та пригнічується рівень конфліктності на релігійному ґрунті, зміщуючи перспективу сприйняття української Національно-визвольної війни в бік навіювання враження про штучність релігійних гасел.

Амбівалентність ситуації відчувається й у самій польській історіографії. Хоча поняття «релігійна толерантність» і широко вживається, але активно досліджується процес затухання віротерпимості в шляхетському середовищі, поширення переконання про Польщу як передмурів'я не тільки християнської Європи, а й католицизму та релігійне протистояння православних і протестантів з католиками. Це розчищає дорогу до переосмислення як концепції релігійної толерантності, так і понятійного апарату [652, 196–209]. Так Х. Віснер наполягав на тому, що вибух середини XVII ст. *«посилила недовіра до православ'я, яка існувала вже на початку століття»* [835, 133]. Т. Кемпа, автор фундаментальної праці з історії змагань православних та протестантів за фактичне рівноправ'я в Речі Посполитій, прямо визнає, що дає собі раду в *«недосконалості терміна «релігійна толерантність», уживаного стосовно опису поведінки людей, які жили в XVI-XVII ст.»*. Дослідник констатує різницю між інтенціями нагорі і практиками на нижчих поверхах у вирішальний період визрівання передумов для вибуху в Україні Національно-визвольної війни: *«Останній етап панування Владислава IV виявився попри королівську політику, яка на позір сприяла різновірцям, некорисним для останніх»*. Однак все таки воліє використовувати це поняття, оскільки воно *«поширилося в польській історіографії»*, а також через те, що в тогочасній Речі Посполитій не бракувало людей, які сповідували толеранційні погляди [652, 17, 523].

Наступна важлива ланка сучасних польських концепцій полягає в представленні мети піднятого козаками повстання, яке швидко переросло в українську Національно-визвольну війну, та головних підсумків змагань. Розглядаючи події як «повстання», «велике повстання» чи навіть «національну війну», польські історики перебувають, однак, осторонь проблеми хронологічних рамок. Більше того, вони взагалі уникають будь-яких прямих згадок про верхню межу. По суті єдиними конкретними висловлюваннями з цього приводу залишаються тези З. Вуйціка (ще від 1989 р.) про «велику війну 1648–1654 рр.» та М. Нагельського («козацька війна (1648–1654)») [731, 240, 844, 65]. Критерій для верхнього рубежу обрано не з огляду на особливості драматургії подій і процесів в Україні, а у зв'язку з початком війни Московії з Річчю Посполитою, старт до чого дала Переяславська рада 1654 р. Утім, опосередковано почав вимальовуватися інший рубіж, обраний з перспективи долі Речі Посполитої – Андрусівське перемир'я 1667 р., яке означало вирішальну втрату Річчю Посполитою Лівобережної України. Є. Клочовський, наприклад, виділив саме період 1648–1667 р., щоб підкреслити великий вплив українських подій на долю Речі Посполитої: *«Для Речі Посполитої роки двадцятирічної війни 1648–1667 р. були з кожного погляду катастрофою, з якої ніколи цілком не вибралася»* [656, 189]. Водночас Андрусівське перемир'я демонструє крах проекту *«об'єднаної та суверенної Україна»* [656, 189].

Починаючи розмову безпосередньо про інтерпретацію цілей, які ставили перед собою повстанці, варто підкреслити, що давно залишилися в минулому спроби польських істориків притлумити чи взагалі ігнорувати появу ідеї утворення в Україні в процесі протистояння з Варшавою державних інституцій, увінчаних постаттю гетьмана як правителя, а також державний характер української самоорганізації, втіленої в Гетьманщині. Ще на початку ХХ ст. Л. Кубаля у властивому для нього стилі підвів жирну риску під ХІХ-вічними пошуками підстав позбавити в історіографії Гетьманщину ознак державного організму: *«Урядник Речі Посполитої, який має 40000 війська з необмеженою владою, і якому без війни з сусідньою потугою одібрати булаву*

не сила, не може бути названий підданим» [683, 160].

У 1930-ті рр. О. Гурка виставив черговий історіографічний маяк, визнавши, що серцевиною політичних концепцій Б. Хмельницького була ідея побудови самостійної «козацької держави» [621, 124]. Про появу Козацької держави, боротьбу козаків за незалежнення підвладної гетьманові частини України від Речі Посполитої та про шанси Чигирини зберегти самостійність писав наприкінці 1960–1980-ті рр. З. Вуйцик [842, 233]. Дослідник чітко визнавав існування в певний час незалежної Української держави. Наприклад, в «Історії польської дипломатії» він писав: *«До посольств, які окреслюємо як зовнішні, ясна річ, не відносимо дипломатичних контактів з козацькою Україною, яку трактуємо і як державу де-факто, повністю незалежну від Польщі (1648-1658 й після 1672 р.), і як державу васальну (роки 1658–1659 і 1660–1672)»* [841, 279]. Наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр. Я. Передня починав свою монографію про гетьмана Петра Дорошенка, видану лише у 2000 р., з промовистої тези: *«Богдан Хмельницький не зумів реалізувати своїх планів – вибороти цілковито незалежну Україну»* [756, 9]. Тоді ж дискурс у такому форматі увійшов до синтетичних історій Польщі авторства А. Чубинського, Я. Тазбіра, Є. Топольського та К. Пиварського [586, 186–187; 631, 680–681; 851, 263]. Погляд на українсько-польські стосунки середини XVII ст. крізь призму одержавлення Гетьманщини став настільки стійким, що в одному з випадків текст кінця 1970-х р. без змін перейшов у видання 1992 р. і навіть 2004 р. [851, 261–263; 778, 254–255].

На такому тлі сучасна польська історіографія не могла не розвиватися в руслі попередніх напрацювань. Тим більше, що до цього підштовхували й новітні дослідження істориків з України, Росії, США та Канади. У підсумку, панівним став тренд визнавати появу в козацькому середовищі ідеї побудови власної держави, дискувати з приводу її втілення в життя та ступеня автономії / незалежності, осягненої за часів Б. Хмельницького, коли ранньомодерна Українська держава перебувала в zenіті своєї потуги. Голоси, які заперечують створення та існування держави, тонуть у багатоголосі прибічників

протилежної точки зору, в якому, утім, прослуховуються різні партії. Такий підхід концептуально зближує позиції сучасних польських істориків із магістральною канвою української історіографії, у котрій студії над державою Б. Хмельницького з кінця 1980-х рр. належать до центральних дослідницьких проблем.

За своїм розмахом, впливовістю, а головне, за ідейним забезпеченням події середини XVII ст. однозначно ставляться на інший щабель, аніж козацькі повстання першої половини століття. Для прикладу можна взяти хоча б тези Є. Ключовського та У. Аугустиняк. Перший дослідник, уписуючи українську Національно-визвольну війну в контекст соціальних виступів, на які була так багата Європа XVII ст., наголошував, що *«український рух, напевно, найсильніший у XVII ст. в Європі масовий соціальний рух»* [656, 189]. У. Аугустиняк відзначала, що, за часів Б. Хмельницького *«в генезі лежали, без сумніву, ідейні настанови»* [533, 669]. Сама війна кваліфікується як спусковий гачок для згасання Речі Посполитої як держави та європейської потуги. Такий рефрен тією чи іншою мірою простежується в усіх працях, де тільки концептуалізується доба Б. Хмельницького, а в деяких на катастрофічності війни в Україні для Речі Посполитої наголошується спеціально. Як відзначав М. Маркевич, *«багато істориків погоджуються з тим, що українська криза, тобто вибух домової війни, doprowadила до кризи Речі Посполитої двох народів та до її ліквідації»* [699, 435]. У такт М. Маркевичу, Д. Геровський писав: *«повстання, кероване козацтвом та Хмельницьким, уявило слабкість польської державності та відкрило кризу Речі Посполитої, яка тягнулася роками»* [617, 389].

Автор монографії про Б. Хмельницького Я. Качмарчик одночасно визнав, що війна точилася за здобуття незалежності. Ця ідея була центральною в політичній програмі Б. Хмельницького [222, 277, 322]. Позицію Я. Качмарчика підтримав Є. Топольський, який зазначав, що в середині XVII ст. козаки *«почали виражати ідею створення незалежної держави»* [811, 206]. У подібному ж стилі В. Серчик наголошував, що *«війна з Польщею разом із*

загрозою, яка виникла тоді для всього козацтва стали причиною швидкої появи концепції будівництва самодостатньої Козацької держави хоча і з обмеженою суверенністю (бо визнавала зверхність монархів котрогось із сусідніх країв)» [786, 147]. М. Нагельський писав, що плани Б. Хмельницького «сягали утворення номінально залежного від Речі Посполитої Князівства Руського, підлеглого винятково його владі» [740, 235]. М. Дроздовський уточнював, що при цьому українському гетьманові йшлося про цілком незалежну державу [594, 235]. А. Перналь наполягав, що «козацький гетьман будував фундамент для Козацько-Руської держави» [337, 44].

Наявність державницьких планів у Б. Хмельницького не заперечують навіть прибічники концепції відсутності української держави в ранньомодерні часи. Автори «Великої історії Польщі» Ф. Лесняк та Я. Рись визнають, що гетьман хотів створити Українську державу [687, 102]. Так само М. Франц зазначав, що в середині XVII ст. козаки, «не вірячи в можливість знайти доступ до шляхетських привілеїв, могли визнати, що єдиним шляхом залишається виборювання автономії та самостійності, але не у складі Речі Посполитої, а швидше Кримського ханату чи Великого князівства Московського» [609, 254-255; 612, 84]. Більше того, концептуалізується, що козацтво «змогло випрацювати ідею своєї державності в першій половині XVII ст. і багато разів зробити спроби її реалізації у другій половині цього століття» [609, 208]. К. Лоссон пише про те, що в часи Б. Хмельницького в Україні «провідна верства мала державні аспірації» [696, 47].

Наполягаючи на тому, що Б. Хмельницький був не першим, хто висунув ідею «козацької державності», М. Франц долучається до інтерпретацій, які з'явилися в українській та російській історіографіях. На тому, що більшість основних ідей, які розвивала нова українська еліта часів Б. Хмельницького, і які покладені в підвалини появи нових концепцій, були спадком попередніх десятиліть, наголошував В. Брехуненко [138, 237-239; 139, 294]. Т. Таїрова-Яковлева підкреслювала, що в першій половині XVII ст. на ґрунті боротьби за православну віру, а отже особливу «руську ідентичність» та «національну

свідомість» в Україні з'являється «державна ідея», носіями якої стали й козаки, долучившись до національно-релігійних змагань руської шляхти [510, 207-208]. Принципова відмінність, однак, візії М. Франца полягає в підходах до питання про еволюцію державної ідеї за часів Б. Хмельницького. Якщо В. Брехуненко і Т. Таїрова-Яковлева розглядали добу української Національно-визвольної війни як час подальшої органічної еволюції комплексу ідей, що нуртували в козацькому середовищі, то польський дослідник, з одного боку, різко протиставляє козацькі концепції першої половини XVII ст. та політичну програму Б. Хмельницького, а з іншого – подає гетьмана лише безоглядним споживачем ідеї державності, відмовляючи йому та його оточенню у здатності щось удосконалювати: *«У наслідку користувався лише планами і концепціями, вже раніше витвореними. Хмельницький був лише виконавцем певних ідей, витворених за часів Сагайдачного, а пізніше розвинутих митрополитом П. Могилою»* [609, 390]. Більше того, Б. Хмельницький цілком, як у Ф. Равіти-Гавронського, постає тим, хто *«не вийшов за обрії повстанця й бунтівника, будучи ним попри ціле життя після 1648 р., і вже точно політика і творця держави»* [609, 343].

Героєм М. Франца і справжнім автором ранньомодерної української державної ідеї є Петро Сагайдачний. Очевидна модернізація його політичних орієнтирів, підстав для якої важко дошукатися в уведених на сьогодні до наукового використання джерелах, насправді була потрібна лише для того, щоб протиставити «правильного» П. Сагайдачного, який не висував ідеї від'єднання українських земель від Речі Посполитої, віроломному Б. Хмельницькому. Перший *«ніколи не розглядав можливості розвитку цього (козацького. – В. М.) суспільства у суперечках з Річчю Посполитою... Якщо зіставимо це з фатальною політикою й такою ж майстерністю політичної оцінки Богдана Хмельницького, то оцінки постаті найвидатнішого козацького гетьмана першої половини XVII ст. будуть виглядати ще цікавіше»* [609, 391]. Така візія впливає з переконання про фатальну необхідність українсько-польського поєднання під польським дахом, про що вже йшлося.

На додачу до ідеологічно вмотивованого протиставлення П. Сагайдачного й Б. Хмельницького та екстравагантного твердження про намір Б. Хмельницького створити державу з розрахунку на підданство кримському хану чи московському цареві, М. Франц залишився хіба єдиним, хто відверто заперечив зв'язок між політичною програмою козацької старшини в середині XVII ст. і попереднім курсом руської шляхти на оборону «прав і свобод народу руського». Дослідник спекулятивно підійшов до проблеми визначення «прописки» козацтва в східноєвропейському соціумі. Слушно наголошуючи на різниці між сучасним поняттям «українці» та ранньомодерною спільнотою, М. Франц потім змішує політичне поняття «українець» з етнічним та штучно розводить козаків і тогочасних українців по різні сторони. Як уже відзначав Д. Колодзейчик, дослідник твердив, що *«козаки не були русинами»* та *«відмовляв рядовим козакам у хоча б зародках національної ідентичності»* [660, 575–586]. Козацтво виявляється позбавленим будь-якої можливості мати руську / українську тотожність, а яку мало, не зазначається. Отже, якщо логічно мислити, діяльність козаків та створювані ними структури не співвідносяться з історією українського світу як такого [609, 241].

Контroversійна й загалом невдала монографія М. Франца, яка вже отримала дуже критичний відгук у Польщі [609, 582], та статті дослідника також чітко демонструють, як під поняттям «козацька держава» може відбуватися штучне протиставлення козацького та українського з усіма наслідками, що звідси випливають. Це добре видно з наступних тез автора: *«У наслідку виникає щоразу сильніше теорія про козацьку державу, а часами навіть українську державу в XVII ст.»* чи *«Тим часом у XVII ст. жодної козацької держави, ані тим паче української, не було»* [609, 241; 610, 90–91]. Правда, в одному місці М. Франц писав про те, що Б. Хмельницький мріяв про «руську державу», але це не впливає на загальну концепцію і є радше одним із прикладів тих внутрішніх суперечностей його текстів, на яких вже наголошувалося в історіографії [660, 580].

Якщо М. Франц вивів козаків за межі українського світу, то на іншому

полюсі з'явилася концепція, яка формує ідею відновлення української державності винятково з суспільного досвіду українського козацтва. Фактично за дужки виносяться вплив концепцій, які функціонували в шляхетському середовищі, річпосполитських устроєвих зразків, а також причетність української шляхти до генези ідеї відновлення української державності. Між еволюцією світогляду козаків і традиційними елітами зводиться, по суті, непрохідний бар'єр. До всього останні виводяться за межі українського державотворення: *«До формування понять, які мали підставове значення для побудови власної національної держави, козацтво доходило цілком самостійно, що доводить факт набуття вже у двох перших десятиліттях XVII ст. високого ступеня, хоча й далі не до кінця усвідомлюваної, політичної зрілості. Поняття особистої свободи, державної суверенності, суверенності влади, а також територіальної незалежності та міжнародної суб'єктності були головно наслідком внутрішнього розвитку козацтва»* [783, 25].

Крайній нігілізм цієї концепції щодо зовнішніх впливів на козацтво є антитезою до давньої традиції відмовляти козакам у виробленні власних зразків організації соціуму та генерації ідей, що, з одного боку, робило їх вічними інтелектуальними донорами, а з іншого, лягало в основу концепцій про деструктивність історичної ролі козацтва. Але явний перекіс у «прокозацьку» сторону, особливо в контексті появи ідей, пов'язаних із самодостатністю українського світу, не викликав підтримки в історіографії, зокрема і в польській. Домінує поміркована концепція, яка, визнаючи за козацьким середовищем принципову здатність до саморозвитку, трансформації запозичених ідей та власного інтелектуального зростання, пов'язує це, у першу чергу, з інтеграцією вихідців зі шляхти та впливами, які струмували від шляхетської демократії та комплексу концепцій і стереотипів, що нуртували в «народі руському» [139, 185–188, 224–228, 276–293; 285, 32–44; 344, 140–149, 213–220; 372, 218–327]. Як лейтмотив підходів цілком можна визнати наступну тезу: *«Не підлягає сумнівам, що найзначніший вплив на пізніше культурне та ідейне обличчя Війська Запорізького мали ті члени запорізької спільноти, які*

походили зі шляхетського стану» [593, 174].

Хоча в сучасній польській історіографії й усталився погляд на те, що Б. Хмельницький та його оточення прагнули створити державу та досягнути незалежність для неї, проте дискусійними є проблеми, коли ця ідея була взята на озброєння, якою мірою мета була досягнута, який шлях вдалося пройти у цьому напрямку, як на неї вплинула Переяславська рада 1654 р.

З приводу першого питання дослідники розділилися подібно до того, як це відбулося і в українській історіографії. Одна група точкою відліку вважає початок повстання, інша дотримується традиційного від XIX ст. погляду про появу в Б. Хмельницького державницьких устремлінь на зламі 1648–1649 рр. Перші, як і в Україні, перебувають в очевидній меншості. Зокрема, А. Серчик у новій своїй праці, покликаючись до листа коронного гетьмана Миколи Потоцького від травня 1648 р., зауважує, що козаки мислили *«про зірвання залежності від Речі Посполитої, про абсолютне чи виняткове панування на Україні, а також про самостійні відносини з іншими державами»* [789, 45]. Натомість на початку 1649 р. Б. Хмельницький лише вперше публічно висловив свою ідею представникам Речі Посполитої [786, 147]. М. Франц зазначав, що *«Хмельницький від початку прагнув до власної держави, хотів повної незалежності, безпосередньо від'єднання від польсько-литовської держави»* [609, 399]. Д. Геровський підкреслював, що по смерті Владислава IV *«Хмельницький був готовий до угоди, яка б спиралася на створення на Надніпров'ї автономної руської держави для козаків»* [617, 26]. Проте переважно появу в політичних концепціях Б. Хмельницького ідеї утворення власної держави відносять до кінця 1648 – початку 1649 рр. [222, 10; 687, 102; 698, 504; 740, 232, 235], що назагал спостерігається і в українській та російській історіографіях попри введення до наукового використання джерел, які свідчать про те, що в середовищі козацької старшини вже на початку війни мислили категоріями конвертування військових успіхів у владні структури [393, 401, 405; 442, 9].

Окрім того, А. Сулима Камінський та А. Перналь поділяють давню історіографічну традицію пов'язувати перехід Б. Хмельницького на державницькі рейки зі впливом православних ієрархів. Дослідники наголошують, що після повернення із західного походу до Києва гетьман *«радикально змінив свої плани», «зрозумів велич своїх досягнень і почав сприймати свою роль у новому світлі», «усвідомив, що вже є не просто вождем козацьких повстанців, а лідером усіх русинів (українців) з широкими обов'язками і вищими політичними ідеалами», «починає виступати лідером України-Руси»* [337, 69; 396, 130].

Чи вдалося Б. Хмельницькому створити державу у практичній площині? Концептуалізація цієї проблеми знову ж таки розділила польських істориків на два табори. Головною лінією стало визнання самого факту появи української держави на чолі з гетьманом. Така тенденція явно домінує, задаючи тональність сучасним інтепретаціям ранньомодерної української історії. Свідченням цього є відповідні тексти в синтетичних «історіях Речі Посполитої», які надають цій історіографічній візії форми апробованого знання й популяризують серед широкого загалу [533, 669, 673–674; 617, 20, 22; 699, 512, 525–526, 776, 252; 811, 206, 473–474]. Більше того, у двох таких працях з'явилися спеціальні розділи, присвячені появі «козацької держави», з відповідними назвами [533, 673; 699, 526]. Я. Тазбір, щоправда, в одному із загальників похопився про *«państwo Chmielnickiego»* [778, 255] у зв'язку з Переяславською радою 1654 р., однак цей хід мав показати лише шкідливість московської зверхності. Існування держави дослідник під сумнів не ставить, про що свідчать інші сторінки його тексту [778, 252–253]. Мабуть, найпромовистіше й безальтернативно стосовно самого факту виникнення Української держави висловився К. Петкевич: *«Політична система, яка виникла під час козацької революції 1648 р. відповідає всім умовам виникнення ранньої держави. Вона виникла раптово внаслідок драматичних політичних подій на території, з якої були витіснені всі політичні інститути Речі Посполитої»* [339, 286].

Водночас, як уже зауважувалося вище, не зникла й традиція заперечувати факт появи держави, хоча й відійшла на маргінес. Автор «Великої історії Польщі» Ф. Лесняк та Я. Рись трактують проблему більш делікатно. Хоча й цитує знамениту фразу Б. Хмельницького, сказану королівським комісарам у лютому 1649 р. в Переяславі про намір визволити всю Русь із «лядської неволі», але пише про те, що гетьман під час Зборівської битви 1649 р. ще не мав своєї держави, а вже станом на 1654 р. навіть вважав, що взагалі *«завчасне ще утворення української держави у зв'язку з постійною загрозою зі сторони Речі Посполитої та політичними усамітненням після відступу від союзу кримських татар»*. Але на думку дослідника, на рівні ідеї гетьман під Зборовом все ж таки *«козацтво трактував тоді вже не як частину Речі Посполитої, але як переддержавну одиницю, що прагнула до самостійності»* [687, 102].

На відміну від Ф. Лесняка та Я. Рися, М. Франц віддав перевагу різкому судженню: *«На землях українних Речі Посполитої ніяка козацька держава не виникла»* [609, 403]. Попри існування концепції, яка передбачала одержавлення України, сама держава так і не постала: *«Була, щоправда, така ідея, і навіть можливо, що спроба реалізації, але ніколи не завершилася успіхом»* [610, 91]. Водночас із цими, здавалося б, однозначними твердженнями дивним чином поєднуються висловлювання, які йому відверто суперечать, на що вже зверталася увага в історіографії [660, 580]. Зокрема, один із розділів книги названо *«Богдан Хмельницький та його козацька держава»* [609, 3]. В іншому місці дослідник пише, що *«трактат, укладений під Зборовом у серпні 1649 р., фактично створював козацьку державу на Україні»* [610, 92]. Зрештою, протиставляючи у звичному для себе стилі «козацьке» та «українське» й остаточно заплутуючи читача, дослідник пише: *«... ніщо не свідчить, що козацька держава була українською державою»* [609, 242]. Подібні приклади можна наводити й далі.

Комбінація, на перший погляд, непоєднаних підходів дослідника, мабуть, зумовлена необхідністю реагувати на поточну історіографічну

ситуацію, а також добре віддзеркалює остаточне усталення в польській історіографії визнання появи в середині XVII ст. на території Речі Посполитої нового державного утворення. Водночас заперечувальні мотиви перегукуються зі спробами в українській історіографії запустити до наукового обігу концепцію, яка зводить Гетьманщину на нижчий рівень суспільної самоорганізації – на рівень недодержави або «політії» [251, 28, 60]. Натомість спроби видати Гетьманщину за суто станове козацьке утворення, а владу гетьмана поширити лише на козаків типологічно нагадують аналогічні аспірації російського історика Я. Лазарєва, зроблені на початку 2010-х рр.

Реальне існування держави заперечує й К. Лоссон. Не вдаючись у деталі, дослідниця пише, що *«історики, не вагаючись, використовують поняття «державна» стосовно організму (Гетьманщини. – В. М.), який ніколи суверенним не був»* [693, 375; 696, 211]. В іншому місці зазначається: *«Але значним надуживанням було б говорити, що в той час існувала Українська держава, оскільки ми маємо справу лише з її початковим етапом»* [696, 211]. Власне найбільше, на що погоджується автор, так це на визнання того, що процес визрівання державності почався, але не був успішно завершений. У підсумку виникає *«новий політичний організм», «політична одиниця», навіть «державний організм»,* однак таки не держава [692, 381; 695, 7, 21]. Гетьманщина як держава де-факто ніколи не існувала й не була визнана на міжнародній арені [696, 110]. Б. Хмельницького дослідник не вважає сувереном, бо на Переяславській раді 1654 р. піддався московському цареві нібито не на засадах договору. А лише суверени, згідно з переконаннями ранньомодерної доби, не втрачали свого статусу, переходячи під опіку іншого володаря [696, 69–70]. При цьому за дужки виноситься факт укладення Березневих статей, уявлення еліти Гетьманщини про її природу та статус, а головне, не береться до уваги післяпереяславське потрактування іншими монархами Б. Хмельницького. Зокрема, Карл X Густав у січні 1656 р. зайняв таку позицію: *«щоб ніяк не чіпати і не тривожити землю козаків, ми розглядаємо їх як окрему державу»*. А волоський господар у листі від 25 червня

1658 р. до І. Виговського визнавав *«панство (державу. – В. М.) Українське»* рівне *«панству Польському»* [477, 74, 82].

Наступним питанням, яке посідає важливе місце в концептуалізаціях польських дослідників, з'ясування того, з якого часу можна говорити про існування держави та який був її правовий статус. Консенсус полягає в тому, що вододілом вважається 1649 р. зі Зборівською угодою як фактором певного улегітимнення ситуації, що склалася. За спільний знаменник можна взяти бодай тезу Г. Літвіна, що до кінця 1648 р. *«Козацька Україна... стала де-факто партнером для Речі Посполитої та інших суб'єктів міжнародної політики, хоча, ясна річ, не диспонувала всіма атрибутами суверенної держави»* [688, 95–96].

Водночас у Польщі в особі Я. Домбровського та К. Петкевича з'явилися прибічники тієї хвилі в українській історіографії (Ю. Мицик, В. Брехуненко), яка відносить оформлення держави де-факто до перших місяців Національно-визвольної війни. Як і перелічені українські історики, дослідники розділяють питання створення держави по факту та її правової легітимації. Оскільки вже в 1648 р. *«гетьман мав суверенну владу та був самостійним суб'єктом зовнішньої політики»*, то, як твердить К. Петкевич, *«не мають суттєвого значення формально-правові основи, на яких вона (державу. – В. М.) отримала легітимізацію свого існування»* [339, 286–287]. Схожу позицію обстоює Я. Домбровський: *«Саме визнання запорозького гетьмана Річчю Посполитою (сталось на початку 1649 р. – В. М.) означало де-факто певну автономію, навіть без творення окремої провінції»* [577, 159].

Зборівська угода 1649 р. однозначно трактується як політико-правовий акт, що започаткував легітимацію держави. Це був той компроміс, який з різних причин не влаштував обидві сторони, але з правової точки зору став відправним пунктом для подальших змагань козацької еліти за визнання Гетьманщини. Практично кожне звернення до проблематики Зборова 1649 р. містить тезу про те, що угода фактично санкціонувала територіальність влади українського гетьмана на теренах Київського, Чернігівського та Брацлавського

воєводств [222, 140; 337, 84; 533, 670; 617, 33; 688, 97; 699, 506; 740, 235; 782, 126; 811, 474]. Я. Качмарчик підняв планку ще вище, підсумовуючи, що *«під Зборовом Хмельницький отримав можливість побудувати де-факто незалежну козацьку державу, яка б функціонувала в межах політичної системи Речі Посполитої»* [222, 218]. В аналогічній канві концептуалізував М. Дроздовський: *«Цей край (Україна. – В. М.) як одна з провінцій Речі Посполитої перед 1648 роком гвалтовно перетворився внаслідок неправдоподібних перемог козацьких військ під час початкового періоду повстання Хмельницького в державу де-факто цілком незалежну»* [597, 77]. Я. Домбровський зазначав, що *«Впроваджена по Зборівській угоді заборона вступу коронних військ в Україну спричинила, що вона була краєм тільки пов'язаним з Польщею»* [577, 159]. А. Перналь провів пряму лінію між Зборівською угодою 1649 р. та Гадяцькою унією 1658 р. Зборів подається як *«наріжний камінь, що став основою майбутнього порозуміння, укладеного в Гадячі 1658 року»* [337, 87].

Значно менш популярним є визначення правового статусу Гетьманщини як одиниці у складі Речі Посполитої. У всіх трьох спробах мова йде про автономію, що перегукується з панівною концептуальною лінією української історіографії та деякими оцінками в Росії. Отже, Г. Літвін підкреслював, що *«Хмельницький здобув фактичну автономію, обсяг якої міг розширювати»* [688, 97]. А. Перналь також писав про здобуття автономії [337, 84], а М. Франц зазначав, що *«Зборівська угода декретувала правно-формальну появу козацької автономії, яка була заміником руської держави на Україні, про яку мислив Богдан Хмельницький»* [609, 288].

Спільним знаменником для польських істориків є переконання, що Б. Хмельницькому так і не вдалося створити незалежну державу де-юре. Рефреном скрізь проходить теза Є. Ключовського, що український соціальний рух *«не досягнув своєї мети, не виникла об'єднана суверенна Україна чи Україна як рівноправний член іншої держави»* [656, 189]. При цьому на узбіччі виявилася проблема міжнародного визнання Української держави, яка стала

однією з ключових для української історіографії. Предметної концептуалізації балансу досягнень і втрат тут не відбулося. Потрактування Гетьманщини на міжнародній арені до і після Переяслава 1654 р. не розглядається крізь призму специфічних політико-правових уявлень ранньомодерної доби про легітимність держави, втіленої у правителі. Спостереження щодо цього українських істориків (В. Горобця, Т. Чухліба, Я. Федорука) [159, 59–87; 443; 473; 478, 9–14] залишаються на узбіччі. На такому тлі виділяється теза М. Франца, яка без будь-якого серйозного обґрунтування заперечує можливість міжнародної легітимації ранньомодерної Української держави: «... жодна козацька держава не виникла. Ніколи не була визнана за міжнародну спільноту. Переговори зі збунтованими козаками, яких часто вважали репрезентантами всієї України, ніколи не мали характеру переговорів між державами, які існують легально» [609, 403]. Подібної точки зору дотримується й К. Лоссон [696, 110].

Фактором, який підбив невтішні підсумки незалежницьким устремлінням Б. Хмельницького та його оточення, одноставно подається Переяславська рада 1654 р. Якщо для російської історіографії формування переяславсько-московської системи 1654 р. до останнього часу було безальтернативною рубіжною віхою, яка символізувала дію історичної неминучості у світлі концепції «загальноросійської культури», то для польських істориків ця подія має зовсім інше забарвлення. Переяславська рада 1654 р. розглядається в сучасній польській історіографії у дзеркальному до російських підходів форматі: крізь призму початку нової війни з Московією, втрати частини українських земель та провісника кризових явищ для державності Речі Посполитої. Загалом концептуалізація зазначених проблем витримана в тональності ретроспективного погляду на Переяславську раду з точки зору занепаду ранньомодерної польської державності та трьох поділів Польщі кінця XVIII ст., хоча сучасники мислили зовсім іншими категоріями. Застосування такої опції прирікало на генералізацію без огляду на дух і літеру Переяславської ради 1654 р. та Березневих статей. Лейтмотивом може бути визнана теза Д. Геровського: «У Переяславі розглядалося також і майбутнє

Польщі. Була це не тільки поразка Речі Посполитої, але й заповідь її занепаду» [617, 45].

Цілком закономірно, що українська перспектива у світлі рішень Переяславської ради 1654 р. та укладення Березневих статей подається здебільшого безрадісною. Я. Качмарчик взагалі вважає цю раду та Березневі статті справжнім вододілом між прагненням гетьмана до незалежної України та втратою будь-яких шансів на зміцнення незалежності [222, 277]. Подібну категоричну оцінку поділяють У. Августинович, М. Дроздовський, К. Лоссон, М. Маркевич, М. Матвіюв, В. Сєрчик, М. Франц [533, 673–674; 597, 77; 609, 322, 696, 69, 73; 699, 514; 701, 30]. М. Нагельський особливо педалює на обмеженні Березневими статтями державності Гетьманщини. В українсько-московському договорі дослідник побачив багато обмежень суверенітету Чигирина: *«Заборона всіх контактів із Туреччиною, ханатом і перш за все, Річчю Посполитою без згоди царя було однією з багатьох, які обмежували самостійність гетьмана у прийнятті політичних рішень»* [740, 245]. К. Лоссон акцентує увагу на тому, що на Переяславській раді 1654 р. підданство відбулося без укладення угоди. Це й позбавило Б. Хмельницького статусу сюзерена, закривши вікно можливостей і ставши нездоланною перешкодою на шляху до реалізації потенціалу державотворення: *«Якби ми не оцінювали реальних інтенцій Б. Хмельницького, його справжнього ставлення до угоди та подальших намірів, присяга на вічне підданство без попереднього узгодження умов на письмі і без жодних гарантій рішучо заперечують ідею умови, навіть якщо врахуємо усну обіцянку Бутурліна, що цар збереже права і вольності, тобто традиційні форми самоуправління, а також станові та майнові привілеї. І вже з повним переконанням не є вона рівнозначна обіцянці збереження незалежної державності, всупереч тому, що проголошує частина дослідників»* [696, 69]. Про тлумачення дослідницею Переяславської ради 1654 р. у штучному відриві від Березневих статей, що й стало підґрунтям для такого висновку, уже наголошувалося вище.

Фактично лише Ґ. Літвін, розглядаючи якраз у поєднанні Переяславську

раду та Березневі статті, говорить про те, що Переяслав 1654 р. все таки залишив Гетьманщині *«великий обсяг незалежності»* [688, 99]. У цілому ж у польській історіографії однозначно устійнилася концепція входження за результатами Переяславської ради 1654 р. Гетьманщини до складу Московської держави, а опції військового союзу, протекторату не розглядаються. Попри всі відмінності в підходах, це дуже зближує позиції польської історіографії та російських істориків, для яких Переяслав 1654 р. є *«возз'єднанням»* чи *«приєднанням України до Росії»*.

Водночас посутньо відрізняється інтерпретація політичних концепцій Б. Хмельницького та ставлення до них ширших верств козацтва польськими істориками та основною частиною російської історіографії, так званих традиціоналістів, які сповідують підходи у дусі концепції *«загальноросійської культури»*. У згаданому середовищі російських істориків *«народ»* із перших днів волів потрапити під зверхність московського царя й тиснув своєю позицією на старшину, а Б. Хмельницький та його оточення з кінця 1648 р. взяли курс на поєднання з Москвою. Супротивники перебували в жалюгідній меншості. І хоча останнім часом визнається, що Б. Хмельницький навіть після Переяславської ради 1654 р. розглядав різні варіанти аж до від'єднання від Московії, московський вибір все одно подається в барвах реалізації неблаганної історичної закономірності.

Натомість польські історики відштовхуються від консенсусних сучасних уявлень про особливості репрезентаційних функцій та їхніх носіїв у ранньомодерний час. Тодішня структуризація суспільства та прав і привілеїв не передбачала участі низів в ухваленні рішень з приводу підданства, території тощо. Це була компетенція виключно еліти. Відповідно з *«народу»* польськими дослідниками знімаються невластиві йому тоді функції, як і здатність оцінювати перспективи міжнародних відносин. Водночас не заперечується стосовно того, що страх повернення довоєнних порядків налаштовував низи на прихильність до московського вектору політики гетьмана, до чого значною мірою спонукала спільність релігії як важливий фактор у конфесіоналізовані

часи [617, 43; 782, 133].

Теза про православний простір і православну солідарність як потужний каталізатор українсько-московського зближення в умовах української Національно-визвольної війни не має в сучасній польській історіографії поважної альтернативи. Окрім того, що релігійний фактор працював серед широкого загалу на обґрунтування протистояння з Варшавою, він виконував важливу ідеологічну функцію, пояснюючи необхідність сепарації від Речі Посполитої та популяризуючи курс Б. Хмельницького на перехід під зверхність московського царя. *«Не підлягає сумнівам, – писав Т. Кемпа, – що тогочасне політичне зближення між запорізьким козацтвом і Росією покращила релігійна близькість. Православ'я перетворювалося на природний ідейний фундамент угоди, укладеної між Б. Хмельницьким і посланцями царя Олексія Михайловича в Переяславі»* [653, 208]. Подібний підхід характерний і для інших польських дослідників [645, 160–161]. Це ставить польських істориків в одну концептуальну площину з українськими та російськими, де роль релігійного фактора в українсько-московському зближенні трактують у подібних категоріях [344, 338–422; 198, 176].

Натомість образ політичних концепцій Б. Хмельницького однозначно виключає промосковську орієнтацію гетьмана. Навпаки, підкреслюються невтомні пошуки гетьманом сприятливих міжнародних комбінацій для незалежнення України. І лише крайні обставини змусили спертися на Москву. Впливом переобґрунтованої Т. Чухлібом концепції поліпідлеглості для пояснення зовнішньополітичної програми Б. Хмельницького [473, 50–65] віє від тези М. Нагельського про сповідування гетьманом політики *«лавірування між Бахчисараєм, Стамбулом, Москвою та Варшавою»* [740, 245]. В аналогічному ключі підсумовував А. Перналь: *«Козацький гетьман послуговувався типовими політичними маніпуляціями, тобто сварив одну державу з іншою і укладав союзи з тими, хто найменше йому загрожував»* [337, 121]. Ю. Геровський, П. Кролль, В. Серчик наголошують, що старшина не мала наміру вмонтовувати свою державу до складу Московії. Рішення

Переяславської ради суперечили планам Б. Хмельницького, а ключове місце в козацькій концепції Переяслава 1654 р. належало ідеї військового союзу проти Речі Посполитої [617, 44; 675, 27; 782, 104–108]. Водночас очевидним плюсом для Б. Хмельницького, заради якого власне козацька верхівка й затівала справу, визнавався той факт, що підданство Москві зміцнювало позиції України супроти спроб Варшави збройною рукою знищити Гетьманщину [778, 255]. Такі підходи цілком перегукуються з традиційними оцінками сучасних українських істориків, а також модернізаторської хвилі російської історіографії [159, 64–67; 313, 10–11, 384, 447–460; 439, 7; 501, 53].

Подібно до української історіографії, у середовищі польських істориків значна увага надається кримському та молдовському вектору політичних концепцій Б. Хмельницького як альтернативі зближенню з Москвою. Інтерпретація молдовських планів Б. Хмельницького в сучасній польській та українській історіографіях дуже наближені. Визнаються «політично-династичні амбіції» гетьмана в Молдові, тобто його прагнення через шлюб сина Тимоша й доньки молдовського господаря Лупула не тільки здобути важливого військово-політичного союзника, а й підвищити свою легітимність, закласти династію правителів, чим зміцнити самостійність Гетьманщини [338, 290; 337, 116, 533, 100; 713, 24–25]. Більше того, з'явилася опція, яка виводить молдовські задуми Б. Хмельницького на ще вищий рівень, надаючи ексклюзивності поставі окремих польських істориків у сучасній історіографічній ситуації. Пропонується концепція наявності у Б. Хмельницького планів щодо створення «українсько-молдавської держави» з сином Тимошем як законним володарем [687, 106; 699, 512]. Реалізація саме такого сценарію відкривала перед Гетьманщиною цілком інакші перспективи на міжнародній арені, аніж розрахунки щодо Московії та Речі Посполитої. Хіба тільки Я. Качмарчик прямо заперечував наявність у молдовській політиці Б. Хмельницького династичних мотивів [222, 141].

Щодо військово-політичного союзу з Кримським ханатом, то його традиційно подають крізь призму двох факторів: неможливості досягти успіхів

у протистоянні з Річчю Посполитою без зовнішньої підтримки та гострої військової потреби козаків у татарській кінноті, без чого годі було сподіватися на військову перемогу. К. Петкевич став автором радикально тези: *«Козацька держава виникла тільки завдячуючи Кримському ханатові»* [338, 292]. Однак Кримський ханат був ненадійним союзником, оскільки сповідував стратегії збереження сприятливої для нього геополітичної рівноваги, у яку не вписувалася поява самодостатньої Української держави. Саме хан Іслам-Гірей поховав у 1649 р. під Зборовом надію Б. Хмельницького на остаточну перемогу та унезалежнення України [222, 141; 617, 33; 740, 235]. Подібна інтерпретація базується на давно апробованих підходах і перегукується з базовими концептуалізаціями українських та російських істориків.

Так само позначилася точка дотику в позиціях сучасних польських та українських істориків стосовно прочитання Кам'янецького договору 1653 р. В обох випадках визнається, що в грудні 1653 р. внаслідок угоди між Річчю Посполитою та Кримським ханатом Б. Хмельницький отримав фактичне відновленні дії Зборівської угоди 1649 р., набагато вигіднішої за чинну тоді Білоцерківську 1651 р. Однак примус кримською стороною українського гетьмана до замирення з наступним недопущенням козацьких послів до самих переговорів між татарами й поляками був неприпустимий, як і окремі пункти угоди [392, 6-13]. *«Для козаків сам спосіб укладання угоди був ганебним, а нав'язані їм умови неприйнятні, хоча надано їм велику автономію. Тому не можна було говорити про встановлення миру в Україні»*, – зазначав Т. Цесельський [560, 284–285], найдокладніший сучасний польський дослідник Жванецької битви 1653 р. У подібному ж стилі писав П. Кроль: *«Цей договір (Жванецький. – В. М.) був вдалим для татарських дипломатів, яким важливо було утримати рівновагу між сторонами конфлікту. Для України ж він став наслідком того, що у січні 1654 року на раді в Переяславі вона підкорилася владі московського царя»* [258, 147]. Така концептуалізація віддзеркалює давню традицію польської історіографії розглядати Кам'янецький договір як спусковий гачок до Переяслава 1654 р. [325, 662] До всього Т. Цесельський

погодився з точкою зору В. Степанкова, що наслідки переговорів остаточно підштовхнули Б. Хмельницького до *«швидкої фіналізації перемовин із московським царем»* [560, 284–285]. Аналогічної точки зору дотримується і М. Франц [609, 320].

Визнання того, що татарсько-польські домовленості під Жванцем створили для Б. Хмельницького політичну безвихідь, яка й змусила його прийняти московську зверхність, формує як проблему комплекс причин, які рухали гетьманом, так і стратегічні прорахунки Варшави, що уможливили таку шкідливу для неї переорієнтацію Гетьманщини. Ще в XIX ст. М. Бобжинський, на що слушно звернув увагу М. Нагельський, *«покладає відповідальність за підданство Хмельницького Москві на поляків, які не зуміли домовитися із запорізьким гетьманом, а навпаки, підбурюючи Іслам Гірея III проти козаків, понад усе прагнули розірвати козацько-татарський мир»* [325, 658]. Проте такий підхід одного з найвідоміших представників краківської історичної школи довго не був акцептований. І лише під кінець 1990-х рр. з'явилася опція геополітичної короткозорості річпосполитських еліт як наріжної причини переходу Гетьманщини під крило московського царя. І виявилася вона в запереченні Варшавою незалежницьких устремлінь Б. Хмельницького та його оточення. *«Ба! Якби Хмельницький і козаки були незалежні від Речі Посполитої і не виголошувала вона до них жодних претензій, не пхалися б тоді до визнання влади московського царя»*, – наголошував В. Серчик [789, 180]. Проте й ця опція, і пізніша концептуальна теза М. Маркевича (згадана на початку розділу) про те, що саме гостра конфронтація з Польщею стала в ранньомодерні часи причиною невдачі проекту незалежної Української держави, залишилися неосвоєними. Хоча й педалюється на різних вадах військово-політичного становища, в яке потрапив Б. Хмельницький, але бракує прямої тези про те, що саме Варшава як найсильніший гравець на українському полі загнала проблему у глухий кут. Для прикладу можна взяти бодай наступну інтерпретацію: *«Альтернатива порозуміння з Річчю Посполитою після Берестечка й Батога була дуже непопулярною. Прийняття реальної турецької протекції – так само.*

Самостійна боротьба за незалежність – неможлива. Гетьман почав зволікати й лавірувати, але в новій політичній ситуації мусив прийняти московську протекцію. Йому залишилося хіба що виторгувати якнайкращі умови»[687, 99].

У той же час була генерована версія, що видає Переяславську раду 1654 р. не тільки за вимушений крок Б. Хмельницького, а й за акцію, трагізм якої він ще й добре усвідомлював. Згідно з концепцією Я. Качмарчика, гетьман напередодні Переяславської ради перетворився на противника зближення з Москвою й усіляко намагався уникнути втягування України під крило Московії. Після польсько-татарської перемоги під Жванцем і укладення Кам'янецької угоди 1653 р., котра, навпаки, інтерпретується як така, що відкрила для нього нові перспективи у взаєминах з Річчю Посполитою, *«Богдан Хмельницький чудово розумів, що опинився у пастці, яку сам поставив»* [222, 251]. Підтримане пізніше М. Нагельським [740, 245] прочитання Я. Качмарчика різко розходиться з наявною історіографічною традицією, не беручи в розрахунок такі потужні фактори, як військові потреби гетьмана та його прагнення через Москву легітимізувати Гетьманщину як нове державне утворення. Згодом в українській історіографії з'явилося нове переобґрунтування, у межах якого наголошується на тому, що Москва, навпаки, до останнього не могла наважитися прийняти Гетьманщину під царське крило, і саме Б. Хмельницький постійно шахував московську дипломатію та загнав її в глухий кут, змусивши визнати легітимність Гетьманщини. В основу такого переобґрунтування покладено, окрім відтворення хронології та змісту українсько-московських контактів, інтелектуальне тло та символічні смисли подій напередодні Переяславської ради та під час неї [138, 285–314; 433, 403–422].

Водночас польські історики, подібно до українських колег, педалюють на неоднорідності сприйняття рішень Переяславської ради в українському суспільстві. Особливо наголошується на спротиві вищого православного духовництва на чолі з митрополитом С. Косовим, яке слушно побоювалося

підпорядкування московському патріархатові, хоча ні на самій Переяславській раді, ні в Березневих статтях не йшлося про такий сценарій [222, 274–275; 653, 208; 715, 126–128, 717, 92–94; 718, 151].

Польські дослідники уникають концептуального аналізу Березневих статей та компаративістичної перспективи, яка з цього випливає, зокрема по лініях Березневі статті – подальші українсько-московські договори, Переяслав 1654 – Гадяч 1658 тощо. Це виводить польську історіографію за лінію обговорення юридичного рівня суверенітету Гетьманщини, а також з давньої дискусії про історико-правовий бік Березневих статей, одну з ключових тем української та російської історіографій щодо інтерпретації доби Б. Хмельницького. Як і в попередні часи, польські історики виявилися над проблемою категоризації Березневих статей, обмежуючись загальними тезами про фатальність для України накинення московської зверхності. Що ж до правової сторони Березневих статей, то справа, як правило, обмежується констатуванням автономного статусу Гетьманщини та сприйняття українською елітою нового виміру українсько-московських взаємини як військово-політичного союзу [617, 44; 675, 10]. Правда, Ю. Бардах веде мову про протекторат, але лише в констативному плані без глибшого обґрунтування своєї позиції [536, 23].

Так само у Польщі концептуалізацією усіх подальших українсько-російських угод другої половини XVII–XVIII ст. Про них мова йде побіжно, тоді як українсько-польські договори належать до центральних тем в українській та російській історіографії. Для польських істориків важливий сам факт перебування усієї Гетьманщини чи її лівобережної частини у складі Московської держави як важливий геополітичний рубіж. Особливості правового статусу Гетьманщини та його співвідношення з фактичним станом речей відходять на задній план.

Звертає на себе увагу термінологічний апарат висловлювань про переяславсько-московську систему 1654 р. Попри той факт, що польські історики, як уже наголошувалося вище, воліють називати контрагентами

козаків та Московію, угода все одно трактується як така, що прилучила Україну до Московії. Коли мова заходить про Переяслав 1654 р., переключаються на поняття «Україна» та похідні від нього [222, 277–286; 688, 100; 778, 255]. Перехід Б. Хмельницького під зверхність московського царя подається не як підданство власне козацтва, а в категоріях прилучення до Московії «України» – київського, чернігівського та брацлавського воєводств. Іншими словами, таки визнається репрезентаційна функція Війська Запорозького, яка камуфлюється у випадку прикладення означника «козацький».

Московські інтенції в переяславському процесі одноставно інтерпретуються як експансіоністські, покликані інкорпорувати українські землі до Московської держави. Як і в українській історіографії, особлива увага надається глибоким цивілізаційним розбіжностям між українською стороною та Московією. Охоче наводиться приклад, пов'язаний з відмовою московського посла В. Бутурліна присягати за царя як свідчення існування таких розбіжностей [222, 269–273; 617, 44; 740, 245].

Пунктом, з приводу якого не має розбіжностей між польськими, українськими та російськими дослідниками, є визнання непересічного значення для Московії Переяславської ради 1654 р. Утвердження в Гетьманщині зруйнувало наявний геополітичний дисбаланс у Східній Європі й дало Московській державі шанс перетворитися на континентальну потугу. Як підсумовував З. Вуйцик, у Переяславі *«Росія зробила свій перший крок на шляху до європейської та світової могутності. Без панування над Україною Росія ніколи б не стала такою сильною. Московські царі, без сумніву, багато чим завдячують помилкам, зробленим Річчю Посполитою у своїй політиці щодо України в XVI–XVII ст.»* [617, 34; 740, 346; 846, 78]. В обставинах другої половини XVII ст. козаки для Москви були *«ідеальним союзником, здатним захистити Росію не лише від нападів Речі Посполитої з південного заходу, але й від татарських загонів чи турецької армії»* [782, 137]. Рефреном проходить через сучасну польську історіографію ідея, що перебування України в таборі

Речі Посполитої чи Московії забезпечувало перемогу й геополітичну перспективу [847, 578–579].

У цьому сенсі важливим є поновлення у Польщі спроб на концептуальному рівні визнати стратегічні прорахунки Речі Посполитої, які були зроблені по гарячих слідах Переяслава 1654 р. і які призвели до усталення нових геополітичних реалій. Це задає цілком інакшу проекцію, аніж інвективи в бік еліти Гетьманщини та рядового козацтва в доробку М. Франца [609, 322, 391, 403]. Слід сказати, що в польській історіографії й раніше писали про фатальні помилки Варшави відразу після Переяславської ради 1654 р., зокрема й спустошення Брацлавщини в 1654 р. військом С. Потоцького [325, 670–671; 337, 134–135], однак тепер справа дійшла до перекладання основної провини на Річ Посполиту. Д. Геровський генералізував проблему в той спосіб, що саме Річ Посполита взагалі не зуміла зарадити собі з політичною реакцією на Переяславську раду й розірвати вкрай некорисне зближення Гетьманщини з Московією. Навіть не були належним чином використані опозиційні настрої до Переяслава 1654 р. в середовищі українського духівництва та козацької старшини. Дії Варшави тільки поглибили кризу й кваліфікуються як «жалісливі». Провальний похід коронного війська на Брацлавщину 1654 р. названо акцією *«пацифікаційною, нездатною завдати козакам поважної поразки і скерованої проти населення»* [617, 45]. Інший дослідник Я. Качмарчик назвав цю експедицію *«кривавою»* та *«каральним походом»* [222, 291]. П. Кролль констатував, що *«всілякі спроби прихилення до себе людності України та перетягування на свою сторону незадоволених козаків (новини про опозицію стосовно гетьмана були, зрештою, дуже перебільшені) виявилися знівеченими діями коронних військ навесні 1654 р. на Брацлавщині Принесли вони лише спустошення в регіоні та викликали в українському суспільстві ще більшу ненависть до ляхів та бажання опору»* [258, 148]. Резонуючи із зазначеними вище узагальненнями стосовно того, що нездатність Варшави піти на розумний компроміс з Б. Хмельницьким підштовхнула гетьмана в московські обійми, такі інтерпретації формують новий образ цієї непересічної

сторінки ранньомодерної історії України, Польщі та Росії, стаючи новим містком для прочитання пізніших спроб Речі Посполитої домовитися з козаками, включно з гадяцьким процесом 1658 р.

Важлива ланка концептуалізації польських дослідників стосується реального статусу Гетьманщини після оформлення переяславсько-московської системи 1654 р., а також еволюції політичної програми Б. Хмельницького. У цьому сегменті їхні підходи чи не найбільше перегукуються з домінантною тенденцією в українській історіографії та в модернізаторському напрямку російської історіографії. В один голос польські історики наголошують, що український гетьман проводив самостійну внутрішню та зовнішню політику, мало оглядаючись на Москву. На зовнішній арені він продовжував попередній курс, покликаний військово-дипломатичними засобами забезпечити якомога більшу незалежність для Гетьманщини. Підданство Москві не змінило його зовнішньополітичних розрахунків. Звідси велика активність на шведському, молдовсько-трансільванському й турецько-татарському напрямках. Як підсумовував М. Нагельський, *«Хмельницький до кінця намагався маніфестувати окремішність Козаччини в контексті суперництва великих держав у Центрально-Східній Європі – Москви, Швеції, Речі Посполитої й Туреччини»* [740, 253].

Подібно до української історіографії та концептуалізації російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої [384, 461–607; 473, 50–65; 442; 499, 54], підвалиною діяльності гетьмана визнається політика лавірування між різними державними потугами та взорування на молдовський, валаський і трансільванський зразки збереження державності зі власним правителем на верхівці суспільної піраміди. Цілком консенсусною можна вважати тезу, що *«Хмельницькому впродовж багатьох років вдавалося лавірувати між сусідніми потугами, приймаючи то одну, то іншу орієнтацію»* [740, 253]. Так само суголосно визнається, що справжня мета Чигириня полягала в тому, щоб шляхом міжнародних військово-політичних комбінацій з іншими сусідами досягти незалежності України. Я. Качмарчик у руслі своєї концепції стосовно

спроб Б. Хмельницького напередодні Переяслава 1654 р. уникнути підданства Москві, навіть постулював, що гетьман у 1655–1656 рр. все таки прагнув *«розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем»* [222, 301]. Висловлена без підставових обґрунтувань, ця теза не отримала підтримки ні в Польщі, ні позі її межами.

Щодо бачення Б. Хмельницьким перспектив суверенітету Гетьманщини, то висловлювалися дві ключові позиції: незалежність та входження під протекцію одного сусідів. Г. Літвін підкреслював, що в ідеалі гетьман хотів розділити Польщу зі Швецією і Трансільванією, щоб *«спершись на багатосторонній союз, збудувати цілковито незалежну Україну на залишках Речі Посполитої»* [688, 101]. Про плани Б. Хмельницького унезалежнити Україну зауважував В. Серчик [782, 143]. Поміркованішу позицію обстоює М. Франц, вважаючи, що *«Найбільше відповідала йому (Б. Хмельницькому. – В. М.) формула, яка характеризувала долю Молдавії, Волощини чи Семигороду»* [609, 399]. Іншими альтернативами були повернення в лоно реформованої Речі Посполитої, у державу трьох народів, що вистелило дорогу до Гадяча 1658 р., а також турецький протекторат, вірогідність якого Б. Хмельницький розглядав, починаючи з 1648 р.

Активна розробка останньої опції як противаги Переяславу 1654 р. та Гадячу 1658 р. є одним із найкращих маркерів процесу еволюції підходів сучасних польських істориків до інтерпретації ранньомодерної української історії та історії Речі Посполитої. Концептуалізуючи перспективи, які чекали на Україну у випадку переходу під протекцію турецького султана, Д. Колодзейчик дійшов висновку, що *«теоретичну «турецьку опцію» можна визнати за набагато безпечнішу для збереження української тотожності»* [236, 79]. Пізніше цю точку зору підтримав К. Петкевич, який також висловив думку, що кращим союзником для Чигирини була все таки Туреччина, *«бо могла принести державі Богдана Хмельницького безпеку збоку Польщі та легітимізувати його династію»* [338, 292]. Визнання переваги турецького протекторату не тільки над російською зверхністю, а й над моделлю, закладеною в «гадяцьку ідею»

1658 р., виразно свідчить про відмову в цьому випадку від традиційного польськоцентричного прочитання історії ранньомодерної української державності. Додатково також варто зауважити появу в одному із загальників з історії Речі Посполитої параграфа *«Турецька протекція над Україною і битва під Берестечком»*, який акцентує увагу на давності турецької альтернативи в політичних концепціях Б. Хмельницького [617, 34]. Утім, польські історики поки-що предметно не висловилися з приводу полеміки стосовно ймовірності переходу Б. Хмельницького під турецький протекторат [384, 284–300; 348, 177–192; 455, 94–103].

Водночас очевидні складнощі у справі подолання старих стереотипів уявлює той факт, що в історіографічному обігу залишилася також прямолінійна теза про *«агресію Високої Порти, яка прагнула поширити свій протекторат на ці землі (Україну. – В. М.)»* [778, 255]. Це положення було автоматично, що показово, перенесене Я. Тазбіром з книги, підготовленої ним і виданої ще в 1979 р. [851, 263] Витримане в руслі традиційної концепції про «турецько-татарську агресію», котру Москва за радянських часів активно нав'язувала як один із важливих елементів у системі обґрунтування всеохопної прогресивності «возз'єднання» України з Росією в 1654 р., воно переплітається з аналогічною опцією, що збереглася і в сучасній російській історіографії.

Оцінюючи можливості для утвердження української незалежності в середині XVII ст., польські історики, подібно до українських та російських колег, особливо наголошують на тому, що зовнішні обставини не сприяли реалізації задумів еліти Гетьманщини. Міжнародні відносини, зав'язані на українській проблематиці, склалися так, що жодна із сусідніх держав не була зацікавлена в появі на Сході Європи нового державного утворення. *«Існування козацько-української держави, хоча б із обмеженою суверенністю не було нікому потрібне (поза, ясна річ, самими зацікавленими), навіть могло становити успішну перешкоду для монархій, які здавна змагалися між собою за домінування у Східній Європі»*, – підкреслював В. Серчик [786, 148]. В іншій праці дослідник висловився ще конкретніше: *«Недопущення утворення*

самостійної України було тоді спільною ознакою як Речі Посполитої, так і Росії й Порту» [783, 18]. Тому, ніби доповнюючи В. Серчика, М. Нагельський наголошував, що Б. Хмельницький без успіху «шукав місця для козацької державності, з таким трудом твореної, розуміючи, що жодне з рішень не призведе до утвердження незалежної України під керівництвом козаків та їхнього гетьмана» [740, 253].

Важливим елементом образу української державності доби Б. Хмельницького є концептуалізація проблеми бачення елітою Гетьманщини територіальних меж нової держави. Уже саме звернення до цієї тематики опосередковано засвідчує визнання факту виходу процесів в Україні за межі станового конфлікту. Типологічно підходи сучасних польських істориків збігаються з баченням української історіографії. Констатується, що принаймні з початку 1649 р. гетьман та його оточення воліли підвести під булаву весь масив українських етнічних земель, маючи в головах концепцію Князівства Руського по Львів, Холм і Галич, і цю стратегічну позицію Б. Хмельницький відстоював до кінця [222, 101; 687, 93; 740, 250, 787, 201]. У такі переконання старшини заходять коріння позиції І. Виговського під час гадяцького процесу 1658-1659 рр. Вужчі вимоги Б. Хмельницького на тих чи інших переговорах з Варшавою чи Москвою мали суто тактичний характер.

Останнім часом окрема розмова в польській історіографії зайшла і про претензії Чигирини на білоруські землі. Ці претензії пов'язуються не тільки з військово-стратегічним значенням білоруського Придніпров'я для безпеки українських земель із півночі, а й глибинними уявленнями козацької старшини щодо території Гетьманщини. Подібно до опції сучасних українських істориків [159, 151–157; 161, 92–111; 386, 256], проблема концептуалізується в той спосіб, що в Чигирині трактували білоруські землі як частину колишньої Київської Русі. А отже, старшина воліла їх утримувати й не віддавати під «високу царську руку». Звідси й гострий конфлікт із Московією за Білорусь, який розпочався за часів Б. Хмельницького і тривав аж до падіння Старого Бихова у грудні 1659 р. [240, 548–568; 664, 359–391;].

Ще один суттєвий момент – прочитання Віленського перемир'я 1656 р., яке однаковою мірою зачіпало інтереси Московії, Речі Посполитої та Гетьманщини. Інтерпретація цього перемир'я є індикатором рівня толерантності до українських претензій на повноправну державність. Якраз на цьому пункті версії українських та польських істориків суттєво відмінні, тоді як між останніми та більшістю російських дослідників зближені. В українській історіографії головною є опція грубого порушення Московією на переговорах у Вільно духу і букви Березневих статей, яке вилилося в ігнорування суб'єктності та наріжних інтересів Гетьманщини [446, 443–510]. Вплив Віленського перемир'я на політичні стратегії Б. Хмельницького однозначно визнається дуже вагомим і таким, що скеровував гетьмана на пошук міжнародних комбінацій за участі Швеції і Трансільванії, а також до переговорів, які вивели на дорогу Гадяцької угоди 1658 р. [159, 119–150; 446, 501–510]. Натомість польські та російські історики висувають на перше місце резони двосторонніх відносин. В обох таборах угоду трактують як вимушену та з проекцією на шведську загрозу. У Польщі Віленське перемир'я визнається дуже необхідним з огляду на складне військове становище, недавній «Потоп», Кейданівську унію Великого князівства Литовського та Швеції й реальні територіальні втрати в Україні [532, 44–45; 734, 199–200; 831, 115–124]. Більше того, з'явилася опція, що Вільно 1656 р. було визнанням поразки Речі Посполитої на сході [241, 183; 664, 360]. Відтак безвідносно до інтересів України перемир'я подається як корисне для Варшави, хоча й вимушене. З іншого боку, констатується, що як компроміс воно було приречене на порушення обома сторонами [532, 44–45; 688, 100; 734, 199–200]. Показово, що в деяких загальниках з історії Речі Посполитої український фактор випадає з розрахунку взагалі [617, 67; 699, 533; 687, 114–115; 778, 258].

Український чинник розглядається крізь призму військово-політичних інтересів Варшави, хоча й визнається, що він був одним з основних пунктів розбіжностей між московськими та польськими послами. Така концепція, запропонована в основних своїх рисах, як слушно зауважував Я. Федорук [446,

33], З. Вуйциком ще в 1950–1980-х рр., міцно утримує панівні позиції і нині. Доповнення лише уточнюють її. Головною лінією стало підкреслення того факту, що Москва не бажала рахуватися з інтересами Б. Хмельницького, не допустивши його послів на чолі з сотником Романом Гапоненком до переговорів. Якщо В. Серчик пише про «занепокоєння гетьмана» ходом та результатами переговорів у Вільно [789, 212], то Я. Качмарчик та В. Нагельський суголосно з українськими істориками наголошують на шкідливості польсько-московського замирення для Чигирини. Зауважуючи, що Б. Хмельницький мав на меті досягти у Вільно визнання від Варшави, М. Нагельський підкреслював, що *«позиція російської сторони – недопущення козацької делегації до переговорів, приховування специфіки домовленостей, а також царська заборона козакам переходити «кордони України» – розвіяла надії гетьмана на опанування за допомогою Кремля західно-руських земель. Поза тим, можливий союз Москви і Варшави був небезпечним для аспірацій утримання хоча б обмеженої автономії козацької держави в структурах монархії Романових»* [740, 250]. У подібному ж руслі висловлювався Я. Качмарчик, наголошуючи, що Б. Хмельницького не допустили до переговорів, бо для царя той був підданим, а для короля зрадником. Гетьман, утім, застосував усю свою дипломатичну хитрість, щоб обернути переговори у Вільно на свою користь [222, 298–300]. Однак, на відміну від М. Нагельського та інших дослідників, Я. Качмарчик вважав, що гетьман *«спокійно сприйняв віленські постанови»*, бо *«вже принаймні шукав нагоди для розірвання нещасливої для козацтва угоди з царем»* [222, 301]. Як реакція Б. Хмельницького на Віленські переговори подається курс гетьмана на угоди з Раднотською коаліцією та долучення до процесу першого поділу Речі Посполитої [222, 301; 533, 686; 740, 251].

Невід’ємною складовою образу Гетьманщини, конструйованого сучасними польськими істориками, є проблема формування еліти Гетьманщини. Це вигідно відрізняє польську історіографію від основної

частини російської, де це питання не стало об'єктом уваги. Більше того, традиціоналістське крило російської історіографії, яке, що буде показано далі, розглядає ранньомодерну українську історію крізь призму концепції «возз'єднання України з Росією», взагалі уникає поняття «українська еліта» чи бодай «козацька еліта», віддаючи перевагу поняттю «козацька старшина». Очевидно, це покликане навіяти враження про неповноту структури українського світу, своєрідну «недодержавність» Гетьманщини чи принаймні неправомірність ставити останню на один щабель з тогочасними державами.

У Польщі ж з'явилися ґрунтовні праці пера Я. Домбровського, які розглядають процес формування еліти Гетьманщини та еволюцію владних інституцій нової держави. Перегукуючись з давньою традицією української історіографії, дослідник вбачає в козацькій старшині «еліту влади» [569, 43], що додатково підкреслює державотворчий характер змін в Україні. Концептуалізуються питання походження еліти, можливості соціального авансу в українському суспільстві часів Б. Хмельницького, рух кар'єр, функції центральних та місцевих органів влади, організація полково-сотенного устрою.

Вихідним пунктом для виписування образу еліти Гетьманщини є ствердження того факту, що певна частина шляхти підтримала козаків і покозачилася, увійшовши до складу нової верхівки. Тезі про те, що покозачена українська шляхта відіграла важливу роль у тектонічних процесах, які відбувалися в Україні в середині XVII ст., нині немає альтернативи в польській історіографії [569, 41–52; 647, 136; 656, 206; 687, 126]. Це зближує позиції останньої з поглядами В. Липинського [286, 52–170; 692, 145–513], що отримали підтримку в сучасній українській історіографії. А Сулима Камінський висловив навіть екзальтоване судження, що *«Більшість руської шляхти з українських (проте не білоруських) теренів підтримала козацтво у боротьбі з Річчю Посполитою. Меншість тих, що були українцями з діда-прадіда (Вишневецький, Заславський, Кисіль та ін.) стали на бік Речі Посполитої»* [396, 19].

Натомість реальні підрахунки краківського історика Я. Домбровського,

зроблені на початку 1990-х рр., зміцнили підґрунтя під концепцією В. Липинського про непересічну роль шляхти в утворенні Гетьманщини та різних трансформаціях середини XVII ст. Вихідці зі шляхти домінували серед генеральної старшини, підштовхнувши дослідника до висновку, що *«шляхта становила половину осіб, походження яких, знаємо, вирішально переважає інші групи. Участь цих груп, розглянутих разом у лавах старшини в початковий період 1648–1649, була вищою від шляхти. Пізніше шляхетський елемент постійно збільшував свою долю і переважав, і від 1655 р. становив більше ніж 2/3 загалу встановленого походження»* [569, 51–52]. Окрім того, Я. Домбровський солідаризувався з давньою концептуальною лінією української історіографії: Б. Хмельницький усіяко толерував долучення шляхти до лав повстанців та державного будівництва [569, 57–58]. Варто відзначити також, що внесок Я. Домбровського стимулював дослідження персонального та станового складу еліти Гетьманщини в Україні, які особливо активно розвинулися на початку XXI ст. [252–255]. Водночас, на відміну від деяких російських істориків польські дослідники уникають тези про зміну еліт на території Гетьманщини, що відрізняє їх із українською історіографією, де цей пункт розглядається як ключ до пояснення і специфіки українського державотворення, і тих серйозних обтяжень, які його супроводжували.

Показовим є звернення польських істориків до проблематики адміністративної вертикалі Гетьманщини та функціонування центральних і місцевих органів влади, що не характерне для російської історіографії [570, 165–183]. Концептуальний розгляд особливостей устрою Гетьманщини та формування державного апарату, безумовно, кристалізує інтерпретацію ранньомодерної української історії крізь призму виникнення в середині XVII ст. української держави. Відзначена тенденція до посилення влади гетьмана за рахунок зменшення впливу загальних рад [570, 180]. Однак, на відміну від Української історіографії та почасти російської, з поля зору польських істориків практично зникли проблеми «самодержавства руського» та спадкового гетьманату як такі, що збіднює образ Гетьманщини доби Б.

Хмельницького. К. Петкевич став чи не єдиним, хто до своєї концепції Української держави доби Б. Хмельницького увів констатацію, що гетьман прагнув досягти монаршої влади [338, 289].

Для тональності сприйняття процесу утворення Гетьманщини та формування її еліти важливим елементом є також продюковані образи знакових постатей – гетьманів і, в першу чергу, Б. Хмельницького, навколо якого зазвичай концентрується увага. Підходи польських істориків тут суттєво відрізняються від підходів більшості сучасних російських дослідників. Останні, як буде показано далі, традиційно для російської історіографії академічного періоду відштовхуються від того, наскільки діяльність того чи іншого гетьмана відповідала ідеї вмонтування Гетьманщини в московські структури і творення «єдиної держави». Крізь призму цього ключового критерію розглядаються всі гетьмани з невітнішими наслідками для кожного з них. Відтак досі затребуваним є поняття «зрада», яким нагороджують більшість гетьманів другої половини XVII ст., від І. Виговського до І. Мазепи й П. Орлика. Натомість польські історики назагал давно відмовилися від подібних інвектив. Основна тенденція польської історіографії прямує до незалежнення оцінок постатей українських гетьманів від того місця, яке посідала Річ Посполита в їхніх політичних концепціях. Стосується це й Б. Хмельницького, який добре пасував для того, щоб бути нагородженим тавром «зрадника», якби у Польщі сповідували підходи, дзеркальні тим, що домінують у російській історіографії.

Очима більшості сучасних польських істориків постать Б. Хмельницького позбавлена нашарувань зрадництва, відступництва чи анархічного здобичництва. Це створювало вихідні передумови для зближення позицій не тільки з українською історіографією, а й з російською. Остання ж уводить гетьмана в пантеон видатних діячів як батька «возз'єднання України з Росією», протиставляє іншим гетьманам-«зрадникам», а тому схильна до того, щоб не затуманювати інвективами його політичні концепції та стратегії у різних сферах.

Центральною віссю в оцінці гетьмана сучасними польськими істориками

є визнання його небуденного таланту як політика та будівника держави, що відіграв велику роль в українській історії та історії Речі Посполитої. Навіть М. Франц, погляди якого дисонують з інтерпретаціями решти дослідників, визнав, що *«Хмельницький заслужив на пантеон героїв окраїнних земель поруч із Петром Конашевичем-Сагайдачним та Петром Моголою»*, хоча тут таки, реанімуючи майже вигаслу вже традицію польської історіографії, дорікав гетьману, що *«ставив долю цілої Польсько-Литовської держави під знак запитання заради інтересу тільки незначної частини його мешканців»* [609, 271, 340–341]. Віддаючи належне тим тектонічним змінам, які спричинила політична та військова діяльність гетьмана, дослідник не зміг не оцінити їх: *«Справа Хмельницького була не тільки спробою розбудови власної державності та втілення в життя визрілої в першій половині XVII ст. такої ідеї, а й було викликом, кинутим тогочасному політичному та соціальному порядку цієї частини Європи»* [609, 340].

Важливо, що Я. Качмарчик реанімував принципово важливу ідею Л. Кубалі, що українському гетьманові довелося діяти в екстремальних умовах порівняно з іншими постатями подібного польоту в Європі. *«Богдан Хмельницький починав від нуля і тим, що досягнув, завдячував лише собі»*, – задавав тональність Я. Качмарчик [222, 311]. Гетьман мав створювати усі ті інструменти (армію, фінанси, адміністративну вертикаль, дипломатичну службу тощо), які інші правителі лише модернізували в епоху глибоких трансформацій. І на такому тлі досягнення Б. Хмельницького набувають особливого відтінку. Він *«володів неймовірною інтуїцією, яка дозволила йому, зокрема в політичній площині, здобути вражаючих успіхів»* [222, 312].

Саме надзвичайна складність завдань, які доводилося вирішувати гетьману, подається як головна причина того, що йому не вдалося досягнути задуманого – залишити по собі незалежну Українську державу [740, 253; 781, 18]. Такий підхід покладено Я. Качмарчиком в основу пояснення, чому Б. Хмельницький потрапив у глухий кут у відносинах з Московією напередодні Переяславської ради [222, 250–251], а В. Серчиком – чому *«став іграшкою в*

руках Історії» [789, 57].

У світлі розглянутої вище концептуалізації політичної програми Б. Хмельницького, сучасний образ гетьмана в польській історіографії, зрозуміло, позбавлений промосковського ореола, як і в українській, а Переяслав 1654 р. подається вимушеним кроком заради збереження Гетьманщини. *«Гетьман однак на кожному кроці маніфестував свою незалежну поставу супроти Москви, її воєвод та військових керівників»*, – підсумовував М. Нагельський [740, 253; 739, 32].

Водночас з'явилася опція, у світлі якої військові таланти гетьмана тлумачаться інакше, аніж в Україні, де він традиційно й однозначно трактується видатним полководцем. Не ставлячи під сумніви суто організаторські обдарування гетьмана у військовій справі, Я. Качмарчик зауважив, що справжні його здібності важко оцінити, оскільки у військових кампаніях він *«підпорядковувався рішенням, які приймали його татарські союзники»*. Більше того, дослідник наголошує на тому, що окремі полковники Війська Запорозького, зокрема Іван Богун, мали кращий військовий хист [222, 312]. Утім, теза Я. Качмарчика про те, що на полі бою ініціатива в козацько-татарському союзі належала кримцям, не дістала підтримки в польській історіографії, так багатій на дослідження військової історії доби Б. Хмельницького.

Поряд із концептуалізацією доби української Національно-визвольної війни центральне місце в доробку польських істориків посідає комплекс питань, пов'язаних із Гадяцькою унією 1658 р., однією з найконтroversійніших і найцікавіших сторінок ранньомодерних українсько-польських стосунків. Наближення 350-річного ювілею Гадяча 1658 р. лише надало додаткового імпульсу і в Україні, і в Польщі, наслідком чого стало проведення кількох міжнародних конференцій, поява монографії Я. Качмарчика та кількох збірників наукових праць з публікаціями дослідників із різних країн.

Оцінка Гадяцької угоди 1658 р., однієї з тих сторінок минулого українсько-польських стосунків, які постійно приковували погляди дослідників із різних шкіл і напрямків, вийшла з традиційної для польської історіографії колії потрактування ідеї безальтернативності унії для успішного майбутнього України. Увага перемістилася в площину з'ясування вірогідності інших сценаріїв для України, що стимулювало й підвищення зацікавленості проблемами джерел унії, логіки поведінки сторін та сусідів, відповідності угоди політико-правовим уявленням, рецепції в подальшій польській інтелектуальній традиції тощо. І, мабуть, найвиразнішим зразком свіжих вітрів у концептуальному осмисленні «гадяцького комплексу» є вже зазначена вище концепція Д. Колодзейчика про протекцію султана над Гетьманщиною як *«набагато безпечнішу для збереження української тотожності»*.

У сучасних польських інтерпретаціях Гадяча 1658 р. нового дихання набула ідея оцінки перспектив Гадяцької унії крізь призму того, чи начасним був проект, спізненим чи завчасним. Така проекція неминуче ставила питання: чи взагалі можливим було примирення між козацтвом і Варшавою. Ще в 1930-х рр. з легкої руки В. Томкевича [806, 30] у польській історіографії почала обговорюватися концепція про спізнення ідеї Гадяча принаймні на кілька десятиліть. У 1970–1980-рр. прибічники ідеї спізнення унії наголошували, що угода, подібна до Гадяцької, мала шанс бути реалізованою, якби постала в кінці 1630-х рр. (особливо після козацького повстання 1638 р.), а то й раніше [568, 289; 657, 297–300; 782, 152–153; 802, 35–36; 851, 267–268; 845, 73]. З. Вуйцик підкреслював, що *«1638 рік був останнім моментом, коли існував шанс на розсудне врегулювання козацької проблеми, а ширше мовити українського, в давній Речі Посполитій. Унія Гадяцька прийшла запізно на 20 років. Хмельниччина перекреслила усі шанси для розв'язання цієї проблеми»* [845, 73]. У 1990-ті рр. до полеміки долучилися Я. Качмарчик, М. Нагельський, М. Франц, Т. Хинчевська-Геннель. Якщо остання зазначає, що унія спізнилася на 20, а то й на 50 років [555, 135–136], то решта заперечували можливість укладення раніше українсько-польської угоди, базованої на гадяцьких підходах

[609, 347–348; 643, 36; 648, 57; 735, 34]. З. Вуйцік [844, 127–128] та В. Серчик [782, 129] пролонгували свої погляди з попередніх десятиліть, тоді як Я. Тазбір перейшов до табору противників ідеї спізнення унії [805, 24].

Окрім того, Я. Качмарчик і Т. Хинчевська-Геннель пішли дорогою, протореною ще у 1920-х рр. М. Бобжинським та А. Прохаскою, які першими запропонували подивитися на Гадяцьку унію крізь призму уній Корони з Литвою [126, 321]. Дослідники спрямували дискусію в напрямку оцінки перспектив Гадяча 1658 р. з позицій умов поєднання Корони з Великим князівством Литовським, особливо ж Люблінської унії 1569 р., що викликало схвальний резонанс у середовищі польських істориків [257, 176; 337, 240; 533, 695; 699, 539]. Саме в ідеї Люблінської унії Я. Качмарчик убачав коріння Гадяча 1658 р. Для творців унії з української сторони вирішення литовського питання в Любліні 1569 р. було взірцем, як слід поставити питання в 1658 р. [647, 110].

Т. Хинчевська-Геннель концептуалізувала питання в той спосіб, що ідея Великого князівства Руського могла бути втіленою, якби виникла під час Люблінського сейму 1569 р. [555, 135–136]. Проблема полягала тільки в тому, що подібної ідеї не постало в головах українських князів як вершителів тоді української долі, тим паче в головах польської шляхти, жорстко налаштованої на інкорпорацію руських земель Великого князівства Литовського. І якраз це, коли подивитися з перспективи середини XVII ст., заклало під конструкцію Речі Посполитої міну уповільненої дії і, зрештою, призвело до вибуху української Національно-визвольної війни з усіма її наслідками.

Дискусія в польській історіографії спровокувала зацікавлення порівняльними студіями з боку українських істориків. Окрім тезових висловлювань із приводу перегуку Люблін 1569 р. – Гадяч 1658 р., з'явилася спеціальна розвідка, у якій проблема розглядається під кутом підходів в обох випадках української сторони, що дуже важливо, адже на відміну від польської ситуації, останню репрезентували два різних «політичні народи» [549, 118–137]. У Любліні це була традиційна еліта – князі й шляхта, або «народ

руський», у Гадячі – нова еліта, або «козацький народ».

У руслі з'ясування генези та перспектив унії основним напрямком концептуалізації польських істориків стало представлення підходів шляхетського середовища до ідеї порозуміння з козаками на засадах визнання нових геополітичних реалій, пов'язаних із відновленням Української держави у вигляді Гетьманщини. Уведення до наукового обігу нових джерел дозволило внести далекосяжні новації в концептуалізацію цієї ключової проблеми для розуміння генези Гадяцької унії.

Якщо раніше точкою відліку українсько-польських відносин, які врешті-решт вивели на підписання угоди в 1658 р. в таборі під Гадячем, вважалися місії волинського каштеляна С. К. Беншовського до Чигирин в 1657 р., то тепер інтерпретація змістилася в бік задавнення уже в 1655 р. появи в польських колах ідеї угоди з Гетьманщиною на умовах, подібних до гадяцьких [258, 149]. Аналізуючи зміст інструкції сейму 1655 р. на переговори з козаками, Я. Домбровський дійшов принципового висновку, що вона *«йшла з багатьох позицій далі, аніж попередні угоди, а навіть далі, аніж бажання протилежної сторони»* [575, 101]. Зокрема, інструкція містила пункти про те, що український гетьман отримуватиме титул «воєводи і запорозького гетьмана» та місце в сенаті, що фактично означало визнання територіальності влади володаря Гетьманщини на обширах, південніших Києва, а 6 тис. козаків отримували шляхетство [575, 101; 579, 65–66]. Ще важливішою виявилася інструкція сенату комісарам на переговори з козаками від 20 березня 1658 р., яку пощастило віднайти П. Кролю. З її тексту видно, що певні сили у Варшаві були готові у випадку, коли перемовини з Б. Хмельницьким зайдуть у глухий кут, *«дозволити, щоб як Велике князівство Литовське через унію, так і вони з третьої сторони як Князівство Руське»* [681, 279].

Зазначені новації суттєво доповнюють уявлення про еволюцію поглядів річпосполитської шляхти та розшарування шляхетського середовища з приводу реалій існування Гетьманщини та переяславсько-московської системи 1654 р. Інструкції ніби підсумовували появу по гарячих слідах Переяславської ради

1654 р. своєрідної «партії миру», яка добре усвідомлювала рівень небезпеки від Переяслава 1654 р. Як концептуалізували Я. Домбровський та П. Кролль, з цього табору вже в 1654 р. виходили концепції порозуміння із Чигирином та повернення до зборівської чи білоцерківської угод, а пізніше – далекосяжні ідеї про поєднання *«вільного народу з вільним»*, які й вистеляли дорогу до Гадяча 1658 р. [575, 92–99; 681, 265–279] Прихильниками замирення були король та низка впливових сенаторів і воєвод, що забезпечило перевагу вже на сеймі 1655 р. концепції порозуміння з Чигирином, яку підтримала більшість послів із коронних земель [578, 48, 76]. Аналогічна ситуація виникла на варшавській конвокації 1658 р. [578, 56–60; 681, 264–290] Окрім того, З. Вуйцик та М. Матвіюв [701, 9–34; 847, 578–579] піднесли питання про появу таких настроїв і у Великому князівстві Литовському. Зокрема, З. Вуйцик наводить дуже промовисті слова автора «Консидерації про нинішній захист Великого князівства Литовського в році 1654»: *«Боронь Боже, аби козаки мали залишитися при Москві! Не лише з Білою Руссю і з Україною, але і з рештою Литви, підшитою до Русі, нам довелось б попроситися навіки, а також з іншими провінціями руського народу»* [847, 578–579].

Стосовно готовності української сторони до порозуміння з Варшавою, то майже одностайно відправним пунктом визнається гостре незадоволення в Гетьманщині реаліями московської зверхності, яке змушувало шукати шляхів порозуміння під дахом Речі Посполитої [609, 393–401; 611, 80–84; 647, 56–59; 688, 101; 699, 539]. Я. Качмарчик, М. Маркевич, А. Миронович особливо наголошували на ролі православних ієрархів, які боялися потрапити під зверхність московського патріархату [647, 124; 699, 539–540; 718, 163–165, 168–169]. Так само і для Варшави небезпека, якою віяло з московського боку, резонуючи зі шведською агресією, створювала патову ситуацію. Тож, як підсумовував П. Кролль, *«Гадяч виріс на спільній для обох сторін загрозі з боку Кремля»* [678, 145]. При цьому констатується, що всі зусилля Варшави 1655–1656 рр. схилити Б. Хмельницького до виходу з-під московського підданства виявилися марними [575, 87–102; 674, 125–139; 675, 27]. Зрештою,

ще однією причиною традиційно бачиться виснаження сторін тривалою війною, в якій жодна вже не могла розв'язати конфлікт виключно збройним шляхом [643, 36; 688, 101].

Особливу позицію зайняв фактично лише П. Борек. На маргінесах свого якісного дослідження листів Б. Хмельницького як пам'яток епістолографії, дослідник заперечив, що в останні роки свого життя Б. Хмельницький взяв курс на порозуміння з Варшавою. Теза, однак, виведена з надто непевного підґрунтя: у листах гетьмана до московських адресатів міститься непривабливий образ Речі Посполитої [546, 199].

Головним рушієм гадяцького процесу з українського боку та генератором ідей, включно з концепцією Великого князівства Руського, називають шляхетський прошарок в новій українській еліті з ухилом на персоналії Ю. Немирича, І. Виговського та П. Тетері [593, 218; 647, 124; 675, 395; 688, 105; 699, 539]. Підходи української сторони до наповнення угоди оцінюються як такі, що репрезентують виразні державницькі наміри [715, 140–144; 718, 163–165, 168–169]. Аналізуючи первісний текст угоди та інструкцію І. Виговського на ратифікаційний сейм 1659 р., яка розвивала козацьке бачення оптимальної угоди з Річчю Посполитої, П. Кролль висловився гранично чітко: *«І. Виговський прагнув до зміцнення автономії Князівства Руського, з'єданого з Річчю Посполитою угодою на взір Люблінської унії. У тій системі, яка поставала після прийняття на сеймі Гадяцької угоди в первісній версії з поправками, внесеними козацькою стороною, Україна ставала державою, пов'язаною персональною унією з Річчю Посполитою, назагал незалежною з власною армією, монетою, судівництвом, адміністрацією, незалежною від короля та відсутністю будь-якого контролю з боку Речі Посполитої»* [675, 195–196]. Більше того, як слушно спостеріг К. Бобятинський, у концепції П. Кролля Гадяч 1658 р. був не самоціллю, а лише знаряддям для зміцнення самодостатності Гетьманщини [125, 345–346].

Іншим важливим елементом, який визначає тональність сприйняття гадяцького процесу, є домінування тези про спадкоємність політичних

концепцій Б. Хмельницького та І. Виговського, у межах яких перший стояв біля витоків Гадяча 1658 р. [593, 218; 611, 85; 675, 28; 679, 262]. Проти течії пішов лише М. Франц. У дусі своєї візії, яка подає Б. Хмельницького бунтівником, дослідник підводить до думки, що І. Виговському не було що успадковувати, бо Б. Хмельницький не залишив по собі *«навіть тіні політичної концепції, як мала виглядати політика та дії козаків по його смерті»* [609, 343]. Натомість у межах головної історіографічної тенденції Я. Качмарчик навіть висунув положення, що українсько-польська умова на тих засадах, на яких базувалася Гадяцька унія, була мрією Б. Хмельницького [644, 28]. Водночас наголошується на тому, що І. Виговський спершу не хотів остаточно рвати з Москвою, намагаючись у дусі Б. Хмельницького балансувати між королем, царем, султаном та союзом зі Швецією [578, 51–53; 675, 33, 58–59, 72]. Такі підходи до інтерпретації політичної програми І. Виговського виразно перегукуються з концепціями, які домінують в українській історіографії, а також представлені в російській історіографії доробком Т. Таїрової-Яковлевої [159, 181–182; 162, 85–88]. І якщо в Україні це мало давню традицію, перервану в материковій частині української історіографії за радянських часів, то в Росії інтерпретація Т. Таїрової-Яковлевої стала піонерською.

Так само збігаються позиції сучасних польських, українських істориків і Т. Таїрової-Яковлевої стосовно представлення ідеї Великого князівства Руського як серцевини Гадяцької унії. Успадковуючи тяглу в польській історіографії традицію [125, 318, 320–321, 324–325], і нині в Польщі подають цю ідею як головний інтелектуальний здобуток творців унії. На противагу Березневим статтям, зміст угоди одностайно інтерпретується як вершина, якої коли-небудь сягали козацько-польські домовленості. Щоправда до порівняльного аналізу зазначених договорів справа не дійшла. Г. Літвін наголошував, що акт унії *«був документом, який свідчив якнайліпше про її творців»* [688, 101]. Т. Хинчевська-Геннель писала про неї, як про справу великого політичного розуму [125, 340]. А В. Серчик зауважував, що унія була *«найкраще сформульованим правним актом, підписаним представниками Речі*

Посполитої, в якому козацькі постулати найкраще враховувалися» [782, 129]. М. Франц у межах своєї концепції про те, що Українська держава могла відбутися винятково в лоні Речі Посполитої, вважав угоду найповнішою формою реалізації ідеї козацької державності [125, 343].

Гадяцькі ідеї тлумачаться також як такі, що відкривали реальний вихід із геополітичного кута і для України, і для Речі Посполитої. Втілення в життя унії дозволило б Речі Посполитій подолати глибоку кризу, а також зберегло б геополітичну рівновагу у Центрально-Східній Європі, не допустивши небезпечного посилення Московії. З Гадячем 1658 р. співвідносять подальші стратегії Варшави стосовно Гетьманщини, вбачаючи у відході від його духу фатальну помилку та причину катастрофічного ослаблення позицій Речі Посполитої, що вимощувало дорогу до перетворення Московії на континентальну потугу [555, 135–146; 617, 103; 646, 139; 656, 203]. Присутня й опція порівнювати з гадяцьким комплексом політичні концепції українських гетьманів доби громадянської війни [555, 135–146; 699, 563; 675, 405; 676, 457]. Без сумніву, такі інтепретації польських істориків вигідно відрізняються від традиційних підходів російської історіографії, які виразно домінують і сьогодні (винятком є доробок Т. Таїрової-Яковлевої), пропонуючи обмежити вплив Гадяча 1658 р. до рівня буденної події в українсько-польських відносинах та наявності в середовищі козацької старшини шкідливої пропольської партії, що явно поступалася промосковській.

Набуття українським світом суб'єктності в оновленій Речі Посполитій згідно з первісним текстом угоди, підписаної в таборі під Гадячем не ставиться під сумнів, як і перетворення Речі Посполитої на конфедерацію трьох народів – польського, литовського та українського. Як підсумовував П. Кролль, *«уже сама згода на угоду, зіперту на Люблінську унію, демонструє, що шляхта давала собі раду в існуванні в Україні політичного організму, якого неможливо було ігнорувати. Тому Корона погоджувалася на третього члена Речі Посполитої – Велике Князівство Руське – зі значним самоуправлінням, очікуючи навзаєм згоди козаків на повернення шляхти до втрачених маєтків, а*

також на вірну козацьку службу королю й Польській державі» [257, 176].

Вихолощення концепції Великого князівства Руського під час ратифікації трактату однозначно тлумачиться як головний фактор в колі причин, що потягнули за собою крах гадяцького проекту [257, 172–173; 593, 218; 555, 144–146]. Кваліфікуючи причини поразки ідеї Гадяцької унії, у сучасній польській історіографії розлого концептуалізується проблема ставлення до угоди різних шляхетських середовищ, вплив конфесійної проблеми, Ватикану, зовнішніх загроз. При цьому знаковою подією стало започаткування спеціальних студій щодо реакції на унію у Великому князівстві Литовському. Зусиллями К. Коссаржецького та М. Шваби позиція литовської шляхти зазнала детального аналізу, внаслідок чого вдалося докладно простежити особливості сприйняття унії в різних середовищах і в різні хронологічні відтинки часу під впливом зміни внутрішньої та зовнішньої кон'юнктури, у першу чергу, позиції Литви супроти Московії [241, 177–227; 798, 18–44]. Власне різновекторність факторів, які тиснули на литовську шляхту, призвели до того, що ставлення до порозуміння з козаками як такого не було монолітним. Верхівка Великого князівства Литовського сприйняла унію негативно і в першу чергу, через перспективу війни з Москвою, яку ця унія відкривала. На ратифікаційному сеймі литовські магнати апелювали до порушення устаткованих засад Речі Посполитої, затверджених на Люблінській унії 1569 р. Натомість дрібна і середня шляхта захоплених московським військом земель дивилася на козаків як на природних у тих умовах союзників й була готова воювати пліч-о-пліч й, очевидно, прихильно поставилася б до унії, якби більше про неї знала. Однак *«справи великої політики щодо українських земель були для більшої частини шляхти далекими. Україна ж бо належала до Корони» [241, 226].*

Інтерпретовано реакцію на унію української шляхти, що додало цілком нових штрихів до образу гадяцького комплексу. Показано, зокрема, що українська шляхта мала найбільше застережень до унії, не бажаючи змиритися з першістю козаків у Великому Князівстві Руському. Це вилилося в інструкції сеймиків і неабияк посилило коло противників та тих, хто вимагав ревізії

тексту обстоював непримириму позицію [257, 164–165; 675, 188–189].

Особливо ретельно концептуалізувалося ставлення до угоди польської шляхти. Докладно розглянувши конгломерат причин, які впливали на позицію різних кіл коронної шляхти, у тому числі шляхти з українських земель, П. Кролль поставив питання руба: *«на який статус козацтва була готова піти коронна шляхта»* [257, 175; 675, 214]. Шляхом аналізу стартових позицій прибічників порозуміння з козацтвом, які групувалися навколо короля Яна Казимира та еволюції поглядів як їх, так і противників унії, дослідник реконструював широку палітру думок у шляхетському соціумі Корони Польської. Учений приходить до вмотивованого висновку, що навіть серед прибічників унії не бракувало тих, хто був налаштований на те, щоб перехитрити козаків, сподіваючись у майбутньому відіграти назад [257, 170–174; 594, 150–152]. А зміна військово-політичної кон'юнктури на користь Речі Посполитої в період між підписанням угоди та Варшавським сеймом 1659 р. надихнула противників на перегляд тексту договору в бік радикального звуження базових прерогатив української сторони: *«Допоки тривала війна зі Швецією, шляхта й провідники політики держави готові були піти на поступки козакам. Усе змінилося, коли Річ Посполита уклала мир зі Швецією і внаслідок переможних кампаній 1660 р. перехопила ініціативу на східному фронті. Не було мови про повернення до ситуації, яка передувала 1648 р., але польські політики розпочали відмовлятися від поступок, зроблених у 1658 р.»* [257, 175]. Висловлювання таких важковаговиків як волинський каштелян Станіслав Казимир Беньовський, познанський воєвода Ян Лещинський, король Ян Казимир переконують у тому, що частина шляхти, яка тверезо розуміла, що неможливо не враховувати реалії набуття українським світом політичної суб'єктності, серцем ще не могла погодитися на визнання за козаками права на самостійність. До такого кроку її дійсно могла підштовхнути лише крайня потреба.

У цьому сенсі концептуалізація П. Кролля перегукується з плідними напрацюваннями українського дослідника П. Кулаковського, який,

оприлюднивши низку нових документів, з'ясував, що прибічники угоди на чолі з королем уже після ратифікації зміненого тексту угоди припустилися низки фатальних тактичних помилок у сфері нобілітації та надань власності. Замість того, щоб руками старшини пом'якшити незадоволення в козацьких колах, вони навпаки невдалою давальницькою політикою лише налаштували частину старшини проти, що невдовзі вилилося в бунти проти гетьмана І. Виговського [269, 123–125].

Набагато гостріше оцінював нездатність шляхти досягнути епохальності моменту й переступити через стереотипи ставлення до козаків Я. Качмарчик, наголошуючи, що ідея Гадяцької унії була мертвонародженою і не мала жодних шансів на втілення в тогочасних умовах. Як підсумовував дослідник, *«тільки переможена й упокорена Річ Посполита, тільки послы, які зрозуміли, якою потугою є козацтво й на власній шкірі відчули козацьку злість, могли підтримати ухвали гадяцької комісії»* [643, 36]. Аналогічну позицію обстоює В. Серчик [782, 129]. З тим, що саме на польській стороні лежить основна провина за крах унії, солідаризувався і М. Франц. Як підсумовував дослідник, *«козаки, вражені цим (поправками до тексту. – В. М.) й одночасно відкинуті, розпочали полишати І. Виговського, бачачи, що з поляками всілякі порозуміння є нічим»* [609, 360].

Водночас традиційно для польської історіографії, що перегукується з підходами сучасних українських істориків, а також Т. Таїрової-Яковлевої, наголошується на принциповій неготовності більшої частини українського козацтва досягнути далекосяжні перспективи Гадяцької угоди. Тому калічення первісного тексту на сеймі стало спусковим гачком до взаємної недовіри, яка й вирішила долю унії. Іншими чинниками впливу були брак у Варшаві сили збройною рукою підперти нову конструкцію держави, а також агітація Москви, яка лякала низи масовим поверненням шляхти [593, 219; 647, 136; 718, 181–185]. При цьому нездатність надати І. Виговському належну військову допомогу розглядається як вирішальний фактор, що завадив гетьману опанувати ситуацію в Україні та перетворити перемогу в Конотопській битві на

перемогу у війні з Московією [675, 397; 676, 455–456; 814, 412].

Натомість Г. Літвін наголошував, що з українського боку бракувало *«еліти, схильної до опрацювання й ухвалення проекту, який апелював би до устроєвих засад і взірців Речі Посполитої»* [688, 101]. На тлі ідей, закладених до первісного тексту угоди, та подальших проектів, втілених в інструкції на ратифікаційний сейм, таке твердження виглядає непереконливим. Верхівка Гетьманщини, навпаки, демонструвала здатність до широкого компромісу на користь шляхти та конфедеративної Речі Посполитої, а також виразно апелювала до прав і свобод Великого князівства Литовського у Речі Посполитій, здобутих завдяки Люблінській унії. Та й присутність у Варшаві великої козацької делегації від майже всіх полків та Запорізької Січі свідчить про ймовірність порозуміння на засадах тексту, підписаного в таборі під Гадячем. Інша справа, що покалічення тексту на сеймі 1659 р., а також з'ясована П. Кулаковським проблеми з нобілітацією та наданнями, демонструючи неготовність польської сторони, знеохотили козаків до урізаної унії й прирекли справу на занепад.

Традиційною ділянкою зацікавлень польських істориків залишався конфесійний вимір угоди. Останнім часом до цього питання плідно зверталися Я. Волошин, Т. Кемпа, А. Миронович, почасти К. Вишовата-Вальчак, Я. Страдомський. Щільно вписуючи в загальний контекст навкологадяцьку полеміку з приводу проблеми унії, а також функціонування на теренах Великого князівства Руського православ'я та католицької церкви, дослідники доказово відтінили, що конфесійний чинник посідав центральне місце, а спосіб його вирішення здетонував ситуацію, значною мірою спричинивши поразку гадяцького процесу [223, 128–147; 715, 179–189; 718, 181–185; 722, 171–202; 795, 273–291]. Рельєфно показано, що частина католицьких єпископів та уніатська верхівка були найзатятішими противниками унії, а папський нунцій у Варшаві П. Відоні фактично очолював запеклу боротьбу проти Гадяча. Його активність стала вирішальним фактором того, що нові проекти спільного собору уніатів та православних, генеровані в 1658–1659 рр., зазнали краху, а

релігійні пункти сейм ревізував, зберігши уніатську церкву та прирікши Гадяцьку унію на поразку [223, 137–146; 715, 179–189; 722, 171–202; 718, 181–185; 837, 291–304, 839, 214–220]. Водночас важливим уточненням до образу гадяцького процесу стало цінне спостереження, що світські сенатори були готові піти на далекосяжні поступки в релігійному питанні, яке відрізняло ситуацію 1659 р. від 1649 р., коли сейм мав ратифікувати Зборівську угоду [223, 143–144; 715, 175–176, 839, 214–220].

Підготовка спеціальних збірників праць на хвилі 350-річчя Гадяцької унії підштовхнули польських дослідників до концептуалізації тих аспектів, які раніше перебували або на маргінесі, або взагалі поза увагою. Мова йде про правовий бік Гадяцької угоди, реакцію Москви та відображення гадяцького комплексу в тогочасній західноєвропейській періодиці. Стосовно останнього аспекту, то було рельєфно показано, що Гадяч 1658 р. мав значний міжнародний резонанс. Інформація про перебіг подій, пов'язаних з укладенням угоди та її ратифікацією, була добре представлена в німецькомовних та французьких газетах. До всього високим був рівень компетенції повідомлень, які відбивали реальні труднощі укладення, ратифікації та реалізації угоди, внутрішні проблеми в козацькому середовищі, польсько-російські взаємини тощо [607, 98–106; 812, 107–118].

Питання, наскільки угода вписувалася в існуючу правову систему Речі Посполитої та панівні історично-правові стереотипи, раніше не було предметом серйозного дослідження. Завдяки Я. Дзенгелевському воно почало обговорюватися. Висновки дослідника лежать у площині визнання контрверсійності ратифікації угоди на Варшавському сеймі 1659 р. з погляду конституційного устрою Речі Посполитої «двох народів». Сама ратифікація творила легітимне підґрунтя для угоди, але водночас зберігалися мотиви для підважування у майбутньому ухвал сейму [603, 132].

Так само новим словом стали спостереження П. Кролля щодо ставлення Москви до Гадяцької угоди. Невибагливі попередні тези, які перекочували в історіографії з праці в працю, про негативну реакцію Кремля та інтенсифікацію

царем антигетьманських прошуків аж до початку нової фази військових дій, були замінені докладним розглядом впливу Гадяча 1658 р. на зовнішньополітичні стратегії Москви на різних напрямках. Виразно продемонстровано, наскільки великий вплив мала Гадяцька унія, що декласує традиційну концептуалізацію проблеми в російській історіографії, коли «зраду» І. Виговського локалізують до прикрого епізоду, який хоча й спричинив Конотопську битву 1659 р., але не змінив загальної тенденції незворотного утвердження Москви в Україні та промосковської налаштованості загалу старшини та рядових козаків. Як підсумовував П. Кролль, після отримання інформації про підписану під Гадячем угоду у Москві *«все підпорядкували поверненню України. Вийшли з війни зі Швецією, у Литві обмежилися тільки поверненням контролю над білоруськими землями, опанованими Іваном Нечаєм. Не робилося жодних військових кроків проти Речі Посполитої, доки козацтво не повернулося під владу царя»* [677, 133].

Зрештою, у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. була реанімована ідея, присутня в польській історіографії з 1950-х рр. [125, 324–325], простежувати вплив концепції Гадяча 1658 р. на подальші політичні програми в Україні. Спершу Т. Хинчевська-Геннель звернула увагу на відродження в середовищі еліти Лівобережної Гетьманщини за часів І. Мазепи інтересу до Гадяцької унії, що свідчило про тяглість річпосполитського сліду у свідомості верхівки держави [555, 145–146]. Згодом П. Кролль зробив плідну спробу вловити відлуння гадяцького дискурсу у взаєминах козацької старшини з Річчю Посполитою під час громадянської війни в Україні другої половини ХVІІ ст. Запропоноване дослідником прочитання проблеми подає ідеї, закладені до Гадяцької угоди, як відправний пункт для верхівки Гетьманщини у налагодженні стосунків із Варшавою під час гетьманування наступника І. Виговського – Ю. Хмельницького. Дебати з приводу укладення та ратифікації Чуднівської угоди 1660 р. точилися навколо вимог козаків покласти в основу порозуміння «пакти гадяцькі» в редакції, погодженій у таборі під Гадячем [257, 171–173; 675, 385–386, 405]. Польська сторона однак торпедувала козацькі

ініціативи, звівши до обіцянок полагодити все на сеймі, на котрому *«справу було відкладено до наступного сейму, щоб уже ніколи до неї не повертатися»* [257, 173].

Зусилля польських істориків, без сумніву, дали поштовх подібним дослідженням і концептуалізаціям в українській історіографії, де з'явилися праці, які концептуально простежували помітні сліди гадяцького дискурсу в політичних концепціях П. Дорошенка, а також у політичній свідомості інтелектуальної еліти Гетьманщини у XVIII ст. [346, 281–305; 476, 240–266] Пізніше П. Кроль, ґрунтуючись на останніх дослідженнях Т. Чухліба, розвинув свою інтерпретацію впливу гадяцьких ідей до висновку, що порозуміння на умовах, укладених у таборі під Гадячем, стало підставою для усіх польсько-козацьких переговорів упродовж 50 років [676, 457].

Сьогодні Чуднівська угода 1660 р. подається як особлива подія в історії ранньомодерної української державності. Укладена у специфічних умовах оглушливої поразки російського війська завдяки переходу козаків на сторону Речі Посполитої, угода підсумовувала попередній етап, що розвивався під впливом ідеї Гадяча 1658 р. і водночас відкривала наступний, позначений неухильним вигасанням можливості порозуміння з Варшавою на засадах Гадяцької унії, розколом Гетьманщини та втратою останньою колишньої впливовості. *«Скінчилася певна епоха, – писав П. Кроль, – упродовж якої Військо Запорізьке та його гетьмани мали величезний вплив на перебіг подій. Тепер козаки стали об'єктом політики і втратили політичне значення, перетворюючись на винятково резерв військової сили»* [675, 405]. Неоднозначне ставлення до Чуднівської угоди каталізувало поділ Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну, а також громадянську війну в Україні. Паралельно Річ Посполита остаточно відмовилася від ідеї Великого князівства Руського і разом з Москвою почала мислити винятково категоріями обмеження української автономії. Сейм 1662 р. навіть намагався звести все до ситуації, що існувала напередодні 1648 р. Хоча в середовищі українського козацтва ідея збереження державності і навіть осягнення незалежності не вигасала [337, 278;

675, 404–405].

Власне під таким кутом трактується громадянська війна в Україні, подальші українсько-польські та польсько-московські угоди другої половини XVII ст. При цьому увага розподілена нерівномірно. Насамперед варто зауважити, що вона концентрується на Правобережній Гетьманщині як такій, що була тісніше пов'язана з Варшавою і де виникали концепції перебування під зверхністю короля, і територія якої врешті відійшла за Вічним миром 1686 р. до Речі Посполитої. Лівобережжя та Військо Запорізьке Низове перебувають на маргінесі, а Слобідська Україна практично випала з поля зору. Своєрідним індикатором такого поділу є той факт, що єдиний збірник нарисів про українських гетьманів має назву «Гетьмани-запорожці на службі короля і Речі Посполитої». Окремих нарисів удостоїлися правобережні гетьмани XVII–XVIII ст. та І. Сірко, тоді як з лівобережних лише І. Мазепа та П. Орлик [629, 366–373, 420–434].

У тематичному розрізі на перший план виходять концептуалізація проблеми, пов'язана зі спробами Варшави відновити контроль над Правобережжям, польсько-турецькими війнами, місцем України в дипломатичних відносинах Речі Посполитої з Туреччиною та Московією, долею козацтва на Правобережжі після краху П. Дорошенка. Сплеск досліджень спостерігається в ділянці військової історії. Проте, на відміну від українських та окремих російських істориків, серед пріоритетів польських дослідників не значиться розлога концептуалізація причин і перебігу громадянської війни, специфіка промосковських орієнтаційних настроїв у середовищі козацької старшини, внутрішня еволюція еліти Гетьманщини, українсько-російські договори, політичні концепції Московії з українського питання. Натомість з'явилися тенденції, які вивели польських істориків на представлення якісно нового образу історії Гетьманщини доби громадянської війни.

Найважливішою і найвпливовішою сучасною новацією в прочитанні доби громадянської війни стала поява тенденції, по-перше, генералізувати

політичні концепції гетьманів, дошуковуючись перегуків та закономірностей, по-друге, кваліфікувати ці концепції крізь призму інтересів збереження української державності і, по-третє, переосмислювати українські стратегії Варшави під кутом ступеня врахування нею необхідності адекватно сприймати радикальні й незворотні зміни, які постали у зв'язку з появою Гетьманщини. Поєднання таких підходів дозволило на рівні тенденції вийти за межі такого польськоцентричного бачення української історії, в яке не вписувалася ідея перетворення України на державу та суб'єкта міжнародних відносин, а всі порухи в цю сторону розцінювалися як шкідливі. Тепер пропонується подивитися на ситуацію у Східній Європі з перспективи визнання очевидної правомірності претензій на існування Української держави, її власної зовнішньої та внутрішньої політики, права використовувати міжнародні засоби, зокрема й протекції та військові союзи, задля забезпечення своїх інтересів. Фактично критерієм якості та збалансованості політики Варшави визначається здатність вписати в модель Речі Посполитої появу Гетьманщини та необхідності рахуватися з перетворенням козацтва на нову еліту. І московська загроза – головний виклик другої половини XVII ст. – набуває для Варшави іншого вигляду: наскільки конкурентними виявляються стратегії Москви в козацькому середовищі.

Подібно до ситуації в українській історіографії та в концептуалізаціях модернізаторського крила російських дослідників, відправним пунктом нового прочитання стала констатація тяглості фундаментальної основи політичних концепцій українських гетьманів від Б. Хмельницького до ідеї самодостатності Гетьманщини.

Найвиразнішими репрезентантами ідеї української державності вважаються П. Дорошенко, І. Мазепа та П. Орлик. Оцінки першого з них перебувають у силовому полі ґрунтовної монографії Я. Передені, яка побачила світ лише у 2000 р. і червоною ниткою крізь яку проходить ідея посвяти П. Дорошенка справі української незалежності [754, 466]. *«На Україні не відмовилися від продовження діяльності, започаткованої Богданом*

Хмельницьким та Іваном Виговським, – писав П. Кроль, – Незалежність надалі залишалася метою політики їх наступників Петра Дорошенка та Івана Мазети, а традиція Гадяцької унії залишалася далі живою серед козацької еліти» [675, 405]. М. Маркевич особливо наголошував на політичних концепціях П. Дорошенка. Цей гетьман «продовжував політику попередників, які прагнули до створення «князівства руського», незалежного повністю або під зверхністю котрогось із сусідів: Польщі, Москви чи Кримського ханату» [699, 563]. У цьому ж руслі концептуалізує К. Петкевич, вербально визнаючи рацію за аргументами Я. Пердені, що «П. Дорошенко всю свою діяльність направляв на справу незалежності України» [338, 295].

Саме прагнення зберегти та примножити спадщину Б. Хмельницького рухало гетьманами у спробах зіпертися чи то на Московію, чи то на Річ Посполиту, чи то на Туреччину та Крим. Відтак пропольськість, промосковськість, чи протурецькість гетьманів і тих, хто стояв за їхньою спиною, мала інструментальний характер й диктувалася баченням перспективи збереження державності. Показово, що в одному з випадків навіть П. Тетеря з його неоднозначними пропозиціями Варшаві, які давали підставу вести мову про повернення частини козацької еліти до ідеї станової козацької автономії [159, 439; 609, 367], подекуди подається таким, що «був швидше, згідно з настановами людності, речником незалежності України» [617, 100].

Урешті, кожного разу сподівання гетьманів не справджувалися, і Гетьманщина слабла, а її державність усе більше розмивалася. «Трагедія гетьманів, – підсумовував В. Серчик, – була водночас і трагедією українських земель та населення, що залюднювало їх. Повернення відносної самостійності такої, яку осягнув у момент своїх найбільших успіхів Богдан Хмельницький, вимагало відмови від прагнення до повної суверенності та підпорядкування найміцнішій чи найближчій з трьох держав, які змагалися за цілковите підпорядкування теренів по Дніпру, Бугу та Дністру. Постійні зміни розстановки сил між Польщею, Росією й Туреччиною призводили до того, що гетьмани неодноразово мусили змінювати орієнтації, а оскільки були

слабшими від своїх протекторів, то часто втрачали не тільки булаву, а з нею і свободу, і навіть життя» [782, 127].

Наступною наріжною складовою політичних концепцій українських гетьманів безальтернативно подається ідея об'єднання під булавою обох берегів Дніпра. Як підсумовував Є. Клочовський: *«Українські провідники металися нерідко між трьома сторонами, змінювали орієнтації з думками про об'єднання краю, але їхня роль виразно слабла» [656,188].* Той-таки В. Серчик наголошував, що *«не підлягає сумнівам, що не були постаті (гетьманів. – В. М.) рівнозначним, ані з огляду широти політичних горизонтів, ані талантів. Однак, з іншого боку, об'єднувало їх бажання повернення єдності України» [782, 127].*

Водночас фіксуються й рецидиви оцінок гетьманів крізь призму їхніх зовнішньополітичних орієнтацій, що ставить такі оцінки на один щабель з підходами російських істориків, базованими на ідеї вірності гетьманів справі «єдиної держави». Зокрема, маємо сентенції на кшталт: *«У 1662 р. наступали корисні зміни на Правобережній Україні, бо на місце Ю. Хмельницького обрано на гетьмана Павла Тетерю, прихильника Яна Казимира, на Лівобережній Україні гетьман Іван Брюховецький залишився вірний Москві» [533, 695].* М. Франц пов'язує позитиви гетьманування П. Тетері для України з його відмовою в 1664 р. від української державності на користь козацької автономії: як вважає дослідник, гетьман пропонував повернутися до Куруківської угоди 1625 р. Саме такий підхід гетьмана вважається оптимальним, прийнятним для козаків і єдино можливим для Варшави: *«В його (Павла Тетері. – В. М.) особі козаки втрачали розсудливого ватажка, який не жив мріями, а прагнув забезпечити козакам можливі до заакцептування умови життя в Україні» [609, 367].*

Ще однією надзвичайно важливою складовою сучасного бачення доби української громадянської війни другої половини XVII ст. стала концептуалізація адекватності стратегій Варшави ідеї збалансування інтересів Гетьманщини та Речі Посполитої, тісно пов'язана з інтерпретацією провини

шляхетського середовища та Варшави за провал Гадяцьких ідей і геополітичними змінами в Центрально-Східній Європі, які були спровоковані утіленням цих стратегій у реальне життя. Ключовою тезою тут є наголошення на тому, що Річ Посполита фатально відійшла від моделі, втіленої в первісному тексті Гадяцької унії як єдино можливої відповіді на виклики часу. Той факт, що до гадяцьких ідей постійно зверталася старшина, і на них базувалася політична програма найпотужнішого гетьмана – П. Дорошенка, свідчить про те, що насправді основа для порозуміння була знайдена. Однак Варшава занедбала ці перспективи на користь ідеї ліквідації української автономії. З одного боку, це призвело до посилення громадянської війни в Україні та занепаду державності, з іншого, до стратегічної поразки Речі Посполитої головної конкурентці – Московській державі. Порівнюючи концепції Москви та Варшави, Є. Ключовський наголошує на тому, що саме остання штовхала козаків у московські обійми: *«Московська політика, яка проводилася мудро, успішно, поволі приносила результати і давала наразі в руки надію (козакам. – В. М.), що певну українську автономію вдасться врятувати і навіть вплинути на перебіг справ у самій Росії»* [656, 189]. Так само Д. Геровський пов'язував з небажанням Варшави адекватно реагувати на проблему української державності той факт, що Москві вдалося затвердитися в Україні та схилити геополітичну рівновагу у Східній Європі на свою користь, змістивши з п'єдесталу Річ Посполиту [617, 103]. Відтак промосковські орієнтації частини старшини та прагнення І. Брюховецького, Д. Многорішного й І. Самойловича зіпертися на Москву, яка гарантувала бодай якусь автономію, тоді як Варшава то скасовувала всі гетьманські надання, то намагалася повернути ситуацію станом на 1647 р., набувають додаткового пояснення.

Генерально сучасний образ Гетьманщини після краху Гадяцької унії, а особливо після Чуднова 1660 р. в польській історіографії – це хаос, породжений громадянською війною, до якої, про що вже говорилося вище, прикладається й поняття «Руїна». Хаос [617, 100; 647, 138] призвів до занепаду мрій про українську автономію в межах українських земель, до розколу по Дніпру,

ліквідації козацтва на Правобережжі і врешті до зміщення геополітичної рівноваги в Центрально-Східній Європі на користь Московії. Природа братовбивчого протистояння полягає у відсутності серед старшини постатей рівня Б. Хмельницького, а також критичної маси осіб, здатних до адекватних дій, стримуючи охлократизм козацьких низів. Окрім того, важливим чинником визнається зовнішнє втручання. У руслі щойно розглянутої концепції недолугості української політики Речі Посполитої відхід Варшави від гадяцьких ідей інтерпретується як головний каталізатор громадянської війни в Україні [555, 135–146; 617, 103; 782, 119]. Наступним кроком стало Андрусівське перемир'я 1667 р., яке спонукало прибічників самодостатньої Гетьманщини шукати підтримки в Криму й Туреччині, інших знеохотило до подальших змагань, підштовхнувши до міцних московських обіймів [659, 50; 699, 563; 782; 125–126]. А М. Маркевич пов'язує черговий каталізатор з укладенням Острозької угоди 1670 р., оскільки завдяки цьому документу на Правобережжі утвердилося два гетьмани [699, 563].

Щодо поділу Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну, то головна тенденція в сучасній польській історіографії прямує до констатації самого факту без глибшої концептуалізації причин. Навіть В. Серчик в «Історії України» уникнув розлогих міркувань з приводу цього, визначаючи основним фактором політичні уподобання гетьманів, які орієнтувалися на підданство різним монархам. Усталення поділів більше вбачається в дії Андрусівського перемир'я 1667 р., аніж у наявності чинників, які розводили еліту Гетьманщини по різні сторони. Єдиним дослідником, хто прямо висловився з приводу природи внутрішнього поділу Гетьманщини по Дніпру, є М. Франц. Утім, його тези занадто загальні, щоб пояснити механізми виникнення розлому: лінія поділу по Дніпру – не тільки символічна, у козаків були різні цілі. На цьому тлі ріже око вкрай сумнівна теза, що *«найвною була віра, що можна ще випрацювати спільну позицію з якогось питання в межах всього козацтва»* [609, 370].

Парадоксально, але вкрай важливе для долі всієї Східної Європи

Андрусівське перемир'я 1667 р. не стало в останні десятиліття об'єктом спеціальної дослідницької уваги. Польська історіографія й далі спирається на ґрунтовне дослідження З. Вуйцика кінця 1950-х рр. та на пізніші спостереження дослідника, які доповнюють цю працю [840; 843; 844]. Якщо в російській історіографії зусиллями Б. Флорі та Т. Яковлевої зроблена результативна спроба реконструювати та переосмислити перебіг польсько-російських переговорів, ставлення до них української сторони та вплив на міжнародні відносини, то в Польщі така зацікавленість не спостерігається. Водночас підходи польських та російських істориків до прочитання Андрусівського перемир'я 1667 р. суттєво різняться з приводу концептуалізації українського питання.

Трактуючи Андрусів 1667 р. як визнання Варшавою перемоги Московії у змаганнях за Лівобережжя, польські історики підносять негативи розподілу України по Дніпру, тоді як основна канва сучасної російської історіографії полягає в традиційному зміщенні акценту в сторону необхідності для Московії укласти подібну угоду, виходячи з інтересів зовнішньої політики. У польській історіографії Україна подається як жертва Андрусова 1667 р., зумовлена, у першу чергу, хаосом громадянської війни та поразкою походу Яна Казимира на Московію 1663–1664 рр. [180, 124–125; 617, 102–103]. Андрусівське перемир'я підвело ризику під можливостями появи об'єднаної та суверенної України. Як концептуалізував Г. Літвін, *«обидві держави закінчили винищувальну війну, але для України перемир'я було заледве не смертельним ударом, упроваджуючи її переполовинення на понад 100 років»* [688, 104]. Про Андрусів 1667 р. як рубіж, після якого Україна втратила шанс на цілісність, писали У. Аугустиняк, Є. Ключовський, В. Серчик, М. Франц [533, 695; 555, 188; 609, 371; 782, 125–126].

Іншим ключовим наслідком Андрусова визнається втрата Річчю Посполитою геополітичної переваги у Центрально-Східній Європі. Погодившись на папері визнати владу московського царя над Лівобережною Гетьманщиною, Варшава акцептувала лідерські претензії Кремля. Андрусів «у

засаді речі завершив період великої держави» та «означав кінець політики експансії в південно-східному напрямку, яка проводилася ще на під кінець епохи Пястів». [222, 314; 526, 700; 609, 371; 617, 102–103, 782, 125–126].

Водночас цілком у дусі нових віянь у потрактуванні українсько-польських відносин ранньомодерної доби з'явилася концепція, яка покладає на Варшаву відповідальність за посилення в Андрусові Московії за рахунок Лівобережної України та близькорукість в українському питанні, що й призвела до цього. Верхівка Речі Посполитої виявилася нездатною мислити стратегічно і свої геополітичні перспективи поклала на вівтар станових упереджень щодо козаків та небажання реформувати державу. Вихід убачили в поверненні до ідеї Великого князівства Руського та Гадяцької унії загалом. *«Корисніше для майбутнього, – писав Д. Геровський, – було б підтримати в такій ситуації її (України. – В. М.) прагнення до незалежності, коли б виявилось неможливим упровадження в життя спізненої Гадяцької унії. Натомість апробований Польщею поділ України створив підстави для зростання російської потуги, підштовхуючи Річ Посполиту до оборони. Не подумали навіть про те, щоб на українських теренах, які залишилися під Польщею, організувати відносини з українцями, спираючись на засади Гадяцької унії» [617, 103].*

Запропонований Д. Геровським підхід задає іншу тональність сприйняття Андрусівського перемир'я. Претензії до Варшави з приводу занехаяння гадяцьких ідей досі не перетиналися з проблематикою російсько-польських переговорів та Андрусовим 1667 р. Своєрідна «проукраїнськість» образу залишає позаду навіть підходи української історіографії, де до такої інтерпретації ще наблизилися, хоча в основі бачення завжди була теза про надзвичайну шкідливість штучного поділу України по Дніпру.

Інтерпретація відгомону в Україні Андрусівського перемир'я тематично включає в польській історіографії загострення громадянської війни, антимосковське повстання на Лівобережжі, каталізацію союзу П. Дорошенка з татарами, а також його протурецьку орієнтацію [659, 50; 782, 125–126]. М. Дроздовський акцентує увагу на тому, що драматичні рішення Андрусова

1667 р. зачепили *«все українське суспільство, починаючи від шляхти і козацької старшини і закінчуючи черню»* [597, 77]. При цьому, що важливо, проблема виводиться на рівень впливу перемир'я на розвиток державної ідеї та ідеї цілісності українського світу. Постулюється дуже важливий для розуміння світогляду еліти Гетьманщини фактор, що *«значна частина козацьких еліт ще жила неvigаслою надією на незалежність»*, а *«прагнення гетьманів Правобережної чи Лівобережної України до поновного об'єднання ступнево переходили в довготривале протистояння за владу, яку в наслідку довели край до справжньої Руїни»* [597, 77].

Окрім того, занепокоєння перемир'ям стимулювало в цьому сенсі і Крим, та Туреччину [659, 50]. Курс П. Дорошенка на турецький протекторат подається як логічне продовження політики Б. Хмельницького та спосіб не тільки зберегти булаву, а й об'єднати Україну. Я. Качмарчик прямо писав, що після Андрусова 1667 р. П. Дорошенко не мав іншого виходу і *«вибрав єдину слушну дорогу, яка існувала»* [647, 139]. А визначаючи статус України під опікою султана, Д. Колодзейчик дійшов вмотивованого висновку, що документ, який засвідчував прийняття П. Дорошенка під протекцію, – берат – *«наближує статус козацького гетьмана до статусу володарів Молдови та Валахії»* [236, 73]. До того ж П. Дорошенко зумів добитися зільнення від данини, яку зазвичай платили християнські васали [236, 74].

Загалом П. Дорошенко кваліфікується в межах концепції, запропонованої Я. Перденею. Як і перегук з інтепретаціями З. Вуйцика в інших аспектах, така ситуація добре віддзеркалює спадкоємність підходів польських істориків на тлі формування збалансованого образу ранньомодерної української державності, позбавленого спрямлених польськоцентричних підходів. Книга Я. Пердені, видана у 2000 р. органічно вписалася в історіографічний контекст. П. Дорошенко у дослідника – це *«патріот козацької України. Від часу обрання гетьманом, ідучи слідами Богдана Хмельницького, прагнув відновлення незалежності та об'єднання України із західними руськими землями включно... Був зате політиком безсумнівних талантів, дуже вмілим, витривалим та*

дієвим. Мав багато намірів та еластичності в діях. Багаторазово змінював стратегію і тактику своєї політики, пристосовуючись до обставин. Не падав від невдач. Уміло використовував слабкості Речі Посполитої та чергові зміни розкладу сил на військовій і політичній міжнародній арені» [756, 466].

Аналогічні оцінки зустрічаємо й у сучасних польських істориків. П. Дорошенко подається як один із найталановитіших гетьманів, ідейний спадкоємець Б. Хмельницького. Політичне кредо Петра – об'єднана Україна – базувалося на ідеї самодостатності держави, а взаємини з Річчю Посполитою мали бути побудовані на засадах Гадяцької унії. Інтерпретуючи постать П. Дорошенка, П. Кроль та М. Вагнер, відштовхуються від щойно наведених узагальнень Я. Пердені, цитуючи їх [817, 352]. Я. Качмарчик висуває на чоло ідею П. Дорошенка об'єднати українські землі [647, 139]. Для М. Маркевича *«Петро Дорошенко видатний політик і козацький вождь»*, який *«повернувся до планів Б. Хмельницького у питанні будівництва Української держави»* [699, 563]. Хіба тільки М. Франц традиційно пішов проти течії, протиставляючи П. Дорошенка та П. Тетерю на користь останнього (з цілком очевидною метою). Якщо П. Тетеря – *«розсудливий ватажок»*, то П. Дорошенко – невдалий політик, який до того ж не мав жодного авторитету на лівому березі [609, 371, 374].

Загибель Правобережної Гетьманщини та подальша історія козацьких формацій на її території в останній чверті XVII ст. виразно концептуалізується крізь призму змагань Варшави за відновлення контролю над Правобережжям та Поділлям. Проблема української державності, цілісності України в політичних концепціях гетьманів, яка червоною ниткою проходила через представлення образу козацької України кінця 1640 – середини 1676 рр., відходить на задній план. Увага до дослідження історії Лівобережної Гетьманщини теж, що зрештою є дзеркальним відображенням браку зацікавленості історією Правобережної України цього періоду в російській історіографії. Фактично

кожен зосередився на своїх теренах, наділених Андрусівським перемир'ям, а згодом і Вічним миром 1686 р. Лише доба І. Мазепи почасти вирівняла перекіс у польській історіографії (на відміну від знову ж таки російської), щоб потім знову настав майже повний штиль, якщо не враховувати монографію К. Лоссон про відображення свідомості та політичних концепції еліти Гетьманщини в літературі канцеляристів, а також «Історію України» В. Серчика, де автор за законами жанру просто таки зобов'язаний був вести мову про Гетьманщину післямазепинських часів.

Стосовно останньої чверті XVII ст. – початку XVIII ст., то серцевину образу тогочасної української державності в сучасній польській історіографії створює протиставлення загибелі Правобережної Гетьманщини та збереження автономії на Лівобережжі. Автономія Лівобережної Гетьманщини під сумнів не ставиться. Новий мотив, який з'явився в цьому сенсі, є дуже важливим і наголошує на україноцентричному впливі, який струмував в останній чверті XVII ст. й пізніше від Лівобережної Гетьманщини та підживлював українську тотожність: *«Сусідство задніпровських гетьманів, які часто виступали від імені всієї великої української спільноти й охоче заходили на західний берег, підтримувало свідомість незалежної тотожності, тобто такої, яка не піддавалася асиміляції»* [656, 274].

Проблема Вічного миру 1686 р. вирішується, як і питання Андрусова 1667 р., крізь призму остаточної втрати Лівобережжя та Києва, а також зовнішньополітичних завдань Речі Посполитої. Але якщо у випадку з Андрусівським перемир'ям дискурс все одно поширився на проблему територіальної цілісності Гетьманщини у політичних концепціях старшини, то тепер ні. Вічний мир або пакт Гжимултовського, як часто пишуть польські дослідники, подається дзеркально до образу, створеного в російській історіографії. Якщо там це визначний здобуток Московії, фіксація її територіальних надбань, а також її нової ролі в Східній Європі, то для польської історіографії Вічний мир означає остаточну втрату колишньої геополітичної ролі [617, 170–171, 688, 108; 782, 130]. Українське питання в обох

випадках трактується як розмінна карта.

На передній план у польській історіографії виходять проблеми місця козаків у політичних концепціях Яна III Собеського, відновлення цим королем козацьких структур на Правобережжі, ролі козаків у протистоянні Речі Посполитої з Туреччиною і в зовнішній політиці Варшави загалом, офіційна ліквідація козацтва сеймом 1699 р. та повстання Палія. Провідною тенденцією є спрощена інтерпретація козацьких структур у відриві від українського державотворення. В уявленнях козаків та діяльності гетьманів не простежують традиціоналізму, тобто ознак мислення категоріями відновлення полководного устрою, територіальної цілісності України під гетьманською булавою. Гетьмани Правобережжя та старшина постають лише як військові ватажки, а козацтво – як збройні формування [688, 107–108; 816, 68–75; 821, 386–393; 822, 394–39; 823, 400–406, 824, 407–414, 825, 415–419, 838, 70–72; 843, 256–258]. Як підкреслював Г. Літвін, єдиним осередком «української влади» була Лівобережна Гетьманщина [688, 108]. «Відновлення» козацтва розглядається під прицілом зовнішньої політики Яна III Собеського, який прагнув відновити владу над Правобережжям та Поділлям, навіть повернути Лівобережжя та поширити польський вплив на Угорщину, Молдову та Волощину [816, 68–75; 814, 28–29, 838, 70–72; 843, 256–258]. Ухил у бік військової справи дозволив пояснити ліквідацію козацтва сеймом 1699 р. втратою Річчю Посполитою потреби в козацькому війську.

Водночас останнім часом М. Дроздовський спробував відійти від цього спрощеного шаблону й подивитися на козацьку проблему Правобережжя ширше, аніж це робилося польськими істориками досі, прив'язавши її до ідеї української державності. Визнається прагнення козаків Правобережжя *«самостійно вирішувати свою долю»* [597, 86]. Саме цілковитим браком у Варшави розуміння необхідності врахувати цю складову пояснюється провал спроб стабілізувати польсько-українські взаємин на Правобережжі, що згодом вилилося в повстання Палія та гайдамацький рух [597, 86].

Із проблем, пов'язаних з історією Лівобережної Гетьманщини, цілком

закономірно увагу приковували ті з них, які були пов'язані з постатями І. Мазепи та П. Орлика. Річниця Полтавської битви 1709 р. лише підігріла інтерес до обох із них. І хоча в Польщі на відміну від Росії не з'явилося розлогих текстів, присвячених мазепинській добі, однак образ епохи врешті було створено доволі репрезентативний.

Підходи польських істориків радикально розійшлися з основною канвою російської історіографії, зокрема й сучасної, у рамках якої І. Мазепа та П. Орлик постають «зрадниками» та руйнівниками. Концептуально на діяльність цих гетьманів у Польщі дивляться крізь призму реалізації ними українських інтересів, які полягали у збереженні самодостатності Гетьманщини та збиранні під гетьманську булаву етнічних українських земель. Як і у випадку з проблемою аспірацій Б. Хмельницького до незалежності, коріння цієї опції сягають досліджень польських істориків міжвоєнного періоду. Саме тоді В. Конопчинський говорить про те, що І. Мазепа мав намір «захистити незалежність України» [662, 102]. На початку 1970-х рр. Д. Геровський реанімував цю тезу, а А. Камінський писав про прагнення гетьмана відновити єдність Гетьманщини [617, 24–25, 45–47; 649, 32–33, 40–42]. Зрештою, у 1972 р. завдяки В. Серчику вперше в польській історіографії, як слушно відзначила Т. Хинчевська-Геннель [558, 56], з'явилася концептуально добре виписана однозначна оцінка діяльності І. Мазепи під такою перспективою. Ця оцінка, як і спостереження Д. Геровського та А. Камінського, дала фору тогочасній радянській історіографії (зокрема й українській), зближуючись із концептуалізацією, що домінувала в українській діаспорній історіографії (Т. Мацьків, Б. Кентржинський, О. Оглоблін). Зокрема, В. Серчик підкреслював: *«Гетьман прагнув об'єднати під своєю булавою Лівобережжя та Правобережжя. Усунення Палія та обсадження власними військами фортець Правобережної України було фактичною реалізацією його задумів. Ситуація ще не дозволяла йому звільнення від клопітливої російської зверхності. Петро I натомість трактував українські землі як плацдарм тиску на Річ Посполиту, так і шанс на розширення імперії та зміцнення її у місці*

нервового стику з турецькими землями» [781, 42–43]. Пізніше В. Серчик дослівно повторив цю тезу в «Історії України» [480, 173], а на початку ХХІ ст. розвинув у дослідженні «Полтава 1709». В останньому випадку залишивши в силі головне закрощення тези, дослідник ширше вписав її в контекст переконань, а також і політичних стратегій І. Мазепи щодо Московської держави та Речі Посполитої. Слідом за В. Серчиком про незалежницькі устремління І. Мазепи писав К. Петкневич. Логіку союзу гетьмана зі Швецією дослідник прояснює тим, що «*Мазепа зробив останню спробу відвоювати незалежність України за підтримки короля Швеції Карла XII»* [339].

Логічно вивершуючи напрацювання попередників, концептуалізація В. Серчика щодо ідеї збирання земель під гетьманською булавою як центральної в діяльності гетьмана дістала в сучасній польській історіографії цілковиту підтримку [656, 275; 688, 108; 736, 74] за поодиноким винятком, про який піде мова згодом. Важливим доповненням до цього образу стало визнання В. Серчиком І. Мазепи «удільним монархом» по факту, а також органічного прагнення гетьмана стати незалежним володарем. І лише складність ситуації змушувала гетьмана до пори визнавати владу сусіднього володаря [786, 60–62]. Тобто закладається ідея про те, що І. Мазепа від самого початку свого гетьманування керувався загальноукраїнськими інтересами, які полягали у збереженні державності, а не змінював стратегії від безоглядної підтримки Петра I до переорієнтації на Карла XII. Такий підхід перебуває в руслі сучасних тенденцій пояснення мазепинської доби, репрезентованих у російській історіографії, в першу чергу, працями Т. Таїрової-Яковлевої. Ще одна ключова інтерпретація, яка подає зовсім іншу перспективу сприйняття І. Мазепи і яка різко суперечить традиційним російським підходам, але знову ж таки перегукується з концепцією Т. Таїрової-Яковлевої, полягає в тому, що гетьмана названо «православним європейцем» [787, 70]. Зрештою, третім чинником образу гетьмана, тісно пов'язаним із цією європейськістю, стало наголошення на польському впливі у верхівці Гетьманщини. Особливо підкреслюється збереження в середовищі козацької старшини тієї ментальної пуповини, яка

пов'язувала її з річпосполитською традицією, що різко відрізняло Гетьманщину від Московії [787, 64].

На перетині цих факторів пропонується версія пропольськості гетьмана. Тому в оточенні І. Мазепи *«роїлося від поляків, яких гетьман цинив вище від співпрацівників із України»*. І *«Становили вони (поляки. – В. М.) фундамент майбутньої політичної переорієнтації провідника Лівобережжя»* [787, 64]. Така постановка питання надає політичним концепціям гетьмана специфічного полоноцетричного забарвлення, суттєво девальвуючи щойно згадані твердження про його прагнення до незалежності та вирізняючись на тлі сучасної української історіографії та концептуалізації Т. Таїрової-Яковлевої, де І. Мазепа постає політиком, який прагнув балансувати між потугами і в такий спосіб забезпечити інтереси Гетьманщини [142, 257–278; 477, 186–207; 413, 315–365]. Водночас теза про «пропольськість» гетьмана, хоча й під іншою приправою, присутня в середовищі послідовників російських традиційних підходів, де працює на концепцію «зради» та «дворушництва». І Мазепи, який запевняв царя у повній відданості, але тримав за пазухою камінь у вигляді наміру віддати Україну на поталу Речі Посполитій.

З іншого боку, надмірний градус напруги між положеннями В. Серчика про прагнення І. Мазепи до перетворення на монарха у вибореній незалежності Гетьманщини та його «пропольськістю» знімається з огляду на сумніви дослідника у достовірності опосередкованих звісток про те, що між І. Мазепою та С. Лещинським була укладена угода, згідно з якою Гетьманщина поверталася до складу Речі Посполитої, а гетьман отримував в уділ старостівства Вітебське та Полоцьке. Такі сумніви є візитної карткою сучасної польської історіографії [530, 211–212; 563, 57]. Утім, як слушно зазначав К. Бобятинський, стосунки С. Лещинського з І. Мазепою *«до сьогодні не належать до добре опрацьованих тем з історії дипломатії великої північної війни»* [544, 80].

На противагу В. Серчик та інші польські історики наголошують на наявності в стратегіях старшини ідеї побудови взаємин з Річчю Посполитою на

засадах Гадяцької унії 1658 р. Той факт, що старшина, опрацьовуючи моделі поведінки в ускладнених умовах Північної війни, «пакти Гадяцькі читала» розглядається як свідчення тяглості в цьому середовищі ідей геополітичного перезавантаження східноєвропейського світу на засадах реформування Речі Посполитої на конфедерацію трьох народів [257, 175; 555, 135–143, 787, 92]. А відтак еліта Гетьманщини постає як сила, що відчувала свою належність до відповідного простору. У цьому сенсі Г. Літвін писав про те, що І. Мазепа, Карл XII та С. Лещинський на противагу Московії «утворили трикутник взаємно подібних партнерів» [688, 109]. А В. Серчик наполягав, що «справа Мазепи стала однією з центральних подій Північної війни» [787, 60].

Комплекс причин, які спонукали гетьмана розірвати підданство московському цареві виводиться з курсу Петра I на поглинення Гетьманщини та спустошення, спровокованими Північною війною, чужої для Батурина. Найважливішим, однак, є те, що відправним пунктом концептуалізації вбачається глобальна загроза втрати Гетьманщиною центральної ролі для Петра I: «Перемога Росії у війні зі Швецією та зміцнення царату не було потрібне Мазепі. Це загрожувало цілковитим підпорядкуванням України Петру I. Малоросія перетворилася б тоді на малозначущу прикордонну російську провінцію, а козацьке військо мусило б перетворитися на регулярну армію, поділену на регіменти, в одностроях і цілком залежну від наказів з Москви та Петербурга» [787, 69]. Підкреслюється відмова Петра I захищати Україну, тобто виконувати свої обов'язки протектора, що розв'язувало старшині руки, а також загроза знищення гетьманської влади. Обидва фактори розглядаються як ключові також у сучасній українській історіографії та в концепції Т. Таїрової-Якоалєвої.

Зрештою, важливою складовою образу мазепинської доби є акцентування уваги на тому, що перехід на сторону Карла XII був справою всієї української еліти, а не лише гетьмана та вузького кола однодумців, як наголошується в середовищі традиціоналістського крила російської історіографії. При цьому в польській історіографії з'явилася праця, що нав'язує старшині тривалі зв'язки зі

шведами [668, 118–129]. Підкреслюється й роль старшини у вирішальний момент, коли восени 1708 р. вона підштовхувала гетьмана до остаточного вибору [787, 94].

Крах планів І. Мазепи однозначно витлумачується як вирішальний удар по перспективі виборювання української незалежності, що й задало тональність інтерпретації подальшої історії ранньомодерної української державності. У цьому сенсі Полтавська битва подається традиційно як переломний історичний момент, *«першою виграною баталією щодо імперського характеру держави»* [787, 193]. В інтерпретації Г. Літвіна поразка справи гетьмана *«стала остаточною поразкою ідеї єдиної України і похороном марень про її незалежність чи принаймні автономію»* [688, 109]. В. Серчик взагалі доходить висновку про принципову нереальність досягнути Мазепині цілі з огляду на зовнішні обставини, бо *«для шведів Україна була просто тилом фронту та базою постачання, для царя провінцією, яка якнайшвидше мала стати цілковитою частиною Росії, позбавленою будь-яких привілеїв, які виникали з історичної долі. Річ Посполита не мала наміру вийти поза межі гадяцької унії»* [787, 98]. До всього не подолано стереотип оцінювати перехід І. Мазепи до Карла XII крізь призму порівняно незначної кількості козаків, які опинилися при гетьманові [787, 95–96]. До уваги не взято той факт, що на позицію решти козаків вирішальний вплив мала оперативно-тактична ситуація, коли вони на той момент опинилися або далеко на Правобережжі, або між московськими силами і Батурином [413, 453].

Водночас, на доважок до основної лінії польської історіографії, на початку XXI ст. окреслилася особлива позиція А. Андрусевича, різко віддалена від цієї лінії та органічно пов'язана з традиційною російською концепцією «зради гетьмана», крізь котру в Росії досі здебільшого інтерпретується мазепинська доба української історії. Згідно з А. Андрусевичем до виходу з-під зверхності царя І. Мазепу схилили не фундаментальні переконання, а лише *«тимчасові інтереси та низькі спонукання»*, а також *«опортуністична оцінка політичних та мілітарних інтересів Росії та Швеції»* [529, 161]. Як влучно

вказала Т. Хинчевська-Геннелъ, *«польський історик скопіював пункт бачення Кремля»* [558, 61].

Окрім І. Мазепи, польських істориків цікавив і П. Орлик та його діяльність як українського гетьмана в еміграції. Хоча П. Кроль і зауважує, що П. Орлику досі далеко було до популярності, яку мали серед польських істориків Б. Хмельницький, І. Виговський та П. Дорошенко [680, 143], але постать цього гетьмана все одно не залишилася непоміченою, на відміну, скажімо, від інших післямазепринських гетьманів. Концептуалізація ціннісних орієнтацій та діяльності П. Орлика базується в сучасній польській історіографії на трьох засадах: по-перше, висока освіченість й таланти П. Орлика, по-друге, спадкоємність між П. Орликом та І. Мазепою в прагненнях зробити Україну незалежною, об'єднавши Лівобережжя з Правобережжям, по-третє, винятково складні міжнародні обставини, коли Україну трактували як об'єкт політики, а козаків як суто військову силу.

Тональність сприйняття П. Орлика задає визнання за ним, як і за І. Мазепою, небуденного розуму, європейського світогляду, ерудиції та політичних амбіцій. Власне від часів Ф. Равіти-Гавронського [680, 145–146] така візія є традиційною для польської історіографії [618, 52–53; 698, 24; 616, 202]. Так само традиційно наголошується і на симпатіях гетьмана до Речі Посполитої та її культури. Показово, що нариси і про І. Мазепу, і про П. Орлика увійшли до збірника з промовистою назвою *«Гетьмани-запорожці у службі короля та Речі Посполитої»* (Забже, 2010). Однак при всьому цілком підтримується концепція Д. Геровського, опрацьована ще в 1979 р., що П. Орлик *«попри шляхетські симпатії до Речі Посполитої керувався українськими інтересами і відповідно до цього має бути оцінений»* [616, 202]. У 2010 р. М. Вагнер прикрасив свій нарис про П. Орлика цією влучною цитатою, спеціально наголосивши на її слушності [827, 434].

Не має нині альтернативи й теза про те, що, як писав Д. Геровський уже в 2004 р., *«після смерті Мазепи обрали вони (козаки. – В. М.) собі за гетьмана Пилипа Орлика, який у свого попередника перейняв ідею створення незалежної*

Української держави» [617, 270]. Це перегукується з наскрізною лінією в сучасній українській історіографії. Та навіть у традиціоналістському середовищі російської історіографії констатується тяглість між переконаннями обох гетьманів, правда, виключно на ґрунті «зради» московському цареві. Головна вісь спадкоємності проходила через ідею вибороти незалежність для України в межах принаймні Богданової держави [618, 52–53; 696, 56; 698, 130; 782, 140]. Іншим чинником стала політична стратегія, яка спиралася на Швецію та Річ Посполиту. При цьому визнається еволюція тактичних концепцій гетьмана відповідно до міжнародної ситуації. Спершу гетьман прагнув мати незалежну Україну під віддаленим протекторатом Швеції, яка разом із Туреччиною мала стати заборолом від зазіхань Речі Посполитої. Після низки поразок він був готовий на автономію у складі Речі Посполитої на умовах навіть Білоцерківської угоди 1651 р. [618, 52–53; 827, 430–432] Для реалізації своїх планів невтомно шукав міжнародні комбінації, підтримував контакти з європейськими монархами, намагався зіпертись навіть на папу римського. У такому ж дусі діяв і син П. Орлика Григорій [618, 52–53; 782, 140; 827, 430–434]. При цьому в одній із концептуалізацій підкреслюється, що підходи П. Орлика вигідно відрізнялися від підходів Б. Хмельницького продуманістю та правовою культурою. П. Орлик прагнув зіперти все на реальні юридичні договори зі Швецією та Туреччиною, тоді як Б. Хмельницький у Переяславі фатально злегковажив цим питанням [696, 70].

Спільну для польської історіографії платформу сприйняття діяльності П. Орлика формує концепція, згідно з якою після Полтави 1709 р. Україна остаточно випадає з грона суб'єктів міжнародних відносин і перетворюється на об'єкт. А відтак гетьман в еміграції потрапив у надзвичайно складну та безнадійну ситуацію, й українська справа виявилася заздальгідь приреченою на поразку. Зокрема, Г. Літвін писав, що *«..зі швидкою смертю гетьмана (Мазепи. – В. М.) в еміграції в Туреччині безповоротно відійшла епоха, у якій козацтво утворювало самостійний політичний осередок та зуміло стати партнером у відносинах із сусідніми потугами. Після 1709 р. українські справи в*

Росії та Речі Посполитій перейшли до розряду провінційних проблем» [688, 109]. Погоджуючись із Г. Літвіном, П. Кроль навіть підвищує градус, зауважуючи, що *«козацька проблема в той період була для Польської держави проблемою навіть не другорядною і назагал розв'язаною»* [680, 159]. Невідрефлексованою однак залишається сучасна концептуалізація І. Дмитришин [585], яка, відштовхуючись від широкого кола вперше використаних джерел, навпаки, наголошує на тому, що європейські держави не вважали Україну московською чи польською провінцією, сприймали П. Орлика як легітимного гетьмана, а український фактор до Семилітньої війни був дуже важливим у протистоянні коаліції Габсбургів та Бурбонів за гегемонію в Європі.

Надзвичайно важливим компонентом образу П. Орлика є прочитання Конституції 1710 р. Якщо Б. Майгер кваліфікує текст як власне конституцію для незалежної України [698, 44], то К. Лоссон як *«угоду, укладену між трьома сторонами: виконавчою владою, репрезентованого гетьманом, дорадчими органами, тобто старшиною та представниками козацької спільноти: полковниками та запорозьким військом»* [696, 99]. В іншому місці дослідник зазначає: *«Формально пакти і конституції, які були підписані в Бендерах, є умовою між володарем і Військом Зарорізьким, яке репрезентувало мешканців Гетьманату. У жодному випадку однак вони не заслуговують на назву першої європейської конституції, як подеколи називають їх українські історики»* [696, 109].

Утім, К. Лоссон все таки визнає, що преамбула і перші три статті Конституції 1710 р. виходили за межі усіх відомих *tracta conventa* й визначали *«підставові елементи, які витворюють державу – кордони, територію, поняття народу»* [696, 110]. Це наближувало документ до власне конституції. Пояснення такого факту однак непереконливо й кострубато виводиться з обстоюваної дослідницею концепції відсутності Української держави як такої. Старшина керувалася винятково інтересами обґрунтування необхідності трансформації Гетьманщини в повноцінну державу, але не була готова до

продукування документів конституційного характеру: *«Впливає це (зміст преамбули і трьох статей. – В. М.) з конкретної ситуації в суспільстві, яке формує права фундаментальні для держави, котрої де-факто не існує, і котра не може полатися на традицію, не є і ніколи не була визнана такою в міжнародній думці»* [696, 110].

Аналізуючи зміст пунктів Конституції 1710 р., які нормували устроєву модель держави, міжстанові та міжрелігійні стосунки, обґрунтовували права і вольності козацтва, К. Лоссон пропонує цілком інакший підхід, аніж це робилося досі, до прочитання мотивів, які рухали упорядниками, а відповідно й до суті документа. Статті інтерпретовано як такі, що не можуть тлумачитися однозначно й містять недомовки, здатні провокувати інші тлумачення зацікавленими особами в козацькому середовищі. Такі риси вбачаються в тому, що виразно не кваліфіковано волю більшості, спеціально не наголошено на рівності усіх членів Генеральної ради, не застережено неможливість призначення наступника при живому гетьманові, не чітко сформульовано обов'язок гетьмана дбати про суспільні низи. А тому *«в устроєвій сфері Пакти дають неясний образ як системи влади, прав і вольностей, так і взаємовідносин між трьома елементами, що формують систему реалізації влади: гетьманом, старшиною та представниками козацтва»* [696, 110]. Враховуючи вишкіл П. Орлика та старшини, пояснення цього факту віднайдено у прагненні казуїстичним шляхом не допустити реального впливу низів на прийняття рішень (*«з одного боку, втримати при собі широкі козацькі маси, щоб зберегти вплив у державі, а з іншого, отримати якнайбільше влади для себе»*) [696, 110].

У цілому ж концептуалізація в сучасній польській історіографії комплексу питань, пов'язаних із Конституцією 1710 р., довершує піднесення образу еліти Гетьманщини до рівня інтелектуального кола, що органічно належало до європейського світу, вбираючи західноєвропейський вплив та прагнучи до самостійного державного життя.

На сприйняття в сучасній польській історіографії післямазепинської історії Лівобережної Гетьманщини наклала свій відбиток теза про остаточне перетворення українського світу на об'єкт. Ця доба не викликала спеціального інтересу й представлена лише як складова загальника з історії України В. Серчика [782, 146–159]. Тональність визначає констатація курсу Петербурга на ліквідацію автономії Гетьманщини, що вписувалося в загальну модернізацію та уніфікацію імперії, а також неухильне вигасання української державності. Останнє подається вкрай спрощено з фаталістичної перспективи без увиразнення ступеня реального суверенітету Гетьманщини та його зменшення / збільшення в часі. Уведення Малоросійської колегії, відновлення гетьманства, реформи 1760-х рр., поява Нової Сербії, ліквідація Гетьманщини та Січі не викликали присутніх інтерпретацій крізь призму еволюції концепцій старшини та Петербурга, а також співвідношення між змінами правил гри та реальною ситуацією на місцях. Повернення запорожців та існування Нової Запорозької Січі не концептуалізовано з огляду на вплив цього фактора на інтеграційні стратегії Росії, з одного боку, та на освоєння Степу й появу специфічної моделі господарювання, з іншого. А Слобідська Україна практично випала з уваги. К. Петкевич взагалі вважав, що *«Полтавська поразка на смерть Мазепи в 1709 р. поклали кінець боротьбі козаків за свою державу»* [339, 298].

Квінтесенцією образу є наступна теза автора: *«Автономія Задніпров'я полягала тепер назагал у збереженні певних традиційних звичаїв, які, зрештою, більшою мірою були культивовані нижчими верствами населення, убогими козаками та селянами, ніж старшиною з оточення гетьмана»* [782, 147]. Такий образ провокує одностороннє й надміру спрощене уявлення про ступінь вмонтування Гетьманщини в імперські структури.

Очевидним дисонансом із таким образом є наслідки плідної спроби К. Лоссон концептуалізувати світогляд принаймні частини еліти Гетьманщини, який відбився в літописах початку XVIII ст. та в Конституції П. Орлика, а також його маніфесті й «Виводі прав України». Коло порушених проблем вигідно відрізняє польських істориків на тлі традиціоналістського крила

російської історіографії, у концептуалізаціях якого ці питання не представлені взагалі. Водночас, як добре видно з текстів дослідниці, її візія формувалася з урахуванням напрацювань української історіографії, зокрема В. Горобця, З. Когута, С. Плохія, В. Степанкова, О. Струкевича, Н. Яковенко. Хоча, з іншого боку, К. Лоссон не відрефлексувала низку дуже цінних для обговорюваної проблеми спостережень українських істориків. Зокрема, попри обґрунтування А. Бовгирею [127, 76–96] неможливості написання Г. Грабянкою літопису, дослідниця традиційно вважає Грабянку автором літопису, не висловившись із приводу нових наукових аргументів [696, 8–9]. Так само невідкоментовано прочитання сучасними дослідниками специфіки Переяславської ради 1654 р., хоча ставлення до останньої С. Величка, П. Орлика та автора «літопису Г. Грабянки» є відправним пунктом для формування уявлень автора про світогляд і політичні концепції козацької старшини.

Зміст інтерпретацій К. Лоссон створює зовсім іншу проекцію післямазепинської Гетьманщини, ніж щойно представлена візія В. Серчика, наголошуючи на рефлексії старшини над проблемами, які становлять підмурівок інтелектуального обґрунтування самодостатності та політичної незалежності. Розлого показано, що справа дійшла до формування цілісного історичного міфу, покликаного обґрунтувати окремішність українського світу, появу Гетьманщини, право козаків посідати верхній щабель у суспільній ієрархії, природу їхніх привілеїв і вольності, легітимність курсу на визволення з-під «московського ярма». Крім того, Конституція 1710 р. віддзеркалює погляди старшини та запорожців на устроєву модель Гетьманщини.

В основі пропонованого образу ціннісних орієнтацій та системи уявлень еліти Гетьманщини початку XVIII ст. покладено заперечення тези про затухання у свідомості старшини державної ідеї: *«Безсумніво, ідеї писарів доводять живучість державної ідеї, бажання діяти як народ у суверенній державі, найяскравішим підтвердженням чого є преамбула до конституції руки Пилипа Орлика»* [696, 212]. Гетьман П. Орлик відкрито пропагував ідею

від'єднання Гетьманщини від Московії та *«впровадив до європейської свідомості ідею незалежної України, потрібну для усталення рівноваги на континенті як бар'єра, що блокує імперську політику Москви»* [696, 31]. Натомість С. Величко та автор «літопису Г. Грабянки» в умовах зверхності Московії вибрали іншу тактику. Головна мета їхніх творів полягала в тому, щоб обґрунтувати необхідність збереження самодостатності Гетьманщини та показати відмінність українського світу від російського. Слідом за С. Плохієм [346, 289–292] заперечуючи інтерпретацію поглядів літописців як «проросійських», К. Лоссон дійшла типологічно схожого висновку, що для обох найважливіше було *«з одного боку, продовження доби суверенності Гетьманщини, а з іншого, показ козацької держави як цілковито та неодмінно лояльного партнера Москви, який, на відміну від неї, не порушив умов договору»* [696, 75].

За показною лояльністю літописців – справжнє ставлення як до Московії, так і до ідеї державності Гетьманщини. Деконструкція дослідниці поглядів С. Величка та автора «літопису Грабянки» подає обох осіб як противників зверхності московського царя. Такий однозначний погляд висловлюється в історіографії вперше. В основу аргументації покладено тезу, що Переяславська рада 1654 р. представлена літописцями як *«трагічне непорозуміння»*, яке сталося через небажання Варшави визнати Гетьманщину. Крім того, літописці гостро критикують політику Москви в Україні та створено позитивний образ І. Мазепи. Щоб уникнути питання про стратегії І. Мазепи в 1708 р., С. Величко не доводить свій літопис до осені 1708 р. Зрештою, обидва літописці відрізняють себе від московитів, а Україну від Московії [696, 73–78]. Квінтесенцією візії дослідниці, формуючи підмурівок образу свідомості козацької старшини, є теза: *«Позірна проросійськість, у котрій українські історики часто звинувачують Грабянку і Величка, не витримує аналізу. Літописці з огляду на тогочасну цензуру просто не мали можливості відверто висунути, як це зробив гетьман в еміграції, постулат суверенності. Дійсно, твердження обох авторів, що вибір російської орієнтації – це єдино можливе*

рішення, не дорівнює твердженню, що це добрий вибір» [696, 213].

Важливе місце в новаторській концепції К. Лоссон належить тезі про те, що і для П. Орлика, і для С. Величка, і для автора «літопису Г. Грабянки» *«виникнення козацької держави є фактом» [696, 62].* І переймаються вони обґрунтуванням її легітимності: *«Автори за допомогою вправного історичного аргументування докладають усіх зусиль, щоб підтвердити правомірність Гетьманщини з точки зору міжнародного права і тим самим не втратити шанс на незалежне державне існування в майбутньому» [696, 213].* Ключовим рубежем нова українська еліта вважала Березневі статті 1654 р., які трактувалися як акт визнання держави, легітимності еліти з комплектом прав і привілеїв. Саме до Березневих статей старшина апелювала у змаганнях за збереження самодостатності Гетьманщини під інтеграційним котком Російської імперії. Так що *«навіть самі емігранти (мазепинці... – В. М.), прагнучи остаточної незалежності Гетьманату, не критикували гетьмана за віддання України під опіку царя, лише атакували виключно Москву за недотримання умови, вважаючи Переяслав «позитивним» актом, а Хмельницького – героєм» [696, 72].* Український історичний міф, який постав на цьому ґрунті, відповідав тогочасним канонам. У ньому було представлено концепції давнього походження українського світу, політичного народу, його прав і вольностей, а також законності появи Гетьманщини. Рубіконом в українській еліті вважали Зборівську угоду. Як писав П. Орлик, *«що з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо на те, що від 1649 р. до наших днів її визнала вся Європа і навіть сам цар» [696, 62].*

Концептуалізація зазначених у попередньому абзаці проблем авторства К. Лоссон, здебільшого перегукується з підходами, які окреслилися в середовищі сучасних українських істориків. Однак є й серйозні відмінності. Констатуючи той факт, що П. Орлик, С. Величко та автор «літопису Г. Грабянки» виводили українців від войовничих хозарів чи вписували у сарматський міф, дослідниця оминула одне з центральних завдань авторів – розвести по різних кутках українців та московитів, однак наголошуючи на

тому, що сарматизм С. Величка підкреслював спільність походження козаків і поляків [696, 59]. Водночас було поставлено питання, яке досі не було продискутоване *«чи козацька старшина, яка відіграла в Гетьманаті роль, зарезервовану в Речі Посполитій для шляхти, розуміла народ в такому самому обмеженому одностановому значенні»* [696, 51]. Прагнучи відповісти на нього, дослідниця зробила влучне спостереження, що П. Орлик з далекоюсяжними ідеологічними наслідками писав про «козацького князя» часів Київської Русі. З іншого боку, полемізуючи з С. Плохієм, який постулював становий підхід еліти Гетьманщини до поняття «народ», дійшла висновку, що поняття «народ» мало амбівалентну семантику, вживаючись як у вузькому, так і в широкому значенні. При цьому *«ані Грабянка, ані Величко в жодному місці у своїх працях виразно не виводять селянську верству з поняття народ»*. Однак П. Орлик все таки обстоював становий – козацький – характер «народу» [696, 52]. Поява ж поняття «козако-руський народ», яке зумовлювало позастановість та культивування цієї традиції в православній моделі «руського народу» першої половини XVII ст., мало ідеологічну функцію мобілізувати суспільство навколо козаків для відстоювання самодостатності Гетьманщини [696, 54].

Важливим елементом концептуалізації стало пояснення співвідношення етнічного та політичного у свідомості старшини. Підходи К. Лоссон тут посутньо розбігаються з поглядами, представленими в сучасній українській історіографії та в модернізаторській хвилі російської (передовсім праці Т. Таїрової-Яковлевої), і подекуди виглядають суперечливо. Дослідниця виступає проти вкладання в голови старшини мислення етнічними категоріями при окресленні ідеальної території Гетьманщини, що є нині консенсусом для українських істориків. Окрім того, всупереч відомим джерелам заперечується теза про усвідомлення елітою Гетьманщини зв'язку цієї держави з державністю княжих часів. К. Лоссон обмежує територіальні претензії старшини початку XVIII ст, які відбилися в працях С. Величка та автора «літопису Г. Грабянки», виключно Лівобережною та Правобережною Гетьманщиною на тій підставі, що автори не згадують про вимоги гетьманів другої половини XVII ст. [696, 57–

58]. Конструюючи територію «козацько-руського народу», козаки нібито не мислили категоріями підведення під булаву всіх теренів, які були заселені українцями. З Волинню, Поділлям, Галичиною козаків поєднувала лише *«руська православна традиція... Культурні зв'язки не були для козаків вартістю настільки цінною, щоб прагнути до поєднання доль у спільному державному організмі»* [696, 58]. Водночас відмовляючи еліті Гетьманщині здатної мислити етнічними категоріями щодо українського світу, науковець при цьому наділяє її такою властивістю щодо московитів та поляків: *«Канцеляристи не заперечують своєї етнічної єдності з Москвою, але на перший план висувають єдність сарматських етнічних коренів поляків і козаків»* [696, 59]. Очевидної наруги над цими двома своїми узагальненнями авторка не бачить.

Насамкінець, ще одним кроком у представленні уявлень еліти Гетьманщини про свою державу стало акцентування уваги на тому, що гетьман П. Орлик підводив під легітимацію теоретичні розробки західноєвропейських юристів: природне право народів [696, 71–72]. Наголошення на цьому факторі – чи не вперше так виразно в історіографії – дозволило підсилити рівень вписаності Гетьманщини та козацької старшини в європейський контекст.

Загалом образ ранньомодерної української державності в сучасній польській історіографії вийшов насиченим і різнобічним хоча й сфокусованим на середині – другій половині XVII ст. й нерепрезентативним стосовно Лівобережної Гетьманщини кінця XVII-XVIII ст., Слобідської України та Вольностей Війська Запорізького Низового. Базується він на розвитку попередніх практик відходу від концептуалізації історії Гетьманщини з так званої польської перспективи. Напрацювання З. Вуйцика, Д. Геровського, Я. Пердені, В. Серчика, Т. Хинчевської-Геннель кінця 1960–1980-х рр. з визнанням окремішності традиційної української еліти, курсу Б. Хмельницького на створення незалежної української держави та наявності

цієї концепції в інших українських гетьманів (зокрема в П. Дорошенка та І. Мазепи), постулювання тези про реальне існування держави проторили шлях для еволюції підходів до української історії в 1990-ті рр. та в перші десятиліття XXI ст., коли польська історіографія остаточно позбулася ідеологічного тиску, почала активно інтегруватися до світового наукового простору, а нові суспільно-політичні реалії потребували толерантного ставлення до українського питання. У результаті польські історики спромоглися на низку концептуальних новацій, значна частина з яких зблизила інтерпретації з візією українською історіографії та модернізаторським крилом російської історичної науки.

Найпоказовіша риса підходів сучасної польської історіографії до представлення ранньомодерної української державності полягає в тому, що остаточно були відсунуті на маргінес концепції «меча, хреста, і плуга», «єдиного шляхетського народу», Речі Посполитої як «муру християнського світу», «домової війни». На тлі потужної тенденції до оновлення теоретичної платформи на засадах концепції «Центрально-Східної Європи» та визнання самостійності українського історичного процесу шлейф від попередньої традиції виглядає очевидним залишковим явищем і проявляється здебільшого на рівні термінології та у випадку неякісних з фахового погляду концептуалізацій, розкритикованих власне в Польщі. Це вигідно відрізняє польську історіографію від російського аналогу, де критичним атакам піддається якраз модернізаторська хвиля, яка пориває з великодержавницькими опціями «загальноросійської культури», «возз'єднання України з Росією» та «єдиної держави».

Польські історики зуміли відійти від давньої традиції жорстко розглядати події і процеси, пов'язані з вибухом української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та подальшим існуванням Гетьманщини. крізь призму інтересів подальшого існування Речі Посполитої. Дедалі міцнішою стає тенденція брати за відправний пункт концептуалізації закономірності функціонування відродженої козаками української державності. Особливо

разючий приклад виникнення концепції турецького протекторату як оптимального в тих умовах вибору для Гетьманщини порівняно навіть з гадяцьким проектом 1658 р. Так само знаковою стала поява опції неадекватної політики Варшави як головного каталізатора переходу України під зверхність московського царя, а також концепції Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного мру 1686 р. як поворотних пунктів, які знаменували кінець Речі Посполитої як континентальної потуги.

Під таким кутом зору цілком закономірним є домінування в сучасній польській історіографії опції утворення в середині XVII ст. Української держави, проблема незалежності, формування нової української еліти, а також ідеї збереження самодостатності Гетьманщини як ключової складової політичних програм українських гетьманів. Переяслав 1654 р. та Гадяч 1658 р. постають рубіжними віхами в розвиткові та утіленні ідеї суверенної Гетьманщини й подаються саме під таким кутом. Це максимально зближує вихідні позиції сучасних українських та польських істориків, незалежно від того, що, скажімо, на рівні конкретно-проблемної концептуалізації оцінки переяславсько-московської системи 1654 р. суттєво розходяться. Більше того, у низці випадків прочитання польських істориків місця проблеми державності та незалежності Гетьманщини в політичних уявленнях козацької старшини виглядають радикальнішими, ніж українські аналоги. Зокрема, в польській історіографії набагато чіткіше ніж в українській та в російській історіографії звучить тема поділу цього питання на два: реальний ступінь державності / незалежності по факту та легітимація Гетьманщини в християнському світі. За цією ознакою визнається поява держави вже в 1648 р. Крім того, однією з ключових складових образу Гетьманщини стала теза про те, що більшість гетьманів прагнули об'єднати під своєю булавою всі українські землі, а зовнішні протекції та союзи розглядали не як самоціль, а лише як засіб досягнення мети. Нівеляції концепції промосковської, пропольської чи протурецької орієнтації старшини як основи її поведінкових стратегій на користь зазначеного пункту представлення української державності – візитна

картка сучасної польської історіографії. Знову ж таки це перегукується з підходами українських істориків, а також модернізаторської хвилі російської історіографії.

Ще одним свіжим струменем стала амортизація традиційної польської концепції швидкого занепаду української державності на Лівобережжі після Андрусівського перемир'я 1667 р. та затухання ідеї незалежності в політичних концепціях лівобережної старшини. Натомість з'явилася опція впливу державності Лівобережжя на український світ Правобережжя, що й утримувало його від асиміляції, а також концепція збереження та подальшого розвитку цієї ідеї в ціннісних орієнтаціях еліти Гетьманщини, вершиною чого стала діяльність І. Мазепи, П. Орлика та поява на початку XVIII ст. українського історичного міфу.

Суттєво модифікувавши польське бачення ранньомодерної української державності, сучасні польські історики запропонували образ, співзвучний новітнім історіографічним тенденціям та наділений високою конкурентоспроможністю. Його поява з усіма новаціями та шлейфом від історіографічної традиції добре віддзеркалює вихід польської історіографії на переосмисленні цієї ключової сторінки української історії коштом остаточного відходу від великодержавницьких опцій.

РОЗДІЛ 4.

ТРАДИЦІОНАЛІСТСЬКА МОДЕЛЬ РОСІЙСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

4.1. Базові теоретичні підходи

Якщо польським історикам не треба було долати надмірну світоглядну дистанцію, щоб модернізувати своє бачення української історії, то перед їхніми російськими колегами стояло набагато складніше завдання. Заскорузлість та помітна навіть неозброєним оком явна політична й ідеологічна вмотивованість традиційних російсько-радянських підходів до історії Гетьманщини та пов'язаних із нею козацьких формацій зумовлювали необхідність серйозної ревізії, якщо російські дослідники хотіли залишатися в конкурентоспроможній ніші. На відміну від доробку польських учених, сформованого в умовах зниження в 1970–1980-ті рр. впливу ностальгійного сприйняття ранньомодерної України, спадок російської радянської історіографії, надійно окутаний духом і буквою «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією», важко було адаптувати до умов методологічного плюралізму, коли зникав прямий ідеологічно-політичний диктат, який причесував усе навколо під одну гребінку. З іншої сторони, тиснула загальна атмосфера оновлення майстерні історика з її спрямованістю (принаймні декларованою) на нівелювання зовнішніх втручань у дослідницький процес. Варто взяти до уваги й долучення до дослідницького процесу молодшої хвилі істориків, позбавлених тягаря попередніх праць, а відтак і краще налаштованих на сприйняття наукових новацій. Зрештою, далися ознаки й спроби поставити під сумнів доцільність подальшого використання концепції «загальноросійської культури» для прочитання російської, української та білоруської історії. Критика вузьких місць цієї концепції та прямі заклики віддати перевагу цивілізаційному підходові не могли не викликати реакції в практичній площині так само, як і кроки, спрямовані на те, щоб переобґрунтувати концепцію. В останньому випадку важливим фактором стало те, що автор такого переобґрунтування Б. Флоря водночас був і залишається

одним із найпотужніших у російській історіографії дослідників історії Гетьманщини середини – другої половини XVII ст., тоді як сфера наукових зацікавлень тих, хто на теоретичному рівні так чи інакше розхитував концепцію «загальноросійської культури», перебуває далеко за межами української тематики.

Відтак цілком зрозумілим є той факт, що під таким різновекторним впливом у Росії відбувся вже відзначений дослідниками [137, 647] розпад єдиного концептуального тла, притаманного російській радянській історіографії. І то не тільки з приводу оцінки Переяславської ради 1654 р., а й по всьому полю, включаючи навіть таку незручну тематику, як діяльність І. Мазепи та П. Орлика. Виділилося дві головні лінії у формуванні в російській історіографії новітнього концептуального бачення ранньомодерної української державності. Їх можна умовно окреслити як модернізаторська й традиціоналістська. Перша з них, пробиваючи собі дорогу з середини 1990-х рр., позначена прагненням якісного переосмислення попереднього історіографічного доробку на основі максимального дистанціювання від впливу суто ідеологічних чинників. Магістральний напрямок іншої тенденції, яка органічно продовжує стару канву, полягає в тому, щоб пристосувати ортодоксальну радянську концепцію до нових наукових реалій без ревізії основних її постулатів, більшість з яких, у свою чергу, своїм корінням сягає у товщу російської історіографії XIX – початку XX ст. При цьому здебільшого відкидаються найодіозніші положення, які різко суперечать прийнятим нині в науковому середовищі уявленням про систему доказовості результатів дослідження і які під тиском новітніх наукових напрацювань уже не сила боронити без очевидних репутаційних збитків для автора тексту. А збалансування пропонованих конструкцій відбувається на універсальних рецептах із XIX ст. авторства Сергія Соловйова, який вперше в російській історіографії в межах своєї теорії «органічного розвитку» обґрунтував можливість поєднання під одним дахом навіть найортодоксальнішої російської великодержавницької концепції з емпіричним матеріалом та узагальненнями,

що їй відкрито суперечать [293,105].

Інший фундаментальний підхід у середовищі традиціоналістів полягає у продовженні використання принципу політичної доцільності. Хоча багато хто й намагається дистанціюватися від відвертих перегуків своїх концептуалізацій із сучасними російськими ідеологічними потребами, декларуючи суто наукові стандарти й прагнучи обійти найневдячніші моменти, цей зв'язок усе одно добре відчутний. Натомість окремі історики висловлюються дуже відверто, прямо виводячи дослідницькі завдання з необхідністю обґрунтовувати новітні стратегії російської політики, насамперед, стосовно України. Ці останні, як і раніше, по суті наперед визначають концептуальний результат, який залишається лише підкріпити фактами. Знаходимо, наприклад, дуже промовисті пасажі про те, що дослідження *«позитивного досвіду російсько-українських відносин необхідне для протидії спробам зміни історичної пам'яті противниками зближення 2-х країн»*, що *«політичний розрив важко переноситься суспільствами обох країн»*, а відтак *«ця робота важлива не тільки для зовнішньополітичних та церковних контактів на державному рівні, але й на рівні окремих громадян. Цей процес зумовлений багатомілітичною дружбою двох народів»* [75, 8]. Та найочевидніше, мабуть, висловився Г. Санін: *«Оцінка постатей Богдана Хмельницького та Івана Мазепи завжди була політизованою, і я не збираюся відходити від цієї політизації, бо мова йде про принципово важливе питання усієї історії Росії та України – про благотворний вплив возз'єднання на історичні долі цих народів, про процес перетворення Росії на велику європейську державу, про роль Росії в історичних долях народів Європи та Азії»* [368, 65].

Показово, що лінія розмежування між середовищами традиціоналістів та модернізаторів, кожне з яких, у свою чергу, є внутрішньо неоднорідним, пролягла зовсім не за віковою ознакою. Серед традиціоналістів є дослідники, які прийшли в науку вже у XXI ст., зокрема О. Алмазов, нині один із найпомітніших репрезентантів цієї течії в молодій генерації російських істориків. Своє концептуальне бачення української історії після Національно-

визвольної війни середини XVII ст. він відверто пропускає крізь призму відповідності / невідповідності наріжним інтересам Московської держави, яку вважає спільною з середини XVII ст. і для росіян, і для українців [294, 721–726]. Традиційно для радянської школи українські відхилення від московського канону дослідник таврує «націоналістичною історіографією», не виділяючи при цьому її питомі риси, а погляди представниці модернізаторського напрямку Т. Таїрової-Яковлевої кваліфікує як близькі до цієї *«української історіографії націоналістичного напрямку»* [75, 22]. Особливої пікантності поглядам О. Алмазова додає той факт, що він не називає поіменно представників *«української націоналістичної історіографії»*, залишаючи читачеві здогадно самому скласти відповідний список. Утім, його навів інший російський історик крайніх поглядів – І. Бабулін, який навіть ужив поняття *«націоналістична істерія»*. До відповідної когорти (слід гадати неповної) потрапили О. Апанович, Ю. Мицик, В. Смолій, В. Степанков, Т. Чухліб [112, 45].

Очевидно, найкраще базові підходи в межах традиціоналістської течії віддзеркалюють відверті висловлювання одного з провідних російських дослідників Л. Заборовського, зроблені в 1997 р. з приводу сучасних концепцій Переяславської ради 1654 р. та українсько-російських відносин середини XVII ст.: *«На відміну від українських колег, російським історикам згаданого профілю немає потреби кардинально переглядати свої колишні думки»* [195, 40]. Цю позицію дослідник обґрунтовує тим, що *«специфіка розвитку історіографії в ССРСР у післясталінський й особливо в застійний період... полягала в тому, що в «центрі» умови для її розвитку були набагато ліберальнішими, аніж у провінції»*, у зв'язку з чим вплив офіційного канону, сформульованого в Тезах 1954 р., був начебто лише опосередкованим. Більше того, тиск фокусували нібито передовсім на *«куди обережніших у ті часи видавничих працівників»* [195, 40]. Сам Л. Заборовський, за його зізнанням, не читав тексту Тез 1954 р., тому вважає, що цього достатньо, аби перебувати поза їхніми ідейними впливами. За дужки, однак, виноситься органічний зв'язок утіленого в «Тезах» радянського канону з попередньою російською

історіографією. Із традиційних для неї компонентів він і був насправді дбайливо зітканий, приправляючи їх марксистською риторикою в дусі класової боротьби [137, 636–646]. А отже, формальне незнайомство з текстом Тез 1954 р. принципово нічого змінити не могло. Як було вже раніше показано [137, 645–646], погляди Л. Заборовського зразка 1970-1980-х рр. цілком уписуються і в концепцію Тез 1954 р., і в російську історіографічну традицію загалом. Перетекли вони і в новітні концептуальні побудови історика, опрацьовані ним у низці праць 1990-х рр., про що докладніше буде сказано далі.

Пом'якшене представлення репрезентантами традиціоналістської течії специфіки радянської традиції було покликане затерти враження від спроб банально продовжити їй життя в нових умовах і почасти в новому обрамленні відповідно до інтелектуальних змін. Такі, кроки завжди були дуже типовими для російської історіографії українського минулого. Від початку академічного періоду її розвитку у ній не помітно різких концептуальних розривів, що добре демонструє бодай процес освоєння проблематики Переяславської ради 1654 р., українсько-російських відносин середини XVII ст., доби Івана Мазепи. Опція прогресивності, неминучості і невідворотності українсько-московського поєднання та приреченості злиття українського світу з російським не зазнавала ревізії, щоразу подаючись у видозміненому вигляді, якщо наукова ситуація декласувала попередні версії, базовані на цих стовпах російських великодержавницьких концепцій. Тому Л. Заборовського цілком влаштовують підвалини радянської опції, які, на його переконання, цілком відповідають науковим стандартам і потребують лише деякого коригування. Такий підхід також поділяють інші представники згаданого напрямку, про що виразно свідчать їхні інтерпретації ранньомодерної української історії.

При цьому представники традиціоналістського табору відсторонено спостерігають за наявними в Росії дискусіями стосовно проблем методологічного оновлення пострадянської історіографії, віддаючи перевагу сформованим серед істориків-практиків, які досліджують ранньомодерну добу, неписаним уявленням про добротність дослідження в дусі «ідеології

професіоналізму». Не обґрунтовуються навіть підстави відкрито запропонованого Л. Заборовським перенесення з радянських часів концептуального багажу. Все обмежується загальними деклараціями, хоча й вельми показовими. Помічені лише спроби зміцнити новими ідеями нарізну підвалину традиційної російської візії української історії – давній постулат у рамках концепції «загальноросійської культури» про спільне етнічне коріння та спільну історію українців та росіян у ранні середні віки як самодостатню підставу для поєднання в середині XVII ст. під одним московським дахом, котре виглядає відновленням колишньої єдності, закономірним історичним результатом та альфою і омегою подальшої спільної історії.

В основу концептуального каркаса сучасної традиціоналістської версії української історії як загалом, так і ранньомодерної частини, однозначно покладено імпліцитне заперечення самостійності та самодостатності українського історичного процесу, а також концепція «загальноросійської культури» в її останній модифікації авторства Б. Флорі. Український світ постає не окремим суб'єктом людської цивілізації, а лише відгалуженням ширшого східнослов'янського, який органічно й безальтернативно перетікає вже в пізньому середньовіччі в російський. «Загальноросійська культура» та іманентна злитість українського та російського світів попри тривалу належність до різних політичних систем сумнівам не піддається.

Поява українського пагона, як і білоруського, відбулася лише завдяки дезінтеграції в середині XIII-XIV ст. східнослов'янського масиву, у межах якого до того часу вже нібито сформувалася спільна ідентичність, базована на відчутті етнічної близькості й належності до спільного ареалу, відмінного від навколишніх сусідів. Відщеплення від цього ареалу майбутньої руської складової Речі Посполитої, головну причину якого вбачали в негативній дії зовнішніх факторів, перервало органічний розвиток території, яка входила до складу Київської Русі, і природна хода якої призвела б до появи російського масиву на всьому її просторі. Однак таке викривлення магістральної лінії все одно не розірвало глибинних зв'язків у межах східнослов'янського масиву. І

вони з часом налаштували русинів (українців) на хвилю неунікненого повернення до свого природного якоря.

Наявність на середину XVII ст. у широкого загалу мешканців України уявлень про те, що по обидві сторони від кордону між Річчю Посполитою та Московією живе один і той самий народ, визнає не тільки Б. Флоря, але й усі без винятку представники традиціоналістського табору. Окрім імпліцитної присутності відповідної опції, яка виразно простежується в тлумаченнях та узагальненнях, що стосуються української історії XVII-XVIII ст., наявні й прямі висловлювання. Як зазначав, наприклад, В. Артамонов, православне населення України сприймало Переяславську раду 1654 р. як *«з'єднання в одне ціле раніше розділених однієї від іншої частини єдиної «Святої Русі»* [93, 61]. Чи в іншому місці: *«з часів Давньої Русі на Україні ніколи не зникала ідея загальноросійської православної вітчизни («Святої Русі»)»* [95, 606]. На зламі XVII-XVIII ст. для того ж таки В. Артамонова, як слушно зазначав В. Яценко, у Гетьманщині *«не було ані мовного, ані етнічного, ані державного протиставлення Росії, а українці окрім власної етнічної свідомості, зберігали ще й загальноросійську, і не відрізняли себе від великоросів, орієнтуючись на православного монарха»* [518, 5].

Дзеркальний підхід презентували Н. Рогожин та Г. Санін. У руслі концептуалізації Б. Флорі, дослідники відштовхувалися від того, що *«самосвідомість російського та українського народів завжди зберігала пам'ять про спільне історичне минуле та про державну єдність Давньої (Київської) Русі»* [356, 333]. Ідея «возз'єднання» виникла вже у 1620-х рр. Її ознаки знаходять у церковному та козацькому середовищі. У такий спосіб інтерпретують висловлювання не тільки Йова Борецького, а й наміри козаків найнятися на військову царську службу, хоча ті служили й молдовському господареві, трансільванському князю, австрійському імператорові, а незабаром і кримським правителям. Не переймаючись підкріпленням своїх тез прикладними спостереженнями та не коментуючи аргументи на яких базується конкурентна сучасна концепція козацько-московських взаємин XVI – першої

половини XVII ст., яка заперечує наявність в українських козаків будь-яких сантиментів щодо визнання реальної царської зверхності [550, 173–178], дослідники стверджують, що в 1620-1630-ті рр. *«по мірі зростання визвольного національного руху в Україні мова йде вже не про військове найманство, а про перехід України в підданство царю, про возз'єднання з Росією»* [356, 333]. А відтак уже на початок української Національно-визвольної війни *«і в Росії, і на Україні склалося усвідомлення історичної спільності долі та розуміння необхідності державної єдності з Росією»* [356, 334].

Обґрунтування Б. Флорі дозволили зберегти ключові складові російськоцентричного радянського образу доби Б. Хмельницького як стартового пункту подальшого перебігу української ранньомодерної доби. Найголовніше, що втрималася традиційна осьова лінія, на яку нанизувалися всі інші елементи: давньоруська народність – етнічні субстрати українців, росіян та білорусів – відчуття православними Речі Посполитої етнічної спорідненості з росіянами – Переяславська рада 1654 р. як усвідомлюваний по обидва боки акт возз'єднання частин колись єдиної Русі. Іншими словами, українсько-московська угода 1654 р. з площини політичних стратегій і тактичних розрахунків, якими були всі подібні міждержавні угоди ранньомодерної доби, знову переноситься у сферу вікопомності, набуває неунікненності і навіть телеологічності, зливаючи воєдино штучно розділений колись організм. І хоча в практичних конструкціях нерідко висловлювалися судження (навіть концептуальні), які підважували цей телеологізм, уводячи українсько-російські стосунки у сферу різноманітних розрахунків, але на верхньому поверсі узагальнень він присутній попри все. І цей факт дуже промовисто відтінює зауважену вище версію конструювання концепцій, коли під загальною оболонкою уживаються положення, які важко поєднати в одне ціле. Водночас такий гібридний підхід дозволяв кращим властиво дослідницьким зразкам перебувати на гребені конкурентоспроможності незалежно від того, що загальним каркасом є концепція «загальноросійської культури».

Концептуально Переяславська рада 1654 р. подається як акт

громадянського консенсусу населення України (дехто навіть використовує поняття «національний «вибір» [79, 296]), а противниками поєднання з Московською державою оголошувалася лише незначна частина старшини та вищого православного духовництва. При цьому за дужки легко виносяться дві ключові позиції: по-перше, рішення подібного типу в ранньомодерні часи були виключно прерогативою еліти, а по-друге, населення більшої частини України з елітою включно не мали до Переяслава 1654 року жодного стосунку, оскільки ті терени не перебували у складі відновленої у середині XVII ст. Української держави.

Представлення курсу Б. Хмельницького на союзницькі відносини з Московською державою як консолідованої позиції більшості населення України, а також цілеспрямоване притлумленням при цьому специфіки ранньомодерної доби та внутрішньоукраїнських обставин, безумовно, робиться задля суто ідеологічних потреб. Маючи мало спільного з тогочасними реаліями, воно покликане спровокувати перенесення модерних уявлень про роль мас в сучасному світі на сприйняття минулого, коли діяли зовсім інші концепції про функціонування суспільства, влади та репрезентаційні функції. Підштовхування до мимовільного перенесення сьогоденних стереотипів на ранньомодерні часи, має, за задумом, надати Переяславській раді 1654 р. в такій системі координат найвищої легітимності та навіяти сприйняття післяпереяславських реалій у руслі концепції «загальноросійської культури» та базованого на ній російськоцентричного наративу.

На такому тлі тривале перебування українського світу поза політичним дахом московських великих князів та царів проголошується джерелом шкідливої зміни орбіти історичного розвитку. Натомість зверхність Московії є запорукою справжньої історичної долі, можливої лише в нерозривній єдності з московським світом. Заради останньої слід покласти на віттар власну самобутність, повноту структури та ідентичність і в кінцевому рахунку зійти з історичної арени, розчинившись в московському етнічному морі. Такий сценарій не викликав заперечень у більшості українського «народу», за

винятком вузького прошарку «зрадників», які пропонували навзамін «рабування» західними чи південними сусідами, оскільки український світ аргіогі не здатен на самостійне існування.

Власне, протиставлення козацької старшини та «народу» – головний інструмент для пояснення природи антимосковських війн і виступів, якими пересипана друга половина XVII ст., а також кульмінаційні події доби Івана Мазепи. Противники курсу на розчинення українського світу в московському шукаються лише у «верхах», частина з яких орієнтувалася на Річ Посполиту. Низи іманентно налаштовані на московську хвилю. З'явився й погляд, згідно з яким невдача антимосковських рухів трактується як *«перемога над західноорієнтованою частиною козацької старшини»*[130, 81].

Від Переяслава 1654 р. українсько-московські договірні стосунки і царська зверхність над Гетьманщиною трактуються у категоріях розвитку «єдиної держави» для росіян та українців та втілення процесу відновлення порушеної єдності східного слов'янства. Окремий український історичний наратив, поява якого свого часу стала історичним відхиленням, безповоротно розчиняється в російському, перетворюючись на російську історію на українському матеріалі. Особливі українські інтереси, якщо вони й виникали, суперечили утвердженню «єдиної держави» й не мають права на існування. У наслідку, відбулося тісне переплетення історичних долей українців та росіян, з'явилися спільні перемоги та спільні поразки, аж до того, що *«росіяни та українці на віки стали двома частинами одного цілого»* [130, 81].

Подібним обручем скріплені всі концептуальні конструкції родом з традиціоналістського табору. Ті чи інші варіації починаються лише на рівні наповнення форми живою тканиною. Саме на цьому етапі даються взнаки проблеми реагування на поточну історіографічну ситуацію та на розробки конкурентних історіографічних потуг. Відтак у середовищі традиціоналістів свіжі спостереження та концептуальні знахідки, перемережовані з нафталінними тезами. Частина нових положень виразно підважує стрункість загальної концепції, що, однак, не стимулює переглядати її. Провідною тенденцією стали

спроби використати новітні напрацювання для освіжування традиційного великодержавницького погляду на українську історію. Іншими словами концептуалізаторські зусилля спрямовуються переважно на те, щоб без шкоди для загальної візії модифікувати її положення, які в нових умовах сприймаються в їхньому первісному чи останньому варіанті безнадійно застарілими.

В останні роки одним із способів зміцнити фундамент великодержавницької моделі ранньомодерної української історії стала спроба використати цілком природні й здавалося шкідливі якраз для цієї моделі заклики до розширення джерельної бази, *«переваги джерела над концепцією»* та до формування концепцій «знизу» на підставі результатів емпіричних досліджень. З'явилася опція, яка пропонує подивитися на поглинальний курс Московії стосовно Гетьманщини не з позиції його принципової неприйнятності для останньої як такого, а крізь призму винятково ефективності втілення. А відтак реальна повільність реалізації задумів московських еліт подається як фактор, який нівелює шкідливість царського інтеграційного котка, що й нібито дає підстави заперечити негаційний підхід до прочитання ролі імперії, який до всього спекулятивно доводиться до неіснуючої в сучасній історіографічній традиції екстремі (*«Імперія та її безголові агенти стають джерелом усіх бід «української державності», причиною зради гетьмана І. С. Мазепи в 1708 році, знищення української автономії»*) [282, 84].

Покликані зміцнити відповідно до вимог часу фундамент російського великодержавницького бачення української історії, зазначені вище підходи рефреном проходячи крізь тексти представників традиціоналістського табору, служать своєрідною матрицею для генералізацій.

4.2. Понятійний апарат

Під наскрізну лінію російськоцентричної візії ранньомодерної української історії як неунікненого повернення українського світу до втраченого єднання з московським масивом було підтягнуто й термінологію. Ключовою категорією,

призначеною утвердити відповідну інтерпретацію, безперечно, є поняття «возз'єднання», успадковане з історіографічного канону радянських часів. У традиціоналістському таборі воно не має альтернативи. Поняття «приєднання» вживається в суто технічному стилі, не підважуючи позицій «возз'єднання» як осового ідентифікатора українсько-російського зближення середини XVII ст. та виразника ідей, закладених до концепції загальноросійської культури» [76, 65; 205, 52; 329, 118; 366, 29]. Переяславська рада 1654 р. послідовно подається цією частиною сучасної російської історіографії в категоріях «возз'єднання» з використанням відповідної термінології стосовно Гетьманщини та Московії. Не дивно, що в межах традиціоналістської моделі знайшлося місце і для давньої російської концепції українсько-московського поєднання в Переяславі 1654 р. на «вічні часи», яку обстоює, наприклад, А. Шкваров [484, 128].

Л. Заборовський та Б. Флоря намагалися переобґрунтувати потребу збереження в ужитку поняття «возз'єднання», а К. Кочегаров висловився на підтримку цих новітніх спроб [248, 12]. Перший дослідник наголошував на тому, що *«не сам термін, але відповідний йому ідейний зміст або елементи останнього нерідко трапляються у висловлюваннях мешканців гетьманату»* [195, 45; 342, 17]. Щоправда, жодних конкретних прикладів для наочної ілюстрації цього ключового положення наведено не було [195, 45]. Б. Флоря ж розлого застосував свою інтерпретацію уявлень українського та московського суспільств середини XVII ст. про спільний східнослов'янський простір та про символіку Переяславської ради 1654 р.

Дослідник відкидає саме поняття «возз'єднання України з Росією», удаючись навіть до радикальних формулювань: *«Якщо «возз'єднання» розуміти як уявлення про з'єднання в одній державі двох споріднених народів, «як вільного з вільним, рівного з рівним», це звичайно ніяким історичним фактам не відповідає й говорити про це не доводиться»* [457, 36]. Такий підхід, по суті, став даниною нагальної необхідності визнати невідповідність радянського представлення Переяслава 1654 р. сучасним історіографічним уявленням про перебіг українсько-російських відносин до середини XVII ст., а

також ідеям, закладеним українською стороною у власну концепцію царської зверхності над Гетьманщиною / Малою Руссю / Україною [138, 139–284; 344, 348–422; 475, 764–774]. Натомість на підставі власних удосконалень концепції загальноросійської культури дослідник запропонував ще жорсткішу версію, в рамках якої взагалі немає місця суб'єктності українського світу, присутньої у радянській платформі. Пропонується повернутися до ідеї «возз'єднання Русі», висловленої ще П. Кулішем [270], яка тепер продається в обрамленні наведених вище конструкцій Б. Флорі з приводу самоусвідомлення московитів та русинів Речі Посполитої. Тому *«термін «возз'єднання» не тільки має право на існування, але й повинен обов'язково використовуватися»*, бо йшлося про *«возз'єднання в одне ціле тих земель, які раніше входили до складу однієї Давньоруської держави, а потім виявилися розділеними політичними кордонами, тобто мова йшла про ліквідацію цих кордонів й тим самим про як би повернення до вихідного положення»* [457, 37]. В історичній літературі також проскочило, але не утвердилося поняття «об'єднання України з Росією» [197, 213], очевидно теж покликане усунути помічені Б. Флорею вади поняття «возз'єднання України з Росією».

Утім, попри такі заклики, магістральним напрямком залишається використання саме поняття «возз'єднання України з Росією», яким широко послуговуються в Росії прибічники «вікопомного» потрактування Переяславської ради 1654 р. [75, 7; 243, 7, 361, 63–65] Та й сам Б. Флорія у своїх пізніших працях повернувся до використання цього поняття [455, 87].

Окрім того, до «возз'єднавчої» концепції як компонент було включено інституційне «возз'єднання» українського та московського православ'я. Принцип використання поняття стосовно церковної сфери той самий: під возз'єднанням розуміється підпорядкування українського чинника московському: *«возз'єднання України з Росією не мислилося без возз'єднання Київської митрополії з Московським патріархатом»* [74, 86]. Хоча насправді для відновлення цілісності православного церковного поля у Східній Європі слід було, навпаки, Московському патріархатові повернутися в лоно

материнського Київського.

Поруч із поняттями «возз'єднання України з Росією» віддзеркалювати розчинення українського історичного нарративу в російському призначений упроваджуваний термін «єдина держава» для позначення царської зверхності над Гетьманщиною [75, 22; 243, 3, 25; 327, 373]. Задля цього ж збереглося, хоча й на маргінесі, усталене в радянські часи обмеження верхньої межі української Національно-визвольної війни 1654 роком, тобто відповідною Переяславською радою [93, 60; 351, 64]. Правда під впливом новітньої історіографічної ситуації, яка просто декласує верхню хронологічну межу, частина російських дослідників традиціоналістського напрямку або уникають питання, або слідом за українськими істориками обтічно ведуть мову про середину XVII ст. [198, 175].

Цементувати уявлення про те, що Гетьманщина не може бути поставлена в один ряд з повноцінними ранньомодерними державами покликаний промовистий правопис з малої літери понять «гетьманщина», «гетьманство», «українське гетьманство», «гетьманат», «козацька держава» [195, 43–46, 48; 198, 177, 181; 366, 29; 456, 36; 463, 128], хоча вживається й традиційний правопис «Гетьманщина», «Українське гетьманство», «Українська держава» [93, 60–65; 95, 609–610; 151, 9; 327, 133; 243, 26; 265 3, 361, 63]. У першому випадку Українська держава фактично зводиться на рівень особливої гетьманської влади, тобто на значно нижчий за «державний» ступінь самоорганізації суспільства. Ніхто ж бо не пише з малої літери «французьке королівство» чи «російська імперія» для позначення відповідно Французької та Російської держави. Відповідно курс Москви на розмивання суверенітету Гетьманщини виглядає інакше, ніж це було б у випадку, коли б остання подавалася як повноцінна держава. Не випадково в одній із традиціоналістських концепцій «Гетьманська Україна / Гетьманщина» не покриває всієї української території, яка перебувала у складі Московської держави [283, 410; 284, 211–212]. Навіть у XVIII ст., як пише Я. Лазарев, *«поняття «Гетьманська Україна / Гетьманщина» стосовно періоду 10-20-х рр. XVIII ст. не слід розуміти як синонім «Малої Росії», а в гетьмані Війська*

Запорозького бачити главу даного регіону» [283, 410].

Хоча в середовищі традиціоналістів широко використовуються поняття «Україна», «український» та похідні від них, водночас для додаткового підкреслення належності України до московського світу нерідко спекулятивно вживаються поняття «Мала Русь», «Малоросія» для позначення українських земель, що потрапили під царську зверхність та «малороссіянін» чи «русській» для ідентифікації населення [283, 410; 281, 3; 284, 211–212; 341, 129]. Декларується вимога досягти чистоти понятійного апарату шляхом якомога ширшого вживання «історичних понять». Відтак заперечується правомірність використання стосовно доби Гетьманщини поняття «українець» та й по великому рахунку «український» [151, 56. 58]. Насправді ж вживання понять «Малоросія», «малоросійський» замість «Україна», «український» веде до вкорінення в науковій літературі та свідомості сучасного семантичного наповнення понять «малоросійського циклу». Подаючи «Малоросію» як частину «Великої Росії», воно не має нічого спільного зі співвідношенням цих понять у головах української еліти середини XVII–XVIII ст., коли Мала Русь / Малоросія були тотожні українській етнічній території, що підкреслювало спадкоємність між Київською. Руссю та Гетьманщиною / Малою Руссю / Малоросією [142, 107–108, 385–387]. Крім того, у візії традиціоналістів територіальний вимір «Малої Росії» / «Малоросії» штучно змінюється упродовж другої половини XVII ст. відповідно до того, яка частина України перебувала під царської зверхністю, а в концептуалізації Я. Лазарева, як вже наголошувалося вище, «Гетьманщина» не тотожна «Малій Росії» на підросійському Лівобережжі. Уявлення української еліти про просторове наповнення поняття «Мала Росія» та його співвідношення з поняттями «Україна» та «Гетьманщина» до уваги не береться.

Водночас про вимогу дотримуватися чистоти понять у традиціоналістському таборі забувають, коли мова заходить про ранньомодерну самоназву українців – русини – та про Русь як тогочасну самоназву нарівні з якою від середини XVII ст. починає використовуватися

поняття «Україна». З вигодою для концепції «загальноросійської культури» русинів та Русь подають не як належало б це робити під кутом настанов про чистоту «понять», а керуючись виключно фонетичними особливостями сучасної російської мови. Відтак русини стають «русскими», а не «русинами», прикметник же від Русі не «русинський», а «русский» [93, 61; 198, 177; 456, 46]. Правда, зустрічаються й випадки коректного подання русинів не як тотожних «русским», а як «рутенів» [151, 25; 174, 52].

Ще одним способом підкреслити іманентну злитість українського та російського світів та досягнення цієї якості на практиці за наслідками Переяславської ради 1654 р. є спроба впровадити поняття «український сепаратизм» стосовно середини XVII–XVIII ст. [112, 40; 265, 3; 329, 133]. Хоча воно, схоже, поки-що особливо не прижилося, але поява його в обігу вельми симптоматична й суголова концепції «загальноросійської культури». Під сепаратизмом розуміється виключно прагнення еліти Гетьманщини дистанціюватися від Московії аж до скинення зверхності царя, тоді як аналогічні наміри стосовно Речі Посполитої не подаються під таким кутом, що свідчить про суто ідеологічний підхід до впровадження поняття в історіографічний обіг.

Зрештою, ще одним важливим термінологічним маркером стало збереження поняття «зрада» щодо антимосковських дій українських гетьманів та старшини [101, 17; 368, 75–76, 78–79, 87]. У такому вигляді воно виконує функцію відтінення довічності утвореної в 1654 р. «єдиної держави» та неприродності політичних концепцій, у центрі яких перебувала ідея відновлення чи збереження самодостатньої Гетьманщини.

Водночас добра частина базової термінології демонструє здатність традиціоналістського середовища адекватно сприймати новітні історіографічні тенденції у тих випадках, коли вони не загрожують основам російськоцентричного представлення української історії. Зокрема, після того, як в українській історіографії на початку 1990-х рр. на зміну поняттю «визвольна війна» прийшли поняття «Національно-визвольна війна» та

«українська революція», «козацька революція», «українська національна революція», середовище традиціоналістів відреагувало позитивно, що вилилося у використання поняття «національно-визвольна війна» та споріднених з ним «народно-визвольна війна» й «народно-визвольний рух» [79, 294; 151, 15; 195, 40; 198; 456, 34]. І. Андрєєв прямо визнає рацію українських істориків («*національно-визвольний рух чи навіть українська національна революція (так не без серйозних підстав трактує багато українських дослідників ці події)*») [79, 297]. Утім поняття «визвольна війна» й залишилося в ужитку [90, 91; 93, 60; 197, 191; 361, 64; 357, 334], і навіть фігурує термін «визвольна війна українського та білоруського народів» [519, 269]. Нерідко використовуються поруч «визвольна війна» та «національно-визвольна війна» [13, 9; 195, 40; 361, 61, 64]. Як і в сучасній польській та англomовній історіографіях (зокрема й українській діаспорній) прижилося поняття «повстання Б. Хмельницького» [198, 177; 342, 14–15]. Попри загальну тенденцію ставити Гетьманщину нижче за тогочасні держави, все таки використовуються поняття «українська держава» [195, 64, 361, 63]. Усе це виводить традиціоналістську течію за вузькі рамки радянського дискурсу, надаючи певної конкурентоспроможності в нових наукових обставинах, на які вона змушена реагувати.

4.3. Концепції

На відміну від польської історіографії у надрах традиціоналістської течії досі не підготовлено цілісного тексту з української історії. Також важко говорити про створення цілісного образу ранньомодерної української державності, який би охоплював усі ключові аспекти. Дослідники з традиціоналістського табору концентрувалися лише на тих проблемах, які мали фундаментальне значення власне для подальшого існування російської великодержавницької візії та її конкурентоспроможності в науковому просторі. У першу чергу, це українська Національно-визвольна війна, Переяславська рада 1654 року та Березневі статті, українсько-московські стосунки доби громадянської війни в Україні, українське питання в міжнародних відносинах

другої половини XVII ст., доба І. Мазепи. На тлі різкої активізації українських та польських істориків науковий штиль саме в цих ділянках, без сумніву, суттєво ослаблював би позицію російського великодержавницького бачення української історії. Важко абстрагуватися від думки, що брак уваги до решти аспектів перегукується з цілковитою відсутністю загрозливих інтелектуальних викликів зі сторони польської та західної історіографій, а також досліджень в українській науці, де на пальцях однієї руки можна перелічити ефективно досліджувані проблеми. У підсумку післямазепинська ранньомодерна Україна не стала в традиціоналістському таборі російської історіографії об'єктом спеціальних досліджень й удостоїлася лише коротких зауважень переважно в межах загальноросійської тематики. Утім, з іншого боку, це може свідчити про те, що українське минуле вже сприймається як органічна складова російського наративу.

У той же час традиціоналісти, на відміну від модернізаторського крила російської історіографії, залишилися на узбіччі сучасної інтенсифікації досліджень еволюції внутрішнього світу еліти Гетьманщини та українського історичного міфу. Частково це може бути пояснене «небезпечністю» цих тем для російської великодержавницької парадигми, оскільки досліджуючи їх, нелегко втриматися в її межах, а беручи ширше, у крилі концепції «загальноросійської культури». Водночас у цих нішах ще не створено інтелектуальних загроз такого рівня, які б змушували негайно реагувати, як це, наприклад, стало з проблематикою Переяславської ради 1654 р. чи доби І. Мазепи.

Насичення розглянутого вище великодержавницького скелету конструктивними елементами представники традиціоналістської течії в сучасній російській історіографії здійснювали знову ж таки за допомогою перевірених раніше російськоцентричних аргументів, так чи інакше підсвіжених відповідно до нової історіографічної ситуації. Але якщо загальна схема не викликала у згаданому середовищі посутніх заперечень, то вже на цьому нижчому рівні необхідність реагувати на нові наукові обставини

призвела до появи узагальнень, які розбалансовували та розмивали концепції невідворотності «возз'єднання», «єдиної держави», злиття українського та російського наративів.

Л. Заборовський, наприклад, визнав *«багато в чому обґрунтованою критику колишнього офіційно прийнятого погляду про прагнення до возз'єднання зі «старшим братом» як головної пружини планів та дій козацтва та його керівництва від самого початку повстання, про гармонію інтересів їх та царського уряду»* [195, 40]. В іншій своїй праці дослідник писав, що *«поки зберігалися надії на загальне мирне врегулювання з наданням козацтву та Україні загально певних прав в укладі Речі Посполитої, велися відповідні переговори, на порядку денному яких постійно перебували релігійні проблеми»* [13, 13]. Згодом у спільній статті Л. Заборовського та Б. Флорі, прозвучала теза, що *«керівники повстання на перших порах готові були його припинити, задовольнившись порівняно скромними поступками зі сторони уряду, перед якими на першому місці стояло відновлення самоуправління Запорозького війська»* [198, 175].

Сутнісно однотипної точки зору дотримуються Н. Рогожин та Г. Санін, наголошуючи, що ідея «возз'єднання» хоча напередодні Національно-визвольної війни *«вже пустила глибоке коріння у свідомості «народу»*, але не була притаманна Б. Хмельницькому. Гетьман почав її розробляти лише восени 1648 р. [356, 335–336]

Отже, козаки, згідно з сучасною концептуалізацією в традиціоналістському таборі російської історіографії, повстаючи проти Варшави, не керувалися мотивами приєднати українські землі до Московської держави. Їхні плани обмежувалися тоді намірами врегулювати спірні питання в межах реформованої Речі Посполитої. У такому потрактуванні позиція російських дослідників перегукується з позицією сучасних українських та польських істориків, за винятком тих із них, хто наголошує на появі в Б. Хмельницького вже на старті війни планів унезалежнення українських земель [142, 74–75; 314, 28–30]. Іншими словами реалізація нібито історичної

закономірності «возз'єднання України з Росією», яка, за ідеєю, мала б іманентно й безальтернативно знаходити свій вияв у ціннісних орієнтаціях та політичних концепціях козацької старшини Гетьманщини, переноситься представниками традиціоналістського табору у площину ймовірності та інваріантності. Тоді як у російській радянській історіографії політична програма Б. Хмельницького та його оточення подавалася винятково й органічно налаштованою на московську хвилю. І лише складні військово-політичні обставини змушували гетьмана до пори не вдаватися до запуску «возз'єднавчого» процесу.

На млин розбалансування безальтернативності приєднавчо / возз'єднавчої концепції лило воду і визнання того, що вже з російського боку, Переяславська рада 1654 р. не була головною метою зовнішньої політики Московії, а виявилася результатом міжнародних та військово-політичних обставин. Як зазначав Л. Заборовський, *«аж до серпня 1653 р. (невдача посольства с Б. А. Рєпніним-Оболенським в Рєчі Посполитій) при коливанні загальної лінії московський двір прагнув виступити скоріше як посередник у досягненні миру в Україні, звичайно не забуваючи про власні вигоди»* [199, 42]. У той же час зберігається і традиційне, спрощене, потрактування проблеми. Г. Санін, наприклад, вважав, що в середині XVII ст. *«для Росії на перший план висувалося питання про возз'єднання західноруських земель, а згодом й українських та білоруських земель із Росією»* [361, 62]. При цьому саме реалізацію ідеї «возз'єднання» дослідник виводить із зовнішньополітичних завдань Московії на річпосполитському та кримському напрямках. Без такого «возз'єднання» успіхи в обох випадках були б неможливими [361, 63].

Додаткового штриху додає уведення на початку XXI ст. до концептуалізаційного поля фактору панправославної мотивації Москви при виробленні рішень в українській справі, що відбулося під впливом активної розробки цієї проблематики в модернізаторському таборі російської історіографії (С. Лобачов, С. Фаїзов). О. Малов початок війни з Річчю Посполитою в 1654 р., а отже й принциповий вибір на користь Гетьманщини,

пояснює в категоріях не стільки православної солідарності з українцями, як реалізації Олексієм Михайловичем ідеї утворення панправославного царства з центром у Москві [520, 303]. Відсовуючи в розрахунках московських еліт українське питання все таки на другий план, дослідник тим самим порушує стрункість концепції про «возз'єднання» як власне органічну надією московського світу. Показово, що інструмент, який міг би згладити розбалансовувальний вплив подібного фактору, О. Малов не використовує (акцент С. Лобачова на тому, що Б. Хмельницький доклав значних зусиль для навіювання Москві панславістської ідеї, щоб спонукати перейти Рубікон в українському питанні [288, 132, 139, 140–141]).

Характерно, що в моделі, представленій середовищем традиціоналістів, питання, пов'язані з передумовами, мотивами та гаслами української Національно-визвольної війни, відсунуті на маргінес, тоді як у польській історіографії, а ще більше в українській вони посідають чільне місце. Ситуація виглядає цілком зрозумілою, адже сучасний стан реальних конкретно-проблемних досліджень не дає підстав побачити в цих передумовах таких компонентів, як: прагнення козацтва перейти під зверхність царя самим чи «разом з містами» або мислення козаків у категоріях етнічної спорідненості русинів Речі Посполитої з московським світом. Навпаки, проведені останнім часом спеціальні дослідження засвідчили, що настрої козаків були далекими від промосковських, а після Смоленської війни й сама Москва платила їм тією ж монетою [550,173–188].

А відтак російські історики воліли уникати розлогої концептуалізації й обмежувалися тривіальним переліком через кому соціально-економічних причин та наголошенням на національно-релігійних утисках. За спільний знаменник можна взяти тезу Л. Заборовського про те, що основна частина православних українців об'єдналася *«навколо вимог національного та релігійного визволення, економічної та соціальної нормалізації, шлях до чого тепер бачився в іллегальних сферах»* [13, 11]. Він таки використовує поняття «колоніальний гніт» стосовно становища українських земель у складі Речі

Посполитої, не розшифровуючи, у чому саме полягала ця «колоніальність» [13, 11]. Сучасний дискурс колоніалізму «білих проти білих» [358; 429–430] не прижився в російській історіографії, як, утім, і в польській та українській. До того ж братися за те, щоб у рамках цього дискурсу докладно описати становище українських земель у складі Речі Посполитої, неминуче означало навіяти на якомусь етапі паралелі з політикою Московії щодо Гетьманщини у XVIII ст., а особливо щодо підросійської України в модерні часи. Тож теза Л. Заборовського в тому вигляді, в якому вона подана, є не спробою осмислити проблему чи поставити її в новій дослідницькій площині, а радше відлунням дискурсу радянських часів, коли поняття «колоніальний гніт» заяложено прикладали до попередньої зверхності будь-кого, окрім Московії, над територіями, які входили до складу СРСР.

Водночас і в площині з'ясування передумов української Національно-визвольної війни з'являються положення, які підважують каркас загальної концепції. Б. Флоря, наголошуючи на переплетенні в Україні соціального та релігійного конфлікту як головній передумові Національно-визвольної війни [456, 34] та аналізуючи суспільну свідомість українських козаків напередодні війни, дійшов промовистого висновку, що *«надії на краще вони (козаки. – В. М.) пов'язували в ті роки не з розривом з Річчю Посполитою і відокремленням від неї (хоч ідея ця виникла за критичних обставин), а зі сприятливими для козаків змінами характеру влади у цій державі»* [449, 101]. Розв'язання напруги козаки очікували від переходу *«усієї повноти влади в державі до «доброго монарха» Владислава IV, що спирався на підтримку друзів козаків – біржанських Радзивілів, найвпливовіших феодалів Великого князівства Литовського»* [449, 101].

Ще пізніше Б. Флоря уточнив свої спостереження: *«Учасників повстання надихала ідея, яка склалася в середовищі козаків у попереднє десятиліття щодо перевороту в традиційному суспільному устрої Речі Посполитої для того, щоб у новій перетвореній державі головна роль належала «руському народу» та його найбільш політично активній частині – козацтву. Лише коли*

хід подій показав нереальність цієї ідеї, набуло актуальності питання про створення для «руського народу» в Речі Посполитій своєї особливої держави» [456, 51].

Така постановка питання була якісно новою для російської історіографії. Фактично Б. Флоря на початку ХХІ ст. визнав наявність у світоглядних імперативах козацької старшини першої половини ХVІІ ст. ідеї одержавлення руського світу Речі Посполитої, хоча й не говорить про це прямо, як останнє зробила незадовго до того чільний представник модернізаторського табору російської історіографії Т. Таїрова-Яковлева. До всього подібне узагальнення, в генезі якого вчувається вплив Т. Таїрової-Яковлевої, не стало ядром підходів Б.Флорі чи інших представників традиціоналістського табору до пояснення взаємин у трикутнику Варшава – Україна – Московія. Цілком прогнозовано у підмурівок було покладено національно-релігійний фактор, оскільки саме він добре підходив для того, щоб вирівняти небезпечний для російськоцентричної концепції перекис від щойно згаданих напрацювань Б. Флорі, а також дати відповідь на виклики зі сторони доробку українських та польських істориків, який невблаганно тиснув і потребував реакції. Зрештою, національно-релігійний фактор дозволяв підвести певну історичну канву під абстрактну формулу про неминучість українсько-російського поєднання в один державний організм.

Тож від релігійних переслідувань православних та релігійного протистояння кінця ХVІ – початку ХVІІ ст. через релігійний прапор у війні проводять пряму лінію до Переяславської ради 1654 р та «возз'єднання України з Росією». Залишаються також у силі традиційні російські підходи, згідно з якими міжконфесійні відносини в Україні подаються в одновимірному конфронтаційному світлі: православні проти католиків, православні – проти уніатів [198, 176]. Сучасні українські й польські дослідження, які показали, що ситуація була набагато складнішою, особливо на низовому рівні та в повсякденні релігійних практик [175, 421–482; 487, 13–79], не вплинули на концептуальні конструкції російських істориків з традиціоналістського табору.

Спроби С. Плохія [344, 247] простежити відмінності у ставленні повстанців до католиків та до уніатів наштовхнулися на жорсткі заперечення, які ґрунтувалися однак на дуже сумнівному джерелі. Л. Заборовський та Б. Флоря стверджували, що католики й уніати стали об'єктами однакового підходу козаків і зазнали співмірних жертв у середині XVII ст., але посилалися лише на меморандум холмського уніатського єпископа Якова Суші, написаний через п'ятнадцять років після подій, де йшлося про те, що козаки розорили уніатські монастирі та знищили 40 уніатських священників і 100 монахів [198, 176].

Ключова мета Національно-визвольної війни вбачається в появі ідеї відокремлення українських земель від Речі Посполитої. *«У свідомості і керівників, і учасників повстання події, що відбулися, сприймалися як акт визволення «русского народу» Речі Посполитої від гніту ляхів»* [198, 177; 450, 28]. У практичній площині вперше намір відділитися від Речі Посполитої з'явився у повстанців невдовзі після смерті короля Владислава IV, з іменем якого козаки пов'язували можливість реформування Речі Посполитої на засадах захисту «прав і свобод народу руського». Однак у зв'язку з тим, що в козацькому середовищі *«усвідомлення зв'язку з Річчю Посполитою продовжувало залишатися сильним»*, все у 1648 р. звелось до пошуку прийнятної кандидатури на трон у Варшаві, що мало забезпечити обрання прихильного до «руського народу» короля. А кінець 1648 – початок 1649 р. став сутнісним вододілом у розвитку політичних концепцій українського гетьмана: той остаточно почав мислити категоріями сепарації одержавленого Війська Запорозького від Варшави [356, 336; 456, 46–50]. Така концептуалізація політичної програми Б. Хмельницького своїми коріннями сягає підходів М. Грушевського [164, 125–129], які пізніше знайшли підтримку серед польських та українських істориків, і нині однозначно домінують в історіографії.

Важливою складовою сучасної російської традиціоналістської моделі

ранньомодерної української державності є уявлення про природу та характер самоорганізації українців на тих теренах, які перебували під булавою Б. Хмельницького. Якщо за радянських часів російські історики лише приглушено писали про українську державність середини XVII ст., фактично уникаючи предметної розмови на цю тему, то тепер факт існування Української держави майже ніхто із серйозних дослідників не піддає сумніву [90, 91; 198, 177; 356, 335–336; 368, 65]. Теза ж про Гетьманщину як *«ефемерну державу, яка не існує»* [118, 491] залишається на маргінесі, набувши вигляду оксюморону. А В. Артамонов, подібно до магістральної лінії в сучасній українській історіографії, ставить Гетьманщину на один щабель із сусідніми державами, правителі яких мусили шукати зверхності сильнішого володаря: *«Звичайно, для молдавських господарів, українських гетьманів, грузинських царів чи остзейського дворянства вільна унія чи конфедеративний союз ... були б ідеальним варіантом, але доводилося враховувати реальне співвідношення сил у регіоні»* [95, 608].

Реальний статус Гетьманщини у складі Речі Посполитої трактується як автономія, коріння легітимного існування якої сягають Зборівської угоди 1649 р. [361, 66] Визнається однак, що вже на початку 1649 р. під час переговорів з королівськими комісарами, очолюваними А. Киселем у Переяславі, Б. Хмельницький та його оточення висунули та обґрунтували *«програму незалежного існування України поза Польсько-Литовською державою»* [197, 200]. Обидва концептуальні положення в такому вигляді цілком перегукуються з ідеями скучних польських та українських дослідників. Проте було зроблено принципове доповнення, яке розвертає у промосковський бік тезу про прагнення Б. Хмельницького досягти незалежності Гетьманщини. Незалежність ця, виявляється, передбачала лише вихід зі складу Речі Посполитої, а не створення власної незалежної держави й розглядалася старшиною винятково як інструмент, що уможлиблював наступний важливий крок. Ним мало стати вікопомне *«возз'єднання України»* з Московською державою. Н. Рогожин та Г. Санін спеціально підкреслювали, що саме *«одночасно з ідеєю незалежності*

восени 1648 р. Хмельницький починає розробляти ідею возз'єднання з Росією»[365, 336]. У свою чергу Б. Флоря наголошував, що на початку 1649 р. у Б. Хмельницького формувалися як плани створення незалежної держави, так і наміри визнати зверхність московського царя [456, 46–50].

Єдиним, хто предметно піддав сумнівам не лише створення Б. Хмельницьким держави під час української Національно-визвольної війни, а й взагалі, державність Гетьманщини як таку став Я. Лазарев. Та ще тезово в аналогічному руслі висловився А. Шкваров: *«уявляти затверджені в 1654 р. права Війська Запорозького, тобто реєстрового козацтва, як права всієї Малоросії, а гетьмана зображати главою уряду означає спотворювати сутність Переяславської ради»* [484, 128].

Підходи А. Лазарева принципово відрізняються від аргументації, яку використовували в російській історіографії досі. Якщо раніше все зводилося до банального пригнічування питання про ранньомодерну українську державність, поєднаного з навіюванням уявлень про прискорену інтеграцію українського світу в московський, то Я. Лазарев навпаки пропонує концепцію, яка намагається довести незавершеність державного будівництва в Україні та робить Московію джерелом одержавлення Війська Запорозького. Як концептуалізував дослідник, *«державність у рамках Українського гетьманату формувалася в результаті неформального пакту з боку царського уряду, який дозволив козацьким інститутам самоуправління на неофіційному рівні поширити свою владу практично на всю територію «Малої Росії», а не в межах офіційних договірних відносин»* [284, 219].

Однак повноцінною державою Гетьманщина так ніколи і не стала. Українське державотворення обмежалося тим, що *«в кінці 20-х рр. XVIII ст. завдяки «санкції» російського уряду Військо Запорізьке на просторах Малої Росії перетворюється у відносно автономне напівдержавне утворення – Гетьманську Україну»* [281, 6]. Парадоксально, але у 20-30-ті рр. XVIII ст., за консенсусними уявленнями в історіографічній спільноті (із російськими дослідниками включно) тривав новий етап централізації та уніфікації Московії

та розмивання автономії Гетьманщини, який розпочався після поразки повстання І. Мазепи. А отже, Я. Лазаревим пропонується цілком інакша інтерпретація історії Гетьманщини XVIII ст. та українсько-російських відносин.

Доказова база, якою оперує дослідник, викликає багато сумнівів. У ній переплітається штучне обмеження вибірки фактів і процесів, подвійні стандарти та слабко поєднані суперечності, що відсовує на задній план і плідні спостереження. Я. Лазарев не заперечує наявність у Гетьманщині владних інституцій як таких, але вважає їх суто козацькими, самоуправлінськими в козацькому середовищі, не загальноукраїнськими. Дослідник готовий назвати їх навіть державними, але відмовляє в загальноукраїнськості. Тобто поняття «Козацька держава» слід сприймати буквально як суто козацьку станову структуру. Розуміючи під «Малою Росією» територію, яка була приєднана в 1654 р. до Московії, Я. Лазарев зазначає: *«...якщо використовувати соціологічну категорію «Український гетьманат» / «Українська козацька держава» для позначення автономного державного утворення під владою гетьмана, то під нею належить розуміти не всю територію «Малої Росії»* [284, 213].

У 2012 р. Я. Лазарев у дисертації, наполягав, що у другій половині XVII ст. *«Мала Росія» мала дуже складну соціально-політичну структуру, яка включала в себе інститути самоуправління Війська Запорізького, православних церкви і шляхти, а також міст, які самоуправлялися по магдебурзькому праву»* [281, 13]. Натомість роком пізніше підставою для того, що не можна говорити про створення Б. Хмельницьким Української держави, залишається вже тільки той факт, що гетьман нібито не контролював міста, які перебували у магдебурзькому праві: *«... в період повстання Б. З. Хмельницького і приблизно до входження даних територій до складу Російської держави існували анклавні, невідконтрольні державній владі. Стосовно цих анклавів Хмельницький не міг виступати сувереном. До цих анклавів ми відносимо міста, які самоуправлялися по магдебурзькому праву»* [284, 211]. Отже, опосередковано дослідник визнав поширення влади Б. Хмельницького на духівництво та шляхту, які перебували

на теренах Гетьманщини. Тобто поза межами компетенції інститутів Гетьманщини нібито залишалися лише міста, та й то не всі, а лише ті, які мали магдебургію.

У свою чергу, непідконтрольність міст гетьманській владі виводиться з того факту, що київські міщани в 1651 р. просили короля Речі Посполитої підтвердити магдебургію Києву, а в 1654 р. київські та переяславські міщани звернулися до московського царя за окремим підтвердженням своїх прав і привілеїв, що спонукало до політичної активності міщан інших міст щодо магдебурзького права, оскільки ці міщани не бажали підкорятися козацькій адміністрації. Більше того, саме такий спротив міст вистелив дорогу до появи там царських воєвод [284, 212]. Українські гетьмани не контролювали міста на магдебурзькому праві аж до 20–30-х рр. Гетьман стосовно міст *«міг мати статус лише своєрідного покровителя»*. Відповідно, в Гетьманщині зберігалися *«анклави, непідконтрольні гетьманській владі»*, «Гетьманська Україна» /«Гетьманщина» не тотожна «Малій Росії» [283, 410]. І лише дозвіл Петербурга в кінці 1720-х рр. провести генеральні слідства про маєтності полків призвів до закріплення всієї території за гетьманською владою, а землі перевів у підпорядкування Скарбу. Це й дало козакам владу над усіма українськими станами: *«Остаточне «завоювання» козацькою елітою Малої Росії формально було закріплене в 20-30-ті рр. XVIII ст. внаслідок складання т. зв. генеральних слідств, тобто перепису усіх землеволодінь у регіоні»* [279, 138].

Постулюючи за допомогою зазначених вище аргументів нібито непідконтрольність міст на магдебурзькому праві гетьманській владі та епохальність у цьому сенсі генерального слідства про маєтності полків, Я. Лазарев не враховує низки важливих питань, які не вписуються в його концепцію, свідчачи про те, що інтереси міщан стосовно збереження самоуправління сплутані ним із проблемою існування чи ні державної влади. По-перше, як бути з територіальним чинником, враховуючи, що в деяких містах магдебургія не охоплювала всієї локації (наприклад, Київ), і виходить, що одна

частина міста перебувала в «Козацькій державі», інша ж ні. Якщо навіть уявити, що Б. Хмельницький та його оточення у відносинах із Москвою уболівали лише за права і привілеї козаків, як до Березневих статей потрапили пункти про права міщан та шляхти? Аргументи про звернення міських громад до короля Речі Посполитої та до царя за підтвердженням магдебургії вирвані з контексту проблеми легітимації Гетьманщини. Оскільки в 1651 р. відновлена Українська держава ще не набула міжнародного визнання, міщани, природно, воліли звертатися до легітимного монарха – короля, тоді як у 1654 р., після того як через Москву було досягнуто легітимації держави, поспішили разом з духівництвом дістати підтвердження в царя як у володаря вищого рівня й водночас зверхника Б. Хмельницького і використати це для зміцнення своєї позиції у змаганнях проти козацьких вручань у міське самоуправління. Якщо прямувати за такою логікою, то й приватні особи, які випрошували в царя чи короля підтвердження своїх привілеїв (а таких осіб не бракувало), автоматично виходили з-під влади гетьмана. Не ясно також, чому підпорядкування духівництва гетьманові врешті визнається, хоча аналогічні кроки міщан інтерпретуються як свідчення невідконтрольності міст державній владі. Конфлікти між козацькою адміністрацією та міським самоуправлінням не мають жодного відношення до питання про державність, оскільки в такому випадку можна заперечити існування будь-якої європейської держави, адже скрізь періодично виникало протистояння між державною владою та містами. Щодо воєвод, то їхня поява була викликана намірами Москви забити палі для постійного втручання у справи Гетьманщини, і цар прагнув поставити воєвод у стратегічно важливі міста без огляду на проблему магдебургії. Уже в першому переліку міст, куди царський указ від 2 травня 1658 р. передбачав уведення воєвод, магдебурзького права не мав Миргород [501, 261]. Зрештою, не зрозуміло, як проведення генерального слідства по маєтності полків, ініційоване козацькою старшиною, вплинуло на обсяг гетьманської влади над містами з магдебурзьким правом. До того ж, якщо взяти до уваги, що, за визнанням самого Я. Лазарева, Петербург не робив ніяких формальних кроків,

які б засвідчували появу нової якості відносінах у Гетьманщині.

На перетині всього цього впливає очевидна штучність спроб обмежити Гетьманщину до козацького самоуправління, а Московією подати як джерело підвищення її статусу до напівдержавного утворення. Фактично Гетьманщину ставлять на один рівень з Військом Донським, Військом Терським та Військом Яїцьким. «Обездержавлення» Гетьманщини, проведення вододілу між «Гетьманщиною» та «Малою Росією» перегукується з новітніми спробами в українській історіографії подати Гетьманщину за «політію» [250, 6]. Така інтерпретація покликана полегшити обґрунтування логічності та доцільності уніфікаційного курсу Московії, адже розмивати довелося нібито не повноцінну державу, а лише козацьке самоуправління.

Показовим елементом традиціоналістської концепції історії Гетьманщини стало потрактування ролі «народних мас» та еліти у визначенні стратегічного майбутнього щойно відновленої Української держави. Лише в традиціоналістському таборі російської історіографії проблема ставиться у такому форматі. Ні в українській, ні в польській історіографії «народ» відповідно до сучасних уявлень про станові прерогативи ранньомодерної доби не розглядається як носій репрезентаційних суспільних функцій. Відправним же пунктом концептуалізації традиційно для російської історіографії від середини ХІХ ст. є вкрай загострене подання суперечностей між старшиною та козацькими низами, селянами, міщанами. Перехід старшини на щабель суспільної еліти, звідки потіснили шляхту, оголошується таким, що викликав незадоволення в низах, ніби в ранньомодерні часи вони могли мати альтернативні уявлення про суспільний устрій. Ігноруючи масове покозачення селян та міщан, появу небувалих можливостей для найбільш удатних, різку й позитивну для селян перемену в повинностях, все зводиться до того, що «тиранія» старшини начебто миттєво досягла небувалого масштабу, і низам доводилося шукати захисту та підтримки зовні, а саме в московського царя. За іронією долі там в 1649 р. Соборне Уложення остаточно закріпачило селян.

Розкручування цієї надто сумнівної історіографічної спіралі, яка накульгує на обидві ноги, не витримуючи перевірки ні на рівні генеральних уявлень про ранньомодерну добу, ні на рівні українського емпіричного матеріалу, робилося винятково з прицілом на проблематику Переяславської ради 1654 р. та майбутні «незручні» для великодержавницької концепції проблеми в українсько-російських відносинах другої половини XVII – початку XVIII ст.

Згідно з традиціоналістською версією, противники промосковської орієнтації та царської зверхності, належачи до певного старшинського прошарку, становили в ньому абсолютну меншість, тоді як простолюд виступає безапеляційним прибічником царської зверхності над Україною та «возз'єднання», а також найвищою санкцією ухвал Переяславської ради 1654 р. Попри ранньомодерні часи, коли репрезентативні функції зосереджувалися в руках еліти, народ подається як добре поінформований про Московську державу, мудрий і впливовий гравець у міжнародних розкладах. Більше того, в одній з інтерпретацій низи вже напередодні Національно-визвольної війни мали усвідомлення необхідності «возз'єднання» і виступали в ролі прямого учителя козаків та духівництва, підтягуючи свідомість обох середовищ до розуміння цієї ідеї: *«Але вже до 1648 р., коли розпочалася Визвольна війна українського народу, – і в Росії і на Україні склалося усвідомлення історичної спільності доль та розуміння необхідності державної єдності з Росією. Ці настрої переважали в українському народі й поступово стали проникати в кола козацької еліти та вищі прошарки українського духівництва»* [356, 334].

Звідси головна концептуальна канва, якої тією чи іншою мірою дотримуються всі в традиціоналістському таборі, – Переяславську раду 1654 р. та ідею «возз'єднання» підтримувала переважна більшість українського соціуму, а противники йшли проти загальної течії. Навіть у «Нарисах історії Росії», які авторський колектив позиціонує як спробу нового бачення, базованого на використанні сучасних дослідницьких підходів, присутній цей традиційний російський шаблон. Згідно з ним широкі верстви населення України зуміли побачити у *«східному царі»* *одновірця, оборонця й захисника»,* а

також точку опори в протистоянні зі старшиною (*«Царську владу з її патерналістським направленням вони (некозацькі стани. – В. М.) розуміли як силу, здатну приборкати надмірні забаганки старшини»*) [327, 373]. Чому ж тоді такі надміру поінформовані селяни не розгледіли в Московії кріпацтва, значно гіршого навіть за ту залежність від шляхти, проти якої селяни масово піднялися в 1648 р., залишається не поясненим.

При цьому, як уже наголошувалося, не бралось до уваги, що ані шляхта з українських земель, непідконтрольних гетьманові, ані тим паче низи не мали жодного відношення до Переяслава 1654 р. Коректних уточнень що прийняття царської зверхності здійснювалося елітою виключно Гетьманщини й що до цього не причетна шляхта, яка залишалася елітою на Волині, Галичині, Поділлі, не знаходимо. Безроздільно панує генералізація на загальноукраїнський масштаб, чого й вимагали інтереси утримування на плаву російськоцентричної концепції. Так, В. Артамонов наголошував: *«Основна маса розділеного українського народу явно орієнтувалася на православного царя, що визначало незрівнянно більший, аніж у Стамбула, Бахчисарая і Варшави, вплив Москви на всіх етнічних українських землях аж до Галичини»* [93, 63]. Утім, чи не найпромовистіше висловився І. Андреев, подавши ухвали Переяславської ради в сучасних категоріях «національного вибору»: *«Щоб не писали пізніше історики, і як би не складалися в майбутньому російсько-українські відносини, рішення Переяславської ради про прийняття московського підданства мало характер національного вибору»* [79, 296]. Головне соло в цьому виборі належало звісно ж *«низам українського суспільства»*, чия позиція поруч із релігійним питанням стала головним фактором, який схилив Б. Хмельницького до пошуку зверхності Москви, та так, що подальші політичні комбінації гетьмана і старшини вже не були визначальними для Гетьманщини, і коріння того, що Україні не вдалося зійти з московської орбіти, слід шукати *«у реальному виборі рядового козацтва, населення міст та сіл»* [79, 297].

Водночас уразливість такої схеми у світлі сучасних наукових уявлень про природу суспільної репрезентації в ранньомодерних суспільствах

підштовхували шукати можливість показати «національний консенсус» із приводу промосковської орієнтації крізь призму, навпаки, згладжування внутрішніх суперечностей в українському соціумі. Це також дозволяло підтягнути ближче до ідеї «возз'єднання» представників традиційної еліти – шляхту. Тож Г. Санін вніс до концепції новий елемент, не менш непереконливо, ніж прибічники гострих протиріч між «народом» і «верхами», стверджуючи, що *«небезпека національному існуванню призвела до пом'якшення класових відмінностей усередині українського суспільства. Ці класові відмінності практично зливалися з національними та релігійними... Це давало внутрішню монолітність Українській державі»* [361, 64].

Така теза різко суперечить поясненням російських же істориків як причин Національно-визвольної війни, так і самого її перебігу з селянською війною проти шляхти включно. Неозброєним оком видно штучність та надуманість цього положення, яке було потрібне лише для того, щоб створити певне словесне підґрунтя для подання рішень Переяславської ради 1654 р. як консolidованого рішення всього українського суспільства зі шляхтою та духівництвом включно. Після ж Переяслава, міжстанові протиріччя виринули знову, бо вже *«небезпека національного рабування була усунута»* [361, 64]. У такий спосіб зроблена спроба вийти на рівень поєднання протилежностей: гострих соціальних протиріч в Україні напередодні Національно-визвольної війни, не баченої ніде станової гармонії від 1648 р. до 1654 р. та спалаху в Гетьманщині по смерті Б. Хмельницького братовбивчої громадянської війни.

Історико-правовий зміст переяславсько-московської системи 1654 р., який так плідно досліджувався російськими істориками права другої половини XIX – початку XX ст., і який був занедбаний за радянських часів, і тепер не став об'єктом спеціальної уваги у традиціоналістському таборі. Зрештою, це відбивало повсюдне затухання історико-правових студій з питань Березневих статей. Окрему спробу маємо лише в середовищі модернізаторської течії російської історіографії [119–120]. Більшість традиціоналістів висловлювалися

про Березневі статті виключно принагідно й тезово. Н. Рогожин та Г. Санін кваліфікують їх як договір, що фіксував конфедеративні стосунки. І. Бакулін пише про інкорпорацію, І. Андрєєв, М. Петрухінцев, С. Смірнов – про автономію [79, 298; 117, 3; 342, 18; 356, 338; 361, 64]. В. Артамонов схильний оперувати поняттям «*федеративний зв'язок*» [90, 91]. З текстів останнього складається навіть думка, що ледь не всі українці в середині XVII ст. мали поняття, що таке «*федеративний зв'язок*» і свідомо бажали саме такої форми українсько-російського поєднання: «... на момент Переяславської ради наспаді Визвольної війни український народ чітко усвідомлював переваги «*федеративного зв'язку*» з одновірним та одноплемінним російським народом» [90, 91].

Спеціальну увагу юридичній стороні Березневих статей надали лише Б. Флоря та Я. Лазарєв. Погляди першого з них зазнавали суттєвих змін. У спільній із Л. Заборовським статті, видрукованій у 1999 р. робиться висновок про статті як про договір протекторату [198, 181]. У той же час Б. Флоря пізніше (2003 р.) погоджувався з М. Грушевським стосовно васалітету Гетьманщини, за Березневими статтями, наголошуючи на тому, що «*автономія, надана Україні по Переяславській угоді була достатньо обмеженою (хоча й ширшою, ніж та, якою Україна користувалася за Зборівським договором)*» [457, 38]. Натомість двома роками пізніше дослідник, докладно зупинившись на питанні, знову переглянув свої погляди, заперечивши можливість тлумачення Березневих статей як договору васалітету, віддавши перевагу концепції інкорпорації [461, 5–39].

Вибивається із загального контексту інтерпретація Переяслава 1654 р. Я. Лазарева, яка ґрунтується на його специфічному потрактуванні ранньомодерного українського державотворення. Згідно з ним, суб'єктами в Переяславі і під час укладення Березневих статей та остаточного формування договірної системи були, з одного боку, Московська держава, а з іншого, «*інститути самоуправління Війська Запорозького, православної церкви та шляхти, а також міст, які самоуправлялися по магдебурзькому праву*» [281,

13]. Під час укладення Березневих статей 1654 р. козацькій старшині йшлося про *«узаконення свого доміантного становища в історичній області, відомій як «Мала Росія»»* [284, 211]. Однак і в Березневих статтях і подальших українсько-російських договорах гетьман *«фігурував як глава Війська Запорозького, а самі угоди з ним регулювали відносини царського уряду тільки з козацьким населенням «Малої Росії»»* [283, 410]. З міщанами та духівництвом Москва уклала свої пакти і *«даний формат автоматично передбачав піднесення російських царів у ранг суверенів над корпораціями «Малої Росії»* [283, 14; 284, 212]. І лише в 1660–1670-х рр. у зв'язку з прагненням Московії забезпечити лояльність козацької верхівки *«склався неформальний «пакт»», який полягав у «фактичному визнанні російською стороною за адміністративно-судовими структурами Війська Запорозького доміантного положення стосовно решти населення «Малої Росії»*[283, 14].

Відтак заперечується і міждержавний характер Березневих статей та решти подібних договорів, і українська суб'єктність у міжнародних відносинах. Заодно підводиться підґрунтя під пояснення правової вмотивованості поглинального курсу московських царів. Зрештою, втручання Московії у внутрішні справи Гетьманщини в 1660-1670-ті рр. фактично подається як джерело посилення Гетьманщини, а не її ослаблення в горнилі трагічної громадянської війни. Останній чинник є точкою дотику концепції Я. Лазарева з іншими традиціоналістськими інтерпретаціями, попри всі розбіжності лише підкріплюючи тлумачення переходу Гетьманщини під зверхність Московії як оптимального шляху для всього українського світу.

Водночас не вдалося вберегти недоторканість однієї з доміантних тез російської історіографії – і монопольну за радянських часів – про безстроковість, «вічність» рішень Переяславської ради 1654 р. Без заглиблення в юридичні тонкощі Березневих статей підданство московському цареві все частіше подається у традиціоналістському таборі як один із варіантів у розрахунках верхівки Гетьманщини.

Як політичний підхід зі сторони Б. Хмельницького розцінюється

Переяславська рада 1654 р. в «Нарисах історії Росії». Надалі гетьман планував «діяти відповідно до ситуації, орієнтуючись на кілька варіантів розвитку – від незалежності до сюзеренітету» [327, 373]. У схожому стилі висловився А. Андреев, наголошуючи на тому, що Б. Хмельницький «був готовий відмовитися від підданства, торгуючись то з Москвою, то з Варшавою» [79, 296]. В. Артамонов обережно зазначає: «Присяга служити царю «прямо і вірно на віки вічні», можливо, й була формою стандартного звертання гетьманів до сусідніх володарів» [95, 608]. Однак тут, очевидно, щоб занадто не зашкодити «возз'єднавчій концепції», дослідник штучно притягує невластивий у таких випадках ретроспективний аргумент, покликаний залатати небезпечну пробоїну: «ні українсько-османські, ні українсько-польські угоди не завершилися з'єднанням України на три століття з Туреччиною чи Польщею» [95, 609]. У подібний сумнівний спосіб виходить із незручної ситуації, породженої несумісними з «возз'єднавчою» візією прагматичними розрахунками Б. Хмельницького, й І. Андреев, підкреслюючи, що «не ці настрої були вирішальними» [79, 296].

Л. Заборовський та А. Шкваров зачепили ще одну чутливу струну російської історіографії – проблему взаємних зобов'язань сторін під час формування переяславсько-московської системи 1654 р. Перший дослідник, посиляючись на перебіг Переяславської ради, заперечує факт того, що московські послы в Переяславі взяли на себе певні зобов'язання, хоча й давали обіцянки, натомість Березневі статті «можна назвати Московським договором, якщо не за формою, то за суттю» [195, 44, 46]. А. Шкваров однак звужує Березневі статті до тривіальних відповідей Олексія Михайловича, які виражали царську волю, і взагалі не вбачає тут договору [484, 128]. Як сприймала козацька старшина Березневі статті і чому саме так, залишається в середовищі традиціоналістів ніяк не прокоментованим.

Концептуалізація реального рівня державності Гетьманщини після формування переяславсько-московської системи 1654 р. суттєво відрізняється

від підходів, притаманних російським радянським історикам, і наближається як до модернізаторської хвилі в російській історіографії, так і до сучасної української та польської історіографічних традицій. Очевидно, з однієї сторони це зумовлене появою в середовищі двох останніх низки якісних досліджень зовнішньої політики Б. Хмельницького після Переяслава 1654 р., а з іншої, тим, що проблема не належала до особливо «слизької» щодо потреби зберегти москвоцентричний образ української історії другої половини XVII-XVIII ст. Незалежно від впливу процесу формування переяславсько-московської системи 1654 р. на ступінь самодостатності Гетьманщини в перші роки його конкретні наслідки легко вмонтувати в концепцію незворотності українсько-російського поєднання.

Якщо в російській історіографії радянської доби цієї проблеми воліли взагалі уникати, обмежуючись загальними фразами про самоврядування у складі Московської держави, натякаючи на збереження певних прав і привілеїв [293, 200–201], то тепер висловлювання стали чіткішими і предметнішими. І. Бакулін констатує, що *«за Богдана Хмельницького ступінь автономії Гетьманщини був максимальним»*. Більше того, всупереч сповідуваній цим автором концепції приєднання України до Московії відзначається, що *«Україна фактично ще не стала частиною території Російської держави»* [116, 23]. Г. Санін пише про те, що згідно з Березневими статтями, *«Україна зберігала практично в незмінному вигляді свій державний устрій»*, та про деякі *«суто формальні обмеження самостійності України»* [361, 63]. У пізнішій праці робить ще однозначніший висновок: *«За Березневими статтями Україна, звичайно ж, визнавала верховну владу царя, але при цьому зберегла майже всі права самостійної держави»* [370, 154]. А разом із М. Рогожиним зазначає: *«Обмеження самостійності України зводилося до двох аспектів. 1) Цар визнавався верховним володарем України. 2) Гетьман мав інформувати Москву про іноземні посольства, які до нього прибували, та про результати переговорів. Утім, у реальному житті зовнішньополітичні дії гетьмана нічим не обмежувалися, він лише повідомляв про свої рішення та під час переговорів*

надсилав копії найважливіших грамот» [365, 338].

В унісон Л. Заборовський визнає, що в останні роки життя Б. Хмельницького *«гетьманат був практично, за деякими винятками, незалежним, зокрема його керівники здійснювали самостійну зовнішню політику»* [195, 48]. Якщо в 1970-ті рр. цей дослідник писав про появу такого феномену як *«українсько-російська дипломатія»*, що сформувалася і діяла вже з кінця 1653 р., і нібито розробляла спільну зовнішньополітичну програму, то тепер мова однозначно йде про *«російську та українську дипломатію»*. Крім того, прямо стверджується про те, що зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького починаючи з 1656 р. увійшов у гостре протиріччя корінними інтересами та завданням Московської держави на зовнішній арені [195, 48; 185, 63, 69, 72]. До такого висновку не могли не підштовхувати наявні дослідження конкретики зовнішньополітичної діяльності гетьмана та міжнародних відносин у Східній Європі в другій половині XVII ст. [159, 443, 474]

Проти загальної течії пішов лише Б. Флоря, висунувши тезу, що згідно з українсько-московською угодою *«автономія України була дуже обмеженою»*. Підстави для такого висновку дослідник виводить не з букви Березневих статей чи реалій післяперейславських відносин доби Б. Хмельницького, а з того факту, що слідом за визнанням царської зверхності українські контрагенти зверталися до Олексія Михайловича за підтвердженням своїх прав (міста та духівництво) чи прав на власність (козацька старшина) [457, 38]. На цьому ж підґрунті постає важливий концептуальний висновок, що *«прохання мешканців про підтвердження царем їхніх прав показували, що в населення не було уявлень про Гетьманство як суверенну державу»* [457, 38], який мав полегшити москвоцентричну інтепретацію усіх подальших настирливих спроб Московії обмежити українську державність. Крім усього, такий підхід Б. Флорі став інтелектуальним провісником появи вже згадуваної концепції Я. Лазарева, у якій бездержавність Гетьманщини прямолінійно виводиться з факту звернень міщанг до короля чи до царя за підтвердженням своїх прав.

Для додаткового обґрунтування тези про те, що козацька еліта погодилася на

таке урізання прав і свобод Гетьманщини, за яким виднілася втрата останньою державного суверенітету, дослідник використав компаравістичну перспективу. Статус Гетьманщини було порівняно з васалітетом Молдови в Османській імперії та Бранденбургу в Речі Посполитій [457, 38]. Проте саме порівняльний контекст робить головний елемент – прохання про підтвердження прав – уразливим. Адже такі прохання та базовані на них міжнародні договори – типова практика еліт тих державних утворень, правителі яких час від часу змінювали свого сюзерена, балансуючи на інтересах вороже налаштованих один проти одного сусідів. І Б. Хмельницький тут був не винятком.

Доволі чітко визнаючи реальний суверенітет Гетьманщини за часів Б. Хмельницького після Переяслава 1654 р., не можна було повністю проігнорувати проблему втілення в цьому генеральних устремлінь козацької верхівки та вірогідність досягнення Гетьманщиною незалежності. Однак якщо констатація появи в українського гетьмана в кінці 1648 – на початку 1649 р.р. концепції унезалежнення від Речі Посполитої та рівня державності Гетьманщини після Переяслава 1654 р. в цілому не шкодила «возз'єднавчій» візії, то концептуалізація самих післяпереяславських уявлень Б. Хмельницького та його оточення про оптимальне місце території «гетьманського регіменту» в колі сусідніх держав підштовхувала до виходу за тісні межі цієї візії. Тому цілком природним виглядає той факт, що питання незалежності Гетьманщини в політичних концепціях українського гетьмана не стало об'єктом розлогої концептуалізації. Наприклад, у «Нарисах історії Росії» наголошується лише, що гетьман після Переяслава 1654 р. розглядав різні сценарії, включно з досягненням повної незалежності [327, 373]. Уникнули прямих тез провідні концептуалісти В. Артамонов, Л. Заборовський, Г. Санін, Б. Флоря, обмежившись опосередкованими натяками на принципову неможливість утвердження незалежної Української держави, виходячи чи то з самої логіки еволюції Московської держави, чи то з міжнародної ситуації та зовнішньополітичних інтересів Московії, про що докладніше буде сказано далі.

Натомість І. Андреев спробував обґрунтувати неприйнятність ідеї

української незалежності власне для широкого загалу українців, взявши на озброєння концепцію вирішальної ролі «народу» в Україні середини XVII ст. У зазначеному вже стилі низи наділяються властивістю свідомо вибирати між Українською державою та інтеграцією до складу Московії. Вибір вони роблять добровільний та однозначний, до того ж унікальний у своєму роді: відмовитися від ідеї власної державності на користь розчинення в політичному тілі сусіда, правитель якого тільки й здатен захистити престол від нібито ненаситної до експлуатації української козацької старшини. Дослідник без жодного додаткового пояснення пропонує узагальнення, що причину провалу проекту незалежної Української держави слід шукати *«не тільки в корисливих позиціях старшини, яку нерідко видавали за всеукраїнську позицію, а в пріоритетах і реальному виборі рядового козацтва, населення міст та сіл»* [79, 297].

З іншого боку, визнання представниками традиціоналістського крила факту збереження державності та високого рівня самодостатності Гетьманщини не перешкодило поєднанню цієї концептуальної тези з традиційною для російської історіографії опцією перетворення за наслідками Переяславської ради 1654 р. та Березневих статей Московії на «єдину державу» для українців та росіян. Ця опція логічно поєднана з концепцією «возз'єднання» й покликана конкретизувати останню з проекцією на всю післяпереяславську українську історію. Якщо в одних дослідників «єдина держава» присутня імпліцитно, інші пишуть про неї прямо [74, 22; 327, 373; 243, 3, 25]. Поява ж такої держави подається як вирішальний крок для вирішення мегазавдання московських царів – зібрати під своїм скіпетром східнослов'янські землі [366, 42].

При цьому А. Алмазов, К. Кочегаров та А. Шкваров діаметрально змінюють природу станових прерогативів української еліти, а також тих ознак суверенітету Гетьманщини, які дають підстави вести мову про неї як про державний організм. Якщо для решти дослідників цар у Березневих статтях підтверджує ті чи інші станові привілеї, наявні у козаків, шляхти, міщан, та прерогативи гетьманської влади [79, 298; 195, 44; 327, 374; 368, 76; 457, 38], то у випадку, що розглядається, ситуація виглядає дзеркально протилежною. Саме

московський цар стає джерелом появи прав і привілеїв старшини та автономії Гетьманщини загалом. Згідно з О. Алмазовим та А. Шкваровим, гетьман нібито не мав права на надання власності і мусив випрошувати його в царя [74, 44; 484, 128], тоді як насправді козацька старшина постійно змагалася проти спроб Московії привласнити це право. К. Кочегаров у тому, що набагато пізніше, у 1683 р., посольство І. Мазепи до царя мало забезпечити письмову відмову московського монарха від практики надання в Україні за спиною гетьмана власності, побачив *«обговорення економічних інтересів та прав малоросійських станів»* [248, 56–57].

На такому фундаменті живучим виявилось й давнє положення російської історіографії про абсолютну прогресивність для України московської зверхності порівняно з перебуванням у складі Речі Посполитої. Зроблений у Переяславі вибір *«був оптимальним із можливих»* [195, 43]. Рефреном крізь тексти проходить думка, сформульована Г. Саніним, що лише завдяки московській зверхності була *«у складі Росії зміцнена українська державність»* [368, 65]. Опція поліпідлеглості Гетьманщини, яка функціонує в українській історіографії [473, 34–52], чи турецького протекторату, який обговорюється в польській [236, 67–80], не розглядається. Усе зводиться до обтічних тез на кшталт *«трагічний фінал»*, якщо Україна потрапить в орбіту Османської імперії та про порятунок у московських обіймах, інакше *«реальний надійний союзник Росії буде розгромлений і зрабований або польсько-литовською державою, або Османською імперією»* [370, 155]. Поза увагою перебуває і цивілізаційний чинник, хоча Річ Посполита та Московія належали до зовсім інших цивілізаційних ніш.

Продовжує жити й крайнє положення, що для українського населення тільки *«завдяки возз'єднанню-конфедерації з Росією небезпека національного рабування була усунута»* [361, 61, 64]. Хоча з огляду на подальший розвиток українсько-російських відносин ця теза виглядає, м'яко кажучи, непереконливо. Очевидно, порятунок від *«рабування»* полягав у відкладенні питання про ліквідацію української державності: *«Росія була готова на довгий період*

зберегти за гетьманством доволі широку автономію, з боку ж Речі Посполитої бачимо відмову визнати цю державність» [361, 66]. Тобто Україна мала бути щасливою з того, що Московія була неспроможна відразу взятися за справу, тому довелося розтягнути все на століття, й у складі Московії Гетьманщина могла б зберегти і свою правобережну складову і саму себе на довший період: «... оптимальним варіантом у конкретній ситуації другої половини XVII ст. для України було б збереження козацтвом обох берегів Дніпра єдності дій на основі проросійської орієнтації. Тоді під російським протекторатом українська державність могла б проіснувати, можливо, значно довше, аніж це було насправді» [457, 40].

Варто згадати й важко зрозуміле з точки зору реалій XVII ст. твердження В. Артамонова, що Україні Переяславська рада відкрила ворота «для розширення ареалу українського етносу у східному та південному напрямках до об'єднання (в перспективі) розділених українських земель у межах Росії / СРСР» [95, 608]. Якщо фактологічний бік цієї тези важко коментувати без іронії, то концептуальна її спрямованість цілком вписувалася в образ Переяслава 1654 р. як єдиного порятунку для українського світу у бурхливих водах трансформацій східноєвропейського простору.

Констатуючи всеохопну прогресивність для самоорганізації українців царської зверхності, російським історикам водночас слід було пояснити той надзвичайно принциповий факт, що генеральний курс Москви невдовзі після укладення Березневих статей передбачав таки розчинення Гетьманщини в Московії. Вихід було знайдено в обґрунтуванні історичної неминучості розмивання Москвою української державності. Закономірність нищення суверенітету Гетьманщини Б. Флоря виводив з факту добровільного «возз'єднання». Саме воно «унеможливило існування в історичній перспективі самостійної української державності» [457, 37]. Схожу позицію обстоює І. Андрєєв [79, 298–299]. В. Артамонов, визнаючи, що Москва «обережно відступаючи і наступаючи, прагнула ліквідувати молоду українську державність», вважає, що «зводити українсько-російські відносини XVII-XVIII

ст. тільки до експансії Москви та поглинання Гетьманщини було б *однобічним*» [95, 609]. Дослідник спробував обґрунтувати природність використання Москвою стратегій поглинення через вписування їх в європейське і навіть українське тло. Ставиться знак рівності між курсом Московії та Швеції, імперії Габсбургів, Османської імперії [95, 609], що, за задумом, мало б втішити українців. Коли ж заходить мова про те, що *«подібними за внутрішньою суттю були спроби українських гетьманів приструнити запорізьку вольницю»* [95, 609], то стає очевидним використання концепції злитості українців та росіян (паралелі запорожці – городові козаки – члени однієї козацької спільноти, з одного боку, і українці та росіяни – один народ, з іншого).

Окрім того, для москвоцентричного пояснення природи наступу московської державної машини на суверенність Гетьманщини використовувався і традиційний фактор розвитку в Московії абсолютизму, у систему котрого не вписувалася Гетьманщина з її традиціями. Г. Санін також спробував розширити коло причин за допомогою використання свіжого аргументу – глобальних зовнішньополітичних інтересів Московії. Квінтесенція проблеми полягала в тому, що в середині XVII ст. *«перед Росією стояли три геополітичні проблеми: возз'єднання втрачених західноросійських земель, а потім українських та білоруських земель із Росією, забезпечення безпеки південних кордонів зі сторони Кримського ханату та Османської імперії, повернення виходу до Балтійського моря»* [370, 167].

Саме завдання, які вирішувала Московська держава у відносинах із Туреччиною, Кримським ханатом та Річчю Посполитою, диктували необхідність ліквідації «прав і свобод» Гетьманщини: *«поступове згасання української автономії у складі Росії було пов'язане не стільки з розвитком абсолютизму, хоча й це відіграло немалу роль, скільки з важким вирішуванням зовнішньополітичних проблем»* [361, 61]. Існування Гетьманщини нібито заважало Московії проводити ефективну зовнішню політику на південному напрямку, а отже, дух і буква Березневих статей мали

стати жертвою зовнішньополітичних амбіцій царя: *«просування Росії до чорноморських берегів та ліквідація загрози вторгнення Османської імперії робили непотрібним український «політичний буфер», який прикривав південні рубежі країни»* [361, 61].

Зрештою, з'явилися спроби додатково пояснити московський курс на розчинення Гетьманщини також імпульсами, які виходили з української сторони. Наступ на суверенітет подається як реакція Москви на ініціативи самої козацької старшини, що прагнула за допомогою царя забезпечити Гетьманщину від польської чи турецько-татарської загрози, а також втримати внутрішній лад. З'являється теза, що *«нерідко міру зацікавленості в інтеграції на тому чи іншому напрямкові можна визначити як рівну чи взаємну»* [248, 22]. Для обґрунтування ж наявності такої зацікавленості широко використовуються добре видимі штучні смислові «підтяжки», а то й відверті пересмикування подієвого контексту. Так, поява в Україні царських воєвод подається як суто військовий крок без політичної складової. І викликаний він був тим, що нібито *«Україна не мала сил сама себе обороняти»*. Турбуючись винятково про захист українських земель, О. Трубецький проштовхнув до Переяславської угоди 1659 р. пункт про московських воєвод в основних українських містах [366, 57]. Б. Хмельницький оголошується прибічником уведення царських воєвод, хоча було все з точністю до навпаки. Гетьман протривався цареві щодо цього пункту, погодившись лише на воєводу в Києві. Про це не раз писалося і в осійській історіографії [501, 36, 211]. В інших українських містах воєводи з'явилися вже після смерті гетьмана, скориставшись початком громадянської війни, що викликало велике незадоволення серед козацької старшини [501, 261].

Для цих таки інтерпретаційних потреб підтягнуто й проблематику Гадяча 1658 р., який пропонував цілком інакшу геополітичну альтернативу для Східної Європи порівняно з Переяславом 1654 р. Крах Гадяцької унії подається як *«перемога проросійської орієнтації»*, наголошується на тому, що Москва сприйняла це як *«готовність козацтва відмовитися від частини своїх політичних прав»*[366, 57], і тому, мовляв, цар отримав карт-бланш з

українських рук. Однак у такий сценарій абсолютно не вписуються так звані Жердівські статті 1659 р., укладені старшиною якраз після ради, на якій замість І. Виговського гетьманом було обрано Ю. Хмельницького. Документ був просякнутий ідеєю збереження Гетьманщиною цілковитого внутрішнього та зовнішнього суверенітету та пропонував ревізувати Березневі статті за рахунок обмеження можливостей Московії щодо втручань в українські справи [501, 342–344]. Саме зміст Жердівських статей декласує і тезу про «перемогу проросійської орієнтації», і твердження про органічну готовність козацтва урізати собі права і привілеї. Показово, що задовго до появи тексту, в якому містяться зазначені інтерпретації, в російській історіографії було оприлюднено альтернативну концепцію, зіперту на аналізі Жердівських статей та поведінкових стратегій різних прошарків еліти Гетьманщини кінця 1650 – початку 1660-х рр.[501, 324–355].

Водночас російські дослідники не могли обійти численні факти активного спротиву старшини інтеграційному тиску Московії. Заперечувати цілком очевидні та яскраві прояви спротиву було неможливо. Тому навіть у середовищі традиціоналістів констатується, що ключовою лінією українсько-російських відносин тієї доби було «*прагнення російського уряду якомога скоріше ліквідувати чи нівелювати автономію Гетьманщини, тоді як козацтво йшло на зближення вимушено, під тиском обставин*» [248, 22]. При цьому очевидною новацією стало визнання того факту, що в політико-правових уявленнях старшини, винесених із річпосполитських практик, порушення царем взятих на себе зобов'язань розглядалося як законна підстава відмовитися від підданства московському цареві. В аналогічний спосіб еліта Гетьманщини обґрунтовувала свого часу й розрив з Варшавою [79, 298; 327, 373]. Поява в багажі представників традиціоналістського табору подібної позиції відбулася вже під кінець першого десятиліття ХХ ст. Не буде великим перебільшенням припустити, що це відбулося під впливом доробку, котрий вже не можна було обійти, і котрий належить як модернізаторській хвилі російської історіографії, так і українським історикам, між якими чітко окреслився науковий консенсус із

приводу розгляду українсько-московських стосунків крізь призму притаманної козацькій старшині політичної культури.

Очевидно, йшлося про прагнення деяких представників старшини за допомогою Москви отримати соціальний аванс, супроводжуваний торгівлею суверенітетом Гетьманщини. Але той-таки Я. Сомко чи І. Брюховецький, як засвідчила їхня подальша поведінка, та й пізніші представники цієї хвилі попри всі свої московоцентричні кроки не відмовлялися від ідеї збереження повноти своєї влади, що в тих умовах означало збереження самодостатньої Української держави [507, 229–244].

Відправним пунктом інтерпретації діяльності Б. Хмельницького та наступних українських гетьманів є для традиціоналістів опція відповідності їхніх політичних програм ідеї нерозривної єдності України та Росії. У цьому сенсі підходи представників традиціоналістської течії серед сучасних російських істориків віддзеркалюють типову від XVIII ст. канву російської історіографії. Основними завданнями, якими в рамках цієї канви обов'язково й безальтернативно мала перейматися українська козацька старшина після Переяславської ради 1654 р., проголошуються *«ряд важливих питань про шляхи й ступінь інтеграції в межах єдиної держави»* [248, 3]. Існування в середовищі еліти Гетьманщини інших прагматичних чи далекосяжних зовнішньополітичних сценаріїв, як-от ідей, що лягли в основу Гадяцької унії 1658 р., трактується як аномальне явище, котре суперечило повноцінному історичному розвитку і України, і Московії.

Проте у нових історіографічних умовах дав тріщину традиційний для російської історіографії образ Б. Хмельницького як єдиного українського гетьмана, що був послідовним поборником підданства московському цареві. Концептуальна позиція стала пластичнішою. Хоча й відзначається, що стратегія та практична діяльність гетьмана *«на століття визначили життя України та Росії»* [368, 65], але його політична програма позбавлена іманентної налаштованості на беззастережне й безальтернативне підпорядкування Московії. Московський вектор подається лише як оптимальний у тих

розрахунках, які робив гетьман. Як уже зазначалося вище, за Б. Хмельницьким резервується намір балансувати між Москвою та Варшавою аж до повного незалежнення Гетьманщини.

Відбувся відхід і від спрощеної позиції радянських часів, коли питання про рівень інтеграції, на яку готові були піти Б. Хмельницький зі старшиною, або замовчувалося, або вирішувалося в безапеляційному ключі: гетьман не мав нічого проти розчинення Гетьманщини в політичному, економічному та культурному тілі Московії [293, 198–199]. Сучасний науковий консенсус у традиціоналістському таборі полягає в тому, що у світлі констатації договірності Березневих статей визнається прагнення гетьмана та його оточення «возз'єднатися» з єдиновірною Московією на принципах збереження того чи іншого рівня суверенності Гетьманщини, а також станових прав і привілеїв козаків, шляхти, міщан. За рефрен можна взяти вислів Г. Саніна: *«...для Хмельницького, його соратників та справжніх послідовників можливість збереження української державності бачилася в конфедерації з Росією»* [361, 65]. Інтерпретація московської політики Б. Хмельницького як стратегії, покликаної за допомогою союзу з царем сформуванню сприятливих зовнішніх передумов для зміцнення української державності, перегукується з сучасними концепціями української історіографії і не тільки. Принципова відмінність однак полягає в тому, що остання рішуче порвала з ідеєю фатальності українсько-московського поєднання.

Іншим викликом для традиціоналістського табору була необхідність пояснити активність Б. Хмельницького на турецько-кримському напрямкові, а особливо вже понад століття обговорюваний фактор турецького протекторату. Звичайно, для російської історіографії відправним пунктом залишається теза, що в Гетьманщині *«промосковська орієнтація традиційно мала більше прихильників, аніж пропольська і протурецька»* [90, 91]. Але поновно (після вилучення в радянські часи) уводячи до образу ранньомодерної української історії опцію протекторату султана, один із сучасних російських істориків традиціоналістського напрямку розвернув у протилежний бік попередню

російську концепцію, опрацьовану в XIX ст. П. Буцинським. Останній слідом за М. Костомаровим вважав Б. Хмельницького ініціатором ідеї зверхності Туреччини над Україною [293, 161–162]. Нині ж Г. Санін проголосив застрільником турецьку сторону, що різко розходиться не тільки з канвою сучасної української та польської історіографії, а й із концептуалізаціями решти представників російської історичної науки.

Якщо в Україні та Польщі нині розглядають турецький фактор як невід'ємну складову політичних концепцій гетьмана, орієнтованих на створення міжнародних обставин, що сприяли б збереженню самодостатності Гетьманшину, то в межах позиції Г. Саніна він є прямою перешкодою для реалізації планів Чигирин. Втручаючись в українські справи, Туреччина та Крим ускладнювали поступальний рух Гетьманщини до успішного «возз'єднання» з єдиновірною Московією. Кульмінація агресивних намірів султана та хана припадає на 1653 р.: *«навесні 1653 р. турецький султан та кримський хан відкрито вимагали визнати їхню владу та увійти до складу Османської імперії»* [370, 151].

Натомість Б. Флоря запропонував пом'якшену концепцію, яка базується на підходах, що відштовхуються від історіографічної традиції, розглядати проблему кризь призму турецької політики Б. Хмельницького загалом. Роль гетьмана в налагодженні тісних відносин між Чигирином та Стамбулом аж до переговорів про підданство визнається провідною, а ймовірність формування відносин протекції з площини світоглядних міркувань еліти Гетьманщини переводиться у сферу реальної політики. Дослідник вбачає в діях Б. Хмельницького, однак, лише прагнення інструментально задіяти турецький фактор, без набуття підданства султанові, *«використавши переговори про протекцію для одержання дипломатичної та військової (в обмежених розмірах) підтримки зі сторони османів»*. Натомість султан волів формалізувати відносини з Гетьманщиною у вигляді накинутаго силоміць свого протекторату, а гетьман усіляко пручався й таки *«зумів уникнути встановлення залежності від Османської імперії»* [455, 103].

При цьому категорично заперечується укладення між Гетьманщиною й Туреччиною відносин протекції (*«про жодне встановлення османського протекторату над Україною в 1650–1653 рр. не може бути й мови»*) [455, 102]. А заходи української дипломатії в 1650–1651 рр., позначені явними ознаками апеляції до пошуку зверхності турецького султана, пояснюються як суто тактичний хід, спрямований винятково на те, щоб віднайти нового політичного та військового союзника. І лише затягування Москвою питання щодо прийняття України в підданство змусила Б. Хмельницького з 1652 р. в безвиході розглядати *«османський протекторат як одне з можливих рішень проблеми, як свого роду запасний варіант на випадок, якщо російський уряд і цього разу не захоче відмовитися від своєї політики збереження миру з Річчю Посполитою»* [455, 101].

Прикметно, однак, що небажання Б. Хмельницького піти на тісніший зв'язок з Османською імперією ніяк не пов'язується зі сконструйованим телеологічним каркасом для української історії як приреченої злитися з російською. Для пояснення позиції гетьмана не використовується жодна складова цього каркасу: ні фактори етнічної близькості та спільної віри українців та росіян, ні начебто наявність в українців відчуття належності до ширшого «руського» світу та необхідності відновлення колишньої єдності шляхом зосередження під спільним царським дахом. Політична поведінка Б. Хмельницького стосовно можливості турецького протекторату інтерпретується як рівнодія, з одного боку, того чинника, що гетьман мав шукати для реалізації своїх тактичних розрахунків підтримку серед козацького загалу та у православних колах, вороже налаштованих до союзів із мусульманами, а з іншого, Стамбул не міг піти на матеріальні жертви щодо Гетьманщини, бо це принципово не було притаманне Османській імперії, а навпаки, *«за опіку і захист з боку султана доведеться заплатити високу ціну»* в матеріальному й територіальному вигляді [455, 95].

Перебування на порядку денному еліти Гетьманщини доби Б. Хмельницького ідеї турецького протекторату не залишилося єдиним

чинником, який погано вписувався в концепцію іманентності, неминучості й довічності українсько-російського поєднання в середині XVII ст. Так само різко суперечили останній і гострі розбіжності між Гетьманщиною та Московською державою в 1656–1657 рр. з приводу зовнішньої політики в Європі та Віленського перемир'я 1656 р., які просто було неможливо оминати. Майже відразу після того, як українське населення зіштовхнулося на своїй території з московитами (військом та воєводою у Києві), з'явилися перші конфліктні зони, які увиразнювали наявність ціннісних відмінностей між двома світами і які з часом лише поглиблювалися, провокуючи в Україні несприйняття московитів, а зовсім не дух окрилення від «возз'єднання в одному тілі». Зрештою, визрівала опція повернення в систему Речі Посполитої, що врешті-решт виллється в ідею Гадяцької унії 1658 р. [159, 169–177; 384, 367–484; 474, 10–71; 674, 27–74]. Тож слід було якось пояснити усі ці процеси, які погано вписувалися і в концепцію створення в середині XVII ст. «єдиної держави», і в концепцію нібито усвідомлюваного в Україні «возз'єднання» в одне ціле двох частин колись розділеного «руського» народу. У який спосіб сучасні російські історики-традиціоналісти намагалися вирішити цю проблему?

Передусім варто підкреслити, що новим трендом стала відмова від притаманного російській радянській історіографії поєднання двох підходів: банального замовчування протиріч та навішування ярлика «зрадник» у тих випадках, коли перше було зробити неможливо (московсько-українська війна, яка спалахне в 1658 р., Гадяцька унія 1658 р., а пізніше події під Чудновим та Чуднівська угода 1661 р.). Тепер із площини аномалії, притаманної певній групі «старшин-зрадників», проблема переноситься у сферу визнання факту появи реальних українсько-московських протиріч та антимосковських орієнтацій у середовищі нової української еліти. Хоча опція «зрадники» не зникла, але на такому тлі втратила свою колишню фальцетність, поступившись місцем куди прагматичнішим поясненням. Для збереження ж загальної оболонки безальтернативності та довічності українсько-московського поєднання використовується концепція відповідності / невідповідності політичних

стратегій гетьманів чи еліт інтересам Московії. Після Переяслава 1654 р. всі дії української сторони пропускаються крізь цю опцію. Мірилом для оцінки прогресивності / регресивності оголошено московські інтереси стосовно Гетьманщини та інших суб'єктів міжнародних відносин, особливо щодо Речі Посполитої, Швеції, Туреччини, Криму. Такий підхід імпліцитно присутній в оцінках діяльності української еліти та подій і процесів, його легко простежити. О. Алмазов, наприклад, прямо пише про необхідність застосування цього критерію. Зокрема, ключове завдання І. Самойловича, на думку вченого, мало полягати в тому, щоб добитися *«згуртування населення Лівобережної України навколо ідеї патріотизму, вірності російським царям та самому гетьману»* [75, 96].

Відповідно цілком прийнятним вважається оперувати категорією «зради цареві» щодо політичних стратегій І. Виговського, пізнього І. Брюховецького, а згодом, звичайно ж, І. Мазепи [74, 149; 75, 34–171; 90, 46; 291, 24–25, 27; 292, 308, 312, 427–429; 366, 50]. Г. Санін додає до списку ще й Ю. Хмельницького та П. Тетерю (*«зрада і перехід на бік Речі Посполитої гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Тетері»*) [366, 50]. Дивом уник «чаші сієї» Д. Многогрішний, який підтримував тісні стосунки з П. Дорошенком і розмірковував над ідеєю турецького протекторату.

Особливості концептуалізації причин виникнення низки протиріч між Гетьманщиною та Московією вкотре віддзеркалюють неоднорідність традиціоналістського табору та наявність у ньому збережених радянських підходів, які нині подекуди виглядають надто вже архаїчно, а також спроб відреагувати на новітні тенденції без шкоди для магістральної канви конструйованого образу ранньомодерної української історії. У першому випадку напруга між Гетьманщиною та Московією оголошується наслідком, у першу чергу, зовнішніх впливів. У найгрубішому вигляді це простежується в інтерпретаціях О. Алмазова. Так, старшина просто *«орієнтувалася на польську культуру»*, а не відображала у своїх ціннісних орієнтаціях та політичній культурі цивілізаційний код українського світу. Наявність у Гетьманщині

власного грошового обігу – це просто банальна *«звичка (!) населення до польської грошової системи»* [75, 40, 83]. Зносини з Московією через посольства, що насправді відбивало договірну природу українсько-московських відносин та свідчить про суверенітет Гетьманщини, очолюваної своїм правителем, дослідник пояснює лише тим, що вони *«будувалися з використанням елементів польського етикету»* [75, 182].

Натомість Б. Флоря намагається дивитися на українсько-московські протиріччя вже крізь призму базових відмінностей між організацією суспільства в Гетьманщині та Московії, долучаючись у такий спосіб до сучасного історіографічного мейнстріму. Як підсумовувалося, *«виникнення різних протиріч та складностей було неминучим при контакті між двома так різними суспільствами з різною соціальною структурою таими різними історичними традиціями»* [463, 647]. І далі – *«у найближчі десятиліття після Переяславської ради уявлення про єдність східних слов'ян мусило бути піддане суворому випробуванню в умовах контактів у кордонах однієї держави представників двох східнослов'янських суспільств, дуже відмінних за своєю соціальною структурою, і які мали до середини XVII ст. різні культурно-історичні традиції, що склалися за попередні століття роздільного існування»* [450, 29]. Солідаризувався з цією позицією й І. Андреев: *«В одній державі виявилися поєднаними еліти, відмінні за політичною культурою та менталітетом»* [79, 298].

Інший фактор, який уводиться представниками традиціоналістського табору, полягає у визнанні наявності в уявленнях старшини опції про необхідність зберегти самодостатність Гетьманщини. Симптоматична у цьому відношенні теза Г. Саніна: *«навряд чи правильно звинуватити І. Виговського у зрадництві національних інтересів та зраді Україні – зрадив він російському уряду»* [361, 65]. Тим самим дослідник виходить за межі традиційного потрактування причин напруги між Гетьманщиною та Московією і бере до уваги державницькі інтереси нової української еліти. Така позиція стала консенсусною. В одній із своїх останніх праць Г. Санін прямо писав, що *«після*

смерті Б. Хмельницького посилюються тенденції певних кіл козацької старшини на розрив із Росією, які побоювалися під владною рукою російського царя втратити українську державність разом зі своїми привілеями і які мали намір вернути Україну під слабку владу польського короля, султана чи кримського хана» [370, 65]. В іншій своїй роботі Г. Санін також зауважував, що «хитання І. Виговського та частини козацтва на користь Речі Посполитої пояснювалося якоюсь мірою спробами обмежити українську державність» [366, 55, 57]. Схожу позицію обстоював Б. Флоря, вбачаючи в діях І. Виговського розрахунки, що «автономію вдасться зберегти, вступивши в угоду з розореною, ослабленою багатолітньою війною Польсько-Литовською державою» [463, 353].

Хоча, як слушно підмітив В. Яценко, головна тенденція в колах послідовників російської великодержавницької моделі полягає в тому, щоб давати оцінку й «розглядати зовнішньополітичну діяльність уряду Б. Хмельницького виключно у фарватері зовнішньої політики Московії» [519, 271], не були обійдені й розбіжності між Гетьманщиною та Москвою з приводу зовнішньої політики. Теза про те, що, наприклад, Б. Хмельницький проводив «самотійну зовнішню політику, яка цілком органічно перепліталася з політикою Росії», залишається на маргінесі [368, 76]. Причини ж виникнення «серйозних ускладнень» у цій сфері вбачаються знову ж таки, насамперед, у впливі зовнішнього чинника, бо «польська дипломатія докладала серйозних зусиль, щоб зіпсувати відносини між гетьманом і царем» [463, 156]. Опція наявності в Гетьманщини власних глибинних інтересів, які могли рішуче суперечити московським, притлумлена, наскільки це було можливо. Лише в одному з випадків використав її В. Артамонов і дійшов висновку, що «Віленське перемир'я з Річчю Посполитою не відповідало інтересам Українського гетьманства» [95, 610]. Правда, в чому полягали ці інтереси залишається не поясненим. В усьому іншому проблема зводиться, в кращому випадку, до простого констатування розбіжностей без спроб показати їхню природу. Стосовно тих таки віленських переговорів зауважується, що у

Б. Хмельницького *«розходження з офіційним російським курсом очевидні»*, і навіть що гетьман хотів зірвати переговори, але глибинні причини розходжень між Москвою та Чигирином не концепталізуються [204, 181].

Наскрізна лінія традиціоналістського образу зводиться до того, що для царя були абсолютно неприйнятні самостійні кроки Б. Хмельницького на шведському та річпосполитському напрямках, які плутали карти у його власній грі, спрямованій на перетворення Московії на провідного гравця у Східній Європі. Ця гра береться за відправний пункт і самодостатній критерій для оціночних суджень. Інтереси власне Гетьманщини якщо й беруться до уваги, то відходять на задній план. Тональність суджень передбачає визнання за українською стороною винятково другорядної ролі, приготованої для неї історією на шляху до остаточного злиття українського та московського світів. Чигирин просто був зобов'язаний підпорядкувати свої дії московським інтересам, а якщо гнув свою лінію, то тим гірше було для нього. Він лише заважав магістральному поступові, а інтереси української еліти «не дотягували» до завдань, які ставила епоха.

Налагодження Б. Хмельницьким відносин зі Швецією та поява ідеї шведського протекторату над Гетьманщиною подаються як кроки, невластиві для царського підданого й шкідливі [463, 64–66]. Гетьман мав керуватися винятково інтересами Московії й не переходити їй дорогу. Натомість різку зміну царем зовнішньополітичного вектору від спільної з Гетьманщиною війни проти Речі Посполитої до замирення з Варшавою та війни зі Швецією трактують, за винятком В. Артамонова, як цілком прийнятну та вмотивовану для Чигирина. Достатньо було, що нібито *«новий курс російської зовнішньої політики не передбачав яких-небудь поступок Речі Посполитій за рахунок інтересів Гетьманщини»* [460, 162]. Під останніми розуміються територіальні проблеми.

Гетьманщині відмовлено мати стратегічну мету у взаєминах з Варшавою. Недопущення українських послів на чолі з сотником Г. Гапоненком до фінальних частин московсько-річпосполитських переговорів у Вільно з висоти

фундаментального порушення Московією Березневих статей опускається на суто технічний рівень: до попередньої частини переговорів їх допускали й ніяких ціннісних порушень у перешкоджанні участі у вирішальній фазі не виникало. Аналогічний підхід застосовано до потрактування специфіки розгляду українського питання у Вільно загалом. Ігнорування суб'єктності Гетьманщини, коли розмова про її долю велася без неї, зводиться на рівень того, що до остаточного тексту угоди не увійшло жодного пункту, який би прямо щось відбирав у Чигирини чи до цього зобов'язував його [204, 179–188; 460, 160–171].

Показовою у цьому сенсі є інтерпретація Віленської угоди М. Рогожиним та Г. Санінім. Вільно 1656 р. оцінюється дослідниками як *«очевидний політичний прорахунок»* Московії [356, 339, 366, 42]. Однак сутність цього прорахунку полягає не в порушенні духу і букви Березневих статей, не кажучи вже про ігнорування стратегічних інтересів України, що руйнувало переяславсько-московську систему 1654 р., а в помилкових експансіоністських розрахунках царя, коли *«не закріпивши українські та білоруські землі спробували пробитися до Балтійського моря»* [366, 42].

При цьому робиться спроба перекласти провину за якість розгляду українського питання під час віленських переговорів 1656 р. на Б. Хмельницького, бо гетьман підняв планку своїх територіальних вимог занадто високо (*«гетьман не тільки не запропонував який-небудь реалістичний варіант розмежування польських та українських земель, але й направив до Вільно своїх представників із досить жорсткими вимогами»*) [204, 180–181]. Ще однією провиною Б. Хмельницького оголошується спорядження на переговори низького за рангом посла (сотника) [204, 187; 13, 333–334]. Загалом у поведінці Б. Хмельницького вбачають намір зірвати переговори, а московські послы нібито *«намагалися домогтися реалізації вимог гетьмана, але не ціною зриву переговорів із Річчю Посполитою»* [204, 181].

У такому ж ключі концептуалізується Гадяцька унія 1658 р., одна з найчутливіших точок для «возз'єднавчої» візії ранньомодерної української

історії. Раціональні тези, які відображають сучасний міжнародний дискурс, переплітаються з твердженнями, що походять зі спроб будь-що втримати гадяцький комплекс в руслі «возз'єднавчої» концепції. У підсумку образ Гадяча 1658 р. вийшов дуже розбалансованим та навіть містить елементи, які вражають своєю безпорадністю.

Попри зазначений вище консенсус із приводу наявності в діях І. Виговського та його прибічників мотивів збереження державності Гетьманщини, проблема все одно врешті зводиться до існування пропольськи налаштованої частини козацької старшини та станових інтересів останньої. Так, у Г. Саніна курс гетьмана на переміну зверхника, цілком звичний у європейській системі політико-правових координат, й надалі залишається аномальним і неприйнятним для широкого загалу українського населення. Низи виступали проти І. Виговського та його оточення, натомість *«за єдність із Росією, і в цьому виступі народу доволі чітко простежувалася класова поляризація»* [361, 64, 366, 57].

Б. Флоря додатково до фактору «народу» вводить у розрахунок прагнення старшини через поновлення зверхності короля зберегти свої станові прерогативи. Не підпираючи своє узагальнення емпіричним матеріалом, дослідник стверджував, що до союзу з Варшавою еліту Гетьманщини підштовхувало прагнення за її допомогою *«забезпечити захист козацької верхівки від спроб обмежити її владу над населенням Гетьманщини»* [463, 378]. Хоча якраз суто становим інтересам старшини, як добре досліджено [241, 177–227], найбільше загрожувала річпосполитська шляхта, яка так і не змирилася з новою соціальною позицією козацтва й повсякчас прагнула повернути довоєнний стан речей або хоча б мінімізувати поступки. Московія ж позиціям старшини в українському суспільстві тоді не загрожувала. Більше того, не зможе захитати їх навіть за сторіччя. Натомість реальною небезпекою віяло у сфері обмеження суверенітету Гетьманщини як держави. Наміри Москви були цілком прозорі й не могли тішити державницьки налаштовану частину нової української еліти. Тому спроби при концептуалізації причин Гадяцької унії

апелювати до такого сумнівного фактору як станові інтереси старшини, очевидно, мали на меті притлумити саме спонуки, які впливали із загальнодержавницьких інтересів козацької верхівки. Тим паче, що Б. Флоря сам визнає твердолобість шляхти, більшість якої попри загрозу остаточної втрати Варшавою України, воліла обстоювати традиційну точку зору [457, 39]. Ортодоксальною ж позицією в середовищі традиціоналістів стало повне заперечення державотворчого для Гетьманщини характеру Гадяцької угоди. Висувається теза про те, що козаки воювали винятково *«за свої козацькі привілеї»*, а маніфест І. Виговського до «європейських народів» трактується як *«лише демагогічна прокламація гетьмана з метою скинути з себе провину за початок військових дій»* [118, 491].

Той-таки Г. Санін прямо протиставляє політику І. Виговського та Б. Хмельницького, хоча добре відомо, що переговори, які врешті призвели до укладення Гадяцької угоди, почалися ще за життя першого українського гетьмана [579, 61–82; 680, 263–290]. Більше того, дослідник неймовірно перебільшує рівень зв'язків між Гетьманщиною та Московією, які встигли виникнути за чотири роки після Переяславської ради 1654 р. На його думку, Україна вже просто таки зрослася з Московською державою заледве не в одне ціле на всьому фронті суспільних відносин: *«Переорієнтування на Річ Посполиту було для України зовсім неприйнятним, бо означало не тільки радикальне руйнування і внутрішніх зв'язків, і способу життя суспільства, але й зміну системи міжнародних зв'язків і відносин з такими зусиллями створену Хмельницьким»* [361, 65]. Ще далі пішов В. Артамонов. Стверджуючи, що *«промосковська орієнтація традиційно мала більше прихильників, ніж пропольська і протурецька»*, дослідник обґрунтовує це в дивовижній з огляду на специфіку епохи спосіб: *«не було масової української колонізації, наприклад, до Малої Польщі, Білорусії чи до Криму, але була на схід на територію, Росії»* [90, 91].

У свою чергу, Б. Флоря намагався уникнути подібних малопрофесійних випадів і навести цілком раціональні аргументи, які завжди широко

обговорювалися в історіографії. Тим більше, що вони не розбалансовували «возз'єднавчу» концепцію. В основі його інтерпретації нереалістичності Гадяцької унії лежить твердження, що неможливо було поєднати два моменти: ідею Великого князівства Руського та прагнення козаків бути панівним станом у ньому. Останнє для шляхти було абсолютно неприйнятним, бо вона бажала повернути собі власність та суспільне становище [457, 39].

Сам зміст Гадяцької унії 1658 р. у середовищі традиціоналістів спеціально не досліджувався. Про нього воліли говорити скоромовкою, очевидно, через те, що гадяцький процес різко дисонував із «возз'єднавчою» візією. Лише Г. Санін спробував у телеграфному режимі розставити промовисті концептуальні маячки, покликані опустити ідею Гадяча 1658 р. з рівня іншої цивілізаційної альтернативи, аніж переяславсько-московська система, не тільки для України, а й для всієї Східної Європи до звичайної міжнародної комбінації між Гетьманщиною та Річчю Посполитою. Такому завданню служило, насамперед, поверхнєве порівняння змісту Гадяцької унії з Березневими статтями. І цілком прогнозовано він не витримує конкуренції, бо *«закроєний і зшитий набагато гірше, ніж Березневі статті Б. Хмельницького»* [361, 66]. Гадяцька угода прямолінійно названа *«юридично безсилим договором»*, гіршою в юридичному сенсі за Березневі статті. Вона засвідчила, що Московія набагато лояльніше ставилася до української державності, ніж Річ Посполита [351, 66; 366, 53]. При цьому ідея Великого князівства Руського, комплекс українських вимог та позиція різних шляхетських угруповань залишилися поза увагою, що, очевидно, було покликане відтінити ще одну дуже спрощену тезу – *«шляхта вимагала беззастережної капітуляції України»* [366, 53].

Натомість Б. Флоря повів мову про те, що задум Гадяча 1658 р. полягав у тому, щоб реформувати Річ Посполиту з держави «двох народів» у державу «трьох народів»: поруч з польським та литовським з'являється український [463, 499]. Дослідник також опосередковано визнав, що Гадяцька угода 1658 р. вивела Україну з-під царської зверхності й увела як окремий політичний об'єкт під скіпетр короля Речі Посполитої. Зокрема, говорячи про подальші військові

дії проти українського гетьмана, дослідник зауважував, що *«перемога російської армії над Виговським та його прибічниками призвела б до відновлення російського протекторату над Військом Запорозьким»* [463, 482].

Утім, проблема зміни зверхника з царя на короля Речі Посполитої, пошук Чигирином протекторату Швеції і Туреччини не стали об'єктами спеціальної концептуалізації в колі істориків-традиціоналістів. Не помітно й спроб вийти на широкі узагальнення з проводу природи таких політичних стратегій еліти Гетьманщини, а звідси й українських підходів до царської зверхності та до Переяславської ради 1654 р. Усе зводилося до рівня констатації фактів та відтінення шкідливих сторін немосковських протекторатів для інтересів Гетьманщини чи для різних прошарків нової української еліти.

На фоні показового уникнення повноформатної інтерпретації проблеми Гадяцької унії 1658 р. цілком закономірним виглядає нівелювання градусу українсько-московських протиріч 1658–1660 рр., включно з війною 1658–1659 рр. та Конотопською битвою 1659 р. Стверджується навіть, що ступінь обмеження суверенітету Української держави аж до повстання І. Мазепи був несуттєвим, більше того, ще й зумовлювався антимосковськими діями українських гетьманів: *«... новації в становищі України до зради Мазепи в 1708 р. були дуже незначними. Вони були зворотною реакцією уряду на спроби того чи іншого гетьмана відколотися від Росії»* [356, 339; 368, 77]. Такими «незначними» нововведеннями вважаються пункти «статей», які насправді розмивали наріжні ознаки державності Гетьманщини: заборона на зовнішні зносини, розміщення в українських містах російських воєвод та втручання останніх у внутрішні справи, зокрема й у вибори гетьмана, обмеження компетенцій гетьмана [356, 339]. Водночас уведення Г. Саніним провини гетьманів як головного фактору, який підштовхував Москву руйнувати українську державність, суперечить і концепції, що проголошувала принципову неможливість збереження особливої Гетьманщини у складі Московії, виходячи із закономірностей еволюції устрою останньої, і висловленій тезі цього-таки дослідника про несумісність існування Української держави із

зовнішньополітичними завданнями Московії.

При насиченні образу українсько-московських протиріч, все зводиться до буденних конфліктів у процесі притирання Гетьманщини та Московії, викликаними неповороткістю й помилками Москви та її воєвод. Вторгнення московських військ в Україну, втручання їх та воєвод у громадянську війну, яка спалахнула там ще в 1657 р., підтримка заколотників проти І. Виговського подаються як проста реалізація стратегій на посилення московської присутності та нарощення впливів [463, 234]. При цьому О. Малов взагалі розглядає війну 1658–1659 рр. як боротьбу Москву з «сепаратистами» [520, 309], виразно засвідчуючи в такий спосіб на те, що Гетьманщину вважає вже органічною частиною Московії. Категоричне заперечення викликає у традиціоналістському середовищі використання в українській історіографії понять «українсько-російська війна», «московська інтервенція», «московські окупанти» [112, 45; 118, 486], тоді як російські історики оперують схожими поняттями стосовно Варшави («католицька окупація») [95, 611; 114, 175–178]. Конотопську битву наділяють навіть функцією каталізатора московських уніфікаційних стратегій. Саме вона *«запустила механізм інкорпорації України до складу Російської держави та значно прискорила процес ліквідації особливого статусу Гетьманщини, врешті перетворивши в рядову провінцію Російської імперії»* [118, 472].

Невдоволення ж козацької старшини Москвою та поява в різних колах нової української еліти різновекторних інтересів пояснюється винятково неясністю, як захистити суто козацькі права і вольності в умовах царської зверхності. Звідси й розкол України по Дніпру, бо *«лівобережна старшина вважала, що набуття «прав» і вольностей» забезпечить вірна служба царю, а правобережні полковники розраховували отримати певні гарантії, перш ніж вони визнають царя своїм верховним сюзереном»* [462, 507]. Ще один фактор, про який традиціоналісти готові вести мову – реакція Москви на антигетьманські настрої низів. Зокрема, Г. Санін підкреслює, що підтримка Олексієм Михайловичем заколоту Барабаша-Пушкаря підштовхнула І.

Виговського до укладення Гадяцької угоди [366, 50]. Однак про ширші державницькі горизонти старшини, її уявлення щодо призначення Гетьманщини, спадкоємність української історії, українського простору не йдеться, ніби подібні речі взагалі обходили нову українську еліту.

Відповідно подальші українсько-московські угоди трактуються як цілком закономірний та виправданий крок з боку Москви, який відповідав її глибинним інтересам і навіть не шкодив інтересам Гетьманщини. Наприклад, зазначається, що після смерті Б. Хмельницького Переяславські статті 1659 р. у порівнянні з текстом Гадяцької угоди, ратифікованим сеймом, *«забезпечували козацтву сприятливіші умови існування»* [462, 587]. При цьому опускається той ключовий факт, що Переяслав II суттєво ревізував Березневі статті в бік обмеження суверенітету Гетьманщини й підводив під загальну стратегічну лінію Московії, спрямовану на посилення своїх позицій в Україні, легітимне підґрунтя. І саме це мало вирішальне значення. Практично повністю випадають із концепції і так звані Жердівські статті 1659 р., які відбивали реальні уявлення старшини щодо меж царської зверхності над Гетьманщиною та рівня суверенітету останньої. Більше того, проштовхнуті О. Трубецьким на козацькій раді 1659 р. в Переяславі обмеження нібито нівелюються тим, що *«цар та його соратники намагалися задовольнити конкретні прохання, що виходили від властей гетьманства»* [462, 587].

В аналогічному стилі концептуалізуються Московські статті 1665 р., Глухівські статті 1669 р., Переяславські статті 1674 р. та Коломацькі статті 1687 р. Зміст цих статей не вважається чинником, який безпосередньо впливав на глибинні орієнтаційні настрої старшини, особливо в період громадянської війни, чим протягується думка про те, що московський курс на урізання прерогатив Гетьманщини не викликав фундаментального несприйняття у середовищі нової української еліти. Негативне ставлення провокували лише невдалі конкретні заходи з його втілення в життя. Тому, скажімо, рішення української старшини на чолі з Ю. Хмельницьким, зокрема й лівобережної, під Чудновим (1660) відмовитися від зверхності Москви й повернутися до ідеї

входження на договірних засадах до складу Речі Посполитої на умовах Гадяцької унії 1658 р. подається лише як крок, спровокований банальною *«втомою українського суспільства від багаторічної війни, його прагнення до встановлення миру»*. А Річ Посполита нібито восени 1660 р. видавалася здатною забезпечити цей мир як сильніша на той час від Московії [463, 587]. Чому ж у такому випадку ще рік тому старшина пішла на Переяславську угоду 1659 р., розірвавши Гадяцьку унію і висунувши перед тим Жердівські статті, а в 1660 р. частина лівобережної старшини все таки залишилися вірною Москві? Відповідь на це питання годі шукати традиціоналістській концепції. При цьому самі події в Україні отримали промовисті характеристики: *«капітуляція»*, *«Чуднівська катастрофа»*. У поняття вкладалися не тільки жахлива військова поразка армії В. Шереметьєва, а й фактична втрата Московією українських земель, що *«поставило під сумнів один із головних підсумків перемін у Східній Європі – приєднання України до Російської держави»* [463, 591–592].

Цілком прогнозовано переорієнтація старшини на Річ Посполиту була інтерпретована як фатальна, бо співіснування не тільки *«автономної України»*, а й навіть не одержавленого Війська Запорозького як особливої *«адміністративно-політичної системи»* з Річчю Посполитою визнавалося принципово неможливим [463, 590; 457, 40]. Хоча ратифікований сеймом текст Гадяцької угоди явно свідчив про зворотне. До всього прагнення Варшави якомога нижче опустити планку державності Гетьманщини перегукувалося з аналогічними за своєю суттю намірами Москви. Просто остання ще не мала сил так швидко, як того хотіла, знівелювати суб'єктність Української держави. На такій грі й базується рефрен про прийнятність та бажаність для України саме промосковської орієнтації. Попри те, що, як уже наголошувалося, визнається принципова неможливість збереження у перспективі української державності під московським дахом. Однак у будь-якому разі виведення проблеми українсько-московського поєднання у площину ситуативних настроїв козацької старшини відповідно до поточних реалій і перспектив розвитку Гетьманщини знову ж таки вчергове підважує стрункність *«возз'єднавчої»* візії з її ідеєю про

усвідомлення українською стороною необхідності об'єднання під одним дахом різних частин колишньої єдиної Русі.

На підкріплення образу старшинського середовища як в основній своїй частині промосковськи зорієнтованого працює й прочитання Б. Флорею [465, 167–168] ідеології історико-політичного трактату «Пересторога», укладеного на початку 1670-х рр. Погляди невідомого автора, який вважає підсумки подій 1648–1669 рр. катастрофою, звинувачує у цьому охлократизм низів та непослідовність старшини і *«бачить вихід у пошуках угоди з царем як найменш небезпечним сусідом України»*, тонко поширюються на старшинський загал у цілому. Дослідник підкреслює, що *«думки автора показують нам деякі контури ідеології нової соціальної еліти, яка (ідеологія) формується»*, навіюючи у такий спосіб відповідні уявлення про місце Московії у світогляді старшини.

Не менші складнощі для утворення внутрішньо цілісного, скріпленого «возз'єднавчою» ідеєю образу української історії доби громадянської війни другої половини XVII ст. створювали розкол Гетьманщини на Лівобережну й Правобережну, політичний курс П. Дорошенка, турецький протекторат над Правобережною Гетьманщиною, а також Андрусівське перемир'я 1667 р. та Вічний мир 1686 р. Як ці проблеми проінтерпретовано в традиціоналістському таборі?

Генерально розлам Гетьманщини не отримав спеціального пояснення. Проблема представлена лише тезами про різновекторні уявлення лівобережної та правобережної старшини стосовно того, як під московським крилом вдасться зберегти свої права та «вольності». Андрусівське перемир'я 1667 р. та Вічний мир 1686 р., які ділили Україну по Дніпру між Московською державою та Річчю Посполитою, постають у традиціоналістському прочитанні винятково як інструмент забезпечення поточних зовнішньополітичних інтересів Московії без урахування проблем Гетьманщини. Розглядаються як заходи, спричинені міжнародним становищем у Східній Європі та військово-політичною ситуацією в чотирикутнику Московія – Річ Посполита – Кримський ханат – Туреччина.

Український чинник присутній як похідний. Його повсякчас враховували, але він не набував самостійного значення, особливо під час переговорів щодо Вічного миру. Позиція української еліти не мала далекосяжного впливу. Такий підхід перегукується з інтерпретаціями польських істориків. Однак, на відміну від польської історіографії, де питання кордонів в Україні традиційно вважається одним із ключових, російські історики відводять його на другорядні ролі в контексті підготовки Вічного миру.

Переговори ж між Московією та Річчю Посполитою, які вивели на Андрусівське перемир'я й основним предметом яких була лінія кордону в Україні та Білорусі, подаються під опцією дипломатичної торгівлі за ці землі. Україна виступає розмінною монетою. Її доля залежить винятково від результату багаторічних переговорів. Водночас визнаючи, що вже в 1660 р. Москва розглядала можливість поступитися Речі Посполитій усією українською територією та реконструюючи подальшу зміну позицій московської та річпосполитської дипломатії [327, 375; 463, 606, 464, 18–19, 22–23, 52–53, 60–61, 73–74, 138–139, 164–167, 180–185], представники традиціоналістського крила знову ж далі розхитують «возз'єднвчу» візію українсько-московських відносин, переводячи процес на рейки прагматичних підходів обох сторін. У межах таких підходів Москва керувалася не інтересами «возз'єднання», а формувала свою позицію, відштовхуючись від поточних реалій. І головний мотив Московії полягав у тому, щоб по можливості з найменшими втратами покласти край затяжній війні з Річчю Посполитою, навіть ціною відмови від претензій на більшість території України. Лише Смоленськ і Чернігово-Сіверщина залишалися для московських еліт поза обговоренням. Як обґрунтовано зазначав Б. Флоря, у крайньому випадку *«заради досягнення миру цар та його радники були готові задовольнитися поверненням цих земель, поступившись Речі Посполитій не тільки Східною Білоруссю, але ще й значною частиною Лівобережної України. Це показує, наскільки сильно у Москві були зацікавлені в укладенні миру»* [464, 23]. З українських чинників посутньо впливали на формування позиції Московії,

громадянська війна та вірогідність нового українсько-кримського зближення [464, 19], а зовсім не інтереси, які мали б впливати з «возз'єднавчого» ставлення Московії до української проблеми. Російським історикам не вдалося віднайти в практичних розрахунках та риторичі московських еліт щодо переговорів з Варшавою приклади оперування категоріями етнічної близькості українців та московитів, належності обох народів до одного світу тощо.

Вічний мир 1686 р. і поготів розглядається без огляду на інтереси Гетьманщини та «возз'єднавчі» цілі. Концептуалізація проблеми на виході подає договір як реалізацію винятково прагматичних потреб Московії. І якщо у випадку з Андрусівським перемир'ям визнання цього чітко простежується як загальний рефрен, то у випадку з Вічним миром 1686 р. про прагматизм висловлюються прямо. Зокрема, провідний сучасний дослідник Вічного миру К. Кочегаров за опцію, крізь яку слід досліджувати питання, бере *«теорію політичного реалізму»*, у межах якої *«держави, які діють раціонально, переслідують на міжнародній арені власні прагматичні інтереси, що полягають в акумуляції військового та економічного потенціалу в боротьбі за вплив»* [243, 9]. У зв'язку з цим виділяються три ключові наслідки укладення миру: остаточне припинення зовнішньої експансії Речі Посполитої; перехід до союзницьких відносин між Московією та Варшавою й, нарешті, переорієнтація зовнішньої політики Москви *«з боротьби за українські та білоруські землі на боротьбу за вихід до морів – Чорного, а пізніше – Балтійського»* [243, 8].

Вічний мир 1686 р. у Росії так само традиційно подають як епохальну подію, видатний успіх московської дипломатії, що означав встановлення нової рівноваги у Східній Європі на користь Московії, яке дозволило тій розвинути експансію на південь та на захід [243, 7]. До всього визнається, що для Московії на відміну від Речі Посполитої, першорядне значення мало питання міждержавного кордону *«у зв'язку із завданням «збереження всього завойованого та продовження боротьби за Україну»*, тоді як для Варшави головним питанням був антиосманський союз [243, 468]. А отже Лівобережжя цілком закономірно, що відмова Московії від Правобережної України подається

як подія, умотивована інтересами створення можливостей для вирішення проблеми виходу до Чорного моря [364, 171].

Розглянуте вписування до образу української історії проблематики Андрусівського перемир'я та Вічного миру призводило до пригнічення впливу обох договорів на еліту Гетьманщини. В одній із інтерпретацій на догоду тезі про всеохопну прогресивність для України московської зверхності Андрусів 1667 р., який поділив Гетьманщину по-живому і викликав гостре несприйняття на обох берегах Дніпра, взагалі названий фактором стабілізації ситуації на Лівобережній Україні: *«деяку стабільність на Лівобережній Україні забезпечив мирний договір, укладений Росією та Польщею на початку 1667 р. в с. Андрусове»* [327, 134].

У більшості ж випадків російські дослідники-традиціоналісти, підкреслюючи, що Андрусівська угода не принесла Україні миру, прямого зв'язку між оформленням на письмі поділу Гетьманщини по Дніпру і антимосковськими виступами на Лівобережжі та заходами П. Дорошенка на Правобережжі не бачать. Б. Флоря хоча й підкреслює, що договір було сприйнято в Україні як загрозу *«викорінення козацтва на обох берегах Дніпра»* [454, 84], але відразу топить проблему у факторі незадоволення лівобережців наступом на автономію в цілому. *«Зовсім різна реакція»* населення України та Москви на укладення перемир'я, згідно з цим дослідником, полягає не в різкому розходженні корінних українських інтересів із буквою та духом Андрусова, а лише в тому, що українці на Лівобережжі після закінчення війни вже не хотіли миритися з перебуванням московських військ на своїй території, тоді як Московія, навпаки, хотіла *«вернутися до реалізації прийнятих у середині 60-х рр. XVII ст. реформ, повному втіленню яких завадило Переяславське повстання»* [464, 230]. Саме поведінка воєвод як утілення нового наступу на суверенітет Гетьманщини названа головною причиною вибуху чергового антимосковського повстання та зміни курсу І. Брюховецьким [361, 97, 365, 336; 454, 83; 464, 230–231].

Проте одне з прямих тверджень, яке виходить із табору традиціоналістів і

йде в розріз із загальною канвою традиціоналістських інтерпретацій, а також добре з'ясованою в історіографії послідовністю подій: повстання на Лівобережжі проти І. Брюховецького спалахнуло в низах через те, що гетьман узяв турецьку орієнтацію [327, 134]. Таке цілком очевидне й незграбне перекручування (насправді рішення про звернення до турецького султана за протекторатом було прийнято на старшинській раді, вже коли повстання тривало понад рік [385, 153]) знадобилося лише для того, щоб вчергове підкреслити непорушність промосковської орієнтації рядових козаків і селян, а також знівелювати відверто антимосковський характер повстання на Лівобережжі 1666–1668 рр.

Іншиою стороною традиціоналістська інтерпретація Андрусівського перемир'я та причин повстання на Лівобережжі деформує образ головної складової політичних концепцій П. Дорошенка – курсу на подолання розколу Гетьманщини на Правобережну та Лівобережну. Об'єднання на короткий час в 1668 р. обох берегів Дніпра під орудою П. Дорошенка набуває вигляду не глибинного потягу еліти Гетьманщини, а лише наслідком того, що правобережний гетьман скористався сприятливими обставинами, щоб поширити свою владу на Лівобережжя. Це дало змогу Г. Саніну бачити в поступках, на які пішов цар під час оформлення Глухівських 1669 р. та Конотопських 1672 р., статей відновлення української автономії *«практично в тих же кордонах, як і при Б. Хмельницькому»* [365, 336], що ліквідувало причину для антимосковських дій на Лівобережжі. А Б. Флоря вважав, що Глухівські статті усунули більшу частину нововведень середини 1660-х рр. і цілком задовольняли лівобережну старшину, бо козаки *«отримували набагато більше, аніж статус полків Слобідської України»* [464, 365]. Некоректне порівняння «свобод» нової української еліти та слобідської старшини, яке не вписується в історичний контекст, було покликане закамуювати реальну втрату Гетьманщиною частини суверенітету внаслідок укладення цього договору. Той факт, що нова українська еліта ніколи не порівнювала свої права і привілеї зі слобідськими, (навіпаки, слобожани взорували на Гетьманщину,

звідки походили їхні «черкаські обидності»), до уваги не береться.

Образ П. Дорошенка, знакової постаті, в українській історії другої половини XVII ст., виписано в традиціоналістській концепції з прицілом подати гетьмана, перш за все, приборником поєднання Лівобережної та Правобережної Гетьманщини, а також решти українських земель під скіпетром царя. Як підсумовував Г. Санін, П. Дорошенко хотів *«об'єднати Україну під своєю булавою за фактичної повної самостійності Правобережної частини та автономії Лівобережжя у складі Росії. Це був тоді можливий шлях до збереження української державності»* [365, 337]. Поразка цього проекту пояснюється тим, що П. Дорошенко висував такі умови, у межах яких *«російський протекторат над гетьманством став би суто формальним»*, а його зовнішньополітична лінія різко розходилася з курсом Московії [464, 295–297, 350–351]. Отже, все-таки визнається, що гетьман сповідував концепцію самодостатності та суб'єктності Гетьманщини. Проте ідея П. Дорошенка щодо турецького протекторату та її реалізація опущена до рівня політичної гри правобережного гетьмана й не розглядається крізь призму його уявлень про корінні інтереси Гетьманщини. Вплив геополітичної ситуації в регіоні обмежено до констатації неприйнятності для Речі Посполитої та Московії реальної зверхності султана над Правобережною Гетьманщиною [365, 337–342; 464, 362–363]. Поразка П. Дорошенка, військові дії на Правобережжі І. Самойловича та зруйнування Чигирини зображуються як закономірний підсумок загальної тенденції до «возз'єднання» [75, 118–129, 365, 340–342].

Утім, на початку XXI ст. з'явилася пластичніша інтерпретація діяльності П. Дорошенка, яка враховувала нові історіографічні реалії й зближувала позиції російських істориків та їхніх колег з України й Польщі. Гетьман характеризується як *«тверезий, більше того, талановитий політик»* [366, 68]. Прямо відзначається, що його політичні концепції сягали своїм корінням державницької програми Б. Хмельницького. Зникла фатальна прив'язаність ідеї об'єднання України обох берегів Дніпра до реалізації цього проекту винятково під зверхністю московського царя, хоча й зроблено реверанс у бік

пріоритетності саме промосковського сценарію. А турецько-татарський вектор політики П. Дорошенка пояснюється тим, що Москва не надала йому відповідної допомоги [366, 67]. Політичне кредо правобережного гетьмана визначено наступним чином: *«П. Дорошенко продовжував політику Б. Хмельницького, мав на меті об'єднання України, перш за все, у складі Російської держави на умовах конфедерації, але припускав можливість протекторату над Правобережною Україною з боку Османської імперії чи Речі Посполитої»* [366, 67].

Б. Флоря пішов ще далі, зауважуючи, що спершу П. Дорошенко орієнтувався на поєднання правого та лівого берегів під протекцією султана: *«Влітку 1668 р. гетьман Дорошенко, здавалося б, був близьким до здійснення своїх планів відновлення єдиного українського гетьманства під османським протекторатом»* [454, 86]. Більше того, *«висуваючи свої умови, гетьман Дорошенко поводить себе як сильний та незалежний партнер, котрий диктує свої умови іншій стороні»* [454, 87]. При цьому визнається, що ідея турецького протекторату пустила коріння і в старшинському середовищі Лівобережжя, де на Раді в Гадячі було прийнято рішення *«просити допомоги хана і султана»*. Але непопулярність турецької протекції в Україні та недолугі дії турків на Правобережжі призвели до краху протурецької орієнтації [454, 84, 86, 91]. А відтак поява на правому березі потягу до поновлення колишньої єдності козацької України під московським стягом постає наслідком невдач на турецько-татарському напрямку, а не іманентним виявом ества українського населення, як це мало бути в межах строгого слідування концепції «возз'єднання». Підсилює відповідний ефект і теза Б. Флорі про те, що П. Дорошенко, навіть присягнувши восени 1675 р. цареві, ще понад півроку шукав дієвої допомоги у султана [454,125].

На фоні П. Дорошенка та інших правобережних гетьманів образ І. Самойловича різко контрастує. «Поповича» подають як утілення остаточної перемоги в Україні потягу до поєднання з московським світом. І. Самойлович проголошується палким поборником «єдиної держави» [75, 96]. Діяльність

гетьмана відповідає інтересам московської еліти і працює на іманентно запрограмоване українсько-російське поєднання. А тому І. Самойловича підносять вище порівняно з іншими менш «однозначними» гетьманами, з якими йому доводилося мати справу. Вибір цієї кандидатури для наділення такими характеристиками був не випадковим, оскільки І. Самойлович єдиний гетьман аж до І. Скоропадського, хто не був поміченим у відкритому прагненні позбутися царської зверхності.

І. Самойловичу як нібито щирому поборнику такої інтеграції приписується чітке усвідомлення того, що головним його завданням була турбота про вірність суспільства Гетьманщини московському цареві [75, 96]. Ідеї І. Самойловича про всеохопність та самодостатність влади гетьмана, спадковий гетьманат, підведення під свою булаву обох берегів Дніпра, оптимальні кордони України хоча і згадуються [368, 78], але відсуваються на задній план без уписування в контекст політичних програм інших гетьманів, тоді як у модернізаторській течії російської історіографії та в українській історіографії аналіз цих ідей посідає центральне місце [389, 364–381; 473, 353–366; 412, 317–355]. Московія ставила перед гетьманом військово-політичні завдання, які *«відповідали загальним інтересам російського та українського народів»* [75, 117]. І. Самойлович постає беззастережним виконавцем розпоряджень, які линули з Московії у різних сферах, а *«вся зовнішня політика Лівобережної України перебувала практично під повним контролем Москви»* [75, 117].

Ефект повної москвоцентричності гетьмана досягається за рахунок пригнічення конфліктних зон між Батурином та Москвою. З політичних концепцій гетьмана штучно усунуті ознаки мислення категоріями вищості інтересів Гетьманщини порівняно з інтересами Московії. Натомість І. Самойловича наділено думками про його особистий статус в ієрархії царедворців. Участь майбутнього гетьмана в антимосковському повстанні 1668 р. банально пояснюється тим, що той просто пішов за течією, *«не розібравшись у ситуації»* [75, 49]. Гостре несприйняття І. Самойловичем Вічного миру 1686

р. подається в пом'якшеному вигляді з повним ігноруванням прямих антимосковських висловлювань гетьмана включно із заборонами згадувати в українських церквах царське ім'я. Повідомлення джерел про ці висловлювання оголошені сумнівними [243, 430]. Згідно з О. Алмазовим, гетьман взагалі обмежився тим, що радив московським дипломатам «відсунути кордон від Києва на захід» [243, 430]. У пластичнішому варіанті, запропонованому К. Кочегаровим, незадоволення І. Самойловича зводиться до територіальних претензій без уписування поглядів гетьмана в традиційні уявлення старшини про природу, статус та кордони Гетьманщини [243, 426–431].

Шлюбні стратегії І. Самойловича трактуються лише як спроба посісти уявлюване місце серед царського оточення та зміцнити свою владу в Гетьманщині. Опція можливого породичання із впливовими російськими вельможами як інструмент для амортизації поглинальних намірів Московії не розглядається взагалі. А глухе роздратування гетьмана тим статусом, який відводили йому царедворці, видається за основне джерело незадоволення Москвою [248, 40].

Урешті, зроблено спроби виправдати політику «великого згону» 1679 р., яка призвела до обезлюднення Правобережжя, що остаточно підвело ризику під Правобережною Гетьманщиною. Заходи І. Самойловича трактуються виключно як такі, що впливають з суто його практичних потреб щодо ліквідації політичних опонентів без огляду на ширші горизонти. Крім того, продовжує використовуватися аргумент з арсеналу давніх стереотипів сприйняття мусульманських сусідів крізь призму прямолінійної концепції «турецько-татарської експансії», яка зображувала їх як загрозу для фізичного виживання християнського населення: «Крім того, так званий «згін» допоміг врятувати багатьох мешканців Правобережної України від навернення в рабство татарами з подальшим продажем на невільничих ринках» [75, 132].

Доба Івана Мазепи завжди посідала в російському образі української історії особливе місце й найбільше ятрила російських істориків. Якщо часи

Б. Хмельницького з Переяславською радою 1654 р. на п'єдесталі були альфою й омегою всіх російськоцентричних концепцій, то все, що пов'язане з особою І. Мазепи, а також постатями мазепинців, викликало неприховане роздратування. Виняткова ідеологічна зашореність радикально звужувала дослідницькі горизонти, призводячи до навішування ярликів та інших упереджень, замість того, щоб проводити реальні дослідження. Як недавно влучно висловилася Т. Таїрова-Яковлєва, *«істеричні вигуки крикливців «Зрадник!» довго не дозволяли серйозно вивчати правління Мазепи (найтриваліше в історії Українського гетьманства)»* [413, 3]. Тож історіографічна традиція переповнена стереотипами, густо замішаними на великодержавних інгредієнтах, пересмикуваннях та відвертих фальсифікаціях. Як порадила собі з концептуалізацією Мазепинської доби сучасна традиціоналістська російська історіографія?

Не важко помітити, що саме в цій ділянці спостерігається найменша еволюція порівняно з радянським та давнішим концептуальним полем. Хоча поточні напрацювання інших історіографій, а також модернізаторського крила російської історичної науки, не були цілком проігноровані, що простежується і на рівні деяких інтерпретацій, і на рівні прямих висловлювань із приводу впливу загального тла сучасних досліджень Мазепинської доби. Зокрема І. Андрєєв, визнаючи наявність такого впливу, закликав критично осмислити його: *«Новітня російська історіографія, справедливо приймаючи трактування Мазепи більшістю сучасних українських істориків, повинна все ж критично осмислювати і свої вихідні позиції»* [79, 295]. Але при ближчому вчитуванні в тексти з'ясовується, що сучасні підходи, вдало апробовані поза межами традиціоналістського крила російської історіографії, вплинули на останню лише у сфері узагальнень другого рівня, тоді як фундаментальні інтерпретації, на підставі яких формуються базові уявлення про історичну добу, залишилися практично без змін.

Одним із знакових проявів зазначених особливостей є передрук без уточнень і доповнень праць, написаних за радянських часів. Зокрема,

М. Павленко опублікував свого «Петра І», жодним чином не скоригувавши підходів до концептуалізації постаті І. Мазепи, залишивши в науковому обігу образ, влучно означений іншим російським дослідником А. Каменським як *«позбавлена правдоподібності карикатура»*[219, 73]. Український гетьман, як і в 1980-ті р.р., належить у М. Павленка *«до числа тих людей, для яких не було нічого святого. У нього одного зосередилися чи не всі пороки людської натури: підозрілість і потайність, пихатість і пожадливість, безмежний егоїзм і мстивість, підступність і жорстокість, похитливість і боягузтво»*. А тому І. Мазепа – *«викінчений тип безпринципного честолюбця та користюбець, який у всіх своїх діях та вчинках керувався зовсім не інтересами українського народу, а особистою вигодою. У будь-якого неупередженого читача Мазепа і як особа, і як політичний діяч не може викликати симпатій»* [335, 290–291]. І хоча в одній із останніх своїх праць М. Павленко намагався пояснити перехід І. Мазепи на сторону шведського короля Карла XII появою в гетьмана переконання, що Петро І програє Швеції Велику Північну війну [479, 329], але на генеральне бачення це не вплинуло.

Як і раніше, ті чи інші фальцети щодо постаті українського гетьмана залишилися своєрідною індульгенцією, яка дозволяла робити узагальнення, не заглиблюючись у дослідження особливостей історичного розвитку Гетьманщини кінця XVII – початку XVIII ст. З іншого боку, нові історіографічні виклики підштовхували до формування дуже розбалансованих образів І. Мазепи та відповідної доби, зітканих з положень, які суперечили одне іншому, часом діаметрально, а то й не тримаючись купи взагалі. Прагнення в такий традиційний спосіб зберегти обличчя та врахувати новітні наукові осягнення, які неможливо обійти без репутаційних втрат, призвели до результату прямо протилежного первісному задумові. Упередженість та заангажованість помітна у таких випадках ще чіткіше, скільки б усе це не прикривалося закликком, що *«історична інтерпретація не повинна підмінятися маніпуляцією»* [79, 294].

Подібний слухний заклик не завадив його авторові – І. Андрєєву – вдатися

до численних, утім, притаманних і решті представників традиціоналістського табору, маніпуляцій на основі концепції «зради» гетьмана. Водночас дослідник визнає, що І. Мазепа – *«символ, уособлення цілком визначеної національної ідеї», «особа по-своєму видатна»*. Проте поруч вміщує вбивчу характеристику у стилі М. Павленка і родом у кінцевому рахунку з XVIII ст.: *«Провідні риси особистості гетьмана – егоцентризм, владолюбство, головні способи їх задоволення – безпринципність та нерозбірливість. Почуття вдячності було мало відоме Мазепі. Його життєвий шлях – нескінченний ланцюг злочинів та інтриг»*. І далі – *«сумною видається історія тієї держави, в якій особистості, подібні Мазепі, претендують на роль національних героїв»* [79, 295, 299]. Визнаючи, що гетьман *«завжди діяв за обставинами, керуючись особистою вигодою, а не принципами»*, і в такий спосіб зводячи на маргінес вплив наступу Московії на суверенітет Гетьманщини та прерогативи гетьманської влади, дослідник водночас стверджує, що в часи І. Мазепи в Україні *«про московський гніт говорили так само часто, як колись про польський»*[79, 301–302]. За І. Андреевим, Мазепа не був носієм української національної ідеї й не обстоював незалежність України. Однак тут таки дослідник зазначає: *«Пам'ятаючи про життєвий шлях гетьмана, можна з великою долею вірогідності сказати, що він і сам до кінця не відав, чим закінчиться чергова рокировка: незалежною Україною, утворенням князівства у складі Речі Посполитої чи ще чим-небудь»* [79, 301–302]. Або ж – *«Як би не було оцінено виступ І. Мазепи, у ньому відобразилася мрія частини еліти про створення своєї держави»* [79, 302].

Навіть не беручи до уваги фактор обґрунтованості чи ні низки наведених вище положень, склеювання в одне ціле подібних оцінок з сумнівною сумісністю відбиває типові підходи представників традиціоналістського табору до формування образу І. Мазепи. Тавро органічного зрадника, яке повсякчас прикладалося до гетьмана, стало відправним пунктом для поєднання під одним дахом різновекторних положень. Упроваджується навіть дивна, як на теперішні часи, теза про непотрібність спеціального дослідження комплексу питань,

пов'язаних із поведінковими стратегіями української еліти, оскільки І. Мазепа керувався нібито винятково своїми егоїстичними інтересами. Як прямо стверджував Г. Санін, солідаризуючись з А. Андреевим: *«Що стосується «суспільних та моральних позицій», то їх можна просто виключити через зраду гетьмана з причини відсутності таких рис в характері та свідомості Мазепи. Єдиною причиною зради було бажання зберегти свою владу на Україні й особистий достаток»* [368, 85].

Проголошення цієї тези відбиває пошуки алгоритму з метою знайти більш-менш пристойний спосіб обійти сучасні наукові напрацювання стосовно рівня осмислення І. Мазепою інтересів Гетьманщини та українського світу в цілому, які різко розширили коло аргументів, що спростовують традиційну російську інтерпретацію, базовану на концепції «зради» та суто особистих устремліннях гетьмана до якомога більшої влади та непомірного багатства [218; 387; 389–390; 413; 703]. Опція заледве не всеохопної аморальності та егоїстичності І. Мазепи створює фон, покликаний пролонгувати історіографічне існування старих тлумачень політичного курсу І. Мазепи та мети антиросійського повстання 1708-1709 рр., центральних для формування образу гетьмана.

Користуючись тим, що ні оригіналів, ні копій українсько-польських та українсько-шведських договорів не збереглося, домовленості, досягнуті гетьманом із Карлом XII та Стефаном Лещинським, оголошуються такими, що не передбачали зміцнення державності Гетьманщині. Навпаки, Україну уярмлювали чи то шведи, чи то поляки: *«Шведи збиралися забрати у свої руки всю торгівлю Балтика-Схід шляхом встановлення контролю над дніпровсько-двінським шляхом. Важливішою за Гетьманщину була для них васальна Річ Посполита, до складу якої передбачалося включити Смоленщину з Сіверщиною та Київщиною, а гетьмана засунути подалі у Велике князівство Литовське»* [104, 244]. Тож гетьман подається недалекоглядним політиком, який, кидаючи Перта І, не переймався ідеєю зміцнення української державності, не кажучи вже про досягнення незалежності Гетьманщини. *«Мазепа не мав наміру*

виводити Гетьманщину на рівень незалежної держави, але переходив під владу шведського сателіта Лещинського, зраджуючи інтереси українського народу», – підсумовував В. Артамонов [98, 27–32; 102, 17–18], не зваживши навіть на тривіальне питання, що ранньомодерні уявлення про «незалежність» дуже далекі від сучасних.

Для підсилення цієї тези використовується також давній стереотип російської історіографії, що І. Мазепа *«довгий час майже завжди незмінно йшов у фарватері російської політики та був слухняним виконавцем царських розпоряджень»* [79, 300; 327, 398; 329, 136; 331, 117]. А щоб збалансувати цей стереотип з нещодавно введеними до наукового обігу Московськими статтями 1689 р., які гетьман протиснув для ревізії на українську користь Коломацьких статей 1687 р., значення Московських статей штучно зводиться до функції звичайних царських грамот із розпорядженнями гетьманові [331, 139].

Своєрідним стрижнем, на який нанизуються зазначені вище та суміжні інтерпретації діяльності І. Мазепа, виступає у традиціоналістському середовищі концепція «зради» гетьмана. Порівняно з іншими гетьманами-«зрадниками», І. Мазепа удостоївся «найвишуканіших» епітетів. Якщо І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Тетеря, пізній І. Брюховецький, П. Дорошенко – просто «зрадники», то І. Мазепу наділяють цілою гамою «достойних» характеристик – *«гетьман-зłodий», «маститий перевертень», «безпринципний зрадник, що діє тільки у своїх власних інтересах», уособлення «нескінченного ланцюга зрад, інтриг та брехні», «зрада й Україні, і Росії»* [77, 119; 98, 17–18; 179, 67; 287, 14; 331, 143; 368, 65]. Для нагнітання враження ведеться навіть каталогізація зрад, до чого, очевидно, спонукало наближення роковин Полтавської битви 1709 р. та необхідність додатково підсилити суто ідеологічний потенціал мазепинської тематики. Першою зрадою І. Мазепа Г. Санін та В. Артамонов вважають перебування при дворі Яна Казимира, яке трактується як зрада Московській державі, оскільки вибрався молодий шляхтич до Варшави після Переяславської ради 1654 р. [524, 303]. Далі будь-які переміни в політичних орієнтаціях чи стратегіях нарікають не інакше, як

зрадою. Тож, вдруге І. Мазепа «зрадив», коли нібито в 1660 р. переконав Ю. Хмельницького відступити від царя, потім зрадив Я. Пасека, Яна Казимира, П. Дорошенка, І. Самойловича, В. Голіцина та царівну Софію, Петра I і, зрештою, Карла XII [77, 126; 78, 573–574; 102, 17; 368, 75–76, 78–79, 87]. Словом, *«єдиною метою І. Мазепи була особиста влада, а методами досягнення цієї мети були безпринципність, зрада своїх покровителів та інтрига... Своїх поглядів на найважливіші політичні проблеми він або не мав, або змінював їх миттєво на угоду новому покровителю»* [368, 78].

На такому фоні цілком органічною виглядає спроба перекласти саме на І. Мазепу всю провину за інтенсифікацію Московією курсу на знищення суверенітету Гетьманщини. Мовляв, якби не «зрада» І. Мазепи, то процес уніфікації протікав би значно повільніше. Для створення більшого ефекту протиставляються діяльність та політичні концепції Б. Хмельницького та І. Мазепи. Якщо зусиллями першого *«була створена й у складі Росії зміцнена українська державність»*, то *«авантюризм та інтриганство другого поклали початок занепаду цієї державності»*[368, 65; 327, 398; 356, 341]. Аргументаційна база для такого концептуального твердження зводиться на рівень банального притлумлення наслідків поглинальної політики Московії в Україні в другій половині XVII ст. Маніпулятивно до цілком виправданої тези про те, що устрій та владна вертикаль Гетьманщини не зазнали змін, припасовується твердження про несуттєвість звуження суверенітету Української держави на користь Москви станом на 1708 р. порівняно з Березневими статтями 1654 р. (*«державний устрій та становище України у складі Росії практично не змінилося»* [368, 77]). Таким чином, протягується думка, що легальних причин для порушення питання про незалежнення Гетьманщини від Московії через загрозу втрати державності не існувало. А відтак прямо стверджується, що універсали Мазепи під час війни маніфестів (у них централізаторські та уніфікаційні плани й дії Петра I називалися першопричиною повстання [345, 267–282]) *«не мали під собою жодної підстави»*[335, 397], тому *«виставити Мазепу як невинну жертву «імперської*

політики» петровського уряду можна визвати невдалою» [284, 216], а «зрада» гетьмана «дала поштовх падінню української автономії» [356, 341].

Останнім часом під концепцію, яка заперечувала результативність наступу Московії на українську автономію до 1708 р., а отже, і наявність фундаментальних підстав для переходу І. Мазепи на сторону Карла XII, намагалися підвести нове підґрунтя. Відкидаючи твердження про цілеспрямований наступ Петра I на суверенітет Гетьманщини та полемізуючи з тими істориками, хто обстоює протилежну тезу, Я. Лазарев зводить задуми 1707 р. щодо створення Київської губернії та підпорядкування їй частини Гетьманщини до кроку, викликаного винятково військовими міркуваннями царя, а не централізаторськими та уніфікаційними намірами. Якщо в українській історіографії, а також у концептуалізації Є. Анісімова та Т. Таїрової-Яковлевої (про її підхід нижче) спроба адміністративної реформи 1707 р. є наріжним компонентом політики Петра I, яка загрожувала власне існуванню Гетьманщини, то в Я. Лазарева – це суто практичний крок, який був спричинений потребами організації оборони проти армії Карла XII без наміру бодай понизити планку суверенітету Української держави. *«Петро I посилено готував Малоросію до оборони. Саме тому йому знадобилося «приписати» малоросійські міста-фортеці з російськими гарнізонами до Білгородського розряду»* [279, 140–141]. При цьому *«глава цього об'єднаного розряду займався винятково питаннями оборони краю від загроз з боку шведської армії та повстанців К. Булавіна, а не реалізацією «певних» реформ...»* [279, 140]. А відтак *«ці нові явища в російсько-українських відносинах не означали корінного зламу автономії Гетьманщини та істотного падіння впливу її еліти»* [283, 417].

У такий спосіб за дужки виноситься той факт, що включення кількох міст Гетьманщини під юрисдикцію російського воєводи, а відповідно виведення їх з-під влади гетьмана, якими б намірами це не обставлялося, не могло не викликати незадоволення серед козацької старшини. А в поєднанні з іншими спробами втручання у внутрішнє життя України навіювало їй стійке враження

про наміри царя ліквідувати Гетьманщину як таку, на чому й будуються концепції, які вписують централізаторську губернську реформу Петра I в широкий контекст заходів, сприйнятих українською елітою вкрай вороже, як загрозу для свого статусу.

Водночас в інших інтерпретаціях, які походили з традиціоналістського табору, явні перебільшення робилися у протилежну сторону: Мазепа до «зради», навпаки, не зумів ефективно протистояти централізаторському котку, внаслідок чого автономія Гетьманщини значно звузилася. Як зазначалося в одній з колективних праць, *«При Мазепі процес знищення автономії України та форм виборного козацького правління набрав такої сили, що зупинити його було практично неможливо»* [329, 136]. І. Андреев навіть писав про «московський гніт», який розцінювався в Гетьманщині як подібний до польського, про *«тягар самодержавства»* та *«насилля московських властей»* [79, 302]. Більше того, дослідник наголошував на тому, що згідно з Коломацькими статтями 1687 р. відбулося радикальне перезавантаження устрою Гетьманщини. Гетьман перестав бути володарем Гетьманщини, вона стала підвладною цареві [79, 302].

Усе це руйнує концептуальну однотипність традиціоналістської візії Мазепинської доби. Виникає також явне протиріччя між, з одного боку, покладенням на І. Мазепу гіпертрофованої «відповідальності» за звуження суверенітету Гетьманщини, а з іншого, фундаментальним для традиціоналістської концепції поясненням невідворотності розмивання української державності у зв'язку з самою логікою розвитку Московії та завданнями зовнішньої політики останньої. Крім того, останнім часом було аргументовано показано, що І. Мазепі, навпаки, вдалося не тільки зупинити централізаторський коток, а й по факту повернути Гетьманщині й гетьманові частину втрачених прерогатив [413, 88–90, 96]. Юридично ж Коломацькі статті були ревізовані Московськими статтями 1689 р., і саме останні дозволили І. Мазепі зміцнити гетьманську владу та суверенітет Гетьманщини. Однак уведені до наукового обігу російською дослідницею Т. Таїровою-Яковлевою в

2006 р. Московські статті, зміст яких підважує наведені вище інтерпретації, не стали об'єктом прискіпливої уваги в традиціоналістському таборі.

Додатково розбалансовувало концепцію «зради» І. Мазепи як каталізатор наступу Петра І на суверенітет Гетьманщини визнання деякими представниками традиціоналістської течії того факту, що ще перед виступом І. Мазепи козацька старшина протестувала проти централізаторських обмежень, які настирливо прагнула накласти Москва. Як зазначав В. Артамонов, *«старшинська верхівка хворобливо реагувала на дедалі більше ущемлення своєї автономії та «кривду» Москви, звинувачувала вказівкою на добровільність приєднання України до Росії – «Москва нас не мечем взяла, а договором»* [90, 146]. Наголошується також на тому, що *«російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів»* [99, 146]. Ще одним фактором стало несприйняття позиції Петра І стосовно Правобережжя [90, 147].

На рівні концептуалізації причин незадоволення старшини окреслилося три принципові підходи. У межах першого з них, наближеного до позиції модернізаторського напрямку російської історіографії, а також до сучасного наукового консенсу загалом, прямо визнається договірність тогочасних українсько-російських відносин та порушення Московією Коломацьких статей у часи Великої Північної війни. Це вилилося у використання козацьких військ за межами Гетьманщини, спроби реорганізувати систему формування козацьких полків, розширення присутності московського війська та представників московської адміністрації на території України [265, 18]. А відтак дії І. Мазепи набувають легітимності крізь призму європейських політико-правових уявлень, у межах яких зміна сюзерена, коли той порушує взяті на себе зобов'язання, розглядається як самодостатня причина для легітимного виходу з-під його зверхності.

Саме вихід на такі узагальнення, до слова, широко представлені в низці сучасних досліджень, є ключовим викликом для концепції «зради» [395, 4–21; 474, 443–472; 477, 186–221]. Відповіді, які б задовольняли останню, а отже, й

концепцію безстрокового українсько-московського поєднання як неминучого, шукалися на шляхах доведення відсутності в українських гетьманів загалом, і в І. Мазепи зокрема, правових підстав для зміни протектора. Відправним пунктом є невизнання «статей», які уклалися при обранні українських гетьманів, договорами, а також факту взяття царем на себе зобов'язань стосовно гетьмана. А відтак відносини між Гетьманщиною та Москвою інтерпретуються як такі, що не потрапляють під правовідносини, які випливають для правителів із договорів підлеглості. Тому в І. Мазепи не було права полишати царську зверхність, а Петро I нічого не порушував, бо не мав за плечима жодних зобов'язань. Додатково до наукового обігу впроваджується теза, що цар мав розв'язані руки щодо дій у відповідь на «зраду» Мазепи. У розлогову вигляді означені складові можна продемонструвати на прикладі висловлювань К. Кочегарова: *«Говорити, що Петро Великий порушив договір із гетьманом не зовсім коректно, тому що він юридично нічого не укладав і ні на чому не присягав (не робив цього і В. В. Голіцин у 1687 р.), на відміну від Мазепи... Якщо ми вже визнаємо, що Мазепа «мав право» на зміну «сюзерена» чи «протектора» (яке в жодному офіційному документі, який стосується російсько-українських відносин, не зафіксовано), то можна стверджувати, що й Петро I цілком мав право захищати своїх українських підданих так, як вважав потрібним, оскільки самі форми та порядок цього захисту ніколи не обумовлювалися конкретно»* [331, 117, 138].

Урешті, третій підхід полягає в тому, що з одного боку, визнається договірність Коломацьких статей, однак заходи Петра I, які суперечили їхній букві й загрожували самому існуванню Гетьманщини, подаються як цілком виправдані з точки зору імперської централізації. Українська сторона мусила змиритися зі своєю долею, інакше стає колективним зрадником: *«Важко прийняти докази, які виправдовують мазепинську зраду. Такими вважаються обмеження повноважень гетьмана, затверджених на річці Коломак; план Менишкова нібито знищити козацьку старшину та всю адміністративну структуру Гетьманщини; намір «світлішого» стати гетьманом після смерті*

Мазети; початок реформування козацьких полків; план 1707 р. «перегнати» українців за Волгу та заселити росіянами Україну; намір обороняти від шведів тільки Києво-Печерську фортецю; застосування стосовно Гетьманщини тактики «випаленої землі»; відмова передати Україну під гетьманську владу» [102, 18]. І. Мазепа та старшина мала просто прийняти це як належне, бо гільйотина опускалася поволі і «Росія як будь-яка абсолютистська держава Європи підбиралася до ліквідації української автономії, але цей процес затягнувся до 1783 року» [102, 18].

Пояснення мотивів переходу І. Мазепи на бік Карла XII доповнює введення в гру ситуативних факторів, а саме: наближення шведської армії та хибної оцінки гетьманом перспектив зіткнення її з військом Петра I [102, 18; 331, 132; 368, 85]. Інше положення стосується підтримки / не підтримки виступу гетьмана козацькою старшиною та військом Гетьманщини. Цілком ігнорувати накопичений в історіографії фактологічний матеріал було дуже складно. І хоча визнається наявність українсько-московських протиріч, які стимулювали незадоволення старшини політикою Петра I, незмінною залишається традиційна теза російської історіографії, що І. Мазепа опинився у жалюгідній меншості.

Переорієнтація гетьмана на підданство Карлу XII подається як така, що не відповідала нічиїм інтересам в Україні, крім самого І. Мазепи та вузького кола наближеної до володаря Гетьманщини старшини. Мотивів гетьмана щодо зміни курсу ніхто в українському суспільстві не зрозумів, а прихід шведів сприймали винятково «*як тяжке іноземне вторгнення з контрибуціями, грабіжництвом та оскверненням православних святинь і бачили у великоросах природних союзників*» [368, 85]. М. Павленко, а слідом за ним І. Андрєєв довели це положення до логічного зв'язку з концепцією «возз'єднання» та «загальноросійської культури»: «*Такий шлях досягнення незалежності був морально відкинутий та неприйнятний. Цінності православної єдності переважили весь тягар самодержавства та насилля московських влад*» [79, 302]; «*Багатовікову дружбу, базовану на близькості мови, культури та*

побуту, спільності релігії не могли похитнути універсали й маніфести Мазепи» [335, 403].

Водночас під впливом новітньої історіографічної ситуації спостерігається відхід від прямолінійного замовчування практик гетьмана у різних сферах. Визнається, зокрема, що І. Мазепа відігравав важливу роль у зовнішній політиці Московської держави. Цілком у руслі новітніх напрацювань звучить теза про те, що *«ставши, по суті, радником російського уряду із зовнішньополітичних та українських питань, Мазепа постачав із південного сходу до Москви величезний обсяг інформації, а заодно і свою особисту переписку для перегляду» [90, 148; 331, 118].* У 2008 р. В. Артамонов висловився ще радикальніше: *«З 1687 р. гетьман був першорядним експертом та інформатором російського уряду з українських, польських, молдавських та кримських справ, активно зміцнюючи позиції Росії на південно-східних рубежах» [98, 7; 331, 118].* Як слушно підмітив Т. Чухліб, зауважувалося і те, що зовнішньополітична програма гетьмана на кримському напрямку співпадала з московською і що І. Мазепа хотів зібрати під булаву етнічні українські землі зі Слобідською Україною включно [479, 331]. Зрештою, визнається, що *«гетьману була повернена повна свобода у внутрішніх та широкі повноваження у зовнішніх справах» [356, 340].*

Не пройшла непоміченою і концепція Т. Таїрової-Яковлевої про значну роль І. Мазепи в модернізації Московської держави. Правда, вилилося це в контроверсійні концептуальні твердження, не обрамлені додатковими поясненнями. І. Мазепа *«допомагав зростанню російського абсолютизму»*, і водночас *«гетьман і частина старшинської верхівки основну загрозу бачили в російському абсолютизмі» [104, 243].* Крім того, зазначається, що гетьман намагався розумно відстоювати станові інтереси козацтва та багато зробив для української культури [331, 118]. Словом, при розшифруванні концептуального образу мазепинської доби в українській історії І. Мазепа постає не таким вже й зацикленим на власних егоїстичних інтересах, як слід було чекати, відштовхуючись від зауважених вище вбивчих інвектив.

Полтавська битва 1709 р., зрозуміло, подається не тільки як рубіж, який визначив долю Московської держави в Європі, а й як поворотний пункт в історії українсько-московського поєднання. Поразка І. Мазепи означала *«кінець гетьманської автономії в Росії»* [90, 151]. При цьому, як уже зазначалося вище, сам гетьман своєю «зрадою» спровокував прискорений наступ Петербурга. Хоча у зв'язку з формуванням у Московії абсолютизму та зовнішньополітичними потребами доля Гетьманщини була наперед вирішена.

Мазепинська доба завершує період історії Гетьманщини, який системно приковував увагу традиціоналістського табору російської історіографії. Подальші часи не стали об'єктом спеціальної концептуалізації. Знаходимо лише окремі зауваження здебільшого в працях, присвячених різним проблемам російської історії. Водночас подібна ситуація стала наслідком поширених у цьому таборі уявлень про розчинення українського історичного нарративу в російському внаслідок реалізації курсу Петербурга на ліквідацію реальної автономії Гетьманщини після перемоги російської зброї під Полтавою. І вже гетьман К. Розумовський перетворений на *«декоративну фігуру при російському дворі, як «сибірські» і «грузинські» царевичі»* [90, 152].

Такий узагальнений образ Гетьманщини проглядається крізь відповідні тексти. Його специфічне відблискування дається взнаки і під час уписування української політики Петербурга в загальні стратегії імперського будівництва, що саме по собі має значний евристичний потенціал. У російськоцентричному виконанні, зробленому під опцією концепції *«загальноросійської культури»* між зусиллями, спрямованими на ліквідацію Гетьманщини, та централізацією імперії поставлено знак рівності [329, 140]. А отже, Україна розглядається як питома російська земля, лише через певні історичні обставини наділена особливим статусом, який тепер зводиться до спільного знаменника, подібно до особливостей управління іншими власне російськими регіонами. Під таким кутом К. Розумовський, зрікаючись гетьманства, виглядає зовсім не правителем, який усвідомлював своє призначення, був націлений на реформи

українсько-московських відносин та піклувався про спадковий гетьманат. Він постає як звичайний імперський чиновник, *«зобов'язаний подати письмове прохання про звільнення від державної служби»* [262, 4–5]. Тому й відновлення гетьманства в 1727 р. та 1750 р. подаються у першому випадку як вплив суто зовнішніх причин [329, 138], а в другому – як особисте бажання Єлизавети Петрівни [329, 138].

При цьому курс Петербурга розглядається як цілком прогресивний для самого українського світу. М. Павленко пояснював ліквідацію Гетьманщини не тільки через намір старшини відновити автономію та впровадити спадковий гетьманат, несумісний з облаштуванням імперії, а й через нібито *«крайні злидні населення»* [336, 98–99]. А. Алмазов вбачає в уведенні Петром I практики призначення на полковницькі посади іноземців *«швидше користь для Запорізького війська, ніж шкоду, бо такі заходи дозволяли відійти від етнічної замкнутості, а також привчали українців до думки, що вони живуть у великій багатонаціональній імперії»* [74, 154]. Я. Лазарев у цьому ж дусі при характеристиці українсько-московських взаємин в післямазепинські часи увипуклював можливість для еліти Гетьманщини налагоджувати взаємини з дворянами та боярами [283, 417–418, 431–432].

Головні ж зусилля Я. Лазарева концентрувалися навколо того, щоб змінити кут сприйняття уніфікаційних та централізаторських стратегій Петербурга. Концепція дослідника пропонує пояснення, які фактично перевертають дотеперішні уявлення про природу та наслідки поглинальної політики Російської імперії. Ця політика навпаки подається як така, що підняла статус Гетьманщини та лише розширила можливості для нової української еліти.

Згідно з Я. Лазаревим, приставлення в 1709 р. царем до гетьмана спеціального резидента жодним чином не обмежувало автономії Гетьманщини (як і губернська реформа 1707 р.), бо резидент *«не мав функції виконавчої влади на Гетьманській Україні»*, а був лише *«свого роду радником-шпигуном»* [281, 6; 283, 414]. Усі інші обставини появи резидента виносяться за дужки. На

підкріплення такого підходу задіяні й результати плідних напрацювань дослідника у сфері відтворення тканини стосунків резидентів з гетьманом та козацькою елітою. Фактор з'ясованої слабкості реальних позицій резидентів в Україні внаслідок чого й *«сучасники усвідомлювали обмежений характер присутності царської адміністрації в «Малій Росії» як до, так і після зради І. Мазети»*, використано для того, щоб заперечити шкідливість для Гетьманщини уніфікаційних заходів Петербурга [282, 83–84].

Більше того проголошується теза, що Гетьманщина від перетворень 20-30-х р.р. XVIII ст. інституційно тільки виграла. Тоді *«не відбулося радикального перегляду «української автономії» та положення козацької еліти. Швидше навпаки, залишившись вірними російському царю (у межах політики «моновасалітету»), гетьмани і козацька еліта змогли досягти більших політичних дивідендів, аніж у попередній час»* [284, 217]. Ці політичні дивіденди полягали в тому, що козацька старшина зі згоди Петербурга нібито нарешті поширила свою владу на всю територію підросійської України: *«Незважаючи на появу резидентів при гетьманському дворі, здійснення практик прямого призначення царською владою на полкові посади та встановлення «великоросійського» землеволодіння, за козацькими гетьманами офіційно закріплюється статус керівників «Малої Росії», а «права військові» трансформуються в «малоросійські права»* [281, 15]. Гетьманщина перетворилася з козацького самоврядування на напівдержавне утворення. Не ясно, однак що в юридичному сенсі означало *«офіційне визнання»*, чому в іншому місці йдеться вже про *«неформальний пакт з боку уряду»* [284, 219], чим саме відрізнялося ставлення Московії до І. Скоропадського, Д. Апостола, К. Розумовського, щоб ідентифікувати це ставлення як потрактування їх за *«глав Малої Росії»*, а решти гетьманів – за *«гетьманів Війська Запорозького»* [283, 412, 417]. Зрештою, не зрозуміло, навіщо було б Петербургові піднімати політичний статус Гетьманщини, якщо йшлося про знищення гетьманства та повне й остаточне розчинення її у своєму тілі, органічність і неминучість чого є однією з наріжних підвалин традиціоналістської фізії ранньомодерної

української історії.

Як видно зі сказаного вище, традиціоналістський табір російської історіографії органічно продовжує російську великодержавницьку традицію прочитання історії ранньомодерної української державності. Магістральною лінією стали спроби пристосувати радянське російське бачення до нових історіографічних умов без ревізії теоретичної платформи, роль якої і далі справно виконують концепції «загальноросійської культури», «возз'єднання України з Росією», «єдиної держави», а також заперечення самостійності українського історичного процесу. Саме в середовищі істориків-традиціоналістів ранньомодерного часу була здійснена результативна спроба освіжити концепцію «загальноросійської культури» як головної підвалини російськоцентричного образу української історії шляхом імплементації в неї сучасних наукових уявлень.

Якщо польська історіографія однозначно рухається в бік остаточного виходу за межі гравітаційного поля вузького польського пункту бачення українського минулого, то основний масив російських істориків навпаки зайнятий пошуками ефективних засобів продовжити життя великодержавницькому образу. У Польщі старі підходи опинилися на маргінесі, тоді як в Росії становлять серцевину історіографічного простору, перебуваючи під потужним тиском конкурентних напрацювань, які підривають їхні основи. І в цьому принципова відмінність між інтелектуальними ситуаціями, які склалися в середовищі польських та російських дослідників.

Створений традиціоналістами образ ранньомодерної української державності зітканий із протиріч, чого неможливо було уникнути, враховуючи специфіку сучасного освоєння цієї проблематики в українській та польській історіографії, а також в модернізаторському крилі російської історіографії. По суті телеологічне заклинання про неминучість злиття свого часу штучно розділених українського та російського світів, реалізація чого розпочалася від Переяславської ради 1654 р., супроводжується концептуалізаціями, що його

заперечують і переводять українсько-російські стосунки в площину політичних концепцій, тактичних розрахунків і Гетьманщини, і Московії та оцінки українською стороною негативів та переваг під кутом інтересів збереження Гетьманщини. Наріжні тези про створення в 1654 р. «єдиної держави», усвідомлення українським населенням, що по той бік кордону живе один і той самий народ, налаштованість «народу» на «возз'єднання» переплітаються з констатацією наявності в арсеналі еліти Гетьманщини концепцій, які виключали зверхність московського царя. Водночас присутня опція появи гострих протиріч між Гетьманщиною та Московією з приводу прагнень останньої розчинити в собі Українську державу. А відкриті конфлікти на цьому ґрунті намагаються урівноважити концепціями неминучості ліквідації окремого українського суб'єкта в рамках «єдиної держави», рівномірною зацікавленістю Москви та Гетьманщини в інтеграційних процесах та відповідальності старшини за розкручування поглинального маховика (спротив Москві породжував пришвидчені заходи). Навіть Гадяцька унія розпочала трактуватися як свідчення готовності української еліти зректися частини суверенітету Гетьманщини.

Великодержавна російськоцентричність прочитання історії ранньомодерної української державності простежується і в тому, що козацькій старшині відмовлено в праві мати власні інтереси відмінні від зовнішньо-та внутрішньополітичних інтересів Московії. Крізь таке сито пропускаються політичні концепції українських гетьманів, а також перебіг подій і процесів в Гетьманщині та українсько-російських стосунках. Звідси затребуваність старої російської концепції «зради», яка використовується, наприклад, стосовно І. Мазепи з не меншим полемічним запалом ніж раніше. Якщо в Польщі з'явилася опція, в рамках якої за Гетьманщиною визнається наявність власних стратегічних інтересів, а за Варшавою – основна провина за Переяслав 1654 р. та шкідливу для європейського світу зміну геополітичного тла у Східній Європі, то в традиціоналістському крилі російської історіографії беззастережно домінує опція безумовного пріоритету інтересів Московії, яким за визначенням

мусила підпорядковуватися українська сторона. Ці інтереси виключали можливість збереження української державності й виступають найвищою санкцією поглинальних заходів московських еліт.

РОЗДІЛ 5.

МОДЕРНІЗАТОРСЬКА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

5.1. Базові теоретичні підходи

Поява в 1990-ті рр. модернізаторського крила стало знаковим явищем у пострадянській російській історичній науці. Сегментувавши поле російської історіографії, представники цього напрямку дали старт якісно новим інтерпретаціям українського та російського минулого ранньомодерної доби, а особливо українсько-російських відносин. Попри неоднорідність модернізаторської хвилі та еволюцію поглядів різних її представників, зазначеному середовищу притаманні певні принципові константи-підходи, які й дозволяють виділити цю хвилю в російській історіографії поруч із істориками-традиціоналістами.

Насамперед, була відкинута концепція «загальноросійської культури», альфа й омега інтерпретацій у середовищі традиціоналістів. Опрацьовані в модернізаторському таборі версії історії української державності ранньомодерної доби позбавлені теологічного тлумачення українсько-московського зближення, а також постулатів про природність, неунікненність, безальтернативність та всеохопну прогресивність злиття українського світу з московським. За бортом опинилася концептуальна теза про усвідомлення і в Україні, і в Московії належності українців та росіян до «єдиного народу», цілісність якого була трагічно порушена в XIII–XIV ст., а тому закономірно відновлювалася від середини XVII ст. Як однозначно підкреслювала Т. Таїрова-Яковлева, до речі, під час дискусії за участі чільних представників традиціоналістського середовища В. Артамонова, М. Дмитрієва, Л. Заборовського, Б. Флорі у Гетьманщині, *«якщо брати самосвідомість рядового українського населення, мова йде не про єдине коріння, а про єдиний православний простір, про православного государя, «який єдиної з нами віри».* Нідє не доводилося зустрічати вислови рядового козака про єдину націю,

народність, народ» [174, 54].

Водночас було радикально знижено планку впливу конфесійного чинника на долю українсько-московських взаємин. Православна солідарність та відчуття в умовах конфесіоналізації факту перебування у православному блоці, в якому найсильнішим правителем і єдиним не підпорядкованим нікому володарем залишався московський цар, позбавлені у прочитанні модернізаторів функції цементувати уявлення москвитів та русинів про етнічну спорідненість і фаталізувати московську зверхність над Україною. Зрештою, пішла під укіс концепція «возз'єднання України з Росією» за наслідками Переяславської ради 1654 р., ключова у системі традиційних обґрунтувань москвоцентричного великодержавницького представлення ранньомодерної української історії.

Як і у випадку з традиціоналістами, а також з польськими істориками дискусії навколо постмодернізму та новітніх методологій мало приваблювали дослідників, які взялися в Росії ревізувати великодержавницьку візію ранньомодерної української державності. Перевагу було віддано практичним потребам інтенсифікації досліджень перед теоретизуванням, відірваним від упровадження в безпосередні дослідницькі процедури. У центрі уваги перебували проблеми удосконалення дослідницького інструментарію, відходу від ідеологічної заангажованості, перегляд ортодоксальних стереотипів, які кричуще суперечили сучасним історіографічним надбанням, тісна взаємодія з іншими історіографічними традиціями, особливо з історіографіями-конкурентками – українською та польською, предметні дискусії, зокрема й термінологічні.

Натомість на теоретико-методологічному рівні представники модернізаторської течії відштовхуються від ідеї природної самостійності та самодостатності українського історичного процесу, поєднаної з наявністю альтернативних сценаріїв розвитку та універсальністю державної самоорганізації суспільства як єдиного виробленого людською цивілізацією дієвого механізму забезпечити повнокровний розвиток останнього. Для ранньомодерного часу це означало зберігати повноту соціальної структури та

суспільної репрезентації зі власною елітою, яка усвідомлює своє призначення та логічно вивершується у постаті правителя, незалежно від того, чи підлягав цей правитель іншому володареві і як співвідносяться тогочасні та сучасні уявлення про «державу», «підданство», «автономію» тощо.

Іншою ключовою особливістю є послідовне вписування українського суспільства до європейського контексту, що протиставляло український та московський світи. Накинення європейської системи координат відразу ставило модернізаторську хвилю на один щабель з сучасною польською та українською історіографіями, відкриваючи нові пізнавальні можливості й водночас підштовхуючи до відтінення різючих контрастів між організацією суспільства і влади в українському та московському варіантах. Якщо у традиціоналістському таборі приглушена констатація відмінностей між українським та російським світами мала на меті лише пояснити складнощі притирання українського суспільства до московських порядків під час неунікненної інтеграції, то для представників модернізаторської течії це була призма, крізь яку пояснювалася сама природа уявлень нової української еліти про організацію суспільства, феномен Гетьманщини, її призначення, відносини з Московською державою та іншими сусідами, український історичний міф тощо. Політичні стратегії та практики української еліти постають в інакшому світлі, ніж це було при використанні опції належності українського та московського світів до спільної цивілізаційної ніші та ще й в умовах нібито усвідомлення обома сторонами етноконфесійної спорідненості чи злитості. А російський історичний процес позбувається питомих ознак своєрідного виру, у який неминуче мусить потрапити український аналог і чим швидше, тим краще для України.

Відповідно українська Національно-визвольна війна середини XVII ст., виникнення та еволюція Гетьманщини інтерпретуються як закономірний результат прагнень відновити самодостатність українського світу, як природна відповідь на виклики часу. А поява в середовищі нової української еліти прагнень зберегти повноту структури суспільства виглядає цілком закономірною та добре вмотивованою. У поєднанні з інтерпретацією

поведінкових стратегій козацької старшини в контексті європейських політико-правових уявлень це розглядається як ключ до розуміння всіх хитросплетінь подальшої історії Гетьманщини. Переяслав 1654 р. та подальші українсько-московські відносини опускається з теологічної висоти на рівень тлумачення під кутом балансу сукупності зовнішніх та внутрішніх чинників, які схилили козацьку старшину то того чи іншого рішення, що зближує позицію цих російських істориків із підходами сучасних українських та польських дослідників.

На такому тлі цілком логічним виглядає відмова від використання головного індикатора попередніх інтерпретацій російської історіографії – ступеня відповідності подій і процесів в Україні та політичних концепцій і щоденних практик старшини інтересам московських еліт та ідеї перетворення Московії на європейську потугу. Відкинута ідея утворення в 1654 р. «єдиної держави». З'являються логічні конструкції, базовані на розумінні стратегічних і тактичних інтересів українських еліт та вписуванні цього чинника в ширші контексти, зокрема і в московський. Усе це породжує опрацювання концептуально інакших образів ключових проблем історії Гетьманщини та українсько-московських відносин ніж у традиціоналістському таборі російської історіографії, серйозно підважуючи великодержавницьке бачення «з середини» і таку ж модель ранньомодерної української історії загалом.

Недаремно критичні стріли в бік модернізаторів з табору традиціоналістів приправлені риторикою, що нагадує типовий радянський дискурс. Зокрема, А. Алмазов закидає петербурзькій дослідниці Т. Таїровій-Яковлєвій, найпомітнішій представниці модернізаторського крила, що вона розглядає *«національну (sic!) політику Росії на Лівобережній Україні, виходячи виключно з українських інтересів, але не всієї єдиної держави»* [75, 22]. Окрім того, наріжні особливості концептуалізації Т. Таїрової-Яковлєвої *«близькі до української історіографії націоналістичного напрямку»* [75, 22]. Що характерно, кинувши фразу-узагальнення, автор у радянському стилі не поспішив, як це годилося б у науковому середовищі, обґрунтувати типологічну

однотипність концептуальних підходів петербурзької дослідниці та «націоналістичної української історіографії» (неясно навіть, якої: попередньої чи сучасної). Не зупинили А. Алмазова ні постійна полеміка між Т. Таїрової-Яковлевою та українськими істориками, часом навіть дуже гостра [157, 46–55; 158, 217–221; 480, 474–502], ні однозначне програмове зауваження Т. Таїрової-Яковлевої про *«об'єктивне існування різних підходів і завдань в українській та російській історіографіях»* і про те, що *«ми з нашими українськими колегами завжди тією чи іншою мірою будемо дивитися на одні й ті самі речі з різних точок зору»* [512, 670].

Такі характеристики надзвичайно промовисто увиразнюють вододіл між модернізаторами і традиціоналістами й водночас відтінюють визнання останніми високого ступеня інтровертності підходів перших. З іншого боку, це видно й по культивованій у модернізаторському таборі тематиці досліджень, яка охоплює й незручні для традиціоналістів проблеми: генеза ранньомодерної української державності та державної ідеї в різних прошарках еліти, самосвідомість нової української еліти, громадянська війна в Україні другої половини XVII ст., українсько-московські договори й поглинальні стратегії Московії, витоки, сутність та інтелектуальні наслідки Гадяцької унії 1658 р., політичний портрет українських гетьманів, постать І. Мазепи та Мазепинська доба, Гетьманщина в лещатах імперських уніфікацій XVIII ст.

5.2. Понятійний апарат

Відмінності в підходах представників модернізаторського крила і дослідників із традиціоналістського середовища російської історіографії до прочитання історії ранньомодерної української державності відчутно проявилися на рівні термінології. Якщо в традиціоналістському таборі увага до понять посилювалася під кутом спроб захистити ключові складові концепції «загальноросійської культури» від новітніх історіографічних і взагалі інтелектуальних віянь, то для модернізаторів, навпаки, термінологія стала маркером концептуального перезавантаження. Різницю в підходах добре видно

з публічних висловлювань з приводу термінології. З боку традиціоналістів вся увага прикута до оборони понять «возз'єднання», «єдиний народ», «єдина держава» та споріднених із ними. Модернізатори прагнуть відшліфувати понятійний апарат відповідно до сучасних наукових уявлень у різних історіографіях про природу того чи іншого явища, події, процесу. При цьому термінологічні дискусії точаться в широкому міжнародному контексті. Одна з них була спеціально організована в Петербурзі Т. Таїровою-Яковлевою й стосувалися ключових понять, пов'язаних з інтерпретацією української Національно-визвольної війни середини XVII ст. [263, 215–232; 480, 667–672].

Зрештою, належить відзначити, що при виборі термінології модернізаторами декларується бажання врахувати той факт, що притаманні історичній науці поняття живуть і поза її сферою – в політиці, публіцистиці, літературі, масовій свідомості, історичній пам'яті. Це накладає специфічний ефект, породжуючи еволюцію семантичного наповнення та ускладнюючи, не тільки коректне використання історичної чи книжної термінології, а сприйняття написаного, передовсім поза межами наукової спільноти. На особливому рахунку так звана «політизація понять» як найвпливовіший чинник. З іншого боку, даються ознаки й особливості тієї чи іншої мовної системи [263, 220; 507, 3]. Водночас присутнє й тверезе визнання того, що чистота понять – важко досяжна ціль (*«усі терміни «накульгують»»*), тож необхідно досягти певного наукового консенсусу [512, 670].

Відразу впадає в очі відмова від поняття «возз'єднання України з Росією», основоположного для традиціоналістського табору в контексті прочитання ранньомодерної української історії. Це поняття кваліфікується як політизоване [507, 3]. Замість нього пропонується використовувати терміни «приєднання України до Росії» та «входження України до складу Росії», «підданство цареві» [288, 146; 413, 243; 418, 201; 439, 7; 470, 3]. У поєднанні з відмовою від самої концепції «возз'єднання України з Росією» це створює якісно іншу проекцію для пояснення історії Гетьманщини, ніж це було у традиціоналістському таборі, й типологічно зближує позицію модернізаторів з

дискурсами, що нині домінують в польській та українській історіографії.

З приводу окреслення соціального вибуху середини XVII ст. свою позицію представила лише Т. Таїрова-Яковлева. Пропонуючи уникати політизації, дослідниця відхиляє використання таких понять як «Національно-визвольна війна», «Визвольна», а також прикладання до цих подій поняття «революція» («козацька революція»), «українська національна революція», резонно пропонуючи вдатися до предметних дискусій із залученням фахівців з європейської історії, щоб з'ясувати особливості типології української ситуації в європейському контексті. Відтак дослідниця віддає перевагу поняттю «Хмельниччина», тому що її *«всі інші терміни видаються політизованими, або ними треба серйозно зайнятися»* [263, 230]. Хоча інструментально використовує і поняття «повстання Б. Хмельницького» [418, 197]. Натомість О. Баранова оперує поняттям «Національно-визвольна війна» [120,3]. Решта ж представників модернізаторського табору уникають термінологічного питання, можливо, тому що предмет їхніх наукових зацікавлень не охоплює безпосередньо українську Національно-визвольну війну, хоча в декого й дотичний неї.

Т. Таїрова-Яковлева актино використовує поняття «Українське гетьманство», «Гетьманщина», «Українська держава», «Гетьманська Україна» [413, 3, 11; 418, 201], за чим стоїть визнання державності військово-політичної структури, утвореної за часів Б. Хмельницького, про що дослідниця пише прямо [263, 220]. Вона ж висловила протипозицію використанню в російській історіографії поняття «Гетьманат», оскільки воно *«в російській мові абсолютно чітко асоціюється з П. Скоропадським»* [263, 220]. Наявність у науковому словнику понять «Українське гетьманство» та «Українська держава» підкреслює, що Гетьманщина як єдине в ранньомодерні часи українського утворення державного типу визнається репрезентантом українського світу.

Як еквівалент «Гетьманщини» О. Баранова, А. Каменський, С. Лобачов та використовують поняття «Мала Росія» та «Малоросія» [120, 10; 288, 168; 219, 295], правомірність чого заперечує Т. Таїрова-Яковлева. Основний аргумент

останньої зводиться до того, що за XIX–XIX ст. поняття стало політизованим і нині неможливо відродити його семантичне наповнення середини XVII–XVIII ст., коли воно перебувало в активному обігу і в Україні, і в Московії [263, 220, 507, 3]. Пізніше подібні аргументи були використані одним із українських істориків [81–82, 142]. У своїх працях Т. Таїрова-Яковлева застосовує поняття «Малоросія», «малоросійський» у звуженому форматі, не як самостійні, а лише для демонстрації історичної термінології [418, 202–204].

Якщо традиціоналісти уникають прикладати до козацької старшини Гетьманщини поняття «українська еліта», то Т. Таїрова-Яковлева навпаки його активно використовує [412, 7; 418, 201], підкреслюючи визнання того факту, що в середині XVII ст. відбулася зміна еліти, й українське суспільство в бурхливих трансформаціях не втратило повноти своєї структури. Під цим оглядом верхівка козацтва ставилася на один шабель з елітою сусідніх держав та державних утворень.

Ще одним знаковим поняттям, відсутнім у словнику традиціоналістського табору й активно використовуваним Т. Таїровою-Яковлевою, є поняття «державна ідея», якою наділяється козацьке середовище, і розвиток якої визначав долю Гетьманщини [499, 51].

Жваву дискусію між Т. Таїровою-Яковлевою та українськими істориками викликала активна реанімація дослідницею історичного поняття «Руїна» для позначення громадянської війни в Україні другої половини XVII ст. Т. Таїрова-Яковлева винесла його навіть у назву однієї зі своїх монографій [507, 3]. У сучасній українській та польській історіографії поновлення після радянського затишшя використання цього поняття підтримують Я. Качмарчик, П. Кроль, З. Когут, Ю. Мицик, Д. Наливайко, О. Субтельний, Ф. Сисин [512, 671]. Проти висловився Т. Чухліб [480, 489–502], який зініціював полеміку з петербурзькою дослідницею.

Обґрунтовуючи правомірність поновлення в історіографічному обігові поняття «Руїна», Т. Таїрова-Яковлева (все ж визнаючи його «спірним») передусім вказувала на переплетення двох чинників: історичність поняття (його

застосовували в Україні в другій половині XVII – на початку XVIII ст.) та відсутність на ньому пізніших політизованих нашарувань [512, 670]. Із сутнісної сторони, за «Руїну» промовляв комплекс чинників, який увінчували поступова деградація в Гетьманщині державної ідеї та запекла громадянська війна: *«у соціально-політичному плані Руїна виражалася в загостренні боротьби за владу, внутрішньому безладі і соціальній напруженості. Громадянська війна, часті зміни гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішні українські справи – характерні риси цього періоду»* [507, 4].

Аргументи Т. Чухліба щодо сумнівності використання поняття «Руїна» продиктовані невідповідністю між семантикою «руїни» як руйнування, повного занепаду чого-небудь та сутністю періоду, який так пропонують наректи. Дослідник оперує тим, що громадянська війна, яку переживало українське суспільство після смерті Б. Хмельницького, не була унікальною. Вона нагадувала внутрішні міжусобиці, які спалахували скрізь, де відбувалися глибокі суспільні трансформації. Це *«типовий приклад боротьби за владу під час становлення новоствореної держави»*. Водночас, якщо порівнювати внутрішню ситуацію в Україні напередодні української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та після громадянської війни, не можна говорити про «руїну» в соціально-економічній сфері та в зовнішньополітичних відносинах. Хоча у випадку використання поняття «Руїна» складається враження, що воно *«з огляду на його поліфункціональність, окрім державної політики стосується й інших сфер життя тогочасного українського суспільства – економіки, соціальних відносин, культури тощо»*[480, 489–492].

Відповідь Т. Таїрової-Яковлевої, як і слід було очікувати, крапки над і не розставила.

Насамкінець, варто зазначити, що представники модернізаторської хвилі відійшли від традиційного для російської історіографії використання поняття «зрада» як маркера діяльності того чи іншого українського гетьмана та підстави для навішування нищівних ярликів. Поняття «зрада» прикладається деким із дослідників радше утилітарно до конкретних дій І. Мазепи, не поширюючи їх

на оцінку постаті в цілому чи на прагнення як таке нової української еліти до незалежнення України [83, 8; 220, 98]. І в цьому корінна відмінність підходів модернізаторів від позиції традиціоналістів, базованої на запереченні права козацької старшини повести корабель Гетьманщини неросійським курсом.

5.3. Концепції

Відправним пунктом концептуалізації ранньомодерної української історії стала для середовища модернізаторів ревізія міфів про «братерські народи» та «возз'єднання України з Росією». Обидві опції відкидаються як заідеологізовані. Про етнічний фактор українсько-московських відносин не зустрічаємо розлогіх висловлювань [418, 198]. Про відторгнення концепції, усвідомленої обома сторонами етноконфесійної спорідненості, як рушія цих взаємин можна судити на підставі власне самої концептуалізації ранньомодерної української історії. Ще очевиднішою є ситуація з «возз'єднанням» візією». Як уже зазначалося, рішення Переяславської ради 1654 р. однозначно трактуються не як «возз'єднання», а як «підданство» цареві чи «приєднання» Гетьманщини до Московії.

Відмовившись від теологічного погляду на Переяслав 1654 р., представники модернізаторського напрямку демонструють підхід до української історії ранньомодерної доби крізь призму з'ясування особливостей історичного шляху України у складі Речі Посполитої та стратегічних потреб Гетьманщини. На перше місце ставляться не інтереси Московії чи «єдиної держави», як у випадку з традиціоналістами, а ідея природного прагнення українського світу зберегти себе та створити оптимальну модель функціонування серед сусідів. Визнання ж природного права будь-якого суспільства на одержавлення як інструменту досягнення його самодостатності підштовхувало покласти в основу концептуалізації особливості відродження та еволюції в Україні ідеї поновлення суб'єктності українського світу. Відтак в обох випадках активно використовується поняття «державна ідея» та робляться плідні спроби простежити її появу та еволюцію як відправного пункту до

подальшої концептуалізації [386, 240–270; 499, 51–58].

Т. Таїрова-Яковлева, єдина представниця модернізаторського крила, хто заглибився в причини української Національно-визвольної війни, убачає результуючий вектор у фокусуванні їх ні на чому іншому, як на проблемі відновлення правової суб'єктності українського світу: *«Наростання конфліктів у релігійній, культурній та економічній сферах стимулює на українських землях в кінці XVI – на початку XVII ст. процес духовного відродження та формування національної ідентичності. Боротьба за збереження православ'я проходила на фоні формування нової політичної еліти України, тісно пов'язаної з козацтвом. Прагнення управляти власним краєм, жити за своїми правами і свободами приводять до низки кривавих зіткнень із владою Речі Посполитої»* [412, 7].

Саме долучення козацтва до національно-релігійних змагань та перетворення його на *«носія державної ідеї»*, започаткування козаками в першій половині XVII ст. *«боротьби за державність»* призвело до вибуху в Україні Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. При цьому дослідниця йде ще далі, зазначаючи, що *«боротьба за православ'я в тих умовах була боротьбою політичною за національну самосвідомість, відповідно державною ідеєю»* [510, 207–208].

Зазначена інтерпретація ставить Т. Таїрову-Яковлеву на вістря оцінки інтелектуальної форми козацької старшини в останні десятиліття перед Національно-визвольною війною. Хоча в сучасній історичній науці (навіть у традиціоналістському таборі російської історіографії) і домінує тренд визнавати вихід козаків на рівень осягнення ідеї «членства в народі руському» та виборювання його національно-релігійних інтересів, але ніхто не підносять інтелектуальні горизонти на висоту прямого розуміння козаками необхідності відновлення української державності. Усі зупиняються щонайвище на рівні формування свідомістних передумов для остаточного переходу в часи Національно-визвольної війни до формулювання державної ідеї, а також появи уявлень про самодостатність українського світу. Натомість Т. Таїрова-Яковлева

логічно вивершує ланцюг «змагання за православну віру – захист самобутності – державна ідея», ведучи мову про те, що козаки вже тоді по факту перетворилися на носів державної ідеї незалежно від ступеня усвідомлення ними цього.

Такий підхід дозволив вмотивовано пояснити, чому так швидко після розв'язання Національно-визвольної війни з козацького середовища почали поширюватися сигнали про прагнення до реалізації не тільки станових інтересів, а й державної ідеї. У цьому питанні модель, запропонована Т. Таїровою-Яковлевою щільно вписується в традиційний і сучасний дискурс української історіографії (чи хотів Б. Хмельницький незалежної України) і є дуже близькою до узагальнень українських та низки польських істориків.

Дослідниця твердо й беззаперечно визнає як сам факт появи Української держави – Гетьманщини, так і прагнення нової української еліти відсерпарувати її від Речі Посполитої. Використовується й поняття «незалежність Гетьманщини». Водночас інша представниця модернізаторського табору О. Баранова, подібно до польських дослідників та К. Лоссон, Ф. Лесняка, Я. Рися та М. Франца [608, 403; 686, 102; 695, 110–111], педалює на недовершеності в Україні процесу утворення ранньомодерної держави, оскільки Гетьманщина так і не досягла міжнародного визнання, *«не зважаючи на активне становлення в роки Національно-визвольної війни державних інституцій в українському суспільстві, фактичну повну владу гетьмана»* [120, 12].

Т. Таїрова-Яковлева прямо солідаризується з точкою зору М. Грушевського: незалежницькі мотиви в політичних концепціях старшини з'являються на зламі 1648–1649 рр. [501, 53], Тут вчувається явний перегук із домінантною позицією в сучасній історіографії, закоріненою ще в опції М. Грушевського та В. Липинського щодо еволюції політичної програми Б. Хмельницького від козацького автономізму до ідеї унезалежнення Гетьманщини. Від початку 1990-х рр. і до сьогодні панівною є концепція про вододіл, який з'явився на зламі 1648–1649 рр. між автономізмом та ідеєю

незалежності України [222, 101; 384, 197, 219; 442, 48; 474, 54–61; 739, 232–235]. Крім того, під впливом розширення джерельної бази досліджень, окреслився й ухил у бік визнання появи у Б. Хмельницького та його найближчого оточення концепції здобуття незалежності вже на початку війни, попри на порядок нижчий рівень офіційних вимог до Варшави в 1648 р., які трактуються як суто тактичні кроки чи прояви у свідомості старшини міцного комплексу підданого [314, 28–35].

Пишучи про *«кардинальну зміну в позиції Б. Хмельницького»* [412, 72; 501, 58] в кінці 1648 р., Т. Таїрова-Яковлева, безумовно, зараховує себе до прихильників більш м'якої точки зору. І в цій точці максимально зближуються погляди традиціоналістів та модернізаторів у сучасній російській історіографії [197, 200]. Відмінність у підходах однак полягає в тому, що, як уже наголошувалося в попередньому розділі, для перших політична програма Б. Хмельницького передбачала від'єднання від Речі Посполитої лише для того, щоб у перспективі досягти вікопомного *«возз'єднання»* з Московською державою, тоді як Т. Таїрова-Яковлева розглядає незалежність Гетьманщини як самоціль козацької старшини.

Водночас саме ця дослідниця, по суті, відродила в російській історіографії призабуту концепцію історика права початку ХХ ст. І. Розенфельда про те, що Україна *«з 1648 року йшла прямо до самостійного існування»* [293, 176–177]. Аналізуючи проблему крізь призму фактичного наповнення гетьманської влади на території Гетьманщини, Т. Таїрова-Яковлева дійшла висновку, що *«уже починаючи з осені 1649 р. можна говорити (знову-таки де-факто) про існування незалежної Української держави, васальні відносини якої з польським королем були значно формальніші, ніж відносини придунайських князівств із Туреччиною»* [499, 55]. Такий підхід перегукується вже з провідним трендом сучасної польської та української історіографії розділяти питання про незалежність Гетьманщини в практичній площині від проблеми міжнародної легітимності держави.

Визнання королем Яном Казимиром у завуальованій формі

територіального виміру влади гетьмана над трьома українськими воєводствами Речі Посполитої (Київським, Чернігівським та Брацлавським) кваліфікується як відповідний пункт легітимації Гетьманщини у вигляді окремої політичної одиниці, очолюваної правителем, а також юридичного визнання самого факту існування Української держави [412, 78; 499, 51–54], що цілком вписує погляди дослідниці в магістральні віяння наявної історіографічної ситуації, репрезентовані більшістю сучасних українських та польських істориків [142, 123; 222, 140].

Надзвичайно важливою для формування ранньомодерного образу України є теза про появу Гетьманщини як про *«створену / відтворену державу»* [499, 53]. Така постановка питання була цілком новаторською, але довго залишалася поза науковим обговоренням, можливо, тому що сама авторка в подальшому не акцентувала на ній уваги. І лише останнім часом проблема *«створення / відновлення»* в середині XVII ст. Української держави набула нового дихання в контексті однієї з новітніх спроб подати синтетичний огляд історії Гетьманщини [142, 81]. Відхід від положення про *«створення»* держави на користь *«відновлення»* подає всю ранньомодерну українську історію цілком в інакшому світлі. Гетьманщина постає не на власному ґрунті, а як спадкоємниця Київської Русі, Галицько-Волинського королівства й подальших державних організацій, що перед тим існували на території України (передовсім Київського та Волинського князівств, скасованих у XV ст.). Власне так і розуміла своє дітище сформована на козацькому корені нова українська еліта, успадкувавши від *«старожитного народу руського»* ідею історичності Русі, тяглості руської історії від києво-руських часів та спадкоємності еліти. І фундаментальні засади міжнародної легітимації Гетьманщини аж до середини XVIII ст., й опрацьований у XVIII ст. *«козацьким народом»* новий український історичний міф базуватимуться саме на цій ідеї [142, 102–106, 253–255; 200, 118–135]. Тож підхід Т. Таїрової-Яковлевої зберігає значний евристичний потенціал, інспіруючи подолання викривленого сприйняття факту появи Гетьманщини, яке в сьогоdnішньому вигляді (саме як створення держави) навіює нічим не

обґрунтовану ідею розриву в українській історії, що нібито припав на середину XVII ст., коли переважна більшість старої князівсько-шляхетської еліти, не сприйнявши Національно-визвольну війну, опинилася по іншу сторону барикад.

З іншого боку, теза про відновлення української державності логічно випливає з розглянутої вище концепції перетворення козацтва в першій половині XVII ст. на носія державної ідеї й зосередження козаками під час Національно-визвольної війни у своїх руках функції «політичного народу» як природний процес. Долучення до козацтва певного числа вихідців зі шляхетського середовища виглядає фізично видимою демонстрацією спадкоємності. А позиція більшості української шляхти, спровокувавши розкол у шляхетському таборі, набуває особливо непривабливого забарвлення як прояв остаточного вигасання відповідальності традиційної еліти.

Правда, в концепції Т. Таїрової-Яковлевої залишилося неартикульованою проблема представлення новою українською елітою Гетьманщини як Малої Русі, а також проблема просторового розширення поняття «Україна». В останньому випадку дослідниця обмежилася лише констатуванням фактів уживання Б. Хмельницьким поняття «Україна» в ширшому, ніж козацькі краї, значенні [422, 35].

Логічним продовженням такої концептуалізації стала підвищена увага до комплексу питань, пов'язаних зі світоглядом еліти Гетьманщини середини XVII ст. На відміну від традиціоналістів, які взагалі уникали спеціальних досліджень та широких узагальнень у цій площині, Т. Таїрова-Яковлева, навпаки, сконцентрувала особливу увагу на специфіці формування та розшарування еліти, ціннісних орієнтаціях старшини, уявленнях останньої про вітчизну, природу та призначення Гетьманщини.

Згідно з моделлю, запропонованою дослідницею, якраз двополюсність козацтва – низи та старшина, більшість якої була шляхетського походження – стала ахіллесовою п'ятою нової української еліти й викликала з часом гостру громадянську війну, завдавши фатального удару по перспективі Гетьманщини.

Охлократизм низів та запорожців виявився джерелом постійної внутрішньої напруги, не даючи належним чином скристалізуватися державі [519, 276]. За Б. Хмельницького норовливість низів *«значно ослаблювала гетьманську владу і перешкоджала завершенню процесу державного будівництва»* [496, 66]. Пізніше через поведінку низів *«претендентам на булаву доводиться заручатися сильною зовнішньою підтримкою для здійснення своїх планів»* [499, 52]. Врешті *«непримиренна позиція цих козаків завадила Хмельницькому та його наступникам зберегти Гетьманщину»* [496, 66].

Натомість верхівка козацтва – старшина – перетворилася на нову українську еліту й генерувала у своєму середовищі державну ідею та різноманітні політичні програми. Особлива роль тут належала вихідцям зі шляхти, які й створили той вузький прошарок, котрий перебував на вістрі інтелектуального штурму навколо ідеї розбудови держави [499, 52].

Концептуалізуючи проблему вироблення та еволюції уявлень козацької старшини про свій статус у Гетьманщини та Гетьманщину як таку, Т. Таїрова-Яковлева вперше в російській історіографії предметно звернулася до питання про образ вітчизни у світогляді нової української еліти. Спираючись на дослідженнях З. Когута та Ф. Сисина [234, 228–329; 380, 13–28], вона концептуально солідаризувалася з досягнутими ними результатами, доповнивши власними спостереженнями, які суттєво віддаляють пропоновану модернізаторську модель історії ранньомодерної української державності від традиціоналістської посестри.

Уже сам початок розмов про існування в ціннісних орієнтирах козацької старшини до середини XVII ст. та еліти Гетьманщини уявлень про «вітчизну» поглиблює рів між українським та московським суспільством, оскільки для останнього уявлення цього типу взагалі були непритаманні аж до XVIII ст., допоки не були занесені вихідцями з України. Але справа тут навіть не в дуже рельєфних відмінностях політичної культури, яких і в інших сферах не бракувало, і про наявність яких у російській історіографії склався науковий консенсус. Концепцію традиціоналістів істотно підважує добре обґрунтований

висновок про існування, насамперед, спадкоємності між смисловим наповненням уявлень про «вітчизну» української шляхти та козацької старшини, яке вилилося в ототожнення козаками «вітчизни милої» з Річчю Посполитою навіть у перші роки української Національно-визвольної війни [418, 200]. Це аж ніяк не вписується в пропонований традиціоналістами образ козацької самосвідомості, наповнений відчуттям необхідності поєднатися з етнічно спорідненою та одновірною Московією заради відновлення втраченої раніше колишньої єдності Русі.

Другий момент виглядає ще суттєвішим, оскільки руйнує і «возз'єднавчу» сутність Переяслава 1654 р., і положення про москвоцентризм як провідну тенденцію в середовищі козацької старшини доби Гетьманщини. У межах модернізаторської моделі, навпаки, визнається, що під прапором Національно-визвольної війни у свідомості новонародженої української еліти лише підсилюється відчуття самодостатності українського світу, віддзеркаленням чого стали не тільки політичні концепції Б. Хмельницького, а й еволюція в головах ціннісних орієнтацій щодо вітчизни: від «вітчизни Речі Посполитої» до «вітчизни Малої Русі / України». При цьому *«існував чіткий поділ в уявленнях козацької старшини між «вітчиною» (Малоросією чи Україною) та Московською державою»* [418, 203]. У подальшому аж до часів І. Мазепи і П. Орлика цей поділ тільки міцнішав. Зокрема, уводячи до наукового обігу повний текст інструкції І. Самойловича послам до Москви від 1685 р., дослідниця на підставі документа чітко артикулювала, що тогочасна старшина проводила рельєфну межу між українським та московським світами: *«Визначаючи зв'язок московських володарів із київськими, укладачі трактату проте чітко відокремлювали поняття «русских» (князів Київської Русі) та московських (правителів Московської держави) князів»* [425, 72]. Не відбулося й переорієнтації на «вітчизну Московію / Велику Росію». *«Поняття «вітчизна» в цей період вже нині в жодному разі не асоціювалося з Московською державою»*, – підсумовує Т. Таїрова-Яковлева [418, 204], солідаризуючись зі спостереженнями та узагальненнями Ф. Сисина щодо ситуації початку

XVIII ст. [380, 13–28].

Еволюція переконань про «вітчизну» промовисто свідчить про місце Московії у світогляді нової української еліти. У концепції Т. Таїрової-Яковлевої саме вони відбивають глибинні налаштування старшини, а не, як це наголошується у середовищі традиціоналістів, православна солідарність, відчуття етнічної близькості українців і московитів та «возз'єдначчі» інтенції. Відтак історіографічні концепції фатальності «возз'єднання України з Росією», неunikненості появи «єдиної держави» та історичної неминучості поступового розчинення суверенітету Гетьманщини суперечать реальним уявленням старшини. Пріоритетом останньої було для Т. Таїрової-Яковлевої збереження самодостатності відновленої української державності, що ріднить підходи дослідниці з оцінками скучних українських та польських істориків. Шляхи ж реалізації цього завдання бачилися з амплітудою від незалежної держави до автономії. А договори, які уклала Гетьманщина, починаючи від Зборівської угоди 1649 р. і до свого розчленування на Лівобережну та Правобережну, служать індикатором, який відтінює *«ступінь незалежності Гетьманщини та дозволяє нам оцінити зрілість української держави де-юре, а також ступінь розвитку державної ідеї в її керівників»* [499, 51]. Принагідно варто ще раз згадати, що для традиціоналістів критерієм зрілості старшини виступали особливості піклування її про інтереси «єдиної держави» та слідування у фарватері московської політики.

Наголошуючи на функціонуванні у свідомості старшини ідей самодостатньої / незалежної Української держави та власної «вітчизни», відмінної від Речі Посполитої та Московії, а також констатуєчи формування цієї держави на практиці, модель, представлена модернізаторським напрямком, містила концептуалізацію ще одного важливого питання, обійденого традиціоналістами та лише побіжно представленого в польській історіографії – внутрішньоукраїнської та міжнародної легітимації Гетьманщини. Подібно до сучасної української історіографії, Т. Таїрова-Яковлева надає проблемі великої уваги, фактично розглядаючи її як ключ для пояснення основних ідеологічних

та зовнішньополітичних заходів козацької старшини в середині XVII ст.

Як і сучасні українські історики, дослідниця вбачає в послідовному використанні Б. Хмельницьким та його наступниками інструментарію, покликаного надати законності появі Гетьманщини, нової української еліти та правителя-гетьмана, ознаки чим далі глибшого вкорінення в середовищі старшини уявлень про необхідність утвердити власну державність. Магістральну інтерпретаційну канву формує аналіз так званих «історичних» аргументів, притягнутих козацькою верхівкою. А точкою відліку є констатація факту, що еліта Гетьманщини апелювала до часів Київської Русі. У конструкції Т. Таїрової-Яковлевої, як і в багатьох українських істориків [138, 256, 258; 314, 30; 393, 401, 405], перші спроби причепити потяг Гетьманщини до «київської спадщини» у середовищі козацької верхівки простежуються вже влітку 1648 р. й наростають далі. Хоча й подає вона їх як *«вже досить затерті часом згадки про київських князів»*. І далі: *«Розпливчатість у розумінні спадкоємності справи київських князів навіть серед вищої української старшини доводить, що ці посилання на руські часи були тільки спробою юридичного обґрунтування правомірності створення Гетьманської держави... перш ніж претендувати на роль законних очільників законно створеного (чи відродженого) державного утворення вони (гетьмани. – В. М.) мали подбати про певні юридичні прецеденти для переконливого обґрунтування правочинності Гетьманщини та їхнього лідерства в ній»* [422, 35].

Така інтерпретація різко розходиться з концепцією традиціоналістів, які взагалі уникають розмови про місце Київської Русі та «київської спадщини» у світоглядних імперативах еліти Гетьманщини, прикриваючи проблему ідеєю існування в головах козацької старшини та ширших мас стійких уявлень про «одноплемінність» русинів (українців) і московитів та необхідність відновлення спільного політичного та суспільного простору. Водночас тези Т. Таїрової-Яковлевої істотно різняться від наявного в українській історіографії підходу виводити звернення Б. Хмельницького та його оточення до киево-руської тематики як показник стійких уявлень про спадкоємність між Гетьманщиною та

Київською Руссю, які щоразу проявляються на українських-московських переговорах, в ідеях переяславського 1654 р. та гадяцького циклів, ідеологічних концепціях різних гетьманів, зрештою, у новому українському історичному міфі, опрацьованому козацькими інтелектуалами у XVIII ст. [138, 256, 258, 317; 142, 102, 106, 251–255; 344, 403–422].

Та й сама Т. Таїрова-Яковлева в іншому місці ставить під сумнів своєю концепцією «неясних спогадів» та звуженого, суто юридичного використання елітою Гетьманщини фактору «київських часів». Говорячи про ідею Великого князівства Руського й називаючи її «блискучою», вона прямо наголошує, що «у *Князівстві Руському вбачали продовження традицій Київської Русі*» [501, 218]. Водночас твердження про «неясні спогади» суперечить і тезі дослідниці про «*безумовну спадкоємність між Зборівською, Переяславською, Межирицькою та Гадяцькою угодами*» [501, 313], які разом із Переяславською 1659 р., Чуднівською 1660 р., Московською 1665 р. кваліфікуються як спосіб «*визначати ступінь незалежності Гетьманщини протягом 1648-1657 рр.*» [499, 51, 52].

Обмеження ролі киево-руського циклу суто юридичною сферою супроводжується виведенням за поле концептуалізації широко обговорюваного в історіографії [286, 21, 42; 344, 283–302; 473, 53–54] використання Б. Хмельницьким для легітимації своєї влади ідеологічних аргументів, які ґрунтуються на «божественному праві правителів», а також династичному проєкті, пов'язаному з одруженням сина Тимоша з донькою С. Лупула Розандою, ідеї висвячення на гетьманство сина Юрія московським патріархом Никоном. Роль молдовського вектора звужена до «*зміцнення зовнішньополітичного впливу Українського гетьманства*» [412, 92]. А комплекс доказів, покликаний переконати сусідів у легітимності появи Гетьманщини через втрату Варшавою законних підстав володіти українськими землями, зводиться лише до констатування спроби гетьмана навесні 1658 р. надати московському послу аргументи про те, що король Ян Казимир не набув статусу володаря козаків, бо ті йому не присягали [412, 92].

Натомість до концепції уведено надзвичайно важливий фактор порівняння гетьманською канцелярією *«українських процесів із загальноєвропейськими»*, яке було покликане довести, що *«лідери і влада, що прийшли після революції чи визвольної війни мають право на законне визнання»* [4899, 54].

Ще одним суттєвим елементом модернізаторської концептуалізації є представлення переконань нової української еліти про природні кордони Гетьманщини. Традиційно наголошуючи на тому, що старшина від часів Б. Хмельницького ототожнювала межі своєї держави з етнічними українськими кордонами, Т. Таїрова-Яковлева, єдина з модернізаторського табору, хто предметно висловився з цього питання, сприйняла узагальнення З. Когути щодо наявності в головах старшини максималістської та стратегічної концепції кордонів [425, 67]. Окрім того, дослідницею було розширено наукові уявлення про ступінь осмислення верхівкою української еліти проблеми кордонів, що з іншого боку, вивело на глибшу інтепретацію специфіки історичної пам'яті та інтелектуального світу цієї верхівки.

Розширивши джерельну базу, Т. Таїрова-Яковлева вмотивовано констатувала, що як мінімум уже генеральна старшина часів І. Самойловича мала чіткі уявлення про безперервність української історії, зануреність останньої в киево-руські часи, була знайома з історичними працями О. Гваньїні, Й. Бельського та інших авторів. Начитана й освічена старшина була переконана в самодостатності українського світу, який вважала навіть давнішим за польський і литовський, орієнтувалася в історико-ідеологічних концепціях Варшави, покликаних обґрунтувати нібито природне право останньої володіти українськими землями, які сягають Чорного моря. Верхівка Гетьманщини заперечувала право польських королів бути спадкоємцями київських князів та знала те, що за княжих часів литовські князі були данниками Києва. А протиставляючи руських та московських князів, вона однозначно розводила по різних нішах український та московський світи [425, 70–72].

На перетині, з одного боку, визнання за елітою Гетьманщини налаштованості на власне державне життя та досягнення якомога більшого рівня незалежності, а з іншого – вписування заходів Б. Хмельницького в європейський контекст, з'являється опція інтерпретації Переяславської ради, Березневих статей, а також інших міжнародних угод, укладених Чигирином. За своїм концептуальним закресленням ця опція суттєво відрізняється від моделі, опрацьованої представниками традиціоналістського крила. В останньому випадку Переяславська рада 1654 р. постає як усвідомлений вибір козацької старшини оптимального варіанту забезпечення розвитку Гетьманщини, базований на етноконфесійних уявленнях про «єдиний народ». Решта міжнародних угод, укладених гетьманами, виглядає тимчасовим відступом від магістральної канви, зробленим під впливом різних факторів. І хоча телеологічність українсько-московського зближення була підважена визнанням того, що на початку війни козаки не мали наміру переходити під зверхність московського царя, а сподівалися вирішити свої проблеми в Речі Посполитій, але на сам дух концептуалізації це не вплинуло. Натомість представники модернізаторського крила роблять акцент на альтернативності саме фундаментальних сценаріїв для Гетьманщини, а перемога московського вектора сталася лише внаслідок формування надзвичайно скрутних зовнішніх обставин для Гетьманщини на фоні загострення внутрішніх проблем козацького стану та впертого небажання Варшави йти на поступки. Слід погодитись з В. Яценком, що Т. Таїрова-Яковлева спростовувала один з наріжних концептів російської великодержавницької моделі, що *«Хмельницький пристав до московської протекції через «єдиновірність» та «одноплемінність» українців та московитів»* [519, 276].

Такий підхід добре помітний не тільки у Т. Таїрової-Яковлевої, яка відійшла найдалі від дискурсу традиціоналістів, а й у О. Баранової, репрезентантки поміркованішого крила модернізаторської течії, єдиної, чий предмет досліджень стала безпосередньо правова база українсько-російських

відносин доби Гетьманщини. Виходячи зі сфери наукових зацікавлень, дослідниця не могла не висловитися з приводу природи українсько-московського зближення середини XVII ст. І ці висловлювання знакові для відфільтрування відмінностей між традиціоналістською та модернізаторською сучасною російською історіографією.

Для початку О. Баранова, подібно до Заборовського та Б. Флорі, визнає: *«В початковий період Національно-визвольної війни розрив із Польщею не був абсолютною метою гетьманського керівництва, але розвиток подій показав, що подальше існування України у складі Речі Посполитої неможливе»* [120, 12]. Але якщо для Б. Флорі після появи в середовищі верхівки Гетьманщини такого переконання *«мова йшла тепер про розрив Війська Запорозького з Річчю Посполитою та про його перехід під владу царя»* [456, 51], то узагальнення О. Баранової пояснюють ситуацію в інакшому світлі, без фаталізації проблеми зверхності Москви та вкладання в голови старшини московського варіанту як безальтернативного: *«Вихід вбачався в пошуку надійного суверена, готового забезпечити Україні максимально широку автономію та перемогу в боротьбі з Річчю Посполитою»* [120, 11]. Цей варіант лише *«був одним із пріоритетних у зовнішньополітичному курсі українського керівництва впродовж усієї Національно-визвольної війни»* [120, 11].

Дослідниця підкреслювала, що в Б. Хмельницького та його найближчого оточення *«ідея союзу з Москвою оформилася до кінця 1648 р., але її зміст змінювався в залежності від конкретних обставин»*, і тільки *«найтяжча військово-політична ситуація»*, продемонструвавши, що *«подальше існування у складі Речі Посполитої неможливе»*, схилила гетьмана до тісніших відносин з Московською державою [120, 11].

У Т. Таїрової-Яковлевої Переяслав 1654 р., Березневі статті та інші українсько-московські договори щільно вписані в дипломатичну активність козацької старшини на інших напрямках та в решту тогочасних угод і втрачають свою ексклюзивність. Оформлення на папері відносин з Москвою постає не наслідком іманентного прагнення українців до єднання, а одним із

дієвих способів гарантувати повнокровне існування Гетьманщини як державного організму. Б. Хмельницький *«погодився на добровільне обмеження незалежності Української держави, прагнучи врятувати її від загибелі. «Московський варіант» був для нього найменшим злом з огляду на гіркий досвід союзів із Кримом, Туреччиною та Польщею»* [501, 55]. І взагалі гетьмани *«йшли по шляху створення зовнішніх союзів, підшуковуючи варіанти, які найповніше могли б забезпечити права Гетьманщини»*[499, 54]. Союзу з Московією гетьман шукав заради військової допомоги. Все інше – ціна за неї: *«Укладаючи договір із Москвою, Б. Хмельницький хотів отримати військового союзника. В цьому була політична основа Переяславського договору 1654 р. Все інше (обмеження зовнішньополітичної діяльності гетьмана, сплата податків, присутність воеводи в Києві) було просто ціною, за яку Москва надавала свою військову допомогу»* [397, 42]. В аналогічних кольорах оцінює причини Переяславської ради 1654 р. С. Фаїзов: *«У найтяжчій морально-політичній ситуації осені 1653 р. гетьман та його найближче оточення мусили вибирати між пропонованою їм Іслам-Гіреєм та Яном Казимиром автономією трьох воєводств (із ризиком розплати за п'ять років смуту) і продовженням війни за неявно виражену автономію всієї України у складі Росії (з гарантованою безпекою та збереженням значної частини владних прерогатив)»* [439, 6].

Поява на рівні термінології тези про спілку гетьмана з царем як про «найменше зло» не мала нічого спільного з концепцією «найменшого зла», культивованою в СРСР у 1930-1940-ті рр. [293, 192–196]. У марксистському прочитанні «менше зло» було інструментом поєднання російського великодержавництва з марксизмом і означало порятунок у московських обіймах від неминучого поневолення «панською Польщею» чи «султанською Туреччиною». Для Т. Таїрової-Яковлевої «менше зло» означає вибір такого тимчасового сюзерена, який найменше здатен зазіхнути на суверенітет Гетьманщини. При цьому дослідниця дуже близько підходить до концепції поліпідлеглості Гетьманщини, останнім часом дуже популярної в Україні[474, 53–72]: *«Договори з Польщею та Росією, укладені гетьманами, найбільш*

характерні як спосіб балансування між двома найсильнішими сусідами. Ці договори мали безумовну спадкоємність та змінювалися в сторону розширення чи скорочення ступеня незалежності Гетьманщини залежно від військово-політичної ситуації, в якій перебувала козацька держава» [499, 54].

З приводу історико-юридичної сторони Березневих статей, то в середовищі модернізаторів, як і слід було чекати, немає одностайності. Як і Б. Флоря, Т. Таїрова-Яковлева позиціонує себе прибічницею концепції васалітету Гетьманщини за Березневими статтями, однак робить показове уточнення, яке добре віддзеркалює принципові розбіжності між модернізаторською й традиціоналістською течіями в російській історіографії. Згідно з Т. Таїровою-Яковлевою, *«васалітет (Гетьманщини. – В. М.) був значною мірою умовним, умовнішим, аніж, скажімо, васальна залежність Молдавії від турецького султана»* [501, 56].

Водночас в інтерпретації іншого представника модернізаторського крила О. Баранової заперечується встановлення між Гетьманщиною як своєрідною «недодержавою» та Московською державою відносин васалітету чи іншої форми міждержавних взаємин: *«широко представлені в історіографії оцінки природи російсько-українського договору 1654 року як тимчасового військово-політичного союзу чи угоди, що встановлює васальні відносини сторін, не мають ніякого наукового підґрунтя. І різного роду унії, і васальна залежність (протекторат) мають місце лише в тому випадку, якщо мова заходить про дві держави де-юре»* [120, 11]. У підсумку Березневі статті розцінюються лише як договір, який свідчить про *«очевидність входження України до складу Російської держави на правах якнайширшої автономії»* [120, 11].

Ще один варіант оцінки українсько-московського поєднання 1654 р. запропонував С. Лобачов. Його підхід не був спеціально артикульований і в поєднанні з тим, що був упакованим у монографію про діяльність московського патріарха Никона, виявився штучно маргіналізованим в історіографічному просторі. А проте заслуговує на пильну увагу, оскільки активізує досі слабо прописані сюжети, потенційно здатні рельєфніше пояснити мотиви Московії.

Водночас напрацювання дослідника підважують концепцію «загальноросійської культури» з несподіваної сторони.

Підкреслюючи, що на Земському соборі 1653 р. цар оголосив війну Речі Посполитій і одночасно про *«прийняття під «государеву високу руку запорозьких козаків на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким»* [288, 130], С. Лобачов, насамперед, звично для сучасної російської історіографії підкреслив, що таке рішення далось Московії непросто внаслідок економічної та військової неготовності до війни з Варшавою. Паралельно однак наголос робиться на тезі, що з української сторони курс гетьмана не був консенсусним у суспільстві. Дослідник дуже чітко (схоже, найчіткіше серед російських істориків) артикулює, що відкритими противниками переходу Гетьманщини під московську зверхність були міщани та духівництво. Обидва табори мислили лише категоріями власних привілеїв, а не ідеями православної єдності чи «єдиного народу». Зокрема, *«населення міст, яке користувалося значною автономією, зовсім не горіло бажанням опинитися під владою російського царя через страх втратити свої привілеї»*. Спроби ж Никона підпорядкувати Київську митрополію Московському патріархатові *«виглядали як посягання на автономію українського духівництва»* [288, 143]. Подібне акцентування уваги на наявності в Україні широких кіл, які були противниками московської опції, рішуче йде врозріз із концепцією традиціоналістів, базованій на ідеї протиставлення купки противників у середовищі старшини та вищого духівництва, з одного боку, та промосковськи налаштованого «народу», з іншого.

Важливо, що В. Лобачов, хоча й не стверджує прямо, але настановлює на думку, що у Москві також не було апеляцій, які можна було б вписати в концепцію «загальноросійської культури». Дослідник виводить мотивацію Москви з приводу українського питання та оголошення війни Речі Посполитій виключно з релігійного фактору та впливу на цьому ґрунті зовнішньополітичних стратегій Б. Хмельницького, а також навіювань патріарха Никона. Саме релігійний чинник, вплив якого, на думку С. Лобачова,

незаслужено притлумлювали, мав «колосальне значення» для опрацювання рішень Москви. При цьому прямо заперечується *«традиційна точка зору на причини російсько-польської війни – прагнення до об'єднання трьох братських народів»* [288, 142], а вплив релігійного фактору концептуалізується цілком інакше, ніж це робилося досі.

Традиційно в епіцентрі було гасло православної солідарності та розігрування Б. Хмельницьким карти протистояння з католиками, актуальної для конфесіоналізований тогочасного простору. Натомість С. Лобачов оформлює мотиви Московії інший чинник – ідеями вселенськості влади царя в православному світі та вселенськості московського патріарха. Драматургія інтерпретації розгортається в такий спосіб: у 1649 р. український гетьман підхопив попередній курс східних патріархів і вкладав у голову Олексія Михайловича ідею царя як визволителя всіх християн від «турецької неволі». Аналогічні думки почав висловлювати новгородський митрополит Никон (із 1652 р. патріарх), який мав значний вплив на Олексія Михайловича. Водночас колишній константинопольський патріарх Афанасій Пателар у квітні 1653 р. сформулював концепцію перетворення також московського патріарха на вселенського. Урешті *«еліта російського суспільства виявилася сприйнятливою до ідеї православного царя-визволителя, яку навіювали їй і грецькі ієрархи, і запорозькі козаки»* [288, 140]. Відповідно саме міркування про збирання всіх православних земель та вселенськість московського патріарха стали головними пружинами прийняття рішення з українського питання: *«Таким чином, у визначенні зовнішньополітичного курсу Російської держави в середині XVII ст. релігійний фактор зіграв колосальну роль. Під впливом цього фактору в еліті російського суспільства відбувалося переосмислення місця Росії в Європі. Була освоєна ідея вселенської місії російського царя, який виступав визволителем усіх православних християн від утисків іновірців»* [288, 139, 141].

Концепція С. Лобачова перегукується з раніше висловленими цінними спостереженнями С. Фаїзова про те, що до царського титулу в грамотах, адресованих кримському ханові та австрійському імператорові, претензії на

вселенськість потрапили одночасно з розширенням титулу за рахунок включення «Малої і Білої Русі». У призначеному для Криму варіанті інтитуляція звучала так: *«Божою милістю від великого государя, царя і великого князя Олексія Михайловича, вся Великої, Малої і Білої Росії самодержця та багатьох земель східних, західних і північних отчина і дідица, і володаря»* [438, 129]. Ідея вселенськості влади московського царя хоча й походила з часів Івана Грозного, але в середині XVII ст. була актуалізована завдяки, у першу чергу, патріарху Никону разом з проголошенням останнім наміру досягти і своєї вселенськості [91, 181]. Важливо, що С. Лобачов простежив, як Гетьманщина спричинилася до того, щоб навіяти в Москві думки про другу спробу її практичного втілення.

Парадоксально, але, поставши на ґрунті релігійного фактору, якому завжди належала роль однієї з підвалин «возз'єднавчої» візії, концепція С. Лобачова вибиває з-під ніг традиціоналістів потужний аргумент православної солідарності. Концептуалізуючи неодноразові констатації попередників щодо наявності панправославних ідей у зовнішньополітичних стратегіях Б. Хмельницького [344, 393–394], орієнтованих на Московію, дослідник показав, що навіть у релігійній сфері Москва керувалася не мотивами особливої релігійної спорідненості з русинами Речі Посполитої, як на тому наголошувалося в традиціоналістському таборі, а глобалістськими ідеями. Український компонент розглядається як хоча й дуже важливий, але все ж таки тактичний на шляху досягнення надцілі, а не самодостатній, як це впливає з концепцій, базованих на теорії «загальноросійської культури». У будь-якому разі знімається ореол пафосної винятковості характеру українсько-московського зближення, яким так оповита традиціоналістська версія ранньомодерної української історії.

Водночас С. Лобачов вніс новацію і в питання про специфіку поєднання Гетьманщини та Московії. Традиційно в історіографії точкою відліку є українсько-московська угода (у більшості випадків Переяславська рада 1654 р.). С. Лобачов уводить інший критерій – визнання Варшавою й на цьому ґрунті

веде мову про Вічний мир 1686 року між Московією та Річчю Посполитою: *«Остаточне приєднання Малоросії до Російської держави було оформлено тільки в 1686 р. після того, як Москва уклала з Річчю Посполитою Вічний мир і вступила у Священну лігу європейських держав, які об'єдналися проти турецького султана»* [288, 146]. Проблеми міжнародної легітимації переходу Гетьманщини під царську зверхність торкнувся і С. Фаїзов, показавши, що визнання в Османській імперії та в Європі змін у титулатурі московського царя, які засвідчували його володіння Гетьманщиною та претензії на інші українські землі, московська дипломатія пробивала важко. Зокрема, Кримський ханат визнав за царем титул «Мала та Біла Русь» лише в 1682 р. [438, 145; 439, 32] Засвідчуючи, що близькі й далекі сусіди не визнавали Україну московською провінцією й розглядали варіанти зміни статус-кво, усе це розхитувало тезу про «єдину державу», утворену нібито в 1654 р.

Ще однією візитною карткою модернізаторського прочитання ранньомодерної української державності стала, безумовно, відмова від традиційного шаблону російської історіографії, коли будь-які заходи та концепції українських еліт починаючи від середини XVII ст., пропускають крізь відповідність інтересам Московської держави. На противагу таким підходам обрано (подібно до сучасних українських та більшості польських істориків) опцію, коли відправним пунктом для концептуалізації є визнання наявності в українському суспільстві власних інтересів. Ці інтереси не мусили співпадати з московськими уявленнями та зовнішньополітичними концепціями, натомість могли включати установки державницьки налаштованої старшини зберегти суверенітет щойно збудованої держави вкупі з ідеальним комплектом своїх прав і привілеїв.

Оцінка під таким кутом статусу Гетьманщини в міжнародних угодах, укладених гетьманами другої половини XVII ст., призводить до констатування того, що *«формально мова про незалежну державу як таку велася тільки одного разу – в початковій редакції Гадяцького договору»* [499, 56].

Переходячи ж до фактичного статусу Гетьманщини, відзначається, що *«васалітет Березневих статей дав найповнішу незалежність гетьманам як в зовнішній, так і у внутрішній політиці. Гетьманщині вже ніколи не вдавалося досягти такого ступеня незалежності, як за умовами цих двох угод»* [499, 56]. У свою чергу, О. Баранова у м'якшій формі констатує фактичну незалежність Гетьманщини в 1654–1657 рр: *«Українське керівництво цілком ігнорувало норму договору, яка встановлювала обмеження іноземних зносин»*. Так само мертвою буквою залишалися інші пункти, які обмежували суверенітет Гетьманщини, а *«численні спроби Москви привести відносини сторін у відповідність договірним обов'язком залишалися марними»* [120, 14].

Такі концептуальні висновки віддзеркалюють той консенсус, який спостерігається наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в українській та російській історіографіях загалом при оцінці реального становища Гетьманщини в останні роки гетьманування Б. Хмельницького, суттєво відмежовуючись від позиції польських істориків, в основі якої постулат про те, що рішення Переяславської ради 1654 р. завдавали потужного удару по незалежницьким планам Чигириня, звузивши вікно можливостей [222, 277; 325, 671–672, 533, 674; 597, 673–674; 608, 322; 674, 27; 695, 69, 73; 698, 514; 780, 104–108].

Відмінності в потрактуванні юридичного змісту Березневих статей призвели до появи в модернізаторському крилі двох версій концептуалізації подальших українсько-московських договорів другої половини ХVІІ ст. Т. Таїрова-Яковлева, як і українські історики, розглядає угоду крізь призму зміни статусу Гетьманщини з держави (де-факто незалежної, хоча й приєднаної до Московії), до автономної одиниці у складі Московії. О. Баранова як прибічниця концепції входження Гетьманщини до Московської держави в 1654 р. на правах автономії вважає, що в подальших договорах *«мова йшла або про скорочення ступеня автономії Малоросії у складі Московської держави, чи про зворотний процес, коли обставини змушували центральний уряд переглядати свою «українську політику»*. Спроби ж багатьох представників української історіографії (як і Т. Таїрової-Яковлевої) розглядати угоди *«як рубіж, що*

відділяє Гетьманщину-державу від Гетьманщини – автономної частини Російської держави, не можуть бути визнані вдалими» [120, 14].

Відповідно різняться й оцінки впливу договорів на правове поле українсько-московських відносин та долю Гетьманщини. Згідно з першою версією рубіж між Гетьманщиною-державою та Гетьманщиною-автономією у складі Московії проліг по Переяславській угоді ІІ 1659 р., коли недолуга позиція Ю. Хмельницького призвела до *«перетворення практично незалежної держави в дуже урізану автономію»* [499, 57; 507, 20]. Аналогічна позиція є магістральною лінією сучасної української історіографії. Зокрема, Ю. Мицик підсумовував, що *«Переяславська угода 1659 р. означала перетворення незалежної Гетьманщини в автономну одиницю Московської імперії»* [316, 15; 317, 62; 319, 133]. В. Смолій та В. Степанков пишуть про те, що Переяславський договір 1659 р. *«різко обмежив суверенітет козацької України, надаючи їй статус автономного державного утворення у складі Російської держави»* [386, 315]. Для В. Брехуненка *««Статті Трубецького» стали відправним пунктом обмеження Москвою незалежності Української держави на договірному рівні»* [142, 181]. Водночас у польській історіографії Переяславська рада ІІ не розглядалася як рубіж в існуванні та статусі Гетьманщини. Таким рубежем бачиться Чуднівська угода 1660 р.

Положення про рубіжний характер Переяславської угоди 1659 р. Т. Таїрова-Яковлева підсилює тезою про те, що саме цей договір завдав непоправного удару по можливостям успішної реалізації проекту втримання незалежної (у межах тогочасних уявлень) Гетьманщини. І справа полягала не тільки у зміні статусу Української держави та новій орбіті українсько-московських відносин. Дослідниця вводить чинник впливу Переяслава ІІ на саму конструкцію Гетьманщини, вбачаючи основну проблему у провокуванні угодою ослаблення гетьманської влади, ключового в тих умовах елементу стабілізації молодій державі. У зв'язку з цим *«будь-які спроби завершити процес державного будівництва в Україні були приречені на провал»*[501, 347].

Справжнім же ідеалом еліти Гетьманщини були так звані Жердевські

статті, розроблені на початку вересня, привезені козацькими послами до Москви та відхилені царем. З цього питання підходить Т. Таїрової-Яковлевої та української історіографії також співпадають, тоді як традиціоналісти взагалі уникають будь-якої розмови про них, оскільки ті не вписуються в пропоновану цим крилом російських істориків концепцію. Розглядаючи Жердевські статті на тлі еволюції ідеї української державності, Т. Таїрова-Яковлева дійшла висновку, пізніше підтриманому українськими істориками [142, 180; 161, 160; 386, 314], що *«за рівнем незалежності Гетьманщини, що передбачалися ними, перевершували навіть перший варіант Гадяцької угоди, хоча в документі й не було ефектних термінів на зразок «Князівства Руського», властивих стилю Немирича. Фактично йшлося про повну незалежність і зведення до мінімуму васальних зобов'язань перед Москвою»* [501, 342; 507, 19].

На відміну від розглянутого вище підходу О. Баранова оцінює Переяславську угоду II без глибших входжень у впливи цього чинника на еволюцію середовища старшини та Гетьманщини як держави. Маючи за відправний пункт положення про автономний статус Гетьманщини у складі Московії, дослідниця дивиться на угоду лише крізь призму зміни цього статусу й не бачить принципової відмінності між Березневими статтями та Переяславською угодою 1659 р. Якщо для Т. Таїрової-Яковлевої Переяславський договір 1659 р. є виразним вододілом у долі Гетьманщини, то в інтерпретації О. Баранової він не несе на собі такого навантаження, оскільки принципово не змінює статусу Гетьманщини у складі Московської держави, лише модифікує його. Специфіка Переяславських статей визначалася сумою різних важелів впливу, через що *«позиція самого Ю. Хмельницького та правобережної старшини, яка виступала проти оновлення обов'язків, принципового значення не мала»* й була лише одним із факторів [120, 15]. Тому договір не був нав'язаний московською стороною, яка, правда, маніпулювала текстом Березневих статей [120, 15]. Наголос робиться на формальній добровільності при укладенні угоди з української сторони без урахування фактичного пресингу зі сторони О. Трубецького. Такий хід давав можливість

подати радикальні обмеження суверенітету Гетьманщини як наслідок домовленостей сторін, переклавши частину відповідальності на козацьку старшину. З урахуванням того, що за часів І. Брюховецького з України справді линули промосковські пропозиції, це створює враження про добровільність зречення української еліти своєї державності.

Погляд на Переяслав II як на угоду, в котрій Гетьманщина виступала автономною частиною Московської держави, перегукується з візією українського історика В. Горобця з тією лише відмінністю, що згідно з останнім умови угоди були-таки нав'язані московською стороною. Якщо за Березневими статтями *«політико-правовий статус Гетьманату можна класифікувати як політичну автономію... то тепер автономія набирала форм нижчого рівня – адміністративної автономії, причому з елементами певного її обмеження»* [161, 164].

Різноголосся з приводу Переяславської угоди 1659 р. не перешкодило О. Барановій та Т. Таїровій-Яковлевій зблизитися в інтерпретації решти українсько-московських договорів другої половини XVII ст. Т. Таїрова-Яковлева вирізняє Батуринаський 1663 р. та Московський 1665 р. договори І. Брюховецького, які *«ліквідували економічну владу гетьмана і звели до нуля внутрішню автономію Гетьманщини, яка ще залишалася за статтями Переяславського договору 1659 р.»* [499, 58]. Саме умови цього договору викликали антимосковське повстання на Лівобережжі, по закінченні якого Москва була змушена відіграти назад, а Глухівські статті 1672 р. повернули Гетьманщині значну частину суверенітету. О. Баранова дотримується схожих підходів [120, 14].

Важливим компонентом модернізаторської концепції є інтерпретація Гадяцької унії 1658 р. Якщо серед представників традиціоналістської течії гадяцька тематика не була популярною, зрештою, типово для російської історіографії і розглядалася радше тому, що її просто неможливо було обійти, то для Т. Таїрової-Яковлевої проблематика Гадяча 1658 р. стала ключовою для

пояснення перспектив Гетьманщини та світоглядних тенденцій у середовищі української еліти. У модернізаторському баченні, представленому доробком цієї дослідниці, Гадяцька унія – не відступ від магістральної канви української історії, спрямованої до неминучого єднання з Московією, а добре вмотивований і цілком логічний крок козацької старшини з метою забезпечити сприятливі умови для збереження і розвитку державності Гетьманщини. Це продовження традицій Б. Хмельницького в пошуках міжнародних комбінацій для Гетьманщини та захисту в іноземних володарів від зазіхань їм подібних. Порівняння зовнішньополітичних стратегій Б. Хмельницького та І. Виговського дало можливість легко й невимушено дезавувати тавро зрадника, яким так щедро обдаровували І. Виговського в російській історіографії. Новий гетьман постає спадкоємцем Б. Хмельницького, розвиваючи всі напрямки, які вів Богдан після оформлення переяславсько-московської системи: союз із Трансільванією, завершення розпочатого в 1655 р. процесу встановлення союзницьких відносин зі Швецією (підписання Корсунського договору 1657 р.), урешті продовження переговорів із Варшавою, які вилилися в угоду, укладену на початку вересня 1658 р. у таборі під Гадячем. На цьому якраз особливо артикулюється: *«Загалом, підкреслимо це ще раз, Виговський був послідовником Богдана, – в його відносинах і з Москвою, і зі Швецією, і з Трансільванією, і з Кримом»* [501, 288; 497, 76–77].

Важливим є ще одне ключове положення концепції – спадкоємність між Б. Хмельницьким та І. Виговським у прагненні до фактичної незалежності Гетьманщини: *«Продовжуючи політику Хмельницького, Виговський вів себе практично як глава незалежної держави»* [412, 154]. І Гадяцька унія постає тут як крок до закріплення реалій на правовому рівні. Первісний текст угоди трактується як такий, що забезпечував Гетьманщині належний суверенітет у конфедеративній Речі Посполитій. Ідея Великого князівства Руського подається саме в такому світлі. Більше того, як уже зазначалося, цей текст є єдиним договором, який ставить питання в такому ключі: *«Формально мова про незалежну державу як таку велася лише одного разу – у первісній редакції»*

Гадяцької угоди» [499, 56].

Не було обійдено увагою й такий незручний для традиційного російського погляду на Гадяч 1658 р. момент, як уявлення оточення І. Виговського щодо оптимальної території Великого князівства Руського. Аналізуючи еволюцію тестів угоди та вимог української сторони, Т. Таїрова-Яковлева вводить до російського образу гадяцького процесу ідею старшини включити до своєї держави Подільське, Волинське та Руське воєводства [422, 39]. Це особливо відчутно підкреслювало спадкоємність між періодами Б. Хмельницького та І. Виговського, підносячи якість ідей гадяцького циклу й відтінюючи недолугість давньої російської історіографічної традиції (останнім часом підтриманої Г. Саніним) розглядати Гадяч 1658 р. через дихотомію пропольської / промосковської орієнтацій в українському суспільстві середини XVII ст.

У модернізаторському російському баченні Гадяцька унія – *«блискучий зразок юридичної думки представників державницького угруповання козацької старшини»*. Хоча водночас у тих обставинах *«у тому вигляді, в якому вона була задумана І. Виговським та Ю Немиричем, була просто звабливою утопією, фантастичним маренням маленької групки політичних діячів, котрі випередили свою епоху»* [422, 31, 41]. І власне причину поразки Гадяча Т. Таїрова-Яковлева вбачає в переплетенні двох чинників: неготовності шляхти піти на такі далекосяжні поступки козакам, а також того, що *«ідеї старшинської еліти, зацікавленої у створенні сильного державного утворення – Гетьманщини, не набули, на жаль, поширення серед широких кіл населення України»* [422, 31, 41; 501, 320]. У такий спосіб дослідниця фактично долучається до давньої польської дискусії, розпочатої ще в 1930-х рр. з легкої руки В. Томкевича [30], про те, чи своєчасним, спізненим або завчасним був Гадяцький проект.

Досліджуючи Гадяцький процес, Т. Таїрова-Яковлева – єдина з сучасних дослідників, яка спеціально зупинилася на питанні про первісний текст, підписаний у таборі під Гадячем, та еволюції текстів. У фондах Російського державного архіву давніх актів їй вдалося виявити дві копії Гадяцької угоди.

Текстологічний аналіз відомих на сьогодні списків та щільне вписування їхнього змісту в подієвий контекст та у світоглядні імперативи козацької старшини й шляхти Речі Посполитої дозволили вибудувати ієрархію списків і відфільтрувати первісний текст [422, 31–46].

Концептуальне бачення Т. Таїровою-Яковлевою Гадяцької унії, у принципових моментах збігається з поглядами В. Горобця, Ю. Мицика, В. Смоля, В. Степанкова, Т. Чухліба [159, 178–197; 162, 81–108; 318, 43–45; 386, 312; 476, 240–266], а також є близьким до оцінки сучасними польськими істориками наріжних задумів українських творців Гадяча 1658 р. На тлі сучасної української та польської історіографій поодинокі виглядає одна теза про незалежність Великого князівства Руського за первісним текстом угоди. Так далеко ніхто не наважувався зайти при визначенні обсягу суверенітету Гетьманщини за первісним текстом Гадяцької угоди.

Натомість підходи дослідниці в більшості випадків різко розходяться з позицією традиціоналістського крила російської історіографії, яке оцінює Гадяцьку унію крізь призму інтересів збереження Гетьманщини під зверхністю царя та подальшої інтеграції українського суспільства в структури Московської держави. Якщо для Т. Таїрової-Яковлевої комплекс ідей, закладених до первісного проекту угоди, є вершинним проявом інтелектуалів з еліти Гетьманщини, то для Г. Саніна, як уже наголошувалося, він не витримує критики порівняно з Березневими статтями. Якщо Т. Таїрова-Яковлева вбачає у початку громадянської війни в Україні гальмо для подальшого утвердження Гетьманщини й фактор, який підштовхував І. Виговського розглядати опцію повернення під крило Речі Посполитої, то Г. Санін, навпаки, вважає, що «народ» тримався царської руки, а верхівка старшини – пропольської орієнтації й тому пішла на гадяцький процес, виступивши проти головної тенденції в розвитку Гетьманщини.

Однак саме в оцінках причин (з української сторони) укладення Гадяцької унії 1658 р. з'явилися точки дотику між модернізаторським і традиціоналістським таборами. В останньому таки визнається, що старшина

прагнула шляхом зміни зверхника зберегти державність Гетьманщини, яку могла втратити під московським пресом, а підтримка Москвою повстання на Лівобережжі ставила гетьмана в скрутне становище, змушуючи шукати зовнішню опору [361, 65; 370, 151; 463, 353, 378]. Т. Таїрова-Яковлева концептуалізувала причини так: *«Необхідність зовнішньої підтримки для боротьби проти внутрішніх негараздів, як і незграбна дипломатія Москви, що не стала підтримувати Виговського у вирішальний момент, будиши незадоволеною його «самостійництвом», призвели до козацько-польського союзу, який започаткувався ще за життя Хмельницького»* [501, 320]. Додатково й ефективно було долучено інформацію з універсала Війська Запорізького до «іноземних владців», який відбиває уявлення старшини про легітимність виходу Гетьманщини з-під царської зверхності. Легітимність ця пояснювалася тим, що, по-перше, Гетьманщина добровільно прийняла протекцію московського царя, а по-друге, цар порушив «права і вольності», які зобов'язував обороняти [418, 203]. Підхід І. Виговського та його оточення до формування реакції міжнародної спільноти на події в Україні оцінюється на порядок вище, ніж заходи І. Мазепи у 1708 р. [422, 35]

Також важливим чинником став розгляд дослідницею Гадяцького комплексу разом із уявленнями еліти Гетьманщини про коріння Козацької держави, її місце в українській історії та зв'язок з добою Київської Русі. Гадяцька угода, а особливо наріжна складова її початкового тексту – ідея Великого князівства Руського – не мала тепер шансів бути зображеною в давніх традиціях російської історіографії як витвір пропольськи налаштованої нечисельної верхівки, позиції якої рішуче суперечили нібито москвоцентричним очікуванням козацького загалу. У Т. Таїрової Яковлевої ідея реформування Речі Посполитої «двох народів» у Річ Посполиту «трьох народів» *«не випурхнула раптом «нізвідки» 1658 року»*, натомість постала на базі стійких уявлень верхівки Гетьманщини про прямий зв'язок свого дітища з княжими часами. За І. Виговського *«в Князівстві Руському вбачали продовження традиції Київської Русі»* [422, 34–35; 501, 319]. А за часів

І. Самойловича, як нагошувалося вище, такі переконання фіксуються дуже чітко. Подібна постановка питання якнайкраще ілюструє той напрямок, в якому розвиваються нові для російської історіографії тенденції дослідження ключових проблем ранньомодерної української історії.

Якщо представників традиціоналістського напрямку не цікавив вплив Гадяцького дискурсу на пізніші ідеологічні інструменти та політичні концепції української еліти, то Т. Таїрова-Яковлева не оминула це питання. Концептуалізуючи подальші державотворчі процеси в Україні до гетьманування П. Дорошенка включно, дослідниця, подібно до українських та польських істориків, звертала увагу на перегуки між ідеями Гадяча 1658 р. та наступними прагненнями й вимогами козацької старшини. Нині і в польській, і в українській історіографіях устійнився консенсус, що гадяцька традиція не зникла з крахом самої унії й дожила до часів І. Мазепи [257, 171–176; 320, 269–280; 346. 281–305]. А Т. Чухліб, докладно відфільтровуючи наявність «гадяцьких слідів» у козацьких документах, дійшов висновку про збереження у світосприйнятті старшини втілених у Гадяцькій угоді наріжних ідей, особливо щодо Речі Посполитої «трьох народів», аж до закінчення громадянської війни: *«...від сейму 1661 р. й до середини 1670-х рр. включно значна частина козацької старшини не втомлювалася виступати за те, щоб третім автономним членом Речі Посполитої поруч з Кораною Польською та Великим князівством Литовським став український суб'єкт, а повноважень великого руського князя набув правитель козацької України – гетьман»* [476, 243].

Т. Таїрова-Яковлева простежує вплив гадяцького дискурсу до середини 1660-х рр., не пробуючи, однак, просіяти крізь їх сито політичні концепції П. Дорошенка. Згадка про те, що під кінець свого гетьманства в 1674 р. *«полякам він виставив умови Гадяцького договору»* [412, 279], не стає предметом концептуалізації. Натомість дослідниця зіставляє ідеологічні позиції гетьманів Ю. Хмельницького та П. Тетері з первісним текстом Гадяцької угоди, яка є індикатором державницького рівня та незалежницьких устремлінь старшинських політичних концепцій та конкретних вимог до царя

чи короля Речі Посполитої.

З угодою порівнюються вже Жердевські статті, в яких ідея незалежності Гетьманщини виявилася прописаною ще яскравіше, ніж у Гадяцькій угоді [507, 19]. Надалі рішучість старшини тримати планку затухає. Під Чудновим у 1660 р. Ю. Хмельницький ще вимагав повернути життя первісному тексту Гадяча 1658 р., але духу відстояти свою позицію у старшини не вистачило, й ідея Великого князівства Руського не увійшла до Чуднівської угоди [507, 112–114]. В основу інструкції козацьким послам на сейм 1661 р. *«знову була покладена ненависна полякам Гадяцька угода»*, але вже без ключової ідеї Великого князівства Руського, що трактується як намір не дратувати Варшаву і в такий спосіб забезпечити проходження решти пунктів [507, 193, 198]. Аналогічна оцінка дається й інструкції послам на сейм 1662 р. Різкі ж антикозацькі ухвали сейму кваліфікуються як свідчення того, що *«політика державницького угруповання зазнала краху. Спроби піти на компроміс, відмова від ідеї князівства Руського і бажання боротися лише за внутрішню автономію призвела до диктату зі сторони Речі Посполитої»* [507, 259, 262]. Констатуючи, що ще за часів гетьманування П. Тетері гадяцький слід зводиться в козацьких вимогах нанівець, і домінантною в петиціях до Варшави стає принцип станової козацької автономії в кількох старостах Київського воєводства, Т. Таїрова-Яковлева інтерпретує ці факти як показник того, що *«ідея єдиної Української держави під номінальним протекторатом Росії чи Речі Посполитої відходить у минуле. У нових козацьких лідерів були вже інші, набагато скромніші ідеали»* [507, 405].

Органічним продовженням концептуалізації Т. Таїровою-Яковлевою особливостей появи та функціонування державної ідеї в середовищі козацької старшини, а також еволюції самої української державності стало глибоке опрацювання проблеми громадянської війни (Руїни) та розколу Гетьманщини на правобережну й лівобережну частини. Докладно досліджуючи перебіг Руїни й формуючи своє бачення на основі власних конкретно-історичних студій,

дослідниця виступила піонером у російській історіографії, де цю проблематику не балували увагою, а за радянських часів узагалі спостерігалось повне затишшя. Лише окремі фрагменти громадянської війни стали об'єктом узагальнень у традиціоналістському таборі. До створення цілісної моделі справа не дійшла.

Інтерпретація Руїни Т. Таїрової-Яковлевої базується на наріжному спостереженні про існування державницьки налаштованого ядра в середовищі старшини, спадкоємності між світоглядними імперативами його представників у часи Б. Хмельницького та пізніше, а з іншої сторони, на констатації незавершеності державного будівництва та двополюсності козацтва, у якому поруч зі старшиною перебувало бурхливе море охлократично налаштованих вчорашніх міщан та селян. *«Конструктивно-державницький і охлократично-отаманський напрямки козацтва... неминуче починали суперечити один одному»*, а *«Перша ж мирна пауза проявила всі суперечності»*. У підсумку *«ситуація викликала вибух політичних амбіцій серед української старшини і сприяла розквіту дипломатичних інтриг навколо України. Саме граючи на незадоволенні покозачених мас, починають боротьбу за гетьманську булаву М. Пушкар, а згодом І. Брюховецький. Саме користуючись внутрішньою слабкістю України, нав'язують гетьманові дедалі невигідніші договори Росія, Польща, Швеція і Туреччина»* [501, 97–98].

Концептуалізуючи громадянську війну, дослідниця спростовує два історіографічні стереотипи: по-перше, що війна почалася за часів І. Виговського, по-друге, існування поділу нової української еліти на промосковськи та пропольськи орієнтовану як головну пружину колотнечі та розколу Гетьманщини по Дніпру. У версії Т. Таїрової-Яковлевої, за своєю типологією заворушення, які почалися вже за часів Б. Хмельницького, були одного кореня з війною Барабаша-Пушкаря з І. Виговським, чи між І. Брюховецьким та Я. Сомком і В. Золотаренком: *«єдина відмінність повстання Пушкаря та Барабаша полягала в тому, що на той момент Україну очолював вже не Богдан Хмельницький з його колосальним авторитетом і*

популярністю, а Іван Виговський – колишній писар і «лях» – чужий простим козакам» [501, 90]. Так само «протистояння між Брюховецьким та Сомком і Золотаренком повністю повторювало конфлікт між Виговським і Барабашем» [507, 317].

Водночас аналізуючи орієнтаційні настрої старшини в лівобережних та правобережних полках, Т. Таїрова-Яковлева заперечила стійку пропольськість Правобережжя та промосковськість Лівобережжя. Показавши на конкретних фактах, коли поведінкові стратегії одних і тих же людей змінювалися від участі в Гадяцькому процесі до підтримки антигетьманських дій, які були на руку Московії чи від промосковської позиції до антимосковської, дослідниця пропонує провести поділ на державницьки налаштованих та на орієнтованих, у першу чергу, на власні амбіції й використання охлократичних настроїв низів. Це й був той ключовий вододіл, незважаючи на територіальну належність старшини, який розпалював полум'я Руїни й призвів до розколу Гетьманщини, а «протиставлення «ідейного» (пропольського) Правобережжя і «сепаратистського» (промосковського) Лівобережжя – надумане і не ґрунтується на жодних реальних фактах. Протягом 60-х рр. ми постійно бачимо існування спільних проектів старшин, прихильників державницького угруповання. Прихильники сильного гетьманату були на обох берегах – так само, як і прихильники «пропольської» чи «промосковської» орієнтації» [507, 172]. Але кожен гетьман сповідував ідею єдиної Гетьманщини. Констатація цього ключового факту ріднить позицію дослідниці з головною тенденцією української історіографії, де особливо наголошується на уявленнях еліти Гетьманщини про цілісність українського світу та необхідності його перебування під гетьманською булавою.

Новим словом стало проведення паралелі між гетьмануванням І. Брюховецького й П. Тетері, які в історіографії традиційно розглядалися як антиподи. Критерій, який дозволив поставити питання таким чином – ставлення обох до української державності. Обидва відсунули державницьку ідею на маргінес. Попри свою неординарну роль у гадяцькому процесі 1658 р.

(відзначену і Т. Таїровою-Яковлевою) *«прихід до влади Павла Тетері – щирого і послідовного прихильника Польщі, людини надзвичайно честолюбивої, корисливої та безпринципної, хоча, безумовно, розумної, обдарованої і блискуче освіченої – став важким ударом для Гетьманщини»* [507, 279]. Обговорюючи документи, які виходили від П. Тетері з вимогами до Варшави, дослідниця полемізувала з Я. Дашкевичем, який побачив у П. Тетері державницький світогляд. У прочитанні Т. Таїрової-Яковлевої гетьман скотився до ідеї *«маленької козацької автономії на основі Білоцерківського староства»* [507, 266–273, 443].

Одним із важливих концептуальних спостережень Т. Таїрової-Яковлевої стала теза про те, що частина української старшини, виходячи з власних тактичних інтересів, подекуди сама подавала Москві пропозиції, які підривали суверенітет Гетьманщини. Зокрема, І. Брюховецький під час відвідування Москви в 1665 р. зробив Олексію Михайловичу дві пропозиції, які *«приголомшують своєю безпринципністю та ігноруванням інтересів Гетьманщини»*: призначати київського православного митрополита з-поміж московських ієрархів та збирати на Лівобережжі податки [507, 468–469]. Крім того, І. Брюховецький та його прибічники вперше пішли на принципові поступки, ухвалюючи договір із Московією самочинно у Москві, а не на козацькій раді. І. Самойлович настирливо схилив царя воювати з П. Дорошенком за Правобережжя [412, 317–319], тоді як Олексій Михайлович був згоден змиритися з існуванням двох українських гетьманів, що давало козакам запас часу й надію на збереження української державності на правому березі. Частина з таких пропозицій була настільки радикальною, що цар не ризикував так далеко піти. Зокрема, у 1662 р. той таки І. Брюховецький пропонував Москві ліквідувати постать гетьмана й призначати для управління Гетьманщиною *«князя»* з царської родини [507, 245].

Ще одним вкрай важливим елементом інтерпретації громадянської війни стало заперечення внутрішньо українських причин розколу Гетьманщини, на яких так педалюється у традиціоналістському таборі. Дослідниця наголошує,

що *«поділ України на Лівобережну і Правобережну – це тільки результат агресивної політики Варшави і Москви, які штучно розірвали (шляхом договору) непокірливу Гетьманщину»* [507, 170–171]. Саме зацікавлена позиція сусідів роздмухувала полум'я громадянської війни, каталізувала загострення суперечностей у середовищі еліти і врешті зафіксувала поділ по Дніпру.

Запропонована дослідницею концепція ролі польсько-московських переговорів, Андрусівського перемир'я 1667 р. та Вічного миру 1686 р. у долі Гетьманщини принципово різниться від попередньої російської історіографічної традиції, а також підходів традиціоналістів. Останні розглядаються усе з позиції відповідності інтересам Московії та надають українському питанню другорядності в переговорах з метою затуманити московську позицію, яка радикально суперечить концепції довічного «возз'єднання». Натомість Т. Таїрова-Яковлева розглядає проблему крізь призму орієнтацій старшини на збереження державності Гетьманщини. Вперше в російській історіографії аргументовано наголошено на тому, що Московія в 1662-1664-ті рр. взагалі була готова відмовитися від України на користь Речі Посполитої. Лише після цього пішли відповідні тези в працях представників традиціоналістського крила [463, 606; 464, 18–23, 52–53, 60–61, 73–74, 138–139, 164–167, 180–185]. У підсумку, на противагу ретуші зі сторони останніх, Андрусівське перемир'я розцінюється як подія, що завдала потужного удару по Гетьманщині, бо *«ця угода юридично закріпила розкол України... Гетьманщина у тій формі, в якій вона була створена Богданом Хмельницьким, перестала існувати. Принципово змінилося й зовнішнє становище України – союз із Москвою та Річчю Посполитою заради використання однієї з цих держав у протистоянні з другою був тепер неможливим»* [507, 561]. Вічний мир 1686 р. логічно завершує процес.

Власне різка зміна міжнародних обставин, яка фіксувала поділ України, розглядається як головний чинник, що увиразнив постійно тліючу від часів Б. Хмельницького проблему турецького протекторату. Якщо в традиціоналістському тлумаченні встановлення протекторату султана над

Правобережною Гетьманщиною обмежується фактично лише до рівня політичної гри, то в інтерпретації Т. Таїрової-Яковлевої це крок, спрямований на досягнення головної мети – *«спочатку об'єднати Україну, а потім досягти найбільш вигідної автономії»* [412, 243]. Додатково підкреслюється тяглість у середовищі старшини погляду на турецький протекторат крізь призму інтересів державності Гетьманщини [412, 243]. А отже інтерпретація дослідниці перебуває в одному типологічному ряді з моделями сучасних українських та польських істориків.

Іншою причиною, на якій наголошує Т. Таїрова-Яковлева, і яка пригнічується представниками традиціоналістського крила, є бурхливе невдоволення умовами Андрусівського перемир'я на обох берегах Дніпра. А тому відразу до свавілля воєвод та спроб оподаткування Лівобережжя, визнана традиціоналістами головою причиною антимосковського повстання на лівому березі, набуває вигляду одного з факторів.

На особливу розмову заслуговує запропонована представниками реформаційного крила концептуалізація мазепинської доби. В її основі лежить відмова від ідеї «Мазепи-зрадника». Натомість педалюється на інтересах Гетьманщини у відносинах із Петром I загалом та в Північній війні 1700-1721 рр. зокрема. Перехід І. Мазепи на сторону Карла XII розглядається без притаманного традиціоналістам фальцету, але крізь призму наявності в еліті Гетьманщини власних інтересів, які розходилися зі стратегічними планами Росії як у Великій Північній війні, так і в імперському будівництві.

Помірковане крило модернізаторів, представлене Є. Анісімовим, А. Каменським, не відмовляється від поняття «зрада Івана Мазепи» відносно осінніх подій 1708 р. в Україні. Однак вкладає в нього інші сенси, аніж це традиційно робилося в російській історіографії. На відміну від В. Артамонова, К. Кочегарова, та інших представників традиційної лінії, градус зради опускається з рівня інтегральної зради на рівень власне негативних наслідків демаршу І. Мазепи для Росії. Гетьман не зраджував Україні, тим більше не був

вродженим зрадником, а діяв в інтересах Гетьманщини, як він їх розумів. Однак такі дії завдавали в умовах війни зі Швецією удару Петру I, а тому вважаються зрадою в політичній та військовій площині. *«Ми надміру спросимо справу, якщо будемо бачити в Мазепі людину, яка ледве не народилася зрадником, морального виродка, що давно-давно став на шлях зради. Все набагато складніше, бо в історії Мазепи, як у краплі води, відбилися проблеми і трагедії всієї України»*, – писав Є. Анісімов [83, 9]. В аналогічному ключі трактує кроки гетьмана А. Каменський [220, 98]. Є. Анісімов також простежив джерела формування в російській історіографії та російському гуманітарному просторі загалом міфу про «зраду Мазепи», показавши ідеологічні коріння цього міфу та звернувши увагу на той факт, що в українській культурній традиції І. Мазепа, навпаки, здавна є національним героєм [84, 54; 86, 398]. Загалом, погляди Є. Анісімова та А. Каменського суголосні настільки, що перший для підкріплення своїх генералізацій часто посилається саме на думку Є. Анісімова [219, 84; 220, 98–100]. Крім того, А. Каменський позитивно коментує концепцію А. Анісімова щодо Петровської епохи [219, 77–78].

Фундаментальну причину антиросійського рішення генеральної старшини Є. Анісімов та А. Каменський вбачають у тому, що Велика Північна війна загострила протиріччя між централізацію Росії та прагненням козацької еліти зберегти автономію Гетьманщини, до пори приспані в перший період гетьманування І. Мазепи. Інша важлива складова запропонованої цими дослідниками моделі полягає в тому, що перехід гетьмана та його соратників на бік Карла XII розглядається не ізольовано від українського контексту, як це завжди робили в колі традиційної російської історіографії. Поведінкові стратегії І. Мазепи вписані в горнило політичних концепцій попередніх українських гетьманів, що відразу зняло з перших наліт штучної ексклюзивності, який створював психологічний ефект для подання І. Мазепи *«здичавілим зрадником»*. Дух інтерпретації, представленої Є. Анісімовим та Б. Каменським, полягає в тому, що дії І. Мазепи цілком відповідали стратегіям, яких дотримувалися всі гетьмани у відносинах з Російською державою,

розпочинаючи від Б. Хмельницького та закінчуючи І. Самойловичем. Загроза подальшого розмивання Москвою суверенітету Гетьманщини тягнула за собою відцентрові тенденції зі сторони української еліти.

А. Каменський підкреслював, що Москва довгий час порушувала договірні статті, і це *«постійно викликало на Україні незадоволення, антиросійські рухи та змушувало українських гетьманів, звертатися з надією то до Польщі, до Швеції, то до Туреччини та Криму»* [220, 99]. Є. Анісімов писав, що *«основна причина цих «зрад» полягала, звичайно, не в особистостях гетьманів чи властивостях національного характеру українців, а в особливостях політичного та соціально-економічного розвитку України в межах Російської держави»* [83, 145]. Пізніше дослідник конкретизував свою інтерпретацію, наголошуючи, що причиною антимосковських дій українських гетьманів стало *«те становище, в якому опинилася Україна під владою Росії. У 1654 р., беручи Україну «під свою високу руку», Москва гарантувала українцям безпеку їхньої країни від її правічних ворогів – поляків і кримців. Але виявилось, що разом із цієї безпекою вона принесла в Україну кріпацтво, а цього ярма вільні козаки ніколи не знали. За півстоліття після Переяславської ради 1654 р. Україна під владою Росії пройшла шлях від демократичного козацького управління до незавидного положення однієї з багатьох російських губерній, населених поміщиками і кріпосними»* [82, 77–78].

Виносячи за дужки явні перебільшення щодо впливу Московії на соціально-економічні відносини в Гетьманщині в другій половині XVII ст., щодо впровадження кріпацтва та рівня інтеграції Гетьманщини за мазепинських часів в імперські структури, сам підхід до пояснення мотивів поведінки старшини та І. Мазепи віддзеркалює магістральний шлях українсько-московських відносин тієї доби. Фактично Є. Анісімов попутно погодився з тезою, висловленою раніше Т. Таїрової-Яковлевої, що основним мотивом зближення з Москвою стало для Б. Хмельницького питання військової допомоги. А по-друге, було підкреслено неособистісний характер переходу під зверхність Карла XII. І. Мазепа не вніс нічого нового, лише продовжив

традиційну лінію козацької еліти.

У мазепинські часи детонатором стали уніфікаційні заходи Петра I, що наклалися на незадоволення від втрат, яких зазнала Гетьманщина у Північній війні: *«Петро з притаманним йому деспотизмом, до всього у гарячці війни, мало зважав на особливості політичного устрою України, вбачаючи в гетьманові лише привілейованого підданого, слухняного виконавця своєї волі... В умовах військового часу та реформ, підсилення централізації та самодержавної влади царя, в колах української старшини виникли серйозні побоювання, що Петро I, реформатор Росії, не зупинившись перед знищенням патріаршества, не зупиниться і перед ліквідацією Гетьманщини, що докорінно чиним змінить політичну структуру України»* [83, 16].

Одним із ключових заходів у зв'язку з цим була так звана губернська реформа Петра I, яка розпочалася в 1707 р. і підпорядковувала низку українських міст київському воєводі. Реформа викликала величезне незадоволення еліти Гетьманщини, каталізувавши ненависть до інших централізаторських заходів, спрямованих на обмеження внутрішньої самостійності гетьманської влади через передання функцій російським адміністративним органам [375]. Таке тлумачення царської реформи йде врозріз з розглянутою у попередньому розділі концепцією Л. Лазарева, натомість перегукуються з підходами українських істориків, а також Т. Таїрової-Яковлевої.

Важливо, що Є. Анісімов і А. Каменський, наголошують на тому, що козацька старшина була налаштована синхронно з гетьманом, тоді як у традиційній концепції І. Мазепу намагалися штучно від'єднати від решти старшини, а особливо – від рядового козацтва. Український гетьман, як образно писав А. Каменський, опинився *«між двох вогнів, з однієї сторони, цар, який вимагав беззаперечного виконання своєї в ролі, а з другої – козаки, які благали гетьмана врятувати їх від нового рабування, як колись врятував Богдан Хмельницький»* [220, 99].

Важливими спонуками для І. Мазепи названо посилення уніфікаційного

тиску під час втілення в життя Петровських реформ, згода царя на те, щоб Правобережна Україна залишилася у складі Речі Посполитої, ставлення московських військ до українців як до «населення завойованих земель» [220, 99–100; 82, 76–77].

Зрештою, третьою складовою пояснення дій І. Мазепи восени 1708 р. стала оперативно-тактично ситуація, яка склалася на той час на східному театрі Великої Північної війни. Є. Анісімов, і А. Каменський демонструють підхід, що передбачає врахування раціональних мотивів при виборі гетьмана з точки зору прогнозування перемоги Карла XII над російським царем. Наголошуючи на тому, що навіть Петро I, не кажучи вже про Європу, вважав перемогу шведського короля вірогідною, Є. Анісімов робить цілком вмотивований висновок, що І. Мазепа не міг не враховувати цей факт. Політична доцільність підказувала гетьманові перейти на бік сильнішого, бо «у випадку поразки Петра для нього, ставленика царя, прийдуть останні дні» [83, 117]. В аналогічному напрямку концептуалізує А. Каменський, наголошуючи, що переходячи на сторону шведів, І. Мазепа прагнув, окрім усього, «зберегти життя та владу» [220, 100].

На перетині цих чинників і викристалізувалася позиція І. Мазепи, «зрадлива» для Росії, але цілком обґрунтована з точки зору українських інтересів. Суть проблеми полягала в тому, що закросній на демократичний лад Гетьманщині важко було вжитися під одним дахом із «самодержавною та кріпосницькою Росією». І це було джерелом постійних конфліктів та періодичної появи гетьманських планів щодо виходу з-під зверхності московського царя.

Водночас концептуалізація Є. Анісімова та А. Каменського не позбавлена деяких рецидивів, які впливали з традиційного російського пункту бачення. Зокрема, Є. Анісімов поділяє одну з наріжних тез, яку кладуть у підвалини міфу про «зраду» та підступність І. Мазепи, про те, що гетьман до 1708 р. беззастережно вислужувався перед Петром I. Навіть в 2008 р. дослідник писав, що «Мазепа завжди був зятим прихильником Москви» і що для нього

«особисте багатство було важливіше за незалежність» [82, 76, 78]. Для А. Каменського попри всі висловлювання про автономію Гетьманщини остання постає як інтегральна частина Російської імперії, складова російського світу, а І. Мазепа – відповідно не правитель у колі інших правителів, а людина, яка *«упродовж багатьох років керувала значною частиною Російської держави»* [219, 73]. Та й формальне використання поняття «зрадник» в існуючих історіографічних умовах за всіх відмінностей у підходах Є. Анісімова та А. Каменського порівняно з традиціоналістським напрямком, як би там не було, тягне за собою шлейф традиційного російського погляду на діяльність українського гетьмана.

Утім, модернізаторська складова концепції Є. Анісімова – А. Каменського мала далекосяжний ефект у російському інтелектуальному просторі. З однієї сторони, її поява змусила табір традиціоналістів ативізуватися й шукати відповіді на нові виклики. Не випадково праці В. Артамонова та Г. Саніна, у яких присутні спроби підкоригувати традиційну концепцію хронологічно з'явилися після оприлюднення монографій Є. Анісімова та А. Каменського. З іншого боку, напрацювання поміркованих модернізаторів на рівні ідей каталізували процес подальшої ревізії російських великодержавницьких підходів, що врешті вилилося в появу в Росії такої модернізаторської концепції, яка остаточно залишала позаду традиційне російськоцентричне прочитання Мазепинської доби.

Якщо представники поміркованого крила в модернізаторській течії російської історіографії суттєво розхитали основні підвалини великодержавницького бачення діяльності І. Мазепи, не заходячи, утім, у царину спеціальних досліджень та формування цілісного образу гетьмана, то Т. Таїрова-Яковлева на початку ХХІ ст. представила вже повноформатну концепцію, яка стала якісно новим словом у російському гуманітарному просторі, викликавши неоднозначну реакцію. Достатньо сказати, що науково-популярна книга дослідниці «Іван Мазепа» вийшла у давній і знаковій серії ЖЗЛ («Жизнь замечательных людей»), витримавши два накладу, а наукова

монографія «Іван Мазепа та російська імперія. Історія «зради»» була перевидана в Києві українською, інспірувавши бурхливу реакцію зі сторони adeptів традиційного російського погляду на постать гетьмана і водночас наукове обговорення [271; 331; 479].

Позбавлене ідеологічних нашарувань, прочитання Т. Таїрової-Яковлевої базується на переосмисленні доробку попередників у різних історіографіях, а також на результатах глибокого опрацювання дослідницею низки ключових аспектів мазепинської доби в українській історії. Крім того, варто зауважити, що Т. Таїрова-Яковлева взялася за справу вже у ХХІ ст., після того, як у 1990-ті рр. мазепинська доба відчула на собі давно не бачену увагу істориків. Тому з'явилася можливість зіпертися на значно ширшу джерельну базу та результати поглиблення конкретно-історичних досліджень, а також на спроби новітніх узагальнень. Та й сама Т. Таїрова-Яковлева почала з архівної евристики, видавши представницький збірник документів із паперів О. Меншикова [5, 4]. Зрештою, важливе значення має той факт, що, на відміну від решти російських істориків, до власних досліджень Т. Таїрова-Яковлева взялася вже після того, як написала дві глибокі праці з історії громадянської війни в Україні другої половини ХVІІ ст. Це суттєво розширило історіографічні уявлення про нову українську еліту та історичні процеси на українських землях взагалі, дозволило дослідниці рельєфніше відчувати пульс світоглядних імперативів української старшини доби І. Мазепи, а також мати глибокі уявлення про стереотипи мислення й поведінкові стратегії різних поколінь української еліти та широко застосовувати порівняльний підхід.

Сума цих факторів призвела до появи внутрішньо збалансованої концепції, яка добре працює на актуалізованій джерельній базі та не залишає традиційній схемі, базованій на ідеї всепоглинальної зради І. Мазепи, шансів на спокійне існування в російській історіографії. Власне своїм головним завданням Т. Таїрова-Яковлева і вбачала всебічну наукову верифікацію великодержавницької концепції, бо *«істеричні крики кликуш «Зрадник!» довго не дозволяли серйозно вивчати правління Мазепи»* [413, 3]. Очевидно, звідси й

винесення в заголовок книги взятого в лапки поняття «зрада».

Слідом за Є. Анісімовим відправним пунктом дослідниця вважає подолання найголовнішої обмеженості прибічників традиційного підходу, яка полягала в тому, що *«постать Мазепи виривають із контексту історичних подій в Україні, подаючи його як явище виняткове»* [413, 4]. Вписування політичних концепцій, світогляду та діяльності гетьмана у щільний контекст еволюції еліти Гетьманщини – магістральний напрямок якісних досліджень та перегляду наявних історіографічних стереотипів.

Інший підхід – знову ж таки позначений і Є. Анісімовим – полягав у застосуванні для дослідження доби І. Мазепи принципу відмови від опції винятковості інтересів Російської держави й, навпаки, у визнанні існування інтересів Гетьманщини, які й мала обстоювати нова українська еліта подібно до будь-якої самодостатньої еліти в будь-які часи.

Насамкінець, Т. Таїрова-Яковлева вперше в російській історіографії взялася за те, щоб представити цілісну інтерпретацію, що охоплювала б усі аспекти діяльності гетьмана та українсько-російських відносин тієї пори з метою показати вплив обох факторів на долю не тільки України, а й Російської імперії та усїєї Східної Європи.

У підсумку запропонована дослідницею концепція фактично декласує традиційний для російської історіографії образ І. Мазепи. Водночас варто відзначити, що, як і не приховує сама Т. Таїрова-Яковлева [413, 7], важливе інтелектуальне підживлення для цієї концепції вона отримала від відомого російського історика О. Єфименко, яка ще на початку ХХ ст., писала про цього гетьмана як про державного діяча, який намагався навіяти Петру I ідеї, що відповідали корінним інтересам Гетьманщини. І. Мазепа *«захищав і відстоював інтереси цієї країни, вказував Петру ті політичні міри, які відповідали цим інтересам; взагалі тримав себе як самостійний правитель гетьманської України»* [413, 9]. Такий нетиповий підхід свого часу не отримав визнання в російській історіографії і лише тепер виконав свою функцію інспіратору докорінного перегляду «зрадницької парадигми». Це добре видно з концепції

Т. Таїрової-Яковлевої.

Віссю представленого дослідницею образу І. Мазепи є теза про те, що український гетьман *«зробив видатний внесок у створення Російської імперії»* [413, 11]. Але при цьому керувався зовсім не інтересами модернізації та посилення Московської держави, а потребами Гетьманщини, яку вважав своєю вітчизною. Як досвідчений політик і державний діяч гетьман зумів досягти великого особистого впливу на Петра I, стати його постійним дорадником у кримських, турецьких, молдовських та польських питаннях [413, 89]. Потребуючи мізків для обґрунтування й утілення в життя планованого реформування Московської держави та не маючи достатньо кваліфікованих фахівців у власне Росії, цар мусив використати досвід та інтелектуальний потенціал українського гетьмана. Цим і скористався І. Мазепа, навіюючи молодому цареві стратегії, які відповідали інтересам Гетьманщини, але вписувалися в ідею модернізації Московії. До пори обидві складові вдавалося більш-менш узгоджувати між собою, і лише Велика Північна війна 1700-1721 рр. різко змінила ситуацію, діаметрально розвівши інтереси Гетьманщини та Російської імперії.

Отже, за версією Т. Таїрової-Яковлевої, більшу частину свого гетьманування І. Мазепа фактично був будівничим Російської імперії, впливаючи на її модернізацію, особливо на зовнішню політику у вигідному для Гетьманщини руслі. Низка успіхів Петра I, особливо на кримському та польському напрямках, була тісно пов'язана з діяльністю І. Мазепи, бо останній був *«головним військовим та стратегічним консультантом Петра»* [413, 89]. І до того часу, поки існування Української держави під царським патронатом не загрожувало її корінним інтересам, цілком логічно гетьман та старшина не думали про зміну сюзерена. Поява ж такої загрози, навпаки, стимулювала відцентрові настрої й була головною причиною спроби забезпечити інтереси Гетьманщини через зміну протектора на шведського короля Карла XII. Відтак політика І. Мазепи не була ані свідомим і підступним віроломством, ані двурушністю, ані зрадою. Навпаки вона постає цілком обґрунтованою та

послідовною й уписується в стратегії інших залежних європейських правителів, якими рухала ідея збереження власних прерогатив, а отже, і рівня державності очолюваних ним «політичних націй».

Низка відправних спостережень, які підштовхували до осмислення тих чи інших елементів концепції та дозволили сформулювати її, насправді у різному форматі обговорювалася давно (почасти й у російській історіографії) й нерідко ставали об'єктом спеціальних досліджень: роль І. Мазепи у кримській і турецькій політиці Петра I, Мазепа і Правобережна Україна, Мазепа й українська культура, культурна експансія України на Московію, Мазепа і консолідація еліти та влади в Україні, політичні концепції І. Мазепи у контексті європейських політико-правових уявлень ранньомодерної доби тощо. Проте у своєму завершеному й до кінця продуманому форматі з виходом на глибокі узагальнення та щільне вписування в історію України, Росії та Східної Європи загалом концепція вперше з'явилася з-під пера Т. Таїрової-Яковлевої, ставши великим викликом для традиційної російської історіографії та вплинувши на наукове освоєння мазепинської доби в цілому. Дослідниця вивела на рівень генералізації як низку своїх важливих концептуальних спостережень, так і доробок попередників з різних історіографій, зумівши віднайти таку проекцію, під якою усе це, «загравши», набуло вигляду збалансованої концепції, кункуретоспроможної та здатної стимулювати подальші як конкретно-проблемні дослідження, так і концептуальне осмислення. А популяризація концепції в російській науково-популярній літературі, виданій великими накладками, забезпечила надійний канал впливу на еволюцію образу І. Мазепи у свідомості та історичній пам'яті широкого загалу російського суспільства. Зрештою, слід підкреслити, що дослідниця ще й реанімувала призабуті історіографічні факти, які дозволили отримати додаткові можливості для концептуалізації. Такими, зокрема, стали дослідження кінця XIX ст. господарської діяльності гетьмана у своїх російських маєтностях.

Драматургія вибудовування нового для російського гуманітарного простору на рівні історіографічної концепції образу І. Мазепи як політичного

діяча, який немало доклався до будівництва імперії, базується на представленні, насамперед, інтелектуального портрета українського гетьмана у поєднанні зі світоглядними орієнтирами та політичною культурою козацької старшини. Крізь таку призму пропускається діяльність І. Мазепи та його реакція на виклики епохи аж до переходу на бік Карла XII. Походження, освіта, знання мов, уподобання, релігійність, оточення, культурні потреби, ерудиція, підтримка освіти, культури та меценатство є тими чинниками, які дозволили розширити традиційне для російської історіографії поле концептуалізації й подати постать гетьмана в іншому світлі.

І. Мазепа постає однією з інтелектуально найрозвинутіших осіб на території Гетьманщини та Російської імперії, за своєю ерудицією на голову вищим від російської верхівки, включаючи Петра I. Крім того, гетьман «є людиною барокко, вихованою на західній культурі» [413, 89]. Шляхом постійного залучення до пояснень тих чи інших аспектів діяльності гетьмана та старшини європейського тла досягається ефект протиставлення України як частини європейського світу, з одного боку, і московської цивілізаційної версії, з іншого (хоча дослідниця й не береться докладно виписувати цей напрямок). Аналогічну функцію виконує протиставлення устрою Гетьманщини й Московії, культурних уподобань української еліти, становища жінки, залучення культурних сил з України для вестернізації Московської держави [413, 220–252].

Потужний пласт протиставлення формує концептуалізація особливостей політичної культури козацької старшини доби І. Мазепи та її уявлень про співвідношення українського та російського світів. Під впливом напрацювань З. Когути та Ф. Сисина [235, 228–239; 380, 7–18] Т. Таїрова-Яковлева вводить до російських досліджень мазепинської доби фактор мислення елітою Гетьманщини категоріями «вітчизни Малої Росії», не притаманний взагалі політичній культурі російської еліти і, як показав С. Плохій [345, 270–277], занесений з України власне на початку XVIII ст. Дослідниця підкреслює тяглість використання старшиною поняття «вітчизна» починаючи з часів

Б. Хмельницького. При цьому «вітчизна» не асоціювалася з Московією. Протиставлення Гетьманщини Росії виявилось і в ідеї Великого князівства Руського, яка і в мазепинські часи міцно сиділа в козацьких головах [413, 202; 418, 203]. Більше того, верхівка Гетьманщини використовувала ідеологічні інструменти, за допомогою яких бажала *«не залишити навіть найменшого натяку на спільне походження росіян та українців»* [413, 202].

Саме оборона «вітчизни» була в основі реакції І. Мазепи та козацької старшини на централізаторські та уніфікаторські заходи Петра І. Т. Таїрова-Яковлєва цитує слова І. Мазепи, звернені до українського населення під час «війни маніфестів» осені 1708 – весни 1709 рр.: *«не для приватної своєї користі, але для загального добра всієї вітчизни та Війська Запорізького прийняв протекцію короля шведського»* [413, 205]. Вносячи до російського дискурсу фактор кореляції між уявленнями еліти Гетьманщини про «вітчизну» та повстанням 1708–1709 рр., дослідниця виводить на іншу орбіту обговорення причин, які спонукали старшину до антиросійського виступу, долучаючись до запропонованого С. Плохієм та Ф. Сисиним активного обговорення ідеологічного підґрунтя поведінки І. Мазепи та його оточення. Під наявні в російській історіографії (і навіть традиціоналістського крила) неодноразові констатації незадоволення старшини наступом Петра І на прерогативи Гетьманщини як головної причини переходу І. Мазепи до табору Карла XII тепер підведено потужне підґрунтя у вигляді тези про усвідомлення старшиною принципової відмінності між українським та російським суспільствами та своєї відповідальності за долю «вітчизни».

Підсилює ефект і принципове положення про те, що *«за гетьманом пішла вся (!) генеральна старшина»* [413, 214]. Це питання в російській історіографії традиційно відводили на маргінес. У кращому випадку обмежувалися принагідними констатаціями без глибшої концептуалізації [220, 99]. У гіршому ж, спекулюючи на незначній чисельності козацького війська, яке прийшло з гетьманом до шведського короля, та на тому факті, що дехто зі старшини потім опинився на російській стороні, вели мову про негативне ставлення в Україні

до рішення І. Мазепи, а то й про обструкцію генеральному курсу. Натомість Т. Таїрова-Яковлева доказово пояснила, що тим чи іншим козацьким полкам завадила прибути оперативно до шведського табору суто тактична ситуація, бо перехід гетьмана стався тоді, коли їх саме відділяли від гетьмана російські війська [413, 214].

Водночас наголошується на тому, що незадоволення новими реаліями існування Гетьманщини під царським дахом, породженими Великою Північною війною та новаціями в політиці Петра І, виникли у широких колах еліти Гетьманщини, а повстання низів у кількох полках сигналізували про підвищення загального градусу напруги. Генеральна старшина та полковники неодноразово підштовхували І. Мазепу до рішучих дій, спрямованих на захист інтересів Гетьманщини. А хід думок еліти про шляхи вирішення проблеми добре ілюструє той факт, що старшина, крім усього, «пакти Гадяцькі читала» [413, 303–314]. Інакше кажучи, критерієм збереження / скинення царської зверхності над Гетьманщиною подається ймовірність забезпечити їй самодостатність як державної одиниці з правителем-гетьманом на верхівці суспільної піраміди.

Ще однією ланкою концепції стала комплексна та об'ємна відповідь на питання, коли саме в середовищі старшини та особисто в І. Мазепи і за яких обставин з'явилася ідея від'єднання Гетьманщини від Московії. Це питання, як і попереднє, так само фокусує на собі ідеологічні зусилля в руслі обґрунтування «зради» гетьмана з амплітудою від виношування планів із початку 1690-х рр. до миттєвого (а від того ще облуднішого) рішення в жовтні-листопаді 1708 р. після десятиліть вірного, якщо не запопадливого служіння Петру І. Подібно до магістральної канви української історіографії, Т. Таїрова-Яковлева концептуалізує проблему в той спосіб, що намір змінити сюзерена не має нічого спільного з особистими мотивами та уподобаннями гетьмана чи раптовими непродуманими рішеннями на потребу дня. Цей задум виник цілком прогнозовано, виходячи з політичної культури та системи цінностей, притаманних старшині, на ґрунті ідеї захисту «вітчизни», як це розуміла

тогочасна еліта Гетьманщини. І головним стимулом замислитися стала поява стійкого відчуття, що впроваджувана Петром І модернізація не залишає шансу на збереження Гетьманщини як такої у складі централізованої та уніфікованої Російської імперії.

А це суперечило духу і букві українсько-російських договорів, починаючи від Березневих статей Б. Хмельницького та закінчуючи Московськими І. Мазепи. Козацька старшина сприймала ці договори крізь призму своїх політико-правових уявлень, закросених на європейський лад. І. Мазепа *«свято вірив у непорушність «договірних статей» та розглядав їх як дещо непорушне та священне»* [413, 89]. Порухення статей царем робило гетьмана вільним у подальших діях. І саме тут проходив важливий ціннісний вододіл між політичними культурами козацької старшини та російської еліти. Т. Таїрова-Яковлева відкинула тезу К. Кочегарова, що Гетьманщина не мала легітимного права виходити зі складу Московії [413, 171], натомість приєдналася до дискурсу, активізованого на зламі ХХ–ХХІ ст., у межах якого проблема вписувалася в контекст уявлень старшини Гетьманщини про договірні відносини між володарями та систему лояльностей на заключному етапі ранньомодерної доби [395, 4–21; 474, 443–472].

Серед причин, сума яких призвела до появи відчуття порушення царем договірних статей, на перше місце поставлена адміністративна реформа Петра І 1707 р. Реформа засвідчила, що Гетьманщині немає місця в розрахунках царя, і каталізувала незадоволення старшини іншими новаціями, які порушували «старовину» та нівелювали попередні здобутки І. Мазепи на ниві зміцнення реального суверенітету Гетьманщини. Реформа розцінюється як зміна «управління Українським гетьманством». Вона *«дуже скорочувала повноваження гетьманської адміністрації й була кроком на шляху до знищення автономії. По суті реальна влада з управління містами в усіх аспектах, включаючи військовий, переходила до київського воєводи, а гетьман ставав номінальною фігурою»* [413, 335].

Не випадково саме цей ключовий пункт обґрунтування причин, які

схилили старшину до антиросійського виступу, викликав найбільшу критику зі сторони прибічників традиційного погляду. Робилися спроби закамуювати стратегічний характер реформи, заперечити сам намір Петра I вдатися до ліквідації автономії Гетьманщини. Усе зводилося до кроків, спрямованих чи то винятково на удосконалення приказної системи, чи то на досягнення суто військових цілей з огляду на війну зі Швецією. К. Кочегаров наголошував, що це була не реформа, а окремі заходи з реорганізації приказної системи управління державою, а тому не були спрямовані проти гетьманської влади [331, 132]. Я. Лазарев, як уже зазначалося, обстоював тезу про суто військовий характер нововведень, наголошуючи на тому, що до створеної Київської губернії відійшло лише чотири українські міста, а повноваження київського воєводи охоплювали лише військові питання [279, 14].

Відповідаючи ж опонентам, Т. Таїрова-Яковлева лише підсилила свою тезу про значення реформи, підкресливши, що остання мала *«ключовий, якщо хочете, знаковий характер»* [415, 168], оскільки цар замахнувся на прерогативи гетьманської влади, руйнував єдине адміністративне поле Гетьманщини та знищував принципову ознаку, яка вказувала на її суб'єктність – підпорядкування Батурина Малоросійському приказу як складовій Посольського приказу. У концептуалізації дослідниці для старшини саме ці два чинники несли на собі основне ідеологічне навантаження, а не конкретні похідні рішення з приводу повноважень київського воєводи чи перепідпорядкування Гетьманщини Розрядному приказові, на чому акцентували увагу опоненти, виносячи за дужки системні речі.

Реформа 1707 р. остаточно схилила гетьмана та старшину брати до уваги можливість виходу з-під царської зверхності. Станом на кінець 1706 р. *«у Мазети ще не було й думки про союз зі шведами»* [413, 339], але надалі реформа сплітала в єдиний клубок також інші фактори. Серед них дослідниця, акцептуючи давню традицію української історіографії, виділяє відмову Петра I захищати Гетьманщину у випадку вторгнення шведської армії, а також проголошення царем восени 1708 р. необхідності поширити на українські землі

тактики «випаленої землі», якщо сюди зайде військо Карла XII [413, 306–309]. Такий підхід зі сторони Петербурга розв'язував руки І. Мазепі, оскільки це *«було пряме порушення Коломацьких статей, які прямо зобов'язували Росію захищати Україну у випадку військової небезпеки»* [413, 306]. Відтак з точки зору європейських політико-правових уявлень намір еліти Гетьманщини позбутися зверхності російського царя був цілком легітимним.

Аналізуючи кризь призму ключових уявлень еліти Гетьманщини траєкторію українсько-російських відносин мазепинських часів до листопада 1708 р., запропонована Т. Таїровою-Яковлевою концепція пояснює тогочасну неконфронтаційність взаємовідносин І. Мазепи з царем в інакший спосіб, аніж це робиться в межах традиційної російськоцентричної історіографічної схеми. Дослідниця акцентує на тому, що гетьманові вдалося налаштувати відносини з Москвою на взаємовигідну хвилю. Він був *«захоплений юнацьким поривом Петра, який прагнув зламати стару Росію та побудувати нову, європеїзовану»*, а тому *«активно підключається до цих зусиль»* [402, 27]. Свій вплив на царя І. Мазепа використав з великою користю, зумівши розширити повноваження гетьмана та суверенітет Гетьманщини як такої. Підтримавши Петра I під час заворушень у Москві 1689 р., йому вдалося повернути справу так, що *«уряд Нарішкіних різко змінив жорсткий курс на скорочення автономії, який проводився В. В. Голіциним, і практично дав карт-бланш Мазепі на вирішення багатьох гострих внутрішніх проблем. Уперше з часів Переяславської ради Москва вирішила зіпертися на сильну гетьманську владу, а не на масу анархічних опозиціонерів»* [413, 306]. На зламі XVII-XVIII ст. гетьман перебував у zenіті своєї впливовості, і поки процеси розвивалися у позитивному напрямку, не було жодного сенсу задумуватися на тим, щоб порвати з Росією.

Ключовою ознакою того, що гетьман розглядав свої відносини з Петром I кризь призму забезпечення інтересів Гетьманщини, подається ухвалення Московських статей 1689 р., які ревізували в українську сторону Коломацькі статті 1687 р., а також досягнення І. Мазепою такого фактичного стану речей,

коли цар сам порушував заборону на зовнішні зносини Батурина та сприяв посиленню позицій гетьмана в Україні. Власне Московським статтям 1689 р., які Т. Таїрова-Яковлєва й увела до наукового вжитку, належить особливе місце. Текст статей свідчить, що І. Мазепа вдало скористався зі своєї підтримки Петра I у вирішальний момент для майбутнього імператора й завдяки великій своїй наполегливості домогся того, що Москва погодилася замінити Коломацькі статті, які суттєво обмежували повноваження гетьмана та знижували рівень автономії Гетьманщини. Московські статті багато в чому повертали ситуацію назад. Гетьман зосередив у своїх руках надання маєтностей, було відновлене право вводити оренди, що забезпечувало коштами державний скарб, упорядковувався персональний склад козацького стану, унормовувалося функціонування найманого війська, українське населення позбувалося обов'язку надавати ресурси для пересування і перебування російських послів та гінців [413, 88–89, 92–99; 514, 450–451]. Саме Московські статті регулювали українсько-московські відносини за доби Мазепи і стали відправним пунктом для внутрішньої і зовнішньої політики гетьмана та його ідеологічних зусиль, ясно вказуючи, в який бік струмували зусилля гетьмана.

Цілком зрозуміло, що опоненти Т. Таїрової-Яковлєвої не могли оминати проблему Московських статей. К. Кочегаров заперечував їхню важливість, стверджуючи, що вони нічого не змінювали, фактично зводячи їх до рядових розпоряджень царської влади. У відповідь Т. Таїрова-Яковлєва наголосила на ключовому значенні поновлення права гетьмана на введення оренди та зосередження в руках українського правителя права робити надання [415, 166–170].

Концептуалізуючи проблему причин, які змусили І. Мазепу остаточно перейти Рубікон, Т. Таїрова-Яковлєва розглядає всі ті, які в різний спосіб обговорювалися в історіографії, зокрема і в традиціоналістському таборі. Проте, на відміну від представників останнього, які прагнули пригнітити вплив різних факторів чи подати ситуацію так, що І. Мазепа мав змиритися з логікою дій імперії, дослідниця прагне повноти. Якщо в 1705–1706 рр. «у Мазепи ще не

було й думки про союз зі шведами», то восени 1708 р. склалася критична ситуація, спровокована входженням війська Карла XII в Україну. *«Адміністративні реформи, які різко скоротили автономію гетьманської адміністрації, незадоволення старшини, бунти черні, втручання російських чиновників у справи України, що дедалі зростало, наступ шведів, план «випаленої землі»»* створили вибухонебезпечну ситуацію і змусили гетьмана нашвидкуруч діяти [413, 337–339]. Перейшовши до шведів, І. Мазепа *«прагнув знайти найзручнішу політичну комбінацію, яка б дозволила зберегти автономію Українського гетьманства й водночас вберегла його від розорення під час військових операцій Північної війни»* [413, 365]. І саме ці міркування лежали в основі діяльності гетьмана в шведському таборі, включно з появою плану полонення Карла XII.

Отже, якщо традиціоналісти подають перехід І. Мазепи до Карла XII у категоріях «зради», то для Т. Таїрової-Яковлевої це «трагедія», «трагічний крок» гетьмана, викликаний прагненням забезпечити Гетьманщині суверенітет, територіальну цілісність від зазіхань Петра I та можливості для повнокровного розвитку. В якому напрямку відбуватиметься такий розвиток, продемонструвала Мазепинська доба з її економічним та культурним піднесенням та культом «київської вченості (*«Мазепинська епоха для України була періодом небувалого підйому культури та мистецтва»*) [413, 252]). Загалом, основний тягар відповідальності за трагедію, у версії Т. Таїрової-Яковлевої, лежить на прагненнях Петра I знівелювати українську автономію, порушенні ним договірних статей з Батурином включно із заявами про неможливість обороняти Україну від шведського війська. Це узагальнення підсумовує інтерпретацію ставлення І. Мазепи до Московії і навпаки. Сутність цієї концепції можна стисло передати наступною тезою дослідниці: *«Гетьман Іван Мазепа також активно та з наснагою сприйняв ідеї царя-реформатора та став його активним помічником у 90-ті роки XVII ст. Але за цим пішло взаємне нерозуміння, яке призвело до трагічного розриву»* [413, 247].

Сам дух підходів Т. Таїрової-Яковлевої до пояснення комплексу

тактичних передумов, які спонукали І. Мазепу восени 1708 р. зробити свій вибір, були на рівні ідей сприйняті В. Молтусовим. Дослідник не заглиблювався в концептуалізацію діяльності гетьмана. У своїй монографії, присвяченій суто військовим аспектам Полтавської битви 1709 р., В. Молтусов зосередився лише на оперативно-тактичній ситуації, що склалася після входження війська Карла XII в Україну. Хоча попутно не міг не зачепити ширших горизонтів. Водночас узагальнення, які випливали з військової сфери, безпосередньо виводили на глобальну історичну перспективу. Як і Т. Таїрова-Яковлєва, дослідник відмовився від концепції «зради» на користь концепції «трагедії». Якщо для Є. Анісімова та А. Каменського, які так наголошували на утисках української автономії й на інших загрозах, породжених війною, І. Мазепа внаслідок високої вірогідності перемоги Карла XII вирішив зберегти своє життя та владу [82, 77; 220, 100], то В. Молтусов слідом за Т. Таїровою-Яковлєвою цитує відомий фрагмент зі знаменитого листа П. Орлика до С. Яворського (1721 р.), де український гетьман в екзистенційній виставці в уста І. Мазепи наступні слова: *«...вірність мою царській величності доти буду продовжувати, поки не побачу, з якою потенцією Станіслав (Лещинський. – Авт.) прийде до українських кордонів, і які будуть військ шведських у Московській державі прогреси: і якщо не сила наша буде боронити Україну й себе, то для чого самим у погибель лізти й вітчизну губити? І сам Бог буде бачити, що по нужді це ми вчинили, як вільний не завойований народ, старалися про спосіб цілості своєї»* [395, 414].

Якраз така ситуація склалася восени 1708 р., коли «неминуча загроза вторгнення, викликана небувалою близькістю та самим фактом присутності шведської армії на пограниччі Гетьманищини, змушували до негайних кроків. Тим паче, що російська армія відставала, не встигаючи вибрати зручну й оборонну позицію і хоча б як-небудь зміцнити та посилити дерев'яні фортеці Лівобережжя» [324, 146]. Тому гетьман зробив ставку на сильнішого. При цьому В. Молтусов слідом за Т. Таїровою-Яковлєвою особливо наголосив на тому, що керувався гетьман не категоріями збереження своєї влади чи життя, а

«шукав порятунку від неминучого розорення та загрози соціально-економічних потрясінь» [324, 147].

Окрім того, дослідник підважив один із постулатів традиціоналістського табору, покликаний відтінювати «зраду» І. Мазепи: населення України не сприйняло зміну гетьманом курсу, і що шведи вели себе в Україні як на завойованій території. Дослідник підсумовував, що українські міщани з багатьох міст (Ромен, Гадяча, Прилук, Глинська та ін.), навпаки, підтримували І. Мазепу та Карла XII, а шведське військо з середини XVII ст. славалося якраз *«рідкісною, як на ті часи, дисципліною та гуманним ставленням до будь-якого населення»*, але в українських умовах були просто змушене подекуди вдаватися до експропріації харчів [324, 152, 154]. Узагальнення В. Молтусова різко дисонує з російською історіографічною традицією та робить непривабливим для неї компаративістику поводження шведської армії в Україні зі ставленням до українського населення російських військ, різнею в Батурині, влаштованою Меншиковим, чи з подальшими езекуціями.

Завершальний період ранньомодерної української історії залишився на узбіччі уваги модернізаторської хвилі російської історіографії, як, зрештою, і традиціоналістського табору. Нарисами про гетьманів П. Орлика, Д. Апостола та К. Розумовського, Ф. Прокоповича та О. Безбородька, а також окремими спостереженнями у загальних працях із російської історії XVIII ст. фактично й обмежуються відповідні тексти. Проте образ Гетьманщини, який вимальовується у цих нарисах, суттєво відрізняється від концептуалізації традиціоналістського табору, особливо від екстремальних узагальнень Я. Лазарева, просякнутих ідеєю цілеспрямованого підвищення Петербургом політичного статусу Гетьманщини до напівдержави.

Наскрізною лінією крізь тексти проходить теза, що після поразки І. Мазепи Гетьманщина почала швидко втрачати ознаки автономії, а відновлення гетьманства в 1727 та 1750 рр. не змогло переломити загальну тенденцію. Ознаками такої втрати є на правовому рівні відмова Петербурга

укладати з кожним гетьманом договірні статті, ліквідація гетьманства, провадження Малоросійської колегії, наступ на політичну, правову та економічну систему Гетьманщини [412, 414–417]. Не залишилися не поміченими й кроки Петра I, спрямовані на заборону вільного книгодрукування та вихолощення «київської вченості» з Києво-Могилянської Академії [412, 415]. А. Каменський навіть писав про колоніальну залежність Гетьманщини від Росії [220, 266].

При цьому Т. Таїрова-Яковлева концептуалізує, що основна частина козацької старшини залишилася відданою ідеї автономії, лобювала відновлення гетьманства, виношувала плани устроєвих реформ. Данило Апостол енергійними заходами та реформами *«приніс багато полегшень та користі Українському гетьманству (хоча і не завжди достатні)»* [412, 432]. А К. Розумовський та старшина *«прагнули вжити заходів, щоб зробити Українське гетьманство відповідним реаліям свого часу»* [412, 415]. Є. Анісімов виснув навіть тезу, що К. Розумовський вважав справжнім гетьманом І. Мазепу, хоча водночас узагальнював, що доба останнього українського гетьмана була найспокійнішим періодом із тих, коли Гетьманщина перебувала у складі Московії *«ніколи ні до, ні після Україна, яка вже стільки років не знала війн, так хорошо не жила під російською короною»* [85, 293].

Знаковою ланкою образу післямазепинської Гетьманщини є положення Т. Таїрової-Яковлевої, що козацька старшина була середовищем, яке сприймало нові віяння з Європи. Зокрема, концепція реформ К. Розумовського в освітній і культурній сфері була просякнута просвітницькими ідеями, винесеними гетьманом з освітніх подорожей по Європі [412, 445–447]. Так само й Конституція Пилипа Орлика, високо оцінена дослідницею: *«Безумовно, багато положень конституції для свого часу були революційними. Ідеї розподілу виконавчої, законодавчої та судової влад, відділення церкви від держави та інші змушують дивуватися просвітництвом Орлика, глибиною його осмислення основ державності»* [412, 386]. Однак Конституція обмежувала гетьманську владу, що в тогочасних умовах було шкідливо для України [412, 386].

На відміну від традиціоналістів, абсолютно інертних, що показово, до постаті П. Орлика та мазепинців, у модерністському таборі ця проблематика вперше в сучасній російській історіографії була піднесена на рівень концептуалізації. Т. Таїрова-Яковлева однозначно характеризує П. Орлика як гетьмана, котрий *«поклав себе на вітар служінню ідеалу звільнення Українського гетьманства»* і все життя в еміграції присвятив *«ідеї визволення України «з московського ярма»* [412, 379, 397]. Діяльність П. Орлика, перемежована періодичними приступами відчаю, була вагомим чинником міжнародної ситуації в Україні та Східній Європі загалом. Дослідниця відзначає величезну політичну й навіть конфесійну гнучкість гетьмана в пошуках міжнародних комбінацій для визволення України та заперечує тезу Д. Бовуа про безнадійність зусиль П. Орлика, наголошуючи на тому, що існували підстави розраховувати на успіх [412, 400–401; 416, 74–77].

Уведення до сучасного російського гуманітарного простору дискурсу про П. Орлика й мазепинців, безумно, сприяє розхитуванню основ концепції неухильного руху українського світу до розчинення у світі московському.

Загалом модернізаторська модель ранньомодерної української державності виявилася найбільш конкурентоспроможним інтелектуальним продуктом російській історіографії в сучасних умовах. Позбавлений великодержавницької підкладки він пропонує об'ємне бачення історії Гетьманщини, яке цілком вписується в новітні тренди наукового освоєння відповідної проблематики, перегукуючись в базових підходах з українською та польською історіографіями. Відправним пунктом зближення стало визнання самостійності українського історичного процесу, яке вивело на орбіту представлення Гетьманщини як органічного вияву природного саморозвитку українського світу, а також на зосередження уваги на генезі та втіленні в життя державної ідеї, появі нової української еліти, її світоглядних імперативах, політичних концепціях, проблемі легітимації Гетьманщини в умовах стереотипів ранньомодерної доби, стратегіях досягнення і збереження

самодостатності. Саме осмислення цих аспектів і стало основою модернізаторського образу ранньомодерної української державності, типологічно зблизивши його з моделями, опрацьованими в українській та польській історіографії. Водночас він виявився радикально віддаленим від традиціоналістської версії, в рамках якої більшість з перелічених компонентів або проігноровано, або пригнічено коштом педалювання на українсько-московському поєднанні як генеральній історичній закономірності, що визначала зміст всієї української історії.

Представникам модернізаторського табору вдалося запропонувати якісну концептуалізацію ключових питань, пов'язаних з державністю Гетьманщини. Т. Таїрова-Яковлева перебуває на вістрі осмислення корінь державницьких устремлінь Б. Хмельницького та його оточення. Подібно до М. Франца вона дійшла висновку про появу в головах козацької старшини державної ідеї. Однак на відміну від польського історика дослідниця бачить пряму спадкоємність між політичними концепціями Б. Хмельницького й попередньою традицією, тобто курс на незалежність Гетьманщини постає органічним продовженням ідей першої половини XVII ст., які постулювали необхідність одержавлення руського світу Речі Посполитій. Так само Т. Таїрова-Яковлева пішла далі Б. Флорі, який, визнавши існування в головах козацької старшини переконання щодо потреби перетворити Річ Посполиту на державу «трьох народів», трактує державотворчі процеси доби Б. Хмельницького крізь призму удосконаленої ним концепції «загальноросійської культури» як проміжний етап на шляху творення «єдиної держави». Зрештою, дослідниця залишила позаду й українських дослідників, які до останнього часу не наважилися занурити появу в головах козацької старшини державної ідеї в першу половину XVII ст.

Потужного інтелектуального удару по російській великодержавницькій моделі ранньомодерної української історії, а заодно й по всій «звичайній схемі російської історії» завдає новаторська теза Т. Яковлевою питання про те, що поява Гетьманщини була «створенням /відновленням держави». Така постановка питання, до якої лише через понад десять років підступилися в

українській історіографії, виводить образ Гетьманщини на цілком іншу орбіту, ніж пропонує традиціоналістська версія, підкопуючи самі засади традиційного російського нарративу. Під таким кутом особливо значення набуває концептуалізація дослідницею проблеми уявлень старшини про оптимальні кордони Гетьманщини, ставлення нової української еліти до киево-руської спадщини, питання вітчизни у світогляді козацтва, за межі якої воно і в другій половині XVII ст., і у XVIII ст. однозначно і безальтернативно виводило Московію.

Важливими елементами модернізаторського образу стали узагальнення про стратегії досягнення внутрішньої та зовнішньої легітимації Гетьманщини й розгляд проблематики Переяславської ради 1654 р. крізь цю призму. Представлення Переяслава 1654 р. та Березневих статей як однієї з ланок ряду договорів від Зборівського 1649 р. до Гадяцького 1658 р. включно знімає наліт ексклюзивності з українсько-московських домовленостей, вписуючи їх у ширші контексти. На це ж працює акцентування уваги С. Лобачовим та тому, що московський вектор не мав консенсусного ставлення в суспільстві Гетьманщини, а курс Москви на зближення з Гетьманщиною був не прагненням до об'єднання «трьох братніх народів», а виявом панправославної ідеї вселенськості московського царя та патріарха, до того ж нав'язаної за активної участі української дипломатії. Крім того, концепція «єдиної держави» підважується тезою про те, що міжнародне визнання факту прилучення Гетьманщини до Московської держави було досягнуто лише в 1686 р. під час укладення Вічного миру.

Ще одна демаркаційна лінія між модернізаторським і традиціоналістським образом ранньомодерної української державності пролягла по визначенні причин громадянської війни та місця Московії у світогляді козацької старшини тих і пізніших часів. Т. Таїрова-Яковлева відкинула концепцію наявності промосковськи /пропольськи орієнтованих угруповань старшини й поділяє старшину на дві інші групи: ту, для якої пріоритетом були інтереси держави, й ту, яка на перше місце ставила

приватновласницькі та кар'єрні спонуки. Звідси значна типологічна спорідненість з українською та польською історіографією в прочитанні громадянської війни, Гадяцької унії, проблеми турецького протекторату, політичних концепцій П. Дорошенка, зрештою, доби Івана Мазепи й радикальна відмінність з представниками традиціоналістського табору російської історіографії.

РОЗДІЛ 6.

ПРІОРИТЕТНИЙ ДОРОБОК ПОЛЬСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ

6.1. Спектр піонерських та поглиблювальних досліджень

Формування образу ранньомодерної української державності в сучасних польській та російській історіографіях супроводжувалося якісними напрацюваннями на рівні дослідження ряду важливих конкретно-історичних проблем та археографічними публікаціями джерел, які суттєво розширювали актуалізовану джерельну базу. Насамперед варто відзначити, що значний внесок було зроблено у сфері з'ясування передумов української Національно-визвольної війни. Завдяки зусиллям польських істориків М. Дроздовського, Т. Кемпи та Г. Літвіна якісно розширено уявлення про вплив функціонування магнатського землеволодіння в козацьких краях та релігійної ситуації в Україні. Дослідження Г. Літвіна колонізації Брацлавщини та Південної Київщини, поєднуючись із доробком П. Кулаковського щодо колонізації Чернігово-Сіверщини, а також Правобережної Київщини [267, 253–340; 268, 497–523] суттєво скоригували сприйняття далекосяжних наслідків прискореного господарського освоєння лісостепового прикордоння в 1630–1640-х рр.

Г. Літвін аргументовано показав, що різке розширення магнатського землеволодіння не просто загрожувало інтересам українських козаків, на чому зазвичай акцентувалося й раніше, а й – і це надзвичайно важливо – виводило на іншу орбіту становище дрібної шляхти Київщини та Брацлавщини, провокуючи паралельно ще й етнічний конфлікт між, з одного боку, козаками, а з іншого – поляками та євреями. Розширивши джерельну базу, дослідник рельєфно продемонстрував, наскільки різночудно проникли магнати в регіон, та наскільки тотально вони згромаджували земельну власність [689, 61, 72–73; 691, 209–217].

Вплив бурхливої колонізації багаторазово посилив той факт, що магнати зосередили у своїх руках більшість урядів Південної Київщини та Брацлавщини. Це резонувало не тільки на козаках, а й на дрібній та почасти

середній шляхті. На Київщині в 1640 р. дрібна шляхта, яка становила 63% стану, володіла лише 6% підданих, на Брацлавщині в 1629 р. ситуація була ще гіршою: відповідно 51,6% дрібних шляхтичів мали 1,9% димів [689, 37, 49]. Окрім того, досліджуючи особливості сеймової репрезентації Київського воєводства, дослідник показав у відсотковому вираженні, якою мірою впала суспільна вага цих категорій традиційної української еліти, що підштовхувало до спроб реваншуватися під козацьким прапором [690, 50].

Очевидною новизною стали спостереження Г. Літвіна щодо національного складу шляхетського середовища Київщини та Брацлавщини, що дало змогу в концептуалізації передумов Національно-визвольної війни перейти від загальних фраз про наростання етнічної напруги до тез, базованих на кількісних показниках. Найретельніші, як на сьогодні, підрахунки дослідника засвідчили, що понад 30% шляхетських маєтків було віддано в 1630–1640-ві рр. в оренду чи заставу. Показово, що серед шляхти-орендарів Південної Київщини 77,3% осіб були поляками [690, 76]. А відтак напруга виразно набувала ще й етнічного, українсько-польського, вияву.

Важливе значення для тоншого розуміння причин могутнього соціального вибуху в Україні середини XVII ст. мають спостереження Т. Кемпи щодо релігійної ситуації в Речі Посполитій. Цілісне дослідження під одним дахом змагань православних і протестантів за реальну рівноправність Церков у державі «двох народів» дозволило розставити акценти в давній дискусії з приводу того, наскільки акт Варшавської конфедерації 1573 р., який проголошував релігійну толерантність, визначав атмосферу. Саме розгляд православного питання в порівнянні зі становищем різних гілок протестантизму виявився дуже ефективним підходом. Вдалося з'ясувати, що в умовах конфесіоналізації простору Речі Посполитої й толерованої Зигмунтом III контрреформації віротерпимість залишилася по-суті мертвою буквою. І православні, і протестанти мусили боротися за підтвердження Варшавської конфедерації. Висновок Т. Кемпи, зроблений на підставі глибокого дослідження, однозначний: спільний інтерес православних і протестантів був

таким, що *«мав провадити до гарантування одним та іншим тих самих релігійних свобод та політичних прав, які мали католики»* [652, 553]. Православні взагалі боролися за виживання, бо *«внаслідок Брестської унії були позбавлені формальних підстав для подальшого існування в державі»* [652, 553].

Такі висновки призвели до декласування розмов про Річ Посполиту як територію релігійної толерантності. Крім того, на новий рівень було виведено дослідження співпраці між православним та протестантським табором, що відлунувало й на позиціях козацтва, яке у 1620-х рр. налагоджувало контакти на цьому ґрунті з лідером протестантів Кшиштофом Радзивіллою, а отже, й на ролі литовського фактору в середині XVII ст.

Власне заангажування українських козаків до релігійних справ, здавна досліджуване в різних історіографіях і під різним кутом, також стало об'єктом якісних студій. Завдяки дослідженням М. Дроздовського та Т. Хинчевської-Хеннель [593], а також точковим спостереженням Т. Кемпи [651, 289–301] вдалося суттєво урізноманітнити наукові уявлення про місце релігійного фактора у світогляді козаків та політичних концепціях Війська Запорозького. Перегукуючись з дослідженнями С. Плохія та П. Саса, праці польських істориків дозволяють суттєво уточнити світогляд козацької старшини у вирішальні десятиліття перед Національно-визвольною війною. Важливо, що М. Дроздовський зосередив основну увагу на з'ясуванні ступеня релігійності козаків, тобто на питанні, яке дуже спекулятивно відображено в історіографії, але яке так і не було предметом спеціальних досліджень. Кваліфікований аналіз дослідника призвів до спростування тези про слабку релігійність козаків та їхню релігійну індеферентність. Як показав М. Дроздовський, *«щоразу виразніше заангажування козацтва у змагання за повернення Православній Церкві та пов'язаним з нею інституціям прав, належить визнати, не набуло б таких різноманітних форм та не проводилося б так успішно, якби походило лише з суто політичних мотивів. У зв'язку з цим видається, що його силу значною мірою визначило ставлення козаків до змісту релігії...»* [592, 237].

М. Дроздовський заперечив прямий зв'язок між повсякденною байдужістю козаків до релігійних практик інших та незначним знанням релігійних догм, з одного боку, та рівнем реальної релігійності, з другого. Його плідні спостереження доповнюють розроблені в історіографії сюжети про залучення козацтва до релігійної боротьби уявленнями про релігійності козаків. Як зазначав дослідник, *«у згаданий період змагання козаків для оборони Православної Церкви були вираженням їхньої релігійності. Потрібно однак виразно підкреслити, що засвідчена на підставі використаних у праці джерел участь козаків у молитвах та sacramentalному житті, а також факт існування в їхній свідомості уявлень на предмет післясмертної долі душі, безсумнівно, свідчать про визнання ними підставових релігійних засад. Видається, що щоразу більшою мірою вони визначали їхній спосіб мислення та дії»* [592, 241]. Такі висновки суттєво впливають на потрактування як причин Національно-визвольної війни, так і функції релігійних гасел, активно використовуваних Б. Хмельницьким та його оточенням.

Наступний блок новаторських спостережень належить Б. Флорі, одному з лідерів традиціоналістського табору в російській історіографії, і також стосується сфери ціннісних орієнтирів та стереотипів мислення українського козацтва. Дослідник звернувся до з'ясування такого важливого сегмента світогляду козаків, як ставлення до монарха й монархічної влади. З огляду на потреби легітимізувати війну середини XVII ст. та здобути визнання відновленої української державності це питання мало ключове значення. Не менше впливало воно й на політичні концепції та військові зусилля Б. Хмельницького та подальших українських гетьманів, а також спроби порозуміння між новою українською елітою та Варшавою.

Б. Флоря якісно дослідив формування культу короля Владислава IV, з одного боку, як монарха, а з іншого, як постаті (спершу королевича, а потім короля). Продовжуючи в нових умовах напрацювання В. Чермака та М. Грушевського щодо стосунків між козаками та Владиславом [164, 492; 564], учений вийшов за межі дискусії з приводу того, наскільки взятий на озброєння

Владиславом IV проект турецької війни та зустріч із делегацією козацької старшини стимулювали Військо Запорозьке до повстання. Увівши попутно до наукового використання низку джерел із фондів Посольського та Розрядного приказів Російського державного архіву давніх актів (РДАДА), Б. Флоря зосередився на з'ясуванні еволюції ціннісних установ козаків. Досліднику вдалося показати, що культ Владислава почав формуватися ще наприкінці 1610-х рр., а на початку наступного десятиліття уже виразно простежується [449, 92], тоді як М. Грушевський, наприклад, пов'язував це з подіями початку Національно-визвольної війни [164, 492]. Цей культ полягав у наділенні Владислава лаврами «прокозацького короля», а також поборника релігійної толерантності і захисника православ'я та «народу руського». Визнання Владиславом під час елекції 1632 р. відновленої у 1620 р. під захистом козацьких шабелів Київської православної митрополії остаточно закріпило відповідний образ. Не захитали його навіть козацькі повстання 1635, 1637–1638 рр., трактовані козаками як антишляхетські, а не анти королівські [449, 92-94, 108–109; 456,40–49].

Висновки, до яких дійшов Б. Флоря, підштовхнули його відмовитися від характерної для російської історіографії традиції спрощено і прямолінійно зображувати мету, яку переслідували козаки, піднімаючи в 1648 р. повстання, а саме: від'єднання українських земель від Речі Посполитої з подальшим переходом під зверхність московського царя. Концепція Б. Флорі, яка потім була сприйнята більшістю російських дослідників, полягала в наголошенні на тому, що козаки спочатку не мали планів прощатися з Річчю Посполитою. На перших порах вони пов'язували задоволення своїх станових потреб, а також «прав і свобод народу руського» з майбутнім реформуванням Речі Посполитої. Напрямок реформування визначався як посилення королівської влади на противагу магнатам («королев'ятам»), зі свавіллям яких ототожнювалися всі біди, що накопилися на українські землі [449, 109]. Протиставлення по лінії прокозацький король – антикозацька шляхта також призводить до глибшої концептуалізації мотивів повстання, гасел війни, дорожньої карти її

внутрішньої легітимізації, стратегій мобілізації мас тощо.

Кілька важливих пріоритетів належить польському історику П. Бореку. Його вже відзначені за ґрунтовність [489, 90–103] дослідження образу України середини – другої половини XVII ст. у польському письменстві підняли на нову висоту наукові уявлення про сприйняття освіченими поляками українського світу, української Національно-визвольної війни, громадянської війни. Після праць Ю. Мицика [315; 322] це була перша така об'ємна й результативна спроба, яка всього подає літературні пам'ятки під іншим пізнавальним ракурсом [545–547]. Крім П. Борека, спробу з'ясувати образ Б. Хмельницького у польському письменстві (щоправда лише 1648–1657 рр.) зробила М. Барловська [537]. Крім того, особливо варто відзначити аналіз П. Бореком епістолярної спадщини Б. Хмельницького. Листи гетьмана вперше в історіографії розглянуті «як прояв ментальності людини XVII ст.» зі з'ясуванням кола кореспондентів, «ставлення до Бога, релігії, влади у широкому розумінні» [546, 162–163].

Явним пріоритетом сучасної польської історіографії є дослідження проблеми розгляду українського питання на сеймах Речі Посполитої, що зміцнює підґрунтя для концептуалізації ставлення різних еліт до подій і процесів, пов'язаних зі становленням ранньомодерної української державності. Продовжуючи традицію так званих «сеймових монографій», польські дослідники спромоглися на ряд цінних праць про сейми другої половини XVII ст., і які ще не були об'єктом докладних студій [561; 600; 700; 746]. Крім того, з'явилися якісні дослідження, спеціально присвячені з'ясуванню місця та ролі українського питання на сеймах 1650, 1652, 1659 рр. [572–573; 675, 197–212].

Важливим компонентом, який суттєво збагатив пізнання особливостей відновлення в ранньомодерні часи української державності та функціонування Гетьманщини стали дослідження військової історії середини – другої половини XVII ст. На цій стежі безперечним лідером є польські історики. В українській історіографії проблематика військової складової Національно-визвольної та

громадянської війн не належить до пріоритетних тем. На пальцях однієї руки можна перелічити дослідників, які спеціально досліджують це питання наприклад, (О. Сокирко, І. Строженко). Російські історики зосередилися на розвитку військової справи у Московії. Українські сюжети їх цікавили лише в розрізі Конотопської битви 1659 р. [109–118] Натомість у польській історіографії військова справа належить до дослідницьких ділянок, які нині розвиваються найдинамічніше. Насамперед варто відзначити варшавську школу професора М. Нагельського, що виросла з відповідного семінару при Варшавському університеті і спеціалізується на цій тематиці. Її представники стали авторами низки копітких досліджень, пов'язаних із військовою історією української Національно-визвольної та громадянської воєн. Тісно пов'язані з цією школою Т. Цесельський та М. Вагнер. Крім того, варто відзначити таких спеціалістів як Р. Сікора та Р. Романський.

Увага польських істориків концентрувалася на формуванні, кількісних характеристиках, військовій спроможності, військових контингентах коронної та литовської армії під час різних військових кампаній проти Війська Запорозького, озброєнні, спорядженні, моральному духові кварцяного війська, посполитого рушення, найманцях, стратегіях і тактиці кампаній, визначних битвах, військовій майстерності польських полководців, українських гетьманів та старшини, ролі військових кампаній у розвитку подій і процесів. Меншою мірою досліджувалася специфіка козацького війська. Особливістю сучасних розвідок (особливо тих, які вийшли з-під пера представників школи професора М. Нагельського) став відхід від вузько закроєної військової тематики, умовно кажучи «військової історії для військової історії», як це часто-густо практикувалося доти. Для більшості праць притаманний тісний зв'язок з концептуальним баченням українсько-польських, польсько-російських, польсько-турецьких, польсько-татарських відносин та виходом на створення передумов для нового прочитання тих чи інших проблем.

Так, усебічне дослідження М. Нагельським зимово-весняної кампанії 1651 р. польного гетьмана М. Калиновського на Брацлавщині та облоги

козаками Кам'янця-Подільського у травні цього ж року [725; 730] суттєво вплинуло на сучасні інтерпретації битви під Берестечком 1651 р. та її ролі в українській Національно-визвольній війні. З'ясування дослідником перебігу, наслідків кампанії для коронного війська, оцінка втрат значною мірою інспірувало появу в українській історіографії концепції, яка заперечує катастрофічність поразки армії Б. Хмельницького під Берестечком, як це зазвичай вважалося досі. Було показано, що виснаження війська М. Калиновського та втрата 8–9 тис. жовнірів цілком можна порівняльні із загибеллю 10–12 тис. козаків під час триденної битви під Берестечком та облоги козацького табору [140]. Крім того, становище Б. Хмельницького у Війську Запорозькому, вдалі дії у 1651 р. після кампанії (особливо під Білою Церквою) та його зовнішня політика супроти Москви виразно засвідчили, що для еліти Гетьманщини битва під Берестечком – *«тяжка, гнітюча поразка, яка боляче була по амбітних планах, але не руйнувала їх уцєнт, не закривала обрїй і не видавалася катастрофою»* [140, 71; 141, 110–114]. Зрештою, сам М. Нагельський, оцінюючи всю кампанію 1651 р., також зауважив, що *«наслідки берестецької баталії були дуже скромними... Берестецька битва, яка мала стати вирішальним зіткненням з запорізькою Козаччиною, виявилася тільки одним із багатьох поєдинків із козацьким гетьманом Б. Хмельницьким»* [326, 27].

Загалом у сучасній польській історіографії з'явилася низка інших праць про битву під Берестечком та кампанію 1651 р. в цілому, які розглядали різні військові аспекти, зокрема й перебіг битви та втрати сторін [126; 272; 321; 584; 697; 733; 759; 773–774]. Консульство Польщі в Луцьку навіть ініціювало польсько-українську наукову конференцію та видання змістовного збірника матеріалів. У ньому опублікована стаття П. Гавроня про образ битви в польській історіографії, де спостерігається велика зацікавленість Берестечком 1651 р. Період після 1989 р. автор взагалі назвав переломним, хоча й надміру песимістично оцінив здобутки польських істориків, вважаючи, що вони *«шанс до сих пір не використали»* і що загалом *«внесок польської історіографії в*

дослідження змагань 28-30 червня 1651 року важко назвати вагомим» [152].

Серед інших баталій спеціальних досліджень дочекалися битви на Жовтих Водах (1648), під Корсунем (1648), Старокостянтиновом (1648), Пилявцями (1648), Збаражем і Зборовом (1649), Лоєвом (1649), Батогом (1652), Жванцем (1653), Охматовом (1654), Слободищем (1660) [534–535; 540–542; 560; 562; 583; 661; 682; 751; 757; 770; 771]. До всього до підготовки однієї з книги про Жовті Води 1648 р. було залучено й українського історика І. Стороженка [394], автора монографії про козацьке військо мистецтво доби Б. Хмельницького. Окрім того, плідно досліджувалися військові кампанії, наслідками яких були зазначені та інші битви, а також молдовський похід Т. Хмельницького (1653) та кампанія 1659 р. з Конотопською битвою [559; 619–620, 676; 678; 712–713, 733, 815]. Важливе значення мають дослідження М. Вагнера про польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. [816] Були й спроби дослідити військо мистецтво власне українських козаків, хоча й не дуже вдалі [576; 608]. Реконструкція битв та військових кампаній, з'ясування причин поразок і перемог та впливу військового становища на політичні рішення, стратегії та концепції сторін, безперечно, так чи інакше розширювали базу для інтерпретації доби.

Окремо варто відзначити безумовний пріоритет польської історіографії у справі дослідження військових дій на території Білорусі в 1654–1660 рр., у яких значна роль належала українським козакам. Зусиллями, у першу чергу, К. Бобятинського та К. Косаржецького суттєво розширено джерельну базу дослідження проблеми. Якщо сучасна концептуалізація білоруських походів І. Золотаренка та І. Нечая в українській історіографії робилася на підставі уже відомих джерел, то згадані польські дослідники пішли шляхом інтенсивної евристики, внаслідок чого ввели до наукового обігу представницьке число нових документальних матеріалів, які дозволили набагато детальніше прослідкувати перебіг подій у Білорусі, зокрема й військових [124; 543; 664–665]. Водночас К. Косаржецький плідно дослідив маловідому сторінку української Національно-визвольної війни – взаємини Б. Радзивілла з

козацькою Україною [240]. Зрештою, М. Матвійюв, З. Вуйцик та Х. Віснер ефективно з'ясували ставлення еліти Великого князівства Литовського до Національно-визвольної війни. При цьому на особливу увагу заслуговує дослідження спроб Я. Радзивілла виступити посередником у примиренні Варшави з Чигирином, які, що важливо, вистеляли дорогу до Гадяцької угоди 1658 р. [701; 833–834; 847]

Внесок польських істориків є дуже відчутним і в дослідження таких вузлових проблем, як: реакція Варшави на Переяславську раду 1654 р., поява у верхівці Речі Посполитої середовища, налаштованого на мирне врегулювання українського питання, зародження ідей, покладених в основу Гадяцької унії включно з опцією Великого князівства Руського та реформування Речі Посполитої в державу трьох народів. Я. Домбровський та П. Кролль зуміли аргументовано продемонструвати, що *«навесні 1655 року поляки знову повернулися до політики, спрямованої на пошук компромісу з козаками»* [257, 149; 576, 101], але тепер у Варшаві мушили ставити все на нову основу, оскільки Березневі статті підняли ставки, й еліта Гетьманщини не могла погодитися на менш корисні умови, ніж отримала в межах переяславсько-московської системи. Уводячи до наукового використання нові джерела, обидва дослідники рельєфно показали поступове усвідомлення частиною верхівки Речі Посполитої неминучості піти на повноформатне визнання відновленої української державності. Було відтінено готовність короля та його однодумців за крайньої потреби погодитися на трансформацію Гетьманщини у Велике князівство Руське. Не менш вагомим було з'ясування К. Коссаржецьким реакції на унію литовської магнатерії та шляхти, що додало кольорів у спектр складних і заплутаних комбінацій навколо унії та палітру свідомості різних прошарків річпосполитської еліти [240]. А відтак наукові уявлення про визрівання Гадяцької унії 1658 р. стали не тільки глибшими, а й ціліснішими, що посприяло сплеску нових концептуалізацій. Так само піонерський характер мало простеження відгону Гадяча 1658 р. в Західній Європі [607; 813].

Важливим внеском у проблематику Гадяцької унії мав текстологічний

аналіз Т. Таїровою-Яковлевою різних списків угоди. Російській дослідниці вдалося зробити низку влучних джерелознавчих спостережень, на підставі яких було простежено ієрархію списків та всебічно обґрунтовано текст первісного документу, укладеного в таборі під Гадячем на початку вересня 1658 р. [501, 305–323; 422]. Крім того, дослідниці пощастило виявити невідомий список угоди [401].

Також Т. Таїрова-Яковлева, доповнивши дослідження З. Вуйцика [840], також набагато ретельніше, ніж було досі, проаналізувала місце та роль українського питання в московсько-польських переговорах першої половини – середини 1660-х рр., які увінчалися Андрусівським перемир'ям 1667 р. Особливо докладно було простежено еволюцію позиції московської сторони, що дало змогу багато в чому по-новому концептуалізувати українсько-московські стосунки. Саме відтворені дослідницею поступальні зміни у ставленні Москви до територіального питання за рахунок України серйозно підважили традиційну великодержавницьку концепцію російської історіографії, предметно заперечивши одну з наріжних тез останньої – усебічний захист Московською державою України від зазіхань сусідів [507; 515-572]. Цінні спостереження Т. Таїрової-Яковлевої спонукали традиціоналістський табір модифікувати свою лінію й визнати рацію дослідниці щодо готовності Москви в критичний момент цілком відмовитися від Гетьманщини заради Смоленська та Смоленщини [647; 23], що розбалансовувало концепцію створення «єдиної держави» після Переяслава 1654 р.

Ще одним пріоритетом Т. Таїрової-Яковлевої стало якісне відтворення перебігу української громадянської війни другої половини XVII ст. зі свіжими спостереженнями, які додають чимало нових мазків до полотна подій і процесів. Дослідниця зуміла досягти суттєвого прогресу в увиразненні причин і характеру громадянської війни, відтворенні інтересів сторін, розплутуванні клубка протиріч, які неухильно вели до загибелі Правобережної Гетьманщини і звуження суверенітету Лівобережної. Цінними є спостереженнями щодо мотивацій лівобережної старшини та козацьких низів на спротив Чигирину та

стосовно відсутності на лівому березі промосковських орієнтацій, що розуміла й сама Москва, розправившись, наприклад, з тими, хто після Чуднова зберіг для неї вплив на Лівобережжі (Я. Сомком, В. Золотаренком та О. Силичем) [507; 318–320].

Безсумнівний інспіруючий потенціал мають наслідки з'ясування дослідницею ролі старшини в розпалюванні інтеграційних апетитів Московії. Як уже наголошувалося, Т. Таїрова-Яковлева аргументовано наголошує на тому, що частина еліти, керуючись егоїстичними інтересами, подавала пропозиції, спрямовані на урізання автономії Гетьманщини, так що навіть цар не міг наважитися на такі радикальні кроки. У цьому сенсі важливе значення має аналіз пропозицій І. Брюховецького про московського князя для України та митрополита з Московії для Київської православної митрополії. Не менший інтерес викликає насичення новими деталями протистояння І. Самойловича з П. Дорошенком. Дослідниця доказово продемонструвала, що саме І. Самойлович, прагнучи якнайшвидше стати гетьманом обох берегів Дніпра, постійно підштовхував московського царя до організації завоювання Правобережної України та насильницького усунення П. Дорошенка, тоді як Олексій Михайлович спершу мав значно скромніші плани, які полягали в тому, щоб Правобережжя якийсь час залишалось зі своїм гетьманом [318–328]. Це створювало часовий люфт для П. Дорошенка, і доля Правобережної Гетьманщини могла б скластися інакше.

Першорядним є внесок Т. Таїрової-Яковлевої у з'ясування світоглядних орієнтирів козацької старшини за часів І. Самойловича. Уведення дослідницею до наукового обігу 15-ти сторінкової інструкції гетьманському посланцеві до царя В. Кочубеєві для обґрунтування кордонів Гетьманщини на московсько-польських переговорах, свідчить про рівень освіченості козацької старшини, її пізнання в історії Східної Європи та Московії, про особливості конструювання «історичних аргументів», ступінь відповідності останніх тогочасним інтелектуальним практикам легітимізації політичних концепцій. Як обґрунтовано підсумовувала Т. Таїрова-Яковлева, *«можемо достеменно*

стверджувати, що в Генеральній військовій канцелярії часів І. Самойловича знали «Хроніку Європейської Сарматії А. Гваньїні», а також «Кроникарь княження руської землі», твір Мартина Бельського тощо... Примітно, що після кожної цитати з перелічених джерел іде посилання (просто як за сучасними бібліографічними вимогами!) з указівкою на сторінку» [425, 70]. Дослідниця продемонструвала, що еліта Гетьманщини чітко протиставляла московських і руських князів, так само чітко пов'язувала коріння Гетьманщини з Київською Руссю, заперечувала за допомогою історичних аргументів право польських королів володіти українськими землями, розлого представила своє бачення природних кордонів Гетьманщини (південний мав проходити по узбережжю Чорного моря) [425, 71–72].

Уявлення про освітньо-культурний рівень І. Самойловича та його оточення доповнює й використання О. Алмазовим «Опису рухомого майна, що належить малоросійському гетьману Івану Самойловичу і його синам Григорію та Якову» [75, 35–40]. З іншого боку, поле для концептуалізації доби І. Самойловича розширює дбайлива реконструкція К. Кочегаровим шлюбних стратегій гетьмана та суміжних питань. Знову ж таки завдяки суттєвому розширенню джерельної бази досліднику вдалося значно повніше представити цю сферу діяльності гетьмана та розкрити нові грані образу українського правителя в середовищі московської еліти. Дослідження К. Кочегарова наводить низку вагомих аргументів на користь того, що постать гетьмана за часів І. Самойловича перетворилася на важливий чинник внутрішньополітичних змагань різних угруповань московської еліти, і це давало Батурину додаткові важелі впливу, чим гетьман і намагався скористатися. На прикладі участі цариці Наталії Кирилівни в організації шлюбу Параски Самойлович та Федора Шереметьєва автор добре відтінює, як Нарішкіни шукали в гетьмана підтримки проти Милославських у змаганнях за царську корону [248, 28]. Дуже докладно проаналізовано процес лобювання І. Самойловичем майнових, кар'єрних та статусних інтересів свого зятя Ф. Шереметьєва [248, 49–152]. Саме І. Самойлович, як видно з дослідження

К. Кочегарова, проклав дорогу І. Мазепі до активного використання амбіцій та інтересів московських вельмож.

Уперше в історіографії об'ємно відтворюючи апетити І. Самойловича щодо земельних володінь на території Московії, К. Кочегаров і тут відібрав пальму першості в І. Мазепи. Слушно автор також підмітив різницю між підходами Батурина та Москви до шлюбів дітей І. Самойловича, а також пов'язав прагнення гетьмана одружити сина Якова на доньці впливового смоленського шляхтича В. Швейковського з планами щодо прилучення до Гетьманщини сусіднього Посожжя [248, 110–114].

Урешті, К. Кочегаров найдокладніше в сучасній історіографії дослідив фактографічну сторону проблеми Вічного миру 1686 р. [243]

Варто згадати й плідні дослідження в російській історіографії постаті Івана Богуна. Це єдиний соратник Б. Хмельницького, який удостоївся в російській історіографії спеціальної уваги. Б. Флоря, залучивши незнану раніше приказну документацію, суттєво розширив наукові уявлення про молоді роки Івана Богуна за рахунок прояснення його військових походів на Дон та московське прикордоння [448]. Т. Таїрова-Яковлева в кількох статтях зупинилася на І. Богуні-полководці доби Національно-визвольної та громадянської воєн. Зокрема, їй вдалося знайти додаткові (й переконливі) аргументи, що Іван Федорович та Іван Богун це одна й та ж особа, встановити місце й обставини смерті І. Богуна, а також простежити життєвий шлях полковника з наголосом не на військовій діяльності, як це робили доти, а на політичних поглядах [492–493; 503].

Важливим кроком уперед у з'ясуванні світогляду еліти Гетьманщини стали студії польської дослідниці К. Лоссон. З'ясовуючи віддзеркалені в літописі С. Величка, «Літописі Грабянки», Конституції 1710 р. та «Виводі прав України» П. Орлика уявлення козацьких інтелектуалів про історичні коріння та природу Гетьманщини, К. Лоссон висловила низку новаторських спостережень з приводу широкого кола проблем, пов'язаних зі свідомістю еліти Гетьманщини. В окремих випадках увага була прикута до аспектів, які досі або

випадали з поля зору дослідників, або висвітлювалися без належної повноти. Зокрема, докладно проаналізовано інтепретацію літописцями таких ключових питань, як: поєднання Гетьманщини та Московії, генеза козацьких прав і вольностей, образ мусульманського світу [696, 59–79; 79–92; 127–140]. Попри сумнівність деяких суджень авторки її книга є добрим стимулом для осмислення світогляду і ціннісних орієнтацій еліти Гетьманщини.

Зусиллями Т. Таїрової-Яковлевої внесено свіжий струмінь у дослідження доби І. Мазепи й не тільки на концептуальному рівні, про який вже йшлося. Виявлення у фондах Російського державного архіву давніх актів так званих Московських статей 1689 р. створило нову опцію для інтерпретації політичних концепцій гетьмана та його бачення майбутнього Гетьманщини, а також підходів до українсько-московських відносин. Уведення до наукового обігу цих статей [413, 88–89, 92–99; 514, 450–451] завдає потужного інтелектуального удару по концепції двурушності І. Мазепи та його «зради» в 1708 р. Ревізуючи Коломацькі статті 1687 р. на українську користь, Московські статті надзвичайно промовисто свідчать про те, що ідея самодостатньої Гетьманщини з правителем на чолі була альфою й омегою гетьмана з перших днів гетьманування. Різнилися лише засоби, якими той користувався в різні часи.

Ще одним важливим аспектом, який зазвучав у сучасній історіографії завдяки Т. Таїровій-Яковлеві, є господарчі здібності І. Мазепи. Реанімуючи після майже столітнього затишшя розвідки в цій ділянці, започатковані М. Плохінським, дослідниця доповнила образ гетьмана, додавши кілька помітних штрихів, які прямо впливають на концептуалізацію мазепинської доби. Зокрема, безсумнівне інспіративне значення має встановлений Т. Таїровою-Яковлевою факт, що І. Мазепа спродав свої московські земельні маєтки якраз у травні 1708 р. [413, 285] Суттєву поживу дає аналіз господарської діяльності гетьмана в його московських маєтках, де він на тлі сусідів-поміщиків виглядав «білою вороною», використовуючи передові на той час господарські технології [279; 281].

Варто також відзначити дослідження Я. Лазарева особливостей

губернської реформи 1707 р. та інституту резидентів при І. Скоропадському та Данилові Апостолу. Якщо раніше про реформу та її вплив на українсько-російські стосунки мовилося в загальному плані, то тепер фактичний бік реформування вперше висвітлено докладно. Це мало суттєве значення для прочитання передумов антиросійського повстання І. Мазепи, незалежно від того, що концептуалізація самого Я. Лазарева, на чому вже наголошувалося вище, виконана в традиціоналістському руслі й без урахування загального контексту інтенсифікації поглинальних стратегій Московії. Так само якісним є дослідження інституту резидентів при гетьманові. Російський історик суттєво розширив джерельну базу на підставі чернеткових записів резидентів, що дало йому змогу вперше в історіографії детально простежити реальну роль царських ставлеників, та їхнє сприйняття гетьманом та старшиною. Спостереження Я. Лазарева стосовно насправді незначного впливу резидентів на внутрішнє життя Гетьманщини, зверхнього ставлення І. Скоропадського до резидентів, а також висновок про те, що *«не тільки резиденти, але й російський уряд мав слабе уявлення про правові практики, які склалися в «Малій Росії»* [282, 107], суттєво розширюють можливості для удосконалення наукового бачення про ефективність уніфікаційних стратегій Петербурга та ступінь амортизації їх суспільством Гетьманщини.

У цілому й польські, і російські дослідники істотно посприяли суттєвому прогресу в дослідженні низки важливих конкретно-проблемних питань історії ранньомодерної української державності. У численних випадках їм належить явний пріоритет, в інших – порівняльний внесок щодо досягнень представників української історіографії. Особливо належить відзначити, що на цьому рівні наукова новизна результатів досягалася в різних дослідницьких опціях, що вкотре підтверджує можливість ефективно досліджувати підставові проблеми незалежно від концептуальних уподобань

6.2. Археографічні публікації

Серед підставових внутрішньодисциплінарних чинників, які формують траєкторію історіографічного освоєння об'єкта дослідження вагоме місце належить стану актуалізованої джерельної бази, особливо її розширенню шляхом археографічних публікацій. Інформативні можливості джерел, що вперше вводяться до наукового використання, можуть суттєво скоригувати напрямки досліджень, інспірувати появу нових дослідницьких горизонтів та опрацювання свіжих концепцій, зумовити вибір інструментального оснащення дослідницького процесу.

У випадку з історією української державності ранньомодерної доби історіографічна ситуація вимагає особливої уваги до археографії. Головна проблема полягає в тому, що первісна джерельна база дослідження зазнала значних, подекуди непоправних втрат. Значна частина природним чином сформованих масивів документальних джерел не збереглася (архів Кримського ханату, так званий архів Старої Січі, гетьманські архіви, архіви міст, Бібліотека Красинських у Варшаві, частина багатих приватних колекцій із фондів Архіву Головного Актів Давніх (АГАД)). Але попри такі відчутні втрати потенційна джерельна база все одно використовується далеко не повною мірою. Поза належною увагою дослідників залишаються величезні складові таких представницьких зібрань, як: Архів Коша Нової Запорізької Січі, Румянцевський опис Малоросії, документи Посольського, Розрядного та Малоросійського приказів, більшість польських колекцій (рукописи з архівів Замойських, Радзивіллів, Публічного Потоцьких, бібліотеки Чарторийських, Осолінських, Рачинських, Варшавського та Ягеллонського університетів, Польської академії наук у Кракові та Курніку тощо). В обігу перебуває доволі незначна кількість джерел з перелічених зібрань, тоді як основна частина й далі залишається не освоєною. А відтак актуалізована джерельна база є в багатьох випадках дуже фрагментарною, що, з одного боку, суттєво гальмує процес пізнання, а з іншого – полегшує життя відверто заідеологізованим концепціям. Останні тільки й можуть виглядати наукоподібно на тлі бідності джерел,

якими оперують дослідники.

1990-ті рр., а також початок ХХ ст. характеризуються різким пожвавленням археографічної роботи в цьому сегменті після кількох десятиліть стагнації, особливо відчутної в СРСР. Символом останньої була ліквідація в 1972 р. Археографічної комісії Академії наук УРСР, що звело до мінімуму публікаторську діяльність в Україні, віддавши її на відкуп індивідуальній ініціативі нечисленних дослідників, які видавали окремі джерела переважно в часописах чи в додатках до статей або методичних посібників [231]. Застільником новітніх (і корисних!) змін стало поновлення в 1988 р. Археографічної комісії УРСР, а потім створення нинішнього Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Це інспірувало в Україні повернення до штучно припиненої в 1970-ті рр. практики підготовки потужних археографічних публікацій з ранньомодерної історії України. Були розпочаті фундаментальні видавничі серії «Український козацький дипломатарій XVI–XVIII ст.», «Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734–1775 рр.», пізніше «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.». Почали виходити окремі збірники джерел, а також підбірки документів у публікаціях до монографій та статей. Зрештою, відбувалася і відбувається републікація праць провідних українських дослідників ранньомодерної доби (М. Грушевського, В. Липинського, В. Антоновича, М. Костомарова, І. Крип'якевича, Д. Яворницького та інших).

Пожвавлення археографічної діяльності відбулося й у Польщі та Росії. Поле зацікавлень польських істориків з часом охопило широкий спектр документальних матеріалів та наративів. До всього часто увага концентрувалася на тих джерелах, які перебували або поза інтересами дослідників з інших країн, або на маргінесі. У першу чергу йдеться про щоденники та мемуари, сеймові діаріуші.

У тематичному розрізі найбільшою увагою польських археографів користувалася доба Б. Хмельницького, громадянської війни в Україні другої

половини XVII ст., договори Речі Посполитої з Кримським ханатом та Османською імперією. Об'єктом публікації ставали як документальні джерела, так і наративи. Більшість джерел походила з польських архівосховищ та відділів рукописів наукових бібліотек. Зустрічаються й археографічні повтори. Представлені всі види археографічних публікацій: спеціальні збірники, підбірки джерел у періодичних виданнях історичного профілю, публікації окремих документів у монографіях і статтях.

Переважно видавалися польськомовні джерела. В основу передачі текстів покладені вимоги, які устійнювала в 1953 р. «Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.» Проте у кожному конкретному випадку упорядники модифікували правила, здебільшого щодо публікації початкового та кінцевого протоколів, а також заголовків. Окрім того, особливою візитівкою польської археографії, безумовно, стали публікації османських та кримських документів. Два з трьох таких збірників (про них піде окрема мова нижче) містили тексти (оригінали та копії) османською, польською, татарською мовами, що накладало на публікацію свій відбиток, вимагаючи окремого підходу при передачі тексту документів тією чи іншою мовою.

У першу чергу слід відзначити комбінований збірник «Реляції воєнні з перших років боїв польсько-козацьких повстання Богдана Хмельницького періоду «Вогнем і мечем» (Варшава 1999) [68], упорядкування якого розпочалося ще в 1980-х рр. Публікація мала на меті охопити діаріуші про головні битви Війська Запорозького з коронним військом упродовж 1648–1651 рр., а також документальні джерела, які інформативно доповнюють повідомлення цих діаріушів. Задля повноти публікації її упорядники М. Нагельський та К. Коссаржецький, повторно взявшись у другій половині 1990-х рр. за формування збірника, вдалися частково до републікації джерел, а головне, увели до наукового обігу низку незнаних раніше позицій, які істотно доповнюють уявлення про перебіг Національно-визвольної війни в Україні. При цьому два археографічні повтори були зроблені з попередніх публікацій

самого М. Нагельського: діаріуш Зборівської битви 1649 р. та реєстр дворян коронного війська з походу під Берестечко 1651 р. [60; 61].

Серцевиною джерельної бази збірника стали так звані «Пам'яткові книги» любельського войскового Я. Міхаловського, які зберігаються серед рукописів Бібліотеки ПАН у Кракові і здавна приковували увагу дослідників, але досі не дочекалися повноцінної поджерельної публікації. Окрім того, автори включили до збірника деякі документальні джерела, віднайдені в зібраннях Бібліотеки Оссолінських та уперше оприлюднили два діаріуші: битви під Берестечком 1651 р., а також походу коронного війська під Білу Церкву 1651 р. Останній діаріуш логічно доповнює фрагмент, раніше надрукований у XIX ст. А. Грабовським [47]. До збірника увійшли невідомі листи та універсали короля Яна Казимира, листи різних достойників Речі Посполитої, компут коронного війська під Зборовом 1649 р., реєстр почтів зборівської експедиції 1649 р. У випадку з компутом вдалося віднайти текст, який відрізняється від уже надрукованих [68. 330], що створює додаткові пізнавальні можливості.

Варто наголосити на високій археографічній культурі видань. Навіть у випадку републікації упорядники відштовхувалися від рукописних текстів. А бездоганне знання археографічних фактів дозволило філігранно підійти до справи, яскравим свідченням чого є зазначена вище специфіка публікації діаріушів про похід коронного війська під Білу Церкву. Спираючись при передачі текстів на «Інструкцію...», упорядники вмотивовано адаптували її положення відповідно до орфографії джерел, маючи на меті зберегти питомі риси мовного стилю діаріушів [68, 53]. Сильною стороною видання є науково-довідковий апарат. Розлогий вступ, який описує особливості джерельної бази публікації, дбайливі наукові коментарі, словники латинських та старопольських виразів, географічний та іменний покажчики створюють комфортне середовище для всіх, хто братиме в руки цю книгу.

Вміщені у збірнику джерела розширюють уявлення про перебіг військових кампаній в Україні в 1649 та 1651 рр., вирішальних для розгортання української Національно-визвольної війни, формування політичних концепцій

старшини, легітимації Гетьманщини як в Україні, так і в християнському світі. Суто військові аспекти у надрукованих джерелах перегукуються з увиразненням емоційного тла подій, їх сприйняттям представниками різних прошарків еліти Речі Посполитої.

Упорядник зазначеного збірника М. Нагельський також став автором публікації підбірки з 7-ми листів про драматичні події в Україні літа й початку осені 1659 р., виявлених у рукописах Архіву Вармійської дієцезії (Ольштин), зібранні, яке до останнього часу взагалі залишалося *terra incognita* для дослідників української історії, і до якого вперше звернулися учні М. Нагельського П. Гавронь та П. Кроль. До підготовленої М. Нагельським публікації увійшло 5 листів ксьондза С. Мясковського до краківського біскупа А. Тжебіцького, а також два листи до коронного гетьмана Станіслава Р. Потоцького від барського війта Д. Бартиша й коронного обозного А. Потоцького. Крім того, упорядник у вступній статті засигналізував наявність у зазначеному архіві ще 9 джерел, дотичних доби І. Виговського, поміж ними й трьох листів цього українського гетьмана [63, 243–262].

Надруковані листи торкаються переломних у своєму трагізмі для ранньомодерної Української держави подій липня – вересня 1659 р., коли були втрачені перспективи, які відкривала блискуча перемога під Конотопом, натомість під гетьманом І. Виговським захиталася підлога, й під гуркіт повстання на Лівобережжі та антигетьманських настроїв на Січі Гетьманщина невблаганно втягувалася у фатальну стадію громадянської війни. Добре поінформований про події в Україні С. Мясковський повідомляє в листах низку важливих новин, які дозволяють краще уявити дух того часу, настрої в середовищі різних угруповань козацької старшини, позицію Січі, розгортання антигетьманських виступів, роль московського чинника та вплив на ситуацію того факту, що Ян Казимир так і не спромігся надіслати військо на допомогу І. Виговському.

Тематично з цією публікацією поєднується один із листів І. Виговського (з-під Конотопа до А. Потоцького від 1 липня 1659 р.) зі згаданого Архіву, що

став об'єктом публікації П. Кролля [54, 277–283]. Дослідник також надрукував цінне джерело про заключний етап конотопської кампанії 1659 р.: авізи з козацько-татарського табору з-під Путивля від 29 червня до 15 липня 1659 р., віднайдені в Архіві Радзивіллів [55].

Ще важливішим є той факт, що П. Кролля у 2012 р. ввів до наукового вжитку шляхом ретельного аналізу інструкцію на переговори з козаками, укладену на раді Сенату у Варшаві 20 березня 1658 р., і виявлену дослідником у тому ж таки Архіві Вармійської діє цезії [56]. Значний інспіраційний потенціал джерела безперечний. Це саме той випадок, коли джерело відкриває шлях до ревізії усталених в історіографії поглядів та до нових інтерпретацій. Документ проливає світло на досі невідому сторінку генези Гадяцької унії 1658 р., висвітлюючи позицію верхівки Речі Посполитої напередодні старту того етапу переговорів, який призвів до появи первісного тексту Гадяцької угоди. Інструкція відбиває тактику Варшави, а головне, межу поступок, на які вона була готова піти стосовно Гетьманщини. Сприйняття факту існування Української держави з новою елітою, реалій переяславсько-московської системи 1654 р., традиціоналізм і новації у ставленні до козаків, генеза ідеї Великого князівства Руського, конфесійні, майнові, устроєві проблеми в ньому – уявлення про ці та інші суміжні питання явно потребують уточнення, виходячи зі змісту інструкції. Публікація інструкції ще більше посприяла б поглибленню досліджень із зазначеної тематики.

Так само багатообіцяльно виглядають заплановані видання кореспонденції та діаріушів литовського Я. Радзивілла й гетьманів Потоцьких (підготовку здійснюють варшавські та познанські вчені). До цих збірників мають увійти документи, пошук яких здійснюється в архівах і бібліотеках не тільки Польщі, а й України, Литви, Німеччини, Австрії, Ватикану, що свідчить про унікальні як на сьогодні масштаби архівної евристики та ймовірну високу репрезентативність майбутніх видань.

Низку важливих документальних та нарративних джерел увела до наукового обігу в тритомнику «Листи політичні з часів панування Яна

Казимира Вази 1648–1668», виданому в 1989–1991 рр., С. Охманн-Станішевська. Збірник розширює джерельну базу дослідження українсько-польських відносин та їхнього міжнародного резонансу, ролі Гетьманщини в політичних комбінаціях, Віленського перемир'я, Андрусівського миру, еліти Гетьманщина та її сприйняття шляхетськими колами Речі Посполитої.

На особливу увагу заслуговують археографічні публікації Д. Колодзейчика, оскільки стосуються вони християнсько-мусульманських взаємин на Степовому Кордоні Європи. Дослідник став упорядником двох фундаментальних компедіумів договорів між Польсько-Литовською державою та Османською імперією (XV–XVIII ст.) і Кримським ханатом (XV–XVII ст.), а також дефтерія Кам'янецького еялету 1681 р. [37–38; 64]. Окрім фундаментального характеру публікацій, цінність їх полягає в тому, що упорядник провів цілеспрямовану евристику в польських та турецьких архівах з метою виявлення оригіналів та копій. Археографічні легенди до його публікацій сигналізують про величезну пошукову роботу. Зокрема, вдалося виявити кілька незнаних польсько-кримських документів договірної характеру другої половини XVII ст. Збірники містять позиції староукраїнською, польською, латинською, італійською, османською мовами. Методика передачі текстів відбиває високу археографічну культуру, а змістовні вступні статті про взаємини Речі Посполитої з Кримським ханатом і Османською імперією та дослідження ділових процедур появи документів мають самостійне дослідницьке значення. Публікація дефтерія 1681 р. радикально збагачує історіографію відомостями про господарську й демографічну ситуацію на Західному Поділлі та про особливості тутешнього різновиду турецької зверхності.

Іншим важливими джерелами, виданням яких активно займалися польські дослідники, є діаріуші. Останні традиційно належить у Польщі до найпопулярніших об'єктів археографічних публікацій. На початку 2000-х рр. за підготовку таких видань, які висвітлюють українську історію середини XVII–XVIII ст. взялися Я. Домбровський, Л. Вежбіцький, І. Косілковська,

М. Клементовський, Д. Мілевський, М. Нагельський, К. Пжибось, Д. Урбонайте, И. Фрох, М. Ференц, Р. Шренява-Шиповський. Список оприлюднених документів поповнили діаріуші елекційного сейму 1648 р., коронаційного сейму 1669 рр., діаріуш штурму козаками Кам'янця-Подільського в 1651 р., діаріуші звичайного та надзвичайного сеймів 1670 р., звичайного сейму 1672 рр., діаріуші Я. Лося, ректора Замойської Академії Базиля Рудовича, смоленського підкоморія і вітебського воєводи Яна Храповицького, а також два діаріуші німця Ульрика Вердума про подорож Річчю Посполитою (зокрема й українськими землями) та кампанію коронного гетьмана Я. Собеського в Україні 1671 р. [36; 39–43; 58; 62; 69; 71].

Щодо сеймових діаріушів, то всі вони є непересічними джерелами для з'ясування еволюції ставлення польської, литовської та української шляхти до проблем Гетьманщини, проливають світло на визрівання різних політичних концепцій та військових ідей, на позицію тих чи інших прошарків козацтва і старшини тощо. Публікацією діаріуша звичайного сейму 1672 р. К. Пжибось доповнив коло уже введених до наукового вжитку діаріушів цього сейму. Оприлюднення ж решти діаріушів стало першою спробою увести до наукового вжитку такий різновид джерел до історії цих сеймів. Усі видання супроводжуються змістовними коментарями, іменним та географічним покажчиками, списками послів та сенаторів, присутніх на сеймах.

Значну цінність має введення до наукового вжитку докладних діаріушів Б. Рудовича, Я. Лося та Я. Храповицького як джерел історії української Національно-визвольної війни середини XVII ст. та громадянської війни другої половини XVII ст. До всього останній із них, маючи три розлогі частини, видався впродовж 30-ти років, із 1978 по 2009 рр. М. Нагельський у додатку до своєї статті опублікував із коментарями невеликий діаріуш невідомого автора про облогу Військом Запорозьким Кам'янця-Подільського в 1651 р., виявивши кілька його списків.

Натомість діаріуші Ульрика Вердума, німця, який у 1670–1672 рр. перебував у Речі Посполитій, були раніше двічі видані мовою оригіналу

(востаннє С. Грамер в 1990 р.), двічі, хоча з деякими купюрами, польською (лише діаріуш подорожі 1670–1672), а також фрагментарно українською. Упорядники нового видання Д. Мілевський та Д. Урбонайте взяли за основу найповніші попередні публікації: польською (підготовлену в 1876 рр. К. Ліським) та німецькою (1990 рр.). При цьому вони намагалися уникнути похибок попередників. Зокрема, до видання увійшли фрагменти, опущені К. Липським, у ньому усунуті притаманні виданню С. Грабер помилки в ідентифікації осіб та географічних назв, а також брак коментарів. Поява польськомовного видання «Діаріуша виправи польової 1671 р.» У. Вердума, без сумніву, розширює для польських та українських дослідників можливість використання цього інформативного джерела, яке вийшло з рук безпосереднього учасника кампанії Я. Собеського проти П. Дорошенка в 1671 р. Кваліфіковане ж видання «Діаріуша подорожі 1670–1672 рр.» з його змістовними описами низки українських міст Галичини, Волині та Поділля також було на часі.

Крім згаданих діаріушів, наративи в сучасних польських публікаціях джерел з козацької історії представлені такими публікаціями, як: переклад фундаментального твору С. Пуфендорфа «Сім книг про чини Кароля Густава, короля Швеції», «Пам'ятник» галицького войськового та холмського каштеляна Самуеля Друшкевича, твори француза Ф. Дюпонта «Огляд кампанії Яна Собеського, третього того імені короля Польщі перед моїм приїздом до Польщі», «Пам'ятники до історії життя і справ Я. Собеського третього того імені короля Польщі» і «Татарський спосіб ведення війни» [45–46; 67]. Усі ці публікації характеризуються високим археографічним рівнем і супроводжуються самодостатнім науково-довідковим апаратом. Як і у випадку з діаріушами У. Вердума, їх поява сприяє кращому історіографічному освоєнню пам'яток у Польщі та в Україні.

На відзначення заслуговують археографічні зусилля краківського історика П. Борека. Дослідник підготував п'ять потужних публікацій літературних пам'яток другої половини XVII ст., які віддзеркалюють

українсько-польське протистояння в інтелектуальному середовищі Речі Посполитої [34–35; 57; 59; 70]. Крім того, було видрукувано діаріуш про оволодіння Львова в 1704 р. військом Карла XII [50].

Урешті польські історики вдалися до археографічних повторів низки важливих наративів, рівень видання яких у попередніх публікаціях вже не може задовольняти. З таких міркувань з'явилися добре знані дослідникам і часто використовувані «Пам'ятник, що містить історію Польщі (1648–1679)» М. Ємьоловського, «Пам'ятники Філіпа, Міхала та Теодора Обуховичів (1630–1707)», «Пам'ятник Великої Північної війни» Вавжинця Раковського [49; 65–66]. Ці пам'ятки посідають чільне місце серед наративів з ранньомодерної української історії XVII – початку XVIII ст. Усі три позиції побачили світ у спеціальній видавничій серії варшавського видавництва DIG. Відповідно усталеними були й наукові вимоги до археографічного опрацювання джерел та до науково-довідкового апарату. До підготовки видань були залучені спеціалісти найвищої кваліфікації, які доти неодноразово демонстрували на практиці свою археографічну озброєність: М. Вагнер, Я. Дзенгелевський, Г. Лулевич, М. Нагельський, А. Рахуба. А відтак рівень підготовки видань відповідає найвищим стандартам, що виявилось в підготовці ґрунтовних передмов, коментарів, покажчиків та виборі таких засад передачі тексту, які дозволили зберегти орфографічні особливості пам'яток, проте полегшили користування текстом у частині ідентифікації власних імен та географічних назв.

Зрештою, крім археографії джерел, які безпосередньо стосуються досліджуваного періоду, продуктивним буде звернути увагу на оприлюднення тих документальних матеріалів і наративів, які належать до першої половини XVII ст., але простежують світогляд, політичні амбіції козацької старшини, а також еволюцію сприйняття Війська Запорозького в Речі Посполитій та серед навколишніх сусідів. Адже ці джерела дозволяють краще відфільтрувати й типологізувати сутність змін, які накопилися під прапором повстання Б. Хмельницького і згодом переросли в Національно-визвольну війну. Доробок

польських істориків тут дуже вагомий.

Насамперед ідеться про представницький збірник «Кореспонденція Станіслава Конєцпольського гетьмана польного коронного 1632–1646», підготовлений краківською дослідницею А. Бедржицькою [53]. Уміщені до збірника листи, універсали, реляції, інструкції суттєво розширюють уявлення про військово-політичну ситуацію в Україні у вирішальні два десятиліття, коли визрівали передумови української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Особливо багато дають вони для відтворення атмосфери, яка панувала в українському козацтві, відносинах Війська Запорозького з Варшавою та урядниками прикордоння. Значною мірою збірник стимулює до ретельнішого обстеження ситуації на Степовому Кордоні Європи, зокрема впливу турецько-татарського фактора на становище козацтва та на ставлення до Запорожжя офіційних кіл Речі Посполитої.

Важливо, що упорядник прагнула подати якомога повніший компедіум збережених на сьогодні документів, які вийшли з-під пера С. Конєцпольського в період його перебування на посаді коронного гетьмана або були скеровані до нього. Тож збірник містить як археографічні повтори, так і вводить до наукового вжитку представницьку низку не знаних досі джерел. Такий підхід робить його незамінним, оскільки суттєво інтенсифікує працю дослідників, позбавляючи їх потреби докладати чималих зусиль, а головне – витратити час на пошук відповідних джерел, розпорошених по численних археографічних публікаціях XIX–XX ст.

Обсяг архівної евристики А. Бедржицької не можна не відзначити: рукописні колекції Бібліотеки ПАН у Кракові, Ягеллонської бібліотеки, бібліотеки Чарторійських (теки Нарушевича), Оссолінських, Рачинських, а також найрепрезентативніші збірки з наступних фондів Архіву головного давніх актів (АГАД): Архів публічного Потоцьких (АПП), Архів Замойських, архіву Радзивіллів, Бібліотека Пшездецьких, турецький відділ Архіву Коронного, Книги законів (*Libri Legationum*), *Etranea IX Polen*. При цьому упоряднику у фондах Бібліотеки ПАН у Кракові вдалося віднайти копію так

званого «Кодексу П. Куліша» – рукописного підготовленого українським істориком П. Кулішем другого тому «Матеріалів для історії возз'єднання Русі». Оригінал зберігається у фондах Інституту рукопису Центральної наукової бібліотеки України імені В. Вернадського у Києві і, судячи з археографічних легенд, був невідомий А. Бедржицькій. Свого часу цей том було сформовано з документів польськомовного, латиномовного, різномовного відділів Імператорської публічної бібліотеки Петербурга, переданих у 1921 р. до Бібліотеки Красінських у Варшаві і втрачених у роки другої світової війни [232]. «Кореспонденція Конєцпольських...» стала першим прикладом археографічної публікації джерел з «Кодексу Куліша».

Важливо, що А. Бедржицька за потреби виходила за строгі межі кореспонденції С. Конєцпольського й уводила до збірника листи, які були органічно поєднані з нею діловодно та тематично, творячи для дослідника певний інформативний блок, пов'язаний з діяльністю коронного гетьмана. У такий спосіб, наприклад, до збірника потрапили листи короля Речі Посполитої Владислава IV до Війська Запорозького та до українних старост від 9 липня 1633 р., чи лист до козаків брацлавського воєводи А. Киселя (1636, серпня 27) [232, 123– 124; 319– 320].

Авторству А. Бедржицької належить ще одна важлива археографічна публікація – збірки документів, яка сформувалася внаслідок роботи козацької комісії в січні 1622 р. [2] Дослідниці поталанило віднайти у фондах Бібліотеки Чарторийських дві копії, на підставі яких і було здійснено публікацію з увиразненням відмінностей між ними. Документи, значна частина яких належить козакам, відбивають світоглядні імперативи козацької старшини під кінець діяльності знакового в цьому сенсі гетьмана – Петра Конашевича Сагайдачного. Використання козаками релігійних гасел, уявлення верхівки козацького стану про своє місце в соціумі, про устроєву модель Речі Посполитої, особливості входження українського світу до складу Корони Польської, українські кордони – інтерпретація цих та споріднених питань, підстави для якої створюють матеріали комісії, тісно пов'язана з розумінням

природи й сутності стрімких змін середини XVII ст.

На інтенсифікацію досліджень у такому напрямку працюють і деякі документи, уведені до обігу польськими дослідниками шляхом публікацій при статтях та монографіях. Джерела ці стосуються заангажованості козаків у релігійне питання, що стало ключовим фактором виходу козацтва на орбіту претензій на місце в закритому клубі соціальних еліт та визначило характер і перебіг майбутньої Національно-визвольної війни в Україні. Т. Кемпа видав лист гетьмана Війська Запорозького Каленика Андрійовича до архимандрита Києво-Печерської лаври Захарія Копистенського від 17 лютого 1625 р., відповідь архимандрита козакам від 6 березня того ж року та лист київських міщан до київського воєводи Т. Замойського (1625, червня 1) [51]. Натомість Д. Дроздовський у додатку до своєї монографії подав два листи козацьких гетьманів до литовського гетьмана К. Радзивілла та супліку Війська Запорозького до короля Зигмунта III [44, 264–270]. Однак лист П. Сагайдачного вже був свого часу видрукуваний Ю. Мициком [20], що не зазначено в археографічній легенді.

Важливою є одна з публікацій козацьких документів першої половини XVII ст., яка побачила світ завдяки співпраці українських та польських дослідників. Мова йде про видання дванадцяти листів українських гетьманів та старших з польських зібрань, яке було підготовлене М. Нагельським та В. Брехуненком [3]. До публікації увійшли листи Б. Проснідича, П. Сараповича, М. Дорошенка, І. Петрижицького-Кулаги, А. Гавриловича, К. Андрійовича, Д. Куцковича. Про значення цієї публікації промовляє хоча б той факт, що постаті перших двох ватажків Війська Запорозького взагалі не були відомі. До того ж з листа Б. Проснідича випливає, що вже в кінці XVI ст. верхівка Кримського ханату розглядала українське козацтво як силу, придатну для використання у внутрішньополітичній боротьбі та у протистоянні інтеграційним планам турецьких султанів. Це додатково проливає світло на генезу надзвичайно впливових українсько-кримських військово-політичних союзів середини – другої половини XVII ст. Листи ж М. Дорошенка,

І. Петрижицького-Кулаги, А. Гавриловича, К. Андрійовича, Д. Куцковича виразнюють різні грані перетворення козацтва на виразника магістральних національно-релігійних устремлінь українського світу, що вистеляло дорогу до глибоких трансформацій середини XVII ст.

Не можна обійти увагою і публікацію діаріуша Я. Собеського про московську кампанію 1617–1618 рр. та польського перекладу «Історії Владислава, королевича польського та шведського» гданського каштеляна С. Кобержицького [52]. Ці джерела містять важливу інформацію про участь козаків на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у поході на Москву, та в Хотинській війні 1621 р., про ставлення Владислава та його оточення до них, а звідси про специфіку формування в козацькому середовищі культу королевича. Цей культ відіграв дуже важливу роль у політичних концепціях Б. Хмельницького на старті Національно-визвольної війни.

Порівняно з польськими археографічними публікаціями доробок російських істориків виглядає цілком паритетним як за обсягом, так і за інспіраційним потенціалом. І тут зустрічаємо видання, які змушують суттєво коригувати стереотипні історіографічні уявлення стосовно низки ключових проблем. З іншого боку, цілком природно, що представлений він виданнями джерел переважно з російських архівосховищ. На відміну від польської археографії, безумовний пріоритет належить документальним джерелам. І в першу чергу слід сказати про напрацювання петербурзької дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої та Л. Заборовського, які найбільше прислужилися справі.

Л. Заборовський відзначився тим, що підготував два тематичних археографічних збірника джерел середини XVII ст. [12–13], а також кілька джерел (у співавторстві з Н. Захар'їною) у додатку до статті [14]. Хронологічно першою стала публікація в 1991 р. трьох важливих документів з історії Віленського перемир'я у додатку до статті. А вже через три роки побачив світ збірник документів «Велике князівство Литовське і Росія під час польського Потопу». Ця археографічна позиція вже була об'єктом рецензії, діставши

схвальну оцінку за високу археографічну культуру [446]. Базуючись на одній великій архівній справі з фонду «Зносини Росії з Польщею» РДАДА, збірник містить представницьку групу джерел, дотичних до генези Віленського перемир'я 1656 р., сув'язі міжнародних відносин за участю Гетьманщини напередодні та під час віленських перемовин, посередництва Австрії, московсько-польських відносин. Словом, збірник дозволяє зробити значний крок уперед у проясненні передісторії подій, які започаткували процес тридцятирічного обговорення українського питання на московсько-польських переговорах аж до Вічного миру 1686 р.

Ще один документальний збірник, базований на джерелах із Посольського приказу і підготовлений Л. Заборовським, висвітлює релігійну ситуацію в Україні. До нього увійшли царські грамоти, відписки, статейні списки московських послів, інструкції Б. Хмельницького, допитові свідчення. Супроводжений належним науково-довідковим апаратом та змістовним дослідженням місця та ролі релігійного питання в московсько-українсько-польських взаємин середини XVII ст., збірник стимулює наукові пошуки в цій ділянці.

Зусиллями Т. Таїрової-Яковлевої було уведено до наукового обігу низку документів козацької старшини другої половини XVII – початку XVIII ст. Хронологічно першою публікацією дослідниці, своєрідним заспівом до подальших ефективних спроб, стало видання оригіналу доносу козацької старшини В. Голіцину на гетьмана Івана Самойловича в 1687 р., яким еліта Гетьманщини пояснювала необхідність усунути «поповича» з владного олімпу [32]. Про відкладення у фондах Малоросійських справ РДАДА українського оригіналу доносу було відомо ще М. Устрялову [32, 191], але історіографія оперувала виключно російським перекладом, текст якого свого часу опублікував Д. Бантиш-Каменський, до того ж з помилками (зокрема, серед підписантів доносу не подано генерального осавула І. Мазепу). Важливість публікації Т. Таїрової-Яковлевої зумовлена в першу чергу тим, що при перекладі в Посольському приказі було зроблено три купюри, що з одного

боку, збіднило інформаційний потенціал документу, а з іншого саме по собі є важливим джерелом до з'ясування реакції цариці Софії та її оточення (для них робився переклад) на настрої серед української старшини. До російського перекладу не увійшли фрагменти, які містили звинувачення І. Самойловича в непоштивих висловах на адресу цариці Софії та В. Голіцина, а в проханні старшини, щоб І. Самойлович був вивезений до Москви і покараний, замінено на «страчений» [32, 192].

Наступним виданням стала підбірка з 10-ти документів української козацької старшини, віднайдених у фондах Відділу рукописів Російської Національної бібліотеки [33]. Серед них універсали Б. Хмельницького (1), І. Виговського (2), І. Мазепи (6) та лист кошового отамана Івана Сірка. У додатку упорядник помістила список універсалів та листів, які зберігаються у цьому відділі рукописів. Дослідниця також опублікувала лист кошового отамана Костя Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р., виявлений у фондах Малоросійського приказу Російського державного архіву давніх актів [26].

Підготовлені Т. Таїровою-Яковлевою збірники «Гетьман Іван Мазепа. Документи з архівних зібрань Санкт-Петербурга», та «Батуринський архів та інші документи з історії Українського гетьманства 1690-1709 рр.» [1], без перебільшення, є проривними за своїм значенням, оскільки упоряднику вдалося віднайти і використати матеріали, які доти вважалися втраченими. Мова про гетьманський архів Івана Мазепи, який нібито згорів під час страхітливого спалення О. Меншиковим Батурина 12 листопада 1708 р. Насправді, як з'ясувала Т. Таїрова-Яковлева, О. Меншиков вивіз мазепинський архів, А Петро I указом від 25 червня 1710 р. (також виявленим дослідницею) наказав упорядкувати документи та зробити переклади на російську [5]. Пізніше значна частина документів була втрачена, однак чимало їх збереглося як складова фонду Похідної канцелярії О. Меншикова. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на них звернули увагу М. Марченко та В. Срезневський, але вони так і не були введені до наукового вжитку й ніяк не використовувалися в дослідженнях.

І тільки у 2007 р. шляхом археографічної публікації у збірнику «Гетьман Іван Мазепа. Документи з архівних зібрань Санкт-Петербурга», частина з них нарешті стала доступна для широкого загалу. Крім того, до цього збірника Т. Таїрова-Яковлева включила й мазепинські документи з фонду Похідної канцелярії, а також універсали та листи І. Мазепи з інших петербурзьких зібрань (науково-історичного архіву Санкт-Петербурзького інституту історії РАН, Відділу рукописів Російської національної бібліотеки, Відділу рукописів та рідкісної книги Бібліотеки Російської Академії наук).

У підсумку джерельна база збірника охоплює і листи та універсали І. Мазепи, і кореспонденцію до нього з боку різних діячів Російської імперії, і документи, що вийшли з-під пера матері гетьмана та фастівського полковника Семена Палія. Збірник суттєво доповнює матеріали, оприлюднені в Україні в рамках потужних археографічних публікацій кінця XX – початку XXI ст., укладених І. Бутичем, В. Ринсевичем та В. Станіславським [11; 18, 28–29], розширюючи пізнавальні можливості стосовно доби Івана Мазепи, особливо щодо московського вектору політичних стратегій гетьмана.

До другого збірника – «Батуринський архів та інші документи з історії Українського гетьманства 1690–1709 рр.» – увійшли як джерела, опубліковані в першому збірнику (републікація), так і 141 невідомий раніше документ із зазначених вище зібрань, а також з Малоросійського приказу РДАДА. Це листи та універсали І. Мазепи, документи старшини, матері гетьмана, а також різні виписки з Батуринського архіву.

Надзвичайно важливою знахідкою Т. Таїрової-Яковлевої у фондах Малоросійського приказу РДАДА стали так звані Московські статті Івана Мазепи 1689 р., невдовзі опубліковані дослідницею [27]. Статті показують, що в часи І. Мазепи політико-правова основа українсько-московських стосунків була інша, ніж вважалось досі. Нею вже через два роки після початку гетьманування І. Мазепи стали Московські статті, які суттєво змінювали Коломацькі. А відтак публікація надає незаперечного імпульсу дослідженню як постаті гетьмана, так і всього комплексу проблем, пов'язаних із еволюцією

правового й політичного статусу Гетьманщини щодо Московії, рівнем державності Гетьманщини, її елітою, економічною та правовою системою тощо. Статті однозначно свідчать про те, що вже на початку свого гетьманування І. Мазепа мислив категоріями ревізії Коломацьких статей і досяг мети, використовуючи свою участь у Нарішкінському перевороті на боці Петра І. Уведення до наукового обігу статей, безумовно, надає нової опції до розуміння політичної програми гетьмана, його заходів у різних сферах та антиросійського повстання 1708–1709 рр.

Ще однією археографічною публікацією Т. Таїрової-Яковлевої виявилось видання віднайдене нею у фондах Білгородського стола Розрядного приказу списку Гадяцької унії 1658 р., що дає змогу повніше реконструювати зміни, які відбулися з текстом угоди з вересня 1658 р. по травень 1659 р. [25]

Зрештою, під керівництвом Т. Таїрової-Яковлевої побачив світ опис Малоросійського приказу – одного з найпотужніших джерел російських масивів з історії України другої половини XVII–XVIII ст. Публікація описів, зроблених різними спеціалістами впродовж другої половини XVIII–XX ст., та іменного й географічного покажчика суттєво спрощує архівну евристику у відповідному фонді [20].

На особливу увагу заслуговує збірник документів «Російська і українська дипломатія у міжнародних відносинах в Європі середини XVII ст.», поява якого стала наслідком реалізації міжнародного археографічного проекту за участю російських, австрійських та шведських учених (К. Аугустинович, С. Далгрен, Є. Кобзарєва, М. Мейер, Л. Семенова, С. Фаїзов, Б. Флоря, О. Хаванов, І. Шварц, В. Ченцова) [22]. Джерельна база збірника, вже достатньо глибоко проаналізована Я. Федоруком [446, 48–51], охоплювала документи з російських, австрійських та шведських архівів. Тематичні блоки збірника стосуються відносин між такими суб'єктами, як: Московія, Річ Посполита, Швеція, Австрія, Бранденбург, Данія, Молдова, Валахія, Трансільванія, Кримський ханат, Туреччина. Значення появи цієї фундаментальної публікації для нових інтерпретацій особливостей легітимації Гетьманщини у

християнському світі та уявлень козацької старшини про її статус можна продемонструвати бодай на прикладі того, що з опублікованих документів довідуємося про заяву генерального писаря І. Виговського влітку 1657 р. московському послу, що *«коли цар у себе в країні цар, то й гетьман у себе в країні такий же король чи князь, він її мечем відвоював і зброєю від іга звільнив»* [24, 361].

Два учасники колективу упорядників С. Фаїзов та В. Ченцова ще до виходу публікації зуміли видати свої тематичні підбірки, документи з яких потім були перевидані у збірнику. С. Фаїзов зосередив свою увагу на листах кримських ханів Іслам-Гірея III та Мухаммед-Гірея до московського царя Олексія Михайловича та до короля Речі Посполитої Яна Казимира за 1654-1658 рр. з фонду «Зносини Росії з Кримом» Посольського приказу РДАДА [30]. Листи відбивають слабо досліджену реакцію кримської еліти на формування переяславсько-московської системи 1654 р., на потрактування Кримом нових міжнародних реалій, статусу Гетьманщини тощо.

Усі 7 листів були раніше опубліковані мовою оригіналу без перекладу В. Вельяміновим-Зерновим та Х. Фаїзхановим [4], через що внаслідок мовного бар'єру, на жаль, залишалися неосвоєними в історіографії. Винятком є хіба лист Мухаммеда-Гірея до Яна Казимира від 1 грудня 1654 р., польський текст якого та сучасний переклад на російську мову були надруковані в 1965 р. Археографічна цінність новітньої публікації полягає в тому, що С. Фаїзов зробив ретельний російський переклад, помістив його поруч із оригіналом та порівняв з тими перекладами, які свого часу робилися в Посольському приказі. Аналіз мови написання документів, вичерпні коментарі, джерелознавче дослідження формуляра не тільки надали виданню археографічної довершеності, а й дозволили упоряднику зробити низку вкрай важливих спостережень, які виводять на далекосяжні висновки. Було переконливо показано, що перекладачі Посольського приказу спотворювали текст. У багатьох випадках відмінності *«виходять далеко за межі звичайних перекладацьких погрешностей»* [30]. Зокрема, до царського титулу показово

було долучено елемент «*Велика і Мала*» (Русь), хоча хан писав тільки про «Русь», не визнаючи тим самим претензій Москви на володіння українськими землями. З титулу хана, навпаки, не менш промовисто вилучили формулу «*вашим старшим братом*», яка демонструвала його вищість як Чингізида над царем.

Слідом за публікацією С. Фаїзова з'явилося ще одне цінне видання, яке охопило документи з фонду «Зносини Росії з Грецією» Посольського приказу РДАДА [31]. Упорядник В. Ченцова опублікувала 20 документів про взаємовідносини з Московією грецького православного духовництва на тлі міжнародних подій, викликаних рішеннями Переяславської ради 1654 р. 19 документів вперше вводяться до наукового обігу. До збірника включено грамоти, листи, допитові свідчення. Поруч із грецькими оригіналами подаються переклади на російську. Публікація супроводжується коментарями, покажчиками та розлогим дослідженням відносин Москви з грецьким духовництвом.

К. Кочегаров відзначився археографічною публікацією списку загиблих козаків під час Чигиринського походу 1678 р., виявленим у фондах Малоросійського приказу РДАДА [18]. Варто відзначити високий археографічний рівень видання. Попри те, що джерело обачило світ у збірнику статей, автору вдалося супроводити публікацію розгорнутим іменним покажчиком козаків та додатками-таблицями. Зрештою, публікації передують розлога стаття з археографічною частиною.

Завершує коло публікацій документальних джерел видання К. Кочегаровим у додатках до монографії компактної групи документів з ідеєю відтінити шлюбні стратегії гетьмана І. Самойловича [19]. Увагу упорядника привернули купчі гетьмана, описи майна-приданого, переданого І. Самойловичу після смерті його доньки Параски, доноси на князя Ю. Святополка-Четвертинського, статейний список Л. Неплюєва.

На відміну від документальних джерел, публікація наративів не належала до пріоритетів російських істориків. Побачило світ лише академічне видання

щоденника П. Гордона, шотландського офіцера на московській службі, учасника чигиринських (1677–1678), кримських (1687, 1689), азовських (1695–1696) походів [6].

Загалом сучасним польським та російським дослідникам належить пріоритет у дослідженні низки аспектів історії української державності. Завдяки Г. Літвіну, М. Дроздовському, Т. Кемпі суттєво розширені наукові уявлення про визрівання української Національно-визвольної війни середини XVII ст., зокрема ролі магнатської колонізації, релігійного чинника та зростання інтелектуального потенціалу козацької верхівки. Б. Флоря став автором новаторських спостережень щодо місця монарха у світогляді козаків. Дослідження П. Борека образу України середини – другої половини XVII ст. у польському письменстві підняли на нову висоту наукові уявлення про сприйняття освіченими поляками українського світу, української Національно-визвольної війни, громадянської війни. Безумовними пріоритетами сучасної польської історіографії є дослідження військових дій у 1654-1660-х рр. у Білорусі (К. Бобятинський, К. Косаржецький), військової історії середини – другої половини XVII ст. (передусім школа М. Нагельського: К. Бобятинський, Д. Мілевський, П. Кроль, М. Нагельський, Т. Цесельський та ін.), а також проблеми розгляду українського питання на сеймах Речі Посполитої (Д. Домбровський, Б. Дибась, М. Матвіюв, С. Охманн-Станішевська, Т. Цесельський). Я. Домбровський та П. Кроль ревізували уявлення про підходи Варшави до українського питання між Переяславом 1654 і Гадячем 1658. Т. Таїрова-Яковлева, П. Кроль, К. Косаржецький, Я. Качмарчик, Т. Хинчевська-Геннель, А. Філіпчак-Коцур, М. Уйма розширили проблематику Гадяцької угоди та її відгомону. Першорядним є внесок Т. Таїрової-Яковлевої у з'ясування світобачення козацької старшини за часів І. Самойловича, К. Кочегарова в реконструкцію шлюбних стратегій І. Самойловича та фактографічного боку проблеми Вічного миру 1686 р., а К. Лоссон у з'ясування світогляду еліти Гетьманщини початку XVIII ст.

У цілому археографічні публікації польських та російських дослідників на зламі ХХ–ХХІ ст. суттєво посприяли розширенню актуалізованої джерельної бази дослідження ранньомодерної української історії середини ХVІІ–ХVІІІ ст. і, головне, в якісному сенсі. Були оприлюднені джерела, які відкривають нові дослідницькі горизонти, ведуть до нових інтерпретацій. Інформаційний потенціал джерел, уведених до наукового використання не тільки українськими, а й власне російськими та польськими істориками, декласує наріжну концептуальну лінію російської історіографії в поясненні української історії середини ХVІІ–ХVІІІ ст. Переяслав 1654 р. постає не альфою й омегою українського життя, не кульмінацією теологічного споконвічного прагнення українців вмонтувати українські землі в політичну структуру Московської держави та злитися в єдності з московитами. Формування переяславсько-московської системи виглядає одним із багатьох тактичних кроків верхівки Гетьманщини, спрямованих на легітимацію держави, її правителя та еліти, а також на формування сприятливого зовнішнього тла для самого збереження новопосталого державного утворення. Саме оприлюднені російськими дослідниками джерела дають додаткову поживу для з'ясування політичних концепцій українських гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського й особливо І. Мазепи, а також образу Гетьманщини серед європейських правителів в середині ХVІІ ст. І ця пожива знову ж таки руйнує концепцію українсько-російського поєднання як неунікненої магістральної канви історичних процесів у Східній Європі та спростовує стереотипні для російської історіографії тези про віроломство й різкий політичний поворот І. Мазепи в 1708 р.

Водночас археографічні публікації увиразнили потребу перегляду традиційного польського погляду на Гадяч 1658 р. як на єдину альтернативу Переяславу 1654 р. та на ідею Великого князівства Руського як плоду політичної думки кількох осіб із верхівки Гетьманщини. Політико-правові уявлення козацької старшини уже в першій половині ХVІІ ст. включали елементи, які вимощували дорогу до сприйняття Гетьманщини як спадкоємиці

Київської Русі та уособлення самодостатності українського світу з гетьманом на чолі. Опубліковані А. Бедржицькою матеріали козацької комісії в Києві з січня 1621 р. засвідчують, що еліта козацького стану на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним вже не тільки вважала себе часткою православного «народу руського» та прагнула боронити його й виступати від його імені. Вона мислила категоріями «втілення Русі в Корону» на підставі договору, поняттям «кордони руські», ідеєю реформування Речі Посполитої в державу трьох народів.

Словом, імпульси від археографічних публікації, неабияк спонукали до трансформацій образу ранньомодерної української державності. У низці випадків була спровокована така наукова ситуація, коли вже не можна було концептуально обійти свідчення джерел, які явно дисонували з традиційними історіографічними уявленнями, особливо з тими з них, які густо приправлялися ідеологічними настановами. Якщо різкі політичні зміни кінця 1980 – початку 1990-х рр. та падіння штучних бар'єрів на шляху інтеграції російської та польської історіографії до світового гуманітарного простору створили рамкові умови для трансформацій у Росії та Польщі підходів до української історії, то наслідки археографічних зусиль підштовхували до модифікації дослідницьких опцій через прирощення емпіричних знань у конкретних ділянках пізнання.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження зроблено наступні висновки:

1. Образ ранньомодерної української державності, сконструйований у сучасній польській та російській історіографії, не став предметом спеціального комплексного дослідження. Історіографічна ситуація представлена розрізаними напрацюваннями, присвяченими окремим сегментам в системі інтепретацій сучасними польськими та російськими дослідниками історії Гетьманщини, Війська Запорозького Низового та Слобідської України. Утім такими дослідниками, як В. Яценко, Т. Чухліб, К. Бобятинський, М. Нагельський Д. Бравцев, Т. Хинчевська-Геннель та ін. зроблено низку слухних спостережень, які виконують функцію суттєвого інтелектуального підживлення для комплексного дослідження.

2. Джерельну базу дослідження проблеми формують джерела двох рівнів: праці сучасних польських та російських дослідників ранньомодерної української державності (монографії, статті, тези виступів, рецензії, матеріали круглих столів та дискусій, археографічні публікації джерел, загальні праці з історії України, Речі Посполитої, Росії), а також історіографічні джерела, які містять інформацію про науковий контекст дослідження й концептуалізації в Польщі та Росії згаданої проблематики. Актуалізована джерельна база відзначається репрезентативністю й дозволяє реалізувати мету й завдання даного дисертаційного дослідження.

3. Продовжуючи давню академічну традицію, сучасна польська та російська історіографія залишилися провідними силами на полі наукового освоєння проблематики ранньомодерної української державності. Як високонкурентні потуги вони спромоглися опрацювати власні повноцінні концепції історії Гетьманщини з притаманними їм особливими рисами, що не дають загубитися на далеко не бідному тлі доробку сучасників. Зосередившись на концептуалізації проблеми крізь призму ключових для розуміння історії Гетьманщини подій і надаючи значно менше уваги решті, польські та російські

історики створили потужні образи, які суттєво впливають на загальне сприйняття ранньомодерної української державності та на історіографічний процес.

4. Кінець 1980-х – початок ХХІ ст. став добою присутніх змін в інтерпретації історії ранньомодерної української державності польськими та російськими дослідниками. Підґрунтя для цього сформували такі фундаментальні фактори, як: падіння тоталітарної системи, утвореної СРСР, різка переміни інтелектуальної атмосфери функціонування гуманітарного простору в Польщі, Росії та Україні, його інтеграція в загальносвітовий контекст, необхідність імплементації новітнього дослідницького інструментарію, без чого стало неможливим витримувати конкуренцію на рівні формування образів та смислів. Усе це призвело до пришвидшення процесу декласування великодержавницьких концепцій, базованих на пріоритеті ідеологічних настанов над науковими результатами. Найочевиднішим виявом такої тенденції є остаточна маргіналізація так званого «польського» пункту бачення, базованого на концепціях «меча, хреста і плуга», «домової війни» та «єдиного шляхетського народу», а ще більше – виділення в рамках російської історіографії модернізаторської течії. Та й традиціоналісти, які донині формують основний масив російської історіографії, пристосовуючись до нових історіографічних умов, були змушені модифікувати своє бачення, чим ще більше розбалансували його, створивши образ ранньомодерної української державності, який породжує найбільше інтенцій до полеміки, виконуючи роль вагомого інтелектуального стимулу, бодай для аргументованого спростування.

5. Радикальна зміна загальної інтелектуальної атмосфери після падіння берлінського муру та СРСР, спровокувавши стрімку еволюцію методологічних відходів, дослідницького інструментарію та зовнішніх умов продукування історичного знання, поставила російську історіографію перед набагато важчими випробовуваннями, ніж польську. В останній вже з 1960-х рр. почали пробивати собі дорогу підходи, які заперечували традиційне тлумачення української історії крізь. В особі паризької «Культури» з'явився потужний

зовнішній інтелектуальний стимулятор до перегляду пункту бачення польсько-українських стосунків з історичним минулим включно. Станом на кінець 1980-рр. позиції так званого «традиційного польського підходу» були вже достатньо розхитані, і польська історіографія підійшла внутрішньо готовою до тієї еволюції, яку вона продемонструвала в 1990 рр. та на початку ХХ ст. Показово, що низка праць написаних в кінці 1970–1980-х рр. і або присвячених безпосередньо українським питанням, або з великим вмістом українських сюжетів, пізніше перевидавалися авторами без жодних втручань до тексту. Й вони цілком вписуються у сучасні інтерпретаційні тренди. Інший важливий наслідок довгого визрівання перемін полягав у тому, що загалом сучасна польська історіографія ранньомодерної української державності перебуває в одному концептуальному полі. Лише випадок з М. Францом є особливим. Але тут справа значною мірою полягає в банальному браку компетенцій (часами навіть підставових) та дослідницького інструментарію, на чому вже не раз наголошували польські дослідники. Дивовижне поєднання непокєднуваного, діаметрально протилежні судження на сусідній же сторінці ускладнюють віднесення дослідника до тієї чи іншої історіографічної ніші.

Натомість ситуація в середовищі російських дослідників української тематики склалася цілковито інакша. Різкі переміни інтелектуального та політичного тла застали її майже зненацька, що призвело до розколу колись єдиного скріпленого радянським обручем концептуального поля освоєння української історії. Виділилася течія, яку умовно можна назвати модернізаторською і яка відійшла від великодержавницького підходу як давньої візитної картки академічної російської історіографії. Поряд функціонує потужна традиціоналістська течія, яка орієнтується на традиційні зразки концептуалізації та представлення російського історичного наративу. Але формат впливу її звужився, особливо, якщо взяти до уваги, що більшість новітніх російських ідей, що стосуються ранньомодерної української історії, продукується в таборі модернізаторів.

6. Виділення модернізаторського напрямку є найпоказовішим сучасним

трендом в тій частині російської історичної науки, яка досліджує ранньомодерну українську історію. Це і чіткий індикатор того що, великодержавницьке бачення перестає бути інтегральним фактором розвитку російської історіографії та відповідати інтелектуальним запитам дня, а також неухильно втрачає конкурентоздатність. Це і маркер потужності впливів на російську історіографію з боку інших історіографічних потуг. Зрештою, це показник появи в молодого покоління істориків запиту на внутрішньо цілісні, збалансовані концепції, в яких форма відповідала б змісту, а концептуалізація та генералізація випливали б із наукових результатів, а не ідеологічних факторів.

7. Традиціоналістський та модернізаторський табори російської історіографії відрізняються між собою базовими теоретичними підходами до осмислення ранньомодерної української історії, понятійним апаратом, концептуальними інтерпретаціями, що у підсумку призвело до появи в рамках російської історіографії двох типологічно відмінних брази ранньомодерної української державності. Модернізатори, безумовним інтелектуальним лідером якого є Т. Таїрова-Яковлева, відкинули великодержавницьку парадигму та опції «загальноросійської культури», «возз'єднання України з Росією», «єдиної держави», що формують теоретичну платформу традиціоналістського табору, який домінує в сучасній російській історіографії. Термінологічний апарат традиціоналістів наповнюють успадковані з радянських часів поняття «возз'єднання України з Росією», «створення єдиної держави», «зрада», «український сепаратизм», тоді як модернізатори відмовилися від них.

8. У традиціоналістському таборі продовжується ера домінування типової від XIX ст. характерної риси російської історіографії – розбалансованих моделей, в яких наповнення важко вписується в концептуальну оболонку. Більше того, напруга лише посилилася, оскільки доводиться відповідати на виклики не тільки інших історіографій, а й модернізаторської хвилі власної науки. Емпіричний матеріал, що постійно вводиться до наукового обігу, та наслідки його осмислення і вписування в історіографічний контекст постійно

атакують великодержавницьке представлення історії ранньомодерної української державності, змушуючи шукати шляхи імплементації з мінімальною шкодою для жорсткого великодержавницького каркасу. Однак впливи виявилися настільки сильними, що просіла навіть ключова опора великодержавницьких підходів – концепція «загальноросійської культури». Попри спроби Б. Флорі оновити концепцію відповідно до останніх наукових знань, дискусія на сторінках часопису «Слов'янознавство» засвідчила, що у таборі традиціоналістів з'явилися серйозні тріщини. Була підважена основа концепції – теза про неухильне і постійне в часі усвідомлення різними гілками східного слов'янства свої одноплемінності у вигляді «русскості».

Однак, з висоти теоретичних дискусій сумніви не були опущені на рівень концептуальних підходів до пояснення власне ранньомодерної української державності. Образ останньої, як і раніше, базується на традиційних трьох концепціях-китах – «загальноросійська культура», відсутність самодостатнього українського історичного процесу та «возз'єднання України з Росією». Ця успадкована з радянської традиції і закорінена у XVIII ст. тріада залишилася в середовищі традиціоналістів поза конкуренцією. Самостійному українському наративу відмовлено в існуванні. Українська історія є частиною російської, а Переяславська рада 1654 р. символізувала відновлення «єдиної держави». Залишився в ужитку й інший базовий підхід російської історіографії – віддалена від джерел концептуалізація, яка передбачала створення жорсткого великодержавницького каркасу незалежно від того, чи працює він на емпіричному матеріалі й на тих сенсах, що їх продукує сучасний науковий дискурс.

9. У традиціоналістському таборі відновлення української державності у вигляді Гетьманщини розглядається як транзитний пункт розвитку українського суспільства в напрямку до «справжньої» історії в межах «єдиної держави» – Московії / Російської імперії. Поява Гетьманщини постає побічним продуктом виправлення «історичної помилки», яка сталася трьома століттями раніше й полягала в нібито штучному розділенні єдиного простору

«загальноросійської культури» внаслідок потрапляння українських та білоруських земель під владу Литви та Польщі. Звідси оптимальність єдиної держави і для росіян, і для українців, які і в середині XVII ст. усвідомлювали себе двома частинами одного цілого, а рішення Переяславської ради трактувалися і в Московії, і в Гетьманщині як відновлення колишньої єдності. Відтак комплекс різноманітних заходів Московії, спрямованих на нищення української державності та настирливі спроби вмонтувати українські землі до своїх внутрішніх структур набувають вигляду неунікненності та всеохопної прогресивності для українського світу. А генеральна доцільність стратегій Москви не повинні ставитися під сумнів.

Крізь таку призму, яка впливала зі згаданої вище тріади, концептуалізувалася вся історія Гетьманщина та вузлові її моменти. Й уже на наступному етапі до образу вмонтовувалися частина концептуальних суджень, які погано гармоніювали із загальним каркасом, а деякі його суттєво підважували.

10. У модернізаторському таборі відправним пунктом став розгляд українського історичного процесу як самодостатнього, що усувало концепцію «загальноросійської культури», а за нею і її обох посестер. Українська історія – це окремий наратив, який в різні проміжки часу тією чи іншою мірою пов'язаний з сусідніми наративами. Іншим відправним пунктом є опція органічного виникнення та існування інтересів еліти Гетьманщини, які полягали у збереженні суверенітету й оптимальної території, як вона уявлялася козацькій старшині. Зрештою, термінологічний апарат модернізаторів також свідчить про розрив з великодержавницькою схемою та зближенням з українською та польською історіографією. Зокрема, відкинуто поняття «возз'єднання України з Росією», «зрада» (щодо гетьманів), використовуються поняття «революція», «велике повстання», «Хмельниччина» тощо.

11. Еволюція підходів сучасної польської історіографії виявилася перш за все в остаточному визнанні самостійності українського історичного процесу. Іншою ключовою опцією є концепція «Центрально-Східної Європи», яка

прижилася і в українській історіографії. Україну однозначно відносять до відповідного масиву, що дає зовсім іншу проекцію її історії, ніж «концепція загальноросійської культури». Що важливо, при цьому і Польща, і Україна подаються як реципієнти західноєвропейських впливів. А відтак декласується традиційна польська концепція «меча, хреста і плуга». Її відгомін ще вчувається, але стає дедалі тихішим, перетворюючись на маргінальне явище.

12. Ще одна знакова особливість теоретичної платформи сучасних польських дослідників ранньомодерної української історії полягає у вирішальному ослабленні позицій концепцій «домової війни» та «єдиного шляхетського народу». Образ української державності, сконструйований більшістю сучасних польських істориків, в тому числі й авторами загальників з польської історії, базується на опції, яка описує протистояння середини – другої половини XVIII ст. як війну за одержавлення українського світу, розглядає шанси на здобуття незалежності та подає подальшу історію Гетьманщини крізь призму ступеня реалізації ідеї самодостатньої державності з гетьманом на чолі. Дух концепції «війни домової» присутній на маргінесі й проявляється у використанні маркера «козацький» замість «український». Лише підходи вже згадуваного М. Франца мають виразні ознаки потрактування доби Б. Хмельницького як «домової війни».

13. На перетині використання сучасними польськими та російськими істориками зауважених вище базових підходів сформувалися три моделі образу ранньомодерної української державності, в рамках яких помітні певні локальні модифікації, пов'язані з тими чи іншими особливостями прочитання вузлових складових різними дослідниками.

14. Тканина традиціоналістського образу російської історіографії зіткана зі складових, частина яких погано вписуються в жорсткий великодержавницький концептуальний каркас. Як базований на традиційних підходах російської історіографії цей образ подає Гетьманщину крізь жорстку призму стратегічних інтересів Московської держави. Новій українській еліті відмовлено мати власні інтереси, а головним критерієм оцінки є лояльність до

Москви та відповідність зовнішньополітичним потребам останньої, а також справі інтеграції українських земель до її складу. У деяких випадках про застосування такого критерію говорить прямо. Звідси збереження в категоріальному апараті поняття «зрадник», яким удостоїлася більшість українських гетьманів другої половини XVII ст.

В ортодоксальній частині традиціоналістів, зокрема у Г. Саніна та В. Артамонова, наявні прямолінійні тези про існування у козацькому середовищі та в свідомості мас вже напередодні Національно-визвольної війни планів прилучення українських земель до царської «вотчини». Водночас в ужитку перелічених дослідників залишився й радянський концепт про вирішальну роль народних мас в історії. На відміну від старшини «народ» подається як палкий поборник єдності з Московією, а відтак як виразник найпрогресивніших тенденцій. Такі підходи віддають недавньою марксистською риторикою про домінуючу роль народних мас в історії. З іншого боку, вони покликані пом'якшити напругу між теологічністю «возз'єднання» та політичними програмами українських гетьманів, які важко втиснути в концепцію усвідомлення в Україні одноплемінності з росіянами та всеохопної прогресивності розчинення в єдиній державі.

15. Особливістю традиціоналістського прочитання є також поява в його рамках нового підходу до пояснення державності Гетьманщини та переяславсько-московської системи 1654 р., не виходячи за рамки великодержавницької парадигми. Зусиллями Я. Лазарева була опрацьована концепція, яка заперечувала державницький характер влади гетьмана. Її новизна полягала в тому, що відсутність в Україні держави пояснювалася в той спосіб, що гетьман не мав повноти територіальної влади (зокрема над містами з магдебургією), а відтак був лише козацьким ватажком. Переяславська рада 1654 р. та Березневі статті лише закріпили це становище. Більше того, саме Московія в 20-ті рр. XVIII ст. поширила владу гетьмана на всі стани Гетьманщини, надавши державного відтінку.

16. Найортодоксальніші трактування в середовищі традиціоналістів

стосуються доби І. Мазепи та постаті гетьмана. Якщо успадкований з попередньої російської історіографічної традиції наратив середини – другої половини XVII ст. піддавався суттєвим модифікаціям як природної реакції на сучасне обговорення різних проблем, то прочитання мазепинських часів залишилося без переосмислення. Саме в цій ділянці спостерігається шквал упереджених суджень й таврувань. Справа формування наукового образу І. Мазепи та П. Орлика безнадійно поступається ідеологічним кліше, за допомогою яких постає образ зловісного «зрадника» І. Мазепи, який не маючи достатніх на те підстав перейшов на бік шведського короля Карла XII, маючи на меті по живому розірвати «єдину державу». При цьому заперечується наявність загроз для самодостатності й самобутності Гетьманщини з боку централізаторського курсу Петра I, зокрема й губернської реформи 1707 р., яка виривала з територіального простору держави окремі міста. Відмова ж царя захищати Україну від шведів трактується не як брутальне порушення зобов'язань, взятих за українсько-московської угодою, а як виправданий з оперативно-тактичної точки зору крок.

17. На відміну від традиціоналістського бачення образ ранньомодерної української державності у таборі модернізаторів позбавлений внутрішньої розбалансованості. Він однозначно пориває з давньою російською великодержавницькою традицією, суттєво зближуючись з магістральною колією сучасної української та польської історіографії. Що важливо у ньому з належною повнотою відбилися питання, які в традиціоналістській версії були відсунуті на задній план, але широко обговорюються в сучасному науковому дискурсі: формування та світогляд еліти Гетьманщини, уявлення козацької старшини про оптимальну територію, український історичний міф, Гадяцька унія 1658 р. та альтернативні сценарії виживання держави, причини, перебіг та наслідки громадянської війни другої половини XVII ст., політичні концепції Івана Мазепи та Пилипа Орлика на тлі європейських політико-правових уявлень. Сама у цих ділянках досягнуто не тільки конкурентоспроможної базової концептуалізації, а й суттєвої наукової новизни в розробці конкретно-

історичних проблем.

18. Відправним пунктом такого образу Гетьманщини є теза про закономірність її виникнення як прагнення українського світу відновити державність та прямого наслідку втілення в життя появи в середовищі козацької старшини державної ідеї. Більше того, саме чільна представниця цього табору Т. Таїрова-Яковлева стала авторкою концепції про зародження в середовищі козацтва державної ідеї вже в першій половині XVII ст. Вперше в історіографії також ставиться питання про те, що в середині цього століття було не створено, а відновлено Українську державу у вигляді Гетьманщини, що задає істотно нову тональність образу не тільки ранньомодерної української державності, а й українського нарративу загалом.

19. Ще одна наріжна модернізаторська концептуалізація пояснює головний тренд подій і процесів в Україні як реалізацію головної мети Б. Хмельницького та його оточення, а пізніше й інших найвидатніших гетьманів, що полягала в досягненні незалежності держави в рамках етнічних кордонів розселення русинів / українців, а не у «возз'єднанні» з Московською державою. Крізь цю призму угоди від Зборівської до Гадяцької подаються як ланки одного ланцюга, покликаною, за уявленнями української еліти, вивести на досягнення самодостатності Гетьманщини. Стосунки з Московією спущені з п'ядестала ексклюзивності, куди їх постійно ставили в російській історіографії й подаються як один із напрямків активної зовнішньополітичної діяльності Б. Хмельницького. А курс на зближення з Москвою не був консенсусним у суспільстві. І лише майже безвихідна ситуація змусила гетьмана піти під зверхність московського царя. Відповідно ідея турецького протекторату, втілення її Петром Дорошенком та Гадяцька унія прочитуються як альтернативні вектори, покликані забезпечити Гетьманщині гідне місце в колі сусідніх держав.

20. Діаметрально протилежною порівняно з середовищем традиціоналістів є інтерпретація в модернізаторському таборі ролі низів. Якщо традиціоналісти піднімають «народ» над старшиною, перетворюючи його на

усвідомленого й безальтернативного приборчника єдності з Московією, то в модернізаторській версії низи – зосередження охлократизму, рушій громадянської війни, вдячний матеріал для сусідів, який використовувався, щоб розхитати Гетьманщину зсередини.

21. Порівняно з традиціоналістським образом модернізаторська версія збагачує уявлення про ранньомодерну українську державність шляхом концептуалізації світоглядних імперативів козацької старшини, що цілком вписується в загальний сучасний науковий тренд. Т. Таїрова-Яковлева рельєфно показала, що еліта Гетьманщини виводила український світ та його державність з часів Київської Русі, що відбилося і в ідеї Великого князівства Руського, опрацювала концепції про історичну легітимність появи Гетьманщина та її кордони до Чорного моря, а на заході, скільки сягає руська мова та заходять православні церкви. Уявлення про стосунки з Москвою базувалися на європейських політико-правових концепціях і передбачали педалювання на довірності статей, правах та обов'язках обох сторін, праві гетьмана змінити протектора, якщо той порушує права і вольності.

22. Концептуалізація Мазепинської доби рішуче відрізняється від традиціоналістського. Гетьмана подано крізь призму оборони ним стратегічних інтересів Гетьманщини, які увійшли в гостре протиріччя з московськими. Гетьман та старшина, яка його оточувала, постають гарно освіченою, високо культурною елітою, яка ставила на перше місце ідею оборони прав і свобод Гетьманщини. Заперечувалася ключова теза традиціоналістської історіографії про безпринципність гетьмана, який всіляко догоджав Петру I, а потім зрадив йому. Сформована концепція гетьмана як досвідченого державного мужа, який зумів навіяти Петру I стратегію війни з Кримом, яка відповідала й українським інтересам, а також зробив дуже багато для модернізації Московської держави. Це було використано для зміцнення позицій Батурина та відновлення багатьох компетенцій гетьмана. Виявлення Московських статей 1689 р. дозволило показати, що вже на старті своєї кар'єри гетьмана І. Мазепа дбав про повернення Гетьманщині втраченого суверенітету.

23. Післямазепинська доба подібно до ситуації в традиціоналістському таборі та в польській історіографії не отримала в модернізаторському середовищі виразної розгорнутої концептуалізації. Головна сюжетна лінія проголошує занепад суверенітету Гетьманщини, попри те, що старшина на інтелектуальному рівні й далі плекала ідею державності. Пилип Орлик зображений як вірний мазепинець, як гетьман, котрий доклав усіх зусиль, щоб загальмувати цей процес і вирвати Гетьманщину з московських обіймів. Тоді як Данило Апостол та Кирило Розумовський бажали тихою сапою зупинити розмивання суверенітету Гетьманщини.

24. На тлі вироблення в російській історіографії цілком інакших за своїм концептуальним кодом образів ранньомодерної української державності польські історики виглядають однорідними середовищем. За винятком М. Франца з його проблемами компетенції решта дослідників налаштована на одну хвилю. Розбіжності починаються лише на етапі інтерпретації в рамках одного й того самого історіографічного дискурсу. Головним трендом сучасної польської історіографії, який виявився логічним наслідком відхилення концепцій «меча, хреста і плуга», «єдиного шляхетського народу» та «війни домової» є визнання української Національно-визвольної війни та появу ранньомодерної державності самодостатнім процесом, що впливав з особливостей перебування України у складі Речі Посполитої. З'явилася навіть теза, що міна була закладена тим, що ідея Великого князівства Руського не постала на Люблінському сеймі 1569 р. Водночас українське питання та особливості його вирішення в середині другій половині XVII ст. мали вирішальний вплив на долю Речі Посполитої та геополітику регіону.

25. Остаточний перелом у справі інтерпретації Гетьманщини як держави (державний характер Гетьманщини заперечують з різних причин лише М. Франц, К. Лоссон та Ф. Лесняк) переріс в концептуалізацію проблеми незалежності /залежності Гетьманщини, що типологічно зближує польську історіографію з українською та модернізаторською хвилею в російській історіографії. Більше того, саме польські історики не сумніваються в наявності

у Б. Хмельницького незалежницької концепції. Частина з них визнають Гетьманщину незалежною державою по факту, а появу держави відносять вже до перших місяців Національно-визвольної війни. Однак спільним знаменником для польських істориків є констатація того факту, що гетьману не вдалося створити незалежну державу де-юре. Останню ж крапку в питанні незалежності було поставлено на Переяславській раді 1654 р. Переяславсько-московська система 1654 р. концептуалізується як входження України до складу Московської держави. І це є точкою дотику польської та російської історіографії, хоча сторони підійшли до неї з різних концептуальних позицій. При цьому в польській історіографії, як і в російській, розійшлися думки з приводу ступеня реальної залежності гетьмана від царської влади.

26. Важливими сюжетними лініями польського образу є концепція відповідальності Варшави за Переяслав 1654 р. як поворотний пункт в експансіоністських устремліннях Московії та початок занепаду Речі Посполитої як держави. Наголошення на кричущій невідповідності української політики Варшави реаліям дня з такою силою та обґрунтованістю звучить уперше.

27. Так само у новітніх польських концепціях Варшава ділить вину з козаками за невдачу Гадяцького проекту 1658 р., який надзвичайно випукло представлений у сучасній польській літературі. Головною концептуальною віссю виступає теза про те, що саме ідея реформування Речі Посполитої в державу трьох народів була реальним виходом із геополітичного тупика. Водночас генерована й свіжа концепція оптимальності для Гетьманщини турецького протекторату. Її поява є надзвичайно яскравим маркером еволюції підходів польських дослідників до прочитання української історії, позбавлення ідеологічної вмотивованості.

28. Якщо в традиціоналістській російській історіографії про Андрусівське перемир'я 1667 р. говорять неохоче, то в польській це одна з центральних тем, як і в українській історіографії й модернізаторській хвилі російської. Однак концептуалізується воно крізь призму підсумків війни з Московією від 1654 р. та як подія що означала остаточну втрату Лівобережної України та Києва.

Іншими словами, як і російські історики-традиціоналісти, польські дослідники відсовують проблему територіального розчленування Гетьманщини на другий план порівняно з польсько-московськими стосунками. Розбіжності починаються вже на рівні оцінки перемир'я з польської та московської перспективи. Польська історіографія концептуалізує Андрусів 1667 р. як своєрідний вододіл, який позначив остаточну втрату Лівобережної України. Вічний мир 1686 р. лише забив останній цвях, підсумувавши вигасання Речі Посполитої як «великої держави». Її головна причина такого невтішного фіналу, що показово, вбачається в нездатності Варшави дати адекватні виклики на появу Гетьманщини та експансіоністські устремління Московії. Ключовою тезою тут є наголошення на тому, що Москва зуміла змиритися з існуванням української автономії, тоді як шляхта так і не переступила через стереотипи сприйняття козаків, занехаяла ідею реформування Речі Посполитою у державу трьох народів, що й штовхало еліту Гетьманщини в московські обійми.

29. У середовищі російських традиціоналістів дзеркально подібна опція неадекватності курсу на знищення української державності навіть не була позначена. Навпаки реакція української старшини, яка вилилася в повстання І. Мазепи й культивування концепцій історичної легітимності та самодостатності Гетьманщини та в спроби загальмувати поглинальний коток в післямазепинські часи подаються не інакше як «зрада», а світоглядні імперативи старшини залишаються поза концептуалізацією. Відсутність подібних інвектив з боку польських істориків в бік Б. Хмельницького надзвичайно промовисто відтінює типологічні відмінності в підходах останніх до прочитання ранньомодерної української історії порівняно з традиціоналістською російською історіографією. Традиціоналістська модель історії ранньомодерної української державності продовжує виконувати функцію обґрунтування «історичних» прав Росії володіти українськими землями, тоді як концепція модернізаторського крила російської історіографії та образ, сконструйований сучасними польськими істориками орієнтований на пізнавальний процес на поглиблення уявлень та інтерпретацій.

30. Конкретно-проблемні дослідження сучасних істориків та розширення актуалізованої джерельної бази суттєво вплинули на конструювання образів ранньомодерної української державності та підштовхнули до радикального зближення підходів між польською, українською та модернізаторською складовою російської історіографії. Крім того, під впливом напрацювань (в тому числі археографічних) українських та польських дослідників, а також модернізаторської хвилі російської історіографії традиціоналісти мусили включати до свого образу такі компоненти, як прагнення Б. Хмельницького та інших гетьманів до збереження якомога більшого суверенітету Гетьманщини, самостійної зовнішньої політики, протидію інтеграційним стратегіям Московії. З'явилася теза про збереження Гетьманщиною за Березневими статтями повного суверенітету у внутрішніх справах та незначні обмеження в зовнішньополітичних, які до того ж в часи Б. Хмельницького по факту залишалися мертвою буквою. Це перегукується з основним трендом в українській історіографії та почасти в польській. Навіть Переяслав 1654 р. опускається з теологічної висоти на рівень політичних розрахунків обох сторін, що завдає найбільшого удару по концепції «возз'єднання». При цьому у традиціоналістському таборі на відміну від української та польської історіографії уникають проблеми ступеня незалежності в планах гетьманів та в реальному житті у різні відтинки часу. Гадяцька унія 1658 р., яка пропонувала інакшу альтернативу для всієї Східної Європи, прочитується вже здебільшого як реакція старшини на централізаторські зусилля Москви. Констатуються існування розбіжностей, часами кардинальних між зовнішньо політичними устремліннями Гетьманщини та Московії. Насамкінець визнається, що Московія розглядала українські землі як розмінну монету в рамках переговорів з Річчю Посполитою.

31. Сучасним польським та російським дослідникам належить низка пріоритетів у дослідженні подій і процесів, пов'язаних з ранньомодерною українською державністю. Саме історики з Польщі та Росії є лідерами в дослідженні наступних проблем: комплекс передумов української Національно-

визвольної війни, зокрема породжених колонізаційною ситуацією та релігійною напругою; виникнення державної ідеї в середовищі українського козацтва; ідея незалежності Гетьманщини в політичних концепціях та її реалізація; українське питання на сеймах Речі Посполитої середини – другої половини XVII ст.; військові аспекти історії Гетьманщини; образ України у польському письменстві середини – другої половини XVII ст.; Гадяцька унія 1658 року, українське питання у польсько-московських дипломатичних стосунках; світоглядні орієнтири козацької старшини доби І. Самойловича; правові засади зверхності Московії над Гетьманщиною в Мазепинські часи. Водночас археографічний доробок польських та російських істориків призвів до суттєвого розширення актуалізованої джерельної бази дослідження ранньомодерної української державності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Документальні джерела та наративи

1. Батури́нский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Составитель Т. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург: Дмитрий Булавин, 2014. – 480 с.
2. Бедржицька А. Звіт про роботу козацької комісії у Києві у січні 1622 р. // Записки Наукового товариства імені Шевченка / А. Бедржицька. – Львів: НТШ, 2006. – Т. ССLII. – С. 522–535.
3. Брехуненко В., Нагельський М. Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII з польських рукописних зібрань В. Брехуненко, М. Нагельський // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ: ІУАД, 2004. – Вип. 8/9. – С. 425–452.
4. Вельяминов Зернов В. В., Фаизханов Х. Материалы для истории Крымского ханства / В. В. Вельяминов Зернов, Х. Фаизханов. – Санкт-Петербург, 1864. – 546 с.
5. Гетман Ивана Мазепа. Документы из архивных собраний Петербурга. 1687–1705 // Составитель Т. Г. Таирова–Яковлева. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2007. – Вып 1. – 1687–1705 гг. – 255 с.
6. Гордон П. Дневник 1635–1659 / П. Гордон / Ред. М. Р. Рыженков // Памятники исторической мысли. – Москва: Наука, 2000. – 278 с.; Дневник 1659–1667 / Ред. М. Р. Рыженков // Там же. – Москва: Наука, 2003. – 315 с.; Дневник 1677–1678 / Ред. М. Р. Рыженков // Там же. – Москва: Наука, 2005. – 250 с. ; Дневник 1684–1689 / Ред. М. Р. Рыженков // Там же. – Москва: Наука, 2009. – 354 с.
7. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упор. Ю. Мицик. – Київ: ІУАД, 2012. – Т.1 (1648–1649). – 680 с.
8. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу

1648–1658 pp. / Упор. Ю. Мицик. – Київ: ІАУД, 2013. – Т.2 (1650–1651). – 672 с.

9. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 pp. / Упор. Ю. Мицик. – Київ: Наука, 2014. – Т.3 (1652–1653). – 356 с.

10. Документы российских архивов по истории Украины Том 1. Документы по истории запорожского казачества 1613–1620 гг. / Упор. Л. Войтович, Л. Заборовский, Я. Исаевич, Ф. Сисин, А. Турилов, Б. Флоря. – Львов, 1998. – 444 с.

11. З епістолярної спадщини Івана Мазепи / Упорядник В. Станіславський. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1996. – 246 с.

12. Заборовский Л. В. Великое и княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): документы, исследование / Л. В. Заборовский. – Москва, 1994. – 190 с.

13. Заборовский Л. В. Католики, православные, униаты. Проблемы религии в русско-польско-украинских отношениях конца 40-х – 60-х гг. XVII в.: Документы. Исследования / Л. В. Заборовский. – Москва, 1998. – Ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого. – 376 с.

14. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у дер. Нежега в 1656 г: (Предистория). Документы / Л. В. Заборовский, Н. С. Захарьина // Славяне и их соседи. – Москва, 1991. – Вып. 3: Католицизм и православие в средние века. – С. 158–175.

15. Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти 20– х– 40– х років ХХ століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – Київ: Прайс, 2000. – 216 с.

16. Кочегаров К. А. Потери Войска Запорожского в Чигиринской кампании 1678 г. / К. А. Кочегаров // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы. – Москва, 2011. – Выпуск 2. – С. 348–431.

17. Кочегаров К.А. Русское правительство и семья украинского гетмана

- Ивана Самойловича в 1681–1687 / К. А. Кочегаров. – Москва, 2012. – 224 с.
18. Листи Івана Мазепи 1687–1691 / Упорядник В. Станіславський. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Т. I. – 684 с.
19. Листи Івана Мазепи 1691–1700 / Упорядник В. Станіславський. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2. – 752 с.
20. Малороссийский приказ. Описи фонда 229 Российского государственного архива древних актов // Ответственный редактор Т. Г. Таирова–Яковлева. – Москва: Древлехранилище, 2012. – 496 с.
21. Мицик Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича-Сагайдачного // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Ю. Мицик. – Львів, 1998. – С. 421–422.
22. Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века // Под ред. Л. Е. Семеновой, Б. Н. Флори, И. Шварц. – Москва, 2000. – 412 с.
23. Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века/ Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – 564 с.
24. Пам'ятки історії Східної Європи. Т. 5. Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. / Упор. П. Кулаковський. – Острог; Варшава; Москва, 1999. – 608 с.
25. Таирова-Яковлева Т. Новые архивные материалы и спорные вопросы Грядячского соглашения //350-letie unii hadziackiej (1658–2008) / Т. Таирова-Яковлева / Pod redakcją T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla i M. Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 558–559.
26. Таїрова-Яковлева Т. Листування запорожців з Іваном Мазепою восени 1708 року / Т. Таїрова-Яковлева // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ; ІУАД, 2007. – Вип. 12. – С. 385–388.
27. Таїрова-Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи / Т. Таїрова-Яковлева // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ: ІУАД, 2009. – Вип. 13/14. – С. 450–457.
28. Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упорядкування І. Бутич. – Київ; Львів: НТШ, 2002. – 758 с.

29. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядкування І. Бутич, В. Ринсевич. – Київ; Львів: НТШ, 2006. – Випуск II. – 800 с.
30. Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Муххамед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постперяславского времени / С. Ф. Фаизов. – Москва: Гумманитарий, 2003. – 168 с.
31. Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы / В. Г. Ченцова. – Москва: Гумманитарий, 2004. – 176 с.
32. Яковлева Т. Донос старшини на І. Самойловича. Аналіз першоджерела / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 190–200.
33. Яковлева Т. Документи до історії Гетьманщини у фондах Санкт-Петербурзьких архівів / Т. Яковлева // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ: ІУАД, 2004. – Вип. 8/9. – С. 529–543.
34. Arma Cosacica. Poezja okolicznościowa o wojnie polsko-kozackiej 1648–1649 / Oprac. P. Borek. – Kraków: Collegium Collumbinum, 2005. – 486 s.
35. Białobłocki J. Poematy rycerskie / J. Białobłocki J. / Wstęp i opracowanie P. Boreka. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004. – 348 s.
36. Chrapowicki J. A. Diariusz. Cz. 1: Lata 1656–1664 / Chrapowicki J. A. / Opracował T. Wasilewski. – Warszawa: UW, 1978. – 478 s.; Cz. II. 1665–1669 / Wstęp i opracowanie A. Rachuba i T. Wasilewski. – Warszawa: UW, 1988. – 426 s.; Cz. III. 1669–1673 / Wstęp i opracowanie L. Wierzbicki. – Warszawa: DIG, 2009. – 448 s.
37. The Crimean Khanate and Poland–Lithuania International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents by Dariusz Kołodziejczyk. – Leiden; Boston: University Press, 2011. – 1046 p.
38. Defter–i Mufassal–i Eyalet–i Kamanice: The Ottoman Survey Register of Podolia (ca. 1681) / Text, translation, and commentary Dariusz Kołodziejczyk. – Cambridge, MA: HURI, 2004. – T. 1–2. – 1072 p.

39. Diariusz sejmu elekcyjnego 1648 roku / Opracował J. S. Dąbrowski. – Kraków: UJ, 2013. – 188 s.
40. Diariusz sejmu nadzwyczajnego 1670 roku / Opracowali K. Przyboś i M. Ferenc. – Kraków: UJ, 2004. – 246 s.
41. Diariusz sejmu zwyczajnego 1670 roku / Opracowali K. Przyboś i M. Ferenc. – Kraków: UJ, 2005. – 216 s.
42. Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634 / Opracował Mirosław Nagielski. – Warszawa: DIG, 2006. – 360 s.
43. Diariusz sejmu zwyczajnego 1672 roku / Opracował K. Przyboś. – Kraków: UJ, 2007. – 312 s.
44. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku / M. Drozdowski. – Warszawa: DIG, 2008. – 278 s.
45. Druszkiewicz S. Z. Pamiętniki 1648–1697 / S. Z. Druszkiewicz / Opracował M. Wagner. – Siedlce: Akademia Podlaska, 2001. – 312 s.
46. Dupont Ph. Pamiętniki Historii życia i czynów Jana III Sobieskiego / Ph. Dupont / Wstęp i opracowanie D. Milewskiego. – Warszawa: Wilanów, 2011. – 342 s.
47. Grabowski A. Starożytności historyczne polskie / A. Grabowski. – Kraków, 1840. – T. 1. – 314 s.
48. Gerdoyc J., Mioszowski K. Listy 1946–1986 / J. Gedroec, K. Mioszowski / Wyd. K. Pomian. – Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1994. – 564 s.
49. Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / M. Jemiołowski / Opracował J. Dziegielewski. – Warszawa: DIG, 2000. – 620 s.
50. Józefowicz J. T. Lwów utrapiony in Anno 1704 albo Dyjariyusz wziętego Lwowa przez króla szwedzkiego Karla XII die 6 mensis Septembris Anno 1704 / J. T. Jozefowicz / Oprac. P. Borek. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2003. – 468 s.
51. Kempa T. Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu

powstania Kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł) / T. Kempa // Między Zachodem a Wshodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego. – Toruń: Adam Marszałek, 2003. – S. 296–300.

52. Kobierzycki S. Historia Władysława, królewicza polskiego i szwedzkiego / S. Kobierzycki / Wyd. J. Byliński i W, Kaczorowski. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. – 460 s.

53. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana polnego koronnego 1632–1646 / Opracowała A. Biedrzycka. – Kraków: Societas Vistulana, 2005. – 776 s.

54. Kroll P. Źródło do dziejów bitwy pod Konotopem w 1659 roku z Archiwum Radziwiłłów w Warszawie / P. Kroll // Studia Historyczno-Wojskowe. – Zabrze[^], 2008. – S. 277–283.

55. Kroll P. Relacje o bitwie konotopskiej z 1659 roku w zbiorach polskich archiwów / P. Kroll // Miscelanea Historiko-Archiwistica. – Warszawa: DIG, 2010. – XV–XVI. – S. 138–140.

56. Kroll P. Instrukcja na rozmowy z Kozakami uchwalona na konwokacji warszawskiej 1658 roku / P. Kroll // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze stolicą Apostolską i Ukrainą. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 263–290.

57. Leszczyński S. Porzeba z Szeremetem hetmanem moskiewskim i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / S. Leszczyński / Opracował P. Borek. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2006. – 488 s.

58. Łoś J. Pamiętnik towarzysza chorągwi pancernej / J. Łoś / Opracował R. Śreniawa–Szypowski. – Warszawa: DIG, 2000. – 168 s.

59. Makowiecki S. Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / S. Makowiecki / Opracował P. Borek. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2008. – 464 s.

60. Nagielski M. Diariusz ekspedycji zborowskiej / M. Nagielski // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1991. – T. 1. – Zesz. 4. – S. 817–840.

61. Nagielski M. Chorugwie dworzańskie Jana Kazimierza podczas dwóch batalii kozackich 1649–1651 / M. Nagielski // *Gospodarka, ludzie władza. Studia Historyczne* ofiarowane Juliuszowi Łukasiewiczowi w 75 rocznicę urodzin. – Warszawa: DIG, 1998. – S. 115–128.

62. Nagielski M. Oblężenie Kamienca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku / M. Nagielski // *Barok. Historia – Literatura – Sztuka*. – Półrocznik VIII /1 (15) 2001. – S. 185–197.

63. Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 roku / M. Nagielski // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze stolicą Apostolską i Ukrainą*. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 243–262.

64. *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th century). An Annotated Edition of Ahnames and Other Documents* / Ed. Dariusz Kołodziejczyk. – Leiden; Brill, 2000. – 1064 s.

65. *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów (1630–1707)* / Opracowli H. Lulewicz i A. Rachuba. – Warszawa: DIG, 2003. – 640 s.

66. *Rakowski W. Pamiętnik wielkiej wojny północnej* / W. Rakowski / Opracowali M. Nagielski i M. Wagner. – Warszawa: DIG, 2002. – 194 s.

67. *Pufendorf S. Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji* / S. Pufendorf / Przetłumaczył, opracował i wstępem opatrzył W. Krawczuk. – Warszawa: DIG, 2013. – 652 s.

68. *Relacje wojenne z pierwszych lat wałk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i Mieczem”* / Opracowali M. Nagielski, K. Kossarzecki. – Warszawa: Viking, 1999. – 430 s.

69. *Rudomicz D. Efemeros czyli Diariusz prywatny pisan w Zamosciu w latach 1656–1672* / D. Rudomicz / Opracowali W. Froch, M. Klementowski, H. Kosiłkowska. – Lublin: UMCS, 2002. – Cz. 1: 1656–1664. – 546 s.; Cz. 2: 1665–1672. – 428 s.

70. *Szymanowski Hutor S. Mars Sauromatski i inne poematy* / Hutor S. Szymanowski / Do druku podał Piot Borek. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe

Akademii Pedagogicznej, 2006. – 346 s.

71. Werdum U. Dziennik podróży 1670–1672. Dziennik wyprawy polowej 1672 / U. Werdum / Wstęp, opracowanie i indeksy D. Milewkiego. – Warszawa: Wilanów, 2012. – 302 s.

Історіографічні джерела та література

72. Актуален ли Фуко для России // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 46. – С. 74–96.

73. Александров Д. А. Историческая антропология науки в России / Д. А. Александров // Вопросы истории естествознания и техники. 1994. – № 4. – С. 3–28.

74. Алмазов А. С. Рецензия на книгу Т. Г. Таировой-Яковлевой «Гетманы Украины: история о славе, трагедиях и мужестве / А. С. Алмазов. – Москва; Санкт-Петербург, // Меншиковские чтения. – 2011: Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Юрга), 12–13 ноября 2011 г. – Вып. 8. – Санкт-Петербург, 2011. – С.147–157.

75. Алмазов А. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687) / А. С. Алмазов. – Москва, 2012. – 285 с.

76. Андреев И. «Хотим царя восточного, православного...» / И. Андреев // Родина. – 1999. – № 8. – С. 34–37.

77. Андреев И. Мазепа. Герой или изменник? / И. Андреев // Знание – сила. – 2001. – №4. – С. 119–127.

78. Андреев И. Алексей Михайлович/ И. Андреев . – Москва: Молодая гвардия, 2003. – 348 с.; 2-е изд. Москва: Молодая гвардия, 2006. – 348 с.

79. Андреев И. Л. На пути к Полтаве/ И. Л. Андреев .– Москва: Вече, 2009. – 568 с.

80. Анисимов Е. В. Время петровских реформ / Е. В.Анисимов. – Ленинград: Лениздат, 1989.- 496 с.

81. Анисимов Е. В. Государственные преобразования и самодержавие

Петра Великого / Е. В. Анисимов. – Санкт-Петербург: Дмитрий Булавин, 1997. – 331 с.

82. Анисимов Е. Императорская Россия / Е. Анисимов. – Санкт-Петербург: Питер, 2008. – 458 с.

83. Анисимов Е. Петр Великий личность и реформы / Е. Анисимов. – Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 448 с.

84. Анисимов Е. Миф великой виктории. Полтава в русском сознании и коллективной памяти / Е. Анисимов // Родина. – 2009. – № 7. – С. 50–55.

85. Анисимов Е. Толпа героев XVIII века / Е. Анисимов. – Москва: Астрель, 2013. – 131 с.

86. Анисимов Е. Булавин і Мазепа / Е. Анисимов // Нариси історії Росії / За заг. ред. О. О. Чубар'яна. – Київ: Ніка Центр, 2007. – С. 286–298.

87. Антоненко С. Богдан Хмельницкий (1595–1667) / С. Антоненко // Родина. – 1999. – № 8. – С. 68.

88. Анфертьева А. Н. Кирилл Григорьевич Разумовский / А. Н. Анфертьева // Во главе первенствующего ученого сословия России. Очерки жизни и деятельности президентов Императорской Санкт-Петербургской Академии наук 1725–1917. – Санкт-Петербург: Алатая, 2000. – С. 57–84.

89. Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы / В. А. Артамонов. – Москва: Наука, 1990. – 212 с.

90. Артамонов В. А. Позиции гетманской власти в России и на Украине в конце XVII – начале XVIII вв. / В. А. Артамонов // Россия–Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 89–100.

91. Артамонов В. А., Вилинбахов Г. В., Фаизов С. Ф., Хорошкевич А. Л. Герб и флаг России / В. А. Артамонов, Г. В. Вилинбахов, С. Ф. Фаизов, А. Л. Хорошкевич. – Москва: Юридическая литература, 1997. – 264 с.

92. Артамонов В. А. Османы в Европе. Начало отката // Славяне и их соседи. Славяне и кочевой мир / В. А. Артамонов. – Москва, 2001. – Вып. 10. – С. 291–295.

93. Артамонов В. А. Очаги военной силы украинского народа в конце XVI–XVIII вв. / В. А. Артамонов // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003 / Глав. ред. Б. Флоря. – Москва, 2003. – С. 59–66.

94. Артамонов В. А. Осада Полтавы в 1709 г. (по шведским источникам) / В. А. Артамонов // Вопросы истории. – 2004. – №11. – С. 112–121.

95. Артамонов В. А. Україно-русська конвергенція в останній третині XVII–XVIII століть / В. А. Артамонов // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. – № 5. – С. 607–622.

96. Артамонов В. А. 1708–2008. Мать полтавской победы. Битва при Лесной / В. А. Артамонов. – Санкт-Петербург: Русская симфония, 2008. – 214 с.

97. Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 году. Образы и трагедия гетмана Мазепы / В. Артамонов, К. Кочегаров, И. Курукин. – Санкт-Петербург: Общество памяти игумени Таисии, 2008. – 458 с.

98. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Мазепа / В. А. Артамонов // Украина и Россия: история и образ историю Материалы конференции (3-5 апреля 2008, Институт Европы РАН) // Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/materials.htm>.

99. Артамонов В. А. Через исторические мифы (интервью к.и. н, старшего научного сотрудника Института российской истории РАН Владимира Артамонова, для газеты «Красная звезда», беседовал Олег Горупай) / В. А. Артамонов // Красная звезда. – 2008. – 8 июля. – Вторник.

100. Артамонов В. А. Правда о Батурине и Мазепе / В. А. Артамонов // Красная звезда. – 2008. – 23 июля. – Среда.

101. Артамонов В. А. «Несказанная виктория»: Сражение при Лесном. 1708 г. / В. А. Артамонов. – Москва: Цейхгауз, 2009. – 226 с.

102. Артамонов В. А. Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году / В. А. Артамонов // Родина. – 2009. – № 7. – С. 16–20.

103. Артамонов В. А. Полтавское сражение. К 300-летию Полтавской

победы / В. А. Артамонов. – Москва: Бимпа, 2009. – 704 с.

104. Артамонов В. А. Казачество гетмана И. И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708 –1709 гг. / В. А. Артамонов // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав»: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / Ред. кол. В. Щербак, П. Кравченко та ін. – Харків, 2009. – С. 242–259.

105. Артамонов В. А. Устрашение Гетманщины. Катастрофа резиденции Мазепы / В. А. Артамонов // Родина. – 2009 – № 7. – С. 29–33.

106. Артамонов В. А. Отражение шведского нашествия / В. А. Артамонов // К 300-летию Полтавского сражения. – Москва, 2009. – С. 76–110.

107. Афанасьев Ю. Н. Историзм против эклектики. Французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии / Ю. Н. Афанасьев. – Москва: Наука, 1980. – 398 с.

108. Афанасьев Ю. Опасная Россия / Ю. Н. Афанасьев. – Москва: РГГУ, 2001 – 608 с.

109. Бабулин И. Б. События под Конотопом летом 1659 г. / И. Б.Бабулин // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 7. – С. 35–41.

110. Бабулин И. Б. Битва под Конотопом 28 июня 1659 г. / И. Б. Бабулин. – Москва: Цейхгауз, 2009. – 52 с.

111. Бабулин И. Б. Поход Белгородского полка на Украину осенью 1658 года / И. Б.Бабулин // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. – Москва, 2009. – Вып. 1. – С. 254–289.

112. Бабулин И. Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва / И. Б.Бабулин. – Санкт-Петербург: Общество памяти игумени Таисии, 2009. – 168 с.

113. Бабулин И. Б. Рейд князя С. Р. Пожарского на Сребное в 1659 году: один из популярных мифов украинской историографии / И. Б.Бабулин // Информационные войны. – 2010. – № 4. – С. 79–85.

114. Бабулин И. Украинско-российская война 1658–1659 годов и военно-патриотическая мифология / И. Б.Бабулин // Российская история. – 2011. – № 3. – С. 175–178.

115. Бабулин И. Б. Состав и численность русского войска в Конотопском походе 1659 г. / И. Б.Бабулин // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. – Москва, 2011. – Вып. 2. – С. 80–110.

116. Бабулин И. Б. Борьба за Украину в гетманство И. Выговского: военные события 1658–1659 гг. / И. Б. Бабулин – Автореф. дис. канд. наук. – Москва, 2013. – 34 с.

117. Бабулин И. Б. Борьба за Украину. Военные события зимы 1658–1659 гг. // Единорог. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи средних веков и раннего нового времени / И. Б.Бабулин. – Москва, 2014. – Выпуск. 3. – С. 137–180.

118. Бабулин И. Б. Ответ рецензенту (Таирова-Яковлева Т. Г. Рецензия на книгу Бабулин И. Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва (СПб, 2009) // История военного дела. Исследования и источники / И. Б.Бабулин. – 2014. – Т. IV. – С. 483–498.. [электронный ресурс http://www.milhist.info/2014/03/13/babulin_3].

119. Баранова О. В. Российско-украинские договоры в XVII–XVIII вв. – Дисс. канд. ист. наук / О. В.Баранова. – Брянск, 2002. – 188 с.

120. Баранова О. В. Российско-украинские договоры в XVII–XVIII веках. – Автореф. дис. к. и. н. / О. В.Баранова. – Брянск, 2002. – 34 с.

121. Барг М. Категории и методы исторической науки / М. Барг. – Москва: Наука, 1984. – 368 с.

122. Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века / Ю. Л. Бессмертный. – Москва: Наука, 1991. – 488 с.

123. Блок М. Апология истории или ремесло историка / М. Блок. – Москва: Наука, 1973ю – 256 с.; 2–е издание – Москва, 1986. – 256 с.

124. Бобятинський К. Невідомі джерела з історії військових дій у період

війни Речі Посполитої з Московією на території Великого Князівства Литовського у 1654–1655 роках / К. Бобятинський // Український археографічний щорічник – Київ: ІУАД, 2007. – Вип. 12. – С. 7–24.

125. Бобятинський К. Гадяцька унія в польській історіографії // Гадяцька унія 1658 року / К. Бобятинський / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 306–349.

126. Бобятинський К. Участь литовських військ у воєнних діях проти козаків у 1651 році / К. Бобятинський // Берестечко в історії Польщі і України. / Ред. Т. Кшонстек. – Луцьк; Прушків, 2013. – С. 165–190.

127. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. Списки та редакції творів / А. Бовгиря. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. – 304 с.

128. Богданов А. П. Патриарх Никон / А. П. Богданов // Вопросы истории. – 2004. – № 1. – С. 51–85.

129. Богданов А. П. Украина и мотивация войн России (1653-1700) / А. П. Богданов // Бюллетень научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России». Материалы научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного 19 февраля 2004 года совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинских отношений XVII–XVIII (К 350-летию Переяславской рады). – Москва, 2006. – Вып. 2. – С. 51–69.

130. Бондарев В. Полтава: прорыв к империи / В. Бондарев // Родина 2008. – № 6. – С. 81.

131. Бравцев Д. А. Запорозьке козацтво у визвольній війні XVII ст.: російська історіографія питання / Д. А. Бравцев // Матеріали всеукраїнської наукової конференції «Чортомлицька (Стара) Запорозька Січ в історико-культурній спадщині Нікопольського району. – Нікополь; Запоріжжя; Херсон, 2002. – С. 26–38.

132. Бравцев Д. А. Православ'я як фактор міжнародного конфлікту у

Центральній та Східній Європі XVII ст.: інтерпретації в сучасній російській історіографії / Д. А. Бравцев // Південний архів. Філологічні науки. Збірник наукових праць. – Херсон, 2003. – Вип. XXII. – С. 132–137.

133. Бравцев Д. А. Релігійний фактор у Визвольній війні XVII ст.: до історіографії питання / Д. А. Бравцев // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2002. – Вип. 8. – С. 68–73.

134. Бравцев Д. А. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в сучасній російській навчальній літературі / Д. А. Бравцев // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 203–206.

135. Бравцев Д. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: сучасна російська історіографія / Д. А. Бравцев // Козацька спадщина. Альманах Нікопольського регіонального відділення Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії НАН України. – Нікополь; Запоріжжя, 2004. – Вип. 1. – С. 87–95.

136. Бравцев Д. А. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в сучасній російській історіографії / Д. А. Бравцев. – Дис. канд. іст. наук. – Херсон, 2005. – 214 с.

137. Брехуненко В. Переяславська рада 1654 року в російській історіографії // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / В. Брехуненко / Відп. секретар Я.Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 605–652.

138. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року / В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2005. – 368 с.

139. Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот Східної Європи XVI – перша половина XVII ст. / В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2011 – 504 с.

140. Брехуненко В. Битва під Берестечком 1651 року: українська катастрофа чи дошкульна поразка / В. Брехуненко // Берестечко в історії Польщі і України. / Ред. Т. Кшонстек. – Луцьк; Прушків, 2013. – С. 63–74.

141. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року/ В. Брехуненко. – Київ: Темпора, 2013. – 116 с.
142. Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна середини XVII–XVIII ст. / В.Брехуненко. – Київ: Темпора, 2014. – 504 с.
143. Бушкович П. Россия и украинское гетманство в 1653–1725 годах / П. Бушкович // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2004 / Глав. ред. Б. Флоря. – Москва, 2005. – С. 67–92.
144. Бушкович П. Петр Великий. Борьба за власть / П. Бушкович. – Санкт-Петербург: Дмитрий Булавин, 2008. – 508 с.
145. Вебер М. Критические исследования в области наук о культуре // Культурология XX век (Антология) / М. Вебер. – Москва: Наука, 1995. – С. 3–87.
146. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский. – Москва: Аграф, 2000. – 480 с.
147. Вернадский Г. В. Русская история / Г. В. Вернадский. – Москва: Аграф, 1997. – 352 с.
148. Вернадский Г. В. Московское царство. В 2-х чч. Ч. 1–2 / Г. В. Вернадский. Тверь; Москва: Аграф, 1997. – 512 с.
149. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення: монографія / В.Вжосек. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 296 с.
150. Волков В. К., Горизонтов Л. Е. Исторические судьбы восточного славянства и «национальные науки» / В. К. Волков, Л. Е. Горизонтов // Славянский альманах 1997. – Москва, 1998. – С. 5–11.
151. Восточные славяне в XVII–XVIII веках: этническое развитие и культурное взаимодействие. Материалы «круглого стола» // Славяноведение. – 2002. – № 1. – С. 3–35.
152. Гавронь П. Битва під Берестечком (28–30 червня 1651 р.) у польській історіографії // Берестечко в історії Польщі і України / П.Гавронь / Ред.Т. Кшонстек. – Луцьк; Прушків, 2013. – С. 75–94.
153. Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ:

ІУАД, 2008. – 362 с.

154. Галашин А. В. Россия и начало восстания Б. Хмельницкого // Славянский альманах 1999 / А. В. Галашин. – Москва, 2000. – С. 53–68.

155. Горизонтов Л. «Медологический поворот» в польской историографии на рубеже 1940– 1950-х гг. и советские историки / Л. Горизонтов // Славяноведение. – 1993. – № 6. – С. 57–65.

156. Горизонтов Л. Е. Национальные идеи и их геополитические проекции (Восточная, Центральная и Юго– Восточная Европа) / Л. Горизонтов // Славяноведение. – 2003. – № 2. – С. 110–115.

157. Горобець В. Немає пророка у своїй вітчизні. А в чужій ? (Історія української Руїни в інтерпретації російської дослідниці) / В. Горобець // Український гуманітарний огляд. – Київ: Критика, 1999. – Вип.2. – С. 46–65.

158. Горобець В. Платон мені друг. І це найдорожче?... // Український гуманітарний огляд / В. Горобець. – Київ: Критика, 2001. – № 5. – С. 217–221.

159. Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою / В. Горобець. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2001. – 533 с.

160. Горобець В. Українсько-російське зближення / відчуження другої половини XVII ст. як результат багатфакторної взаємодії / В. Горобець // Верстюк В. Ф., Горобець В., М., Толочко О. П. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії. – Київ: Наукова думка, 2004. – С. 34–144.

161. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – Київ: Критика, 2007. – 464 с.

162. Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально- Східної Європи / В. Горобець // Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 81–108.

163. Грановский В. Да будет все едино... К 350-летию Переяславской рады // К единству. Журнал международного фонда единства православных

народов / В. Грановский. – 2004. – № 1. – С. 37–39.

164. Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. VIII. – Ч. II–III. – 290 с.

165. Грушевський М. С. Хмельницький і Хмельниччина. Історичний ескіз / М. С. Грушевський // Грушевський М. Твори у 50–ти томах. Серія: Історичні студії та розвідки (1895–1900). – Львів: Світ, 2004. – Т. 6. – С. 466–489.

166. Грушевський М. С. Велика, Мала і Біла Русь / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори у 50–ти томах. – Львів: Світ, 2009. – Т. 9. – С. 5–16.

167. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич. – Москва: Наука, 1972. – 322 с.; 2-е изд. – Москва: Наука, 1984. – 322 с.

168. Гуревич А. Я. Историческая антропология: проблемы социальной и культурной истории / А.Я. Гуревич. // Вестник АН СССР. 1989. – № 7. – С. 71–78.

169. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / А.Я. Гуревич. – Москва: Наука, 1990. – 454 с.

170. Гуревич А. Я. Исторический синтез и школа «Анналов» / А. Я. Гуревич. – Москва: Наука, 1993. – 386 с.

171. Гуревич А. Я. Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / А. Я. Гуревич. – Москва: Наука, 1996. – 488 с.

172. Дворниченко А. Ю., Ильин Е. В., Кривошеев Ю. В., Тот Ю. В. Российская история с древнейших времен до наших дней / А. Ю. Дворниченко, Е. В. Ильин, Ю. В. Кривошеев, Ю. В. Тот. – Санкт-Петербург: Лань, 2002.

173. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / Г. Дильонгова. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2007. – 237 с.

174. Дискуссия // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003 / Глав. ред. Б. Флоря. – Москва, 2003. – С. 48–58.

175. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. / М. В. Довбищенко. – Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008. – 882 с.

176. Доманська Є. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / Є. Доманська. – Київ: Ніка-Центр, 2012. – 264 с.
177. Домбровський Я. С. Поміж Батогом і Жванцем: козацька політика Сенату Речі Посполитої / Я. С. Домбровський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: НТШ, 2002. – Т. ССXLIII. – Праці Історично-філософської секції. – С.61–84.
178. Дьяков В. А. Методология истории в прошлом и настоящем / В.А.Дьяков. – Москва: Наука, 1997. – 346 с.
179. Евлахов А. Хмельницкий и Мазепа. Мифы и факты воссоединения / А. Евлахов // Власть. – 2006. – № 10. – С. 79–87.
180. Єжи Гедройць та українська еміграція. Листування 1950– 1982. /Упор. Б. Бердиховська. – Київ: Критика, 2008. – 752 с.
181. Заборовский Л. В. Политика Швеции накануне Первой Северной войны (Вторая половина 1654 – середина 1655 г.) / Л. В.Заборовский // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. – Москва: Наука, 1973. – С. 205–229.
182. Заборовский Л. В. Русско-литовские переговоры во второй половине 1655 г. / Л. В.Заборовский // Славяне в эпоху феодализма. К столетию академика В. И. Пичеты.– Москва: Наука, 1978. – С. 206–214.
183. Заборовский Л. В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII века / Л. В.Заборовский. – Москва: Наука, 1981. – 268 с.
184. Заборовский Л. В. Украинский вопрос в шведской внешней политике в середине 50-х гг. XVII в. / Л. В.Заборовский // Международные связи в средневековой Европе. – Запорожье, 1978. – С. 156–164.
185. Заборовский Л. В. Борьба русской и польской дипломатии и позиция Османской империи в 1653–1654 гг. / Л. В.Заборовский // Освободительное движение на Балканах / Ред. Б. Флоря. – Москва: Наука, 1978. – С. 46–87.
186. Заборовский Л. В. Проблема унии в русско-литовский и русско-польских переговорах времен Потопа / Л. В.Заборовский // Славяне и их соседи. Католицизм и православие в средние века. Сб. тезисов. – Москва, 1991.

– С. 79–84.

187. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Религиозный вопрос в польско-российских переговорах у деревни Немежа в 1656 году (Предистория). Документы / Л. В. Заборовский, Н. С. Захарьина // Славяне и их соседи. – Москва, 1991. – Вып. 3. – С. 158–175.

188. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Россия, Крым, Польша и Украина в середине 50-х гг. XVII в. Из материалов чрезвычайного посольства в Крымский ханат во главе с дворянином Т. Г. Хотунским и подьячим Поместного приказа И. Фоминым 1654–1655. Часть 1 / Л. В. Заборовский, Н. С. Захарьина // Славяне и их соседи. – Москва, 1992. – Вып. 4. – С. 165–204.

189. Заборовский Л. В., Захарьина Н. С. Россия, Крым, Польша и Украина в середине 50-х гг. XVII в. Из материалов чрезвычайного посольства в Крымский ханат во главе с дворянином Т. Г. Хотунским и подьячим Поместного приказа И. Фоминым 1654–1655. Часть 2 / Л. В. Заборовский, Н. С. Захарьина // Славяне и их соседи. Славяне и кочевой мир. – Москва, 2001. – Вып. 10. – С. 241–268.

190. Заборовский Л. В. Неоцененный документ Богдана Хмельницкого? / Л. В. Заборовский // Славяноведение. – Москва, 1992. – Вып. 6. – С. 49–57.

191. Заборовский Л. В. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.) / Л. В. Заборовский. – Москва: Наука, 1994. – 246 с.

192. Заборовский Л. В. Греки – политические агенты на международной арене Восточной, Центральной, Юго-Восточной и Северной Европы в 50-х гг. XVII в.: о. Даниил Афинянин / Л. В. Заборовский // Славяне и их соседи. Греческий и славянский мир в средние века и раннее Новое время: Тезисы XIII конференции. – Москва, 1994. – С. 66–70.

193. Заборовський Л. В. Релігійний аспект визвольної війни українського народу середини XVII ст. на початковому її етапі / Л. В. Заборовський // Історія релігій в Україні. – Київ; Львів, 1995. – С. 166–167.

194. Заборовский Л. В. Религия и политика в гетманство Богдана

Хмельницького (проблеми дослідження) / Л. В. Заборовський // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 400-річчю Великого гетьмана / Л. В. Заборовський. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1996. – С. 78–80.

195. Заборовський Л. Переяславська рада і московські угоди 1654 року: проблеми дослідження / Л. В. Заборовський // Росія–Україна: історія взаємодій / Отв. ред. А. І. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 39–49.

196. Заборовський Л. В. Деякі проблеми вивчення релігійного життя українського козацтва в гетьманстві Б. Хмельницького / Л. В. Заборовський // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ; Запоріжжя, 1997. – С. 196–205.

197. Заборовський Л. В. Порта, Кримське ханство і держави Центральної і Східної Європи в 1648–1654 рр. / Л. В. Заборовський // Османська імперія і країни Східної і Юго-Східної Європи в XVII в. Частина 1. Основні тенденції політичних взаємодій. / Отв. редактор Г. Литаврін. – Москва: Наука, 1998. – С. 190–225.

198. Заборовський Л. В., Флоря Б. Н. Народно-визвольна війна українського народу і стосунки католицької, уніатської і православної церкви в Східній Європі в середині XVII в. / Л. В. Заборовський, Б. Н. Флоря // Дмитрієв М. В., Заборовський Л. В., Турилов А. А., Флоря Б. Н. Брестська унія 1596 р. і громадсько-політична боротьба на Україні і Білорусії в кінці XVI – першій половині XVII в. Частина друга. Брестська унія 1596 р. Історичні дослідження / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва: Наука, 1999. – С. 175–188.

199. Заборовський Л. В. Останній шанс примирення. Переговори Б. А. Репніна в Львові / Л. В. Заборовський // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII ст. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 238–244.

200. Затилюк Я. Предки «козацького малоросійського народу» і києво-руська спадщина в уявленні еліти часів Пилипа Орлика / Я. Затилюк // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року / Відп. ред. Н. Яковенко. – Київ, 2011. – С. 118–135.

201. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі / Л.Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2002. – 752с.

202.Зенченко М. Ю. Невеселый юбилей. Что собираются праздновать на Украине под видом Конотопа? / М. Ю. Зенченко // Родина. – 2009. – № 5. – С. 34–40.

203. Иванов Д. Русско-польские переговоры 1656 г. Миссия П. Галинского / Д. Иванов // Русское средневековье, 1998 год. – Москва, 1999. – Вып. 2: Международные отношения. – С. 57–81.

204. Иванов Д. И. Восточная Европа во внешней политике России середины XVII века. Русско-польские переговоры 1656 года / Д. И. Иванов. – Дис. канд. ист. наук. – Москва, 2000. – 186 с.

205. Иванов Д. И. Речь Посполитая в планах московских политиков накануне виленских переговоров 1656 года (из истории международного кризиса в Восточной Европе середины XVII века / Д. И. Иванов. // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 52– 68.

206. История внешней политики России. Конец XV–XVII век (От свержения ордынского ига до Северной войны) /Ред. А. Н.Сахаров. – Москва: Международные отношения, 1999. – 448 с.

207. История ментальностей . Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах / Ред. Е. М. Михина. – Москва: РГГУ, 1996. – 254 с.

208. История России с древнейших времен до конца XIX века / И. П. Ермолаев, И. Н. Вульфсон и др. – Казань: Казанский государственный университет, 2004. – 144 с.

209. История России. Теория изучения. Книга первая. С древнейших

времен до конца XIX века. Учебное пособие / Под ред. Б. В. Личмана. – Екатеринбург: Изд-во СВ-96, 2001. – 368 с.

210. История России. Учебник. Изд. вт., перераб. и дополн. / А. С. Орлов, В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева, Т. А. Сивохина. – Москва: Коллин, 2002. – 568 с.

211. История России в мировой цивилизации. Учебное пособие для вузов // Сост. и отв. ред. А. А. Радугин. – Москва: Центр, 1998. – 680 с.

212. История России (IX–XX вв.). Учебное пособие / Под. ред. Г. А. Аммона. – Москва: Инфа, 1998. – Т. 1. – 484 с.

213. История России (IX–XX вв.). Учебное пособие / Ред. Я Перехов. – Москва: Аспект-Пресс, 1999. – 367 с.

214. История России с древнейших времен до 1861 г. Учебник для вузов / Под ред. Н. И. Павленко. – Москва: Высшая школа, 1996. – 559 с.

215. История России с древнейших времен до конца XVII века // Отв. ред. А. Н. Сахаров, А. П. Новосельцев. – Москва: Аст, 1996. – 575 с.

216. История России с древнейших времен до 1917 года / Под ред. В. В. Каргалова. – Москва: Русское слово, 1998. – 398 с.

217. История России / Сост. М. Н. Зуев, А. А. Чернобаев. – Москва: Просвещение, 2001. – 386 с.

218. Іван Мазепа і Мазепинці. Історія та культура Україна останньої третини XVII – початку XVIII століть. Науковий збірник / Упор. І. Сковчиляс. – Львів: ІУАД, НТШ, 2011.

219. Каменский А. Б. От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. Опыт целостного анализа / Б. А. Каменский. – Москва: РГГУ, 1999. – 575 с.

220. Каменский А. Б. Российская империя в XVIII веке. Традиции и модернизации / Б. А. Каменский. – Москва: Новое литературное обозрение, 1999. – 328 с.

221. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов,

- В. Смолій, О. Толочко. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. – 148с.
222. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Я.Качмарчик. – Перемишль; Львів, 1996. – 386 с.
223. Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді / Т. Кемпа // Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 128–147.
224. Кеневич Я. Європейська історія в польській перспективі /Я. Кеневич // Україна модерна. – 2010. – № 5(16). – С. 44–56.
225. Киселев М. А., Лазарев Я.А. Историографический призрак «Украинской дивизии»: к вопросу о реалиях российско- украинских отношений накануне измены гетмана И.С. Мазепы (1706– 1708) / М. А.Киселев, Я. А. Лазарев // Славяноведение. – 2013. – № 2. – С. 41–50.
226. Ключовський Є. Історія Польщі до кінця XV століття / Є. Ключовський. – Люблін: UMCS, 2005. – 452 с.
227. Кобзарева Е. И. Документы по истории русско-шведского конфликта в 50-е гг. XVII в. в фондах РГАДА / Е. И. Кобзарева // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII в. / Под ред Л. Е. Семеновой, Б. Н. Флори, И. Шварц. – Москва, 2000. – С. 53–80.
228. Кобзарева Е. И. Решения Переяславской рады с точки зрения норм международного права / Е. Н.Кобзарева // Бюллетень научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России». Материалы научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного 19 февраля 2004 года совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинским отношений XVII–XVIII (К 350-летию Переяславской рады). – Москва, 2006. – Вып. 2. – С. 100–108.
229. Кобзарева Е. И. Отношения России и Бранденбурга в 50-е годы XVII в. / Е. Н.Кобзарева // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 311–340.

230. Кобзарева Е. И. Российские архивные материалы по русско-шведским отношениям середины XVII в. / Е. И. Кобзарева // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 9–49.

231. Ковальский Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Часть 2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. Учебное пособие по спецкурсу / Н. П. Ковальский. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – 136 с.

232. Ковальский Н. П., Мыщук Ю. А. Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. / Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыщук. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – 128 с.

233. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – Москва: Наука, 1987. – 374 с.

234. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі / З. Когут // Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 228–239.

235. Когут З. Державотворчі державошукання / З. Когут // Критика. – 2000. – Червень. – № 6 (32). – С. 4–8.

236. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави / Д. Колодзейчик // Гадяцька унія 1658 року / Відп. секрет. В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 67–80.

237. Конотопська битва 1659 року / Упор. Ю. А. Мицик. – Київ, 1996. – 184 с.

238. Копосов Н. Как думают историки / Н. Копосов. – Москва: Новое литературное обозрение, 2001. – 326 с.

239. Копосов Н. Хватит убивать кошек! Критика социальных наук / Н. Копосов. – Москва: Новое литерное обозрение, 2005. – 248 с.

240. Коссаржецький Л. Джерела архіву Радзивілів (АГАД) про стосунки князя Богуслава Радзивіла з козацькою Україною в 1655–1669 роках / К. Коссаржецький // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших

часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 6. – С. 548–570.

241. Коссаржецький К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія / К. Коссаржецький // Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 177–227.

242. Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 года против Османской империи / К. Кочегаров // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. – Випуск 5. – С. 623–666.

243. Кочегаров К. А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире К. Кочегаров. – Москва, 2008. – 504 с.

244. Кочегаров К. А. Гетман И. С. Мазепа в русско-турецких отношениях первой половины 1708 г. Поездка Згуры Стилевича к сераскеру Юсуфу-паше К. Кочегаров // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 9. – С. 152–192.

245. Кочегаров К. А. Легенды и факты по истории славян и древней Руси в интерпретации украинского гетмана Ивана Самойловича / К. Кочегаров // Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции. – Москва, 2010. – С. 63–67.

246. Кочегаров К. А. Потери Войска Запорожского в Чигиринской кампании 1678 г. / К. Кочегаров // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. – Москва, 2011. – Вып. 2. – С. 348–431.

247. Кочегаров К. А. Отношения Запорожской Сечи с Речью Посполитой, Портой и Крымом в последние годы жизни кошевого атамана Ивана Серко / К. Кочегаров // Славяноведение. – 2011. – № 2. – С. 3–18.

248. Кочегаров К. А. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. / К. Кочегаров – Москва, 2012. – 224 с.

249. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії / В. Кравченко // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) /

Відп. секретар Я.Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 487–488.

250. Кравченко В. Харьков / Харків: столица пограничья історіографії / В. Кравченко. – Вильнюс, 2010. – 326 с.

251. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії історіографії / В. Кравченко. – Київ, 2011. – 544 с.

252. Кривошея В. В. Українська козацька держава. Частина I. Урядники гетьманської адміністрації / В. Кривошея. – Київ: Стилос, 2005. – 264 с.

253. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – Київ: Стилос, 2008. – 314 с.

254. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Частина третя. Книга 1. Значне військове товариство. Бунчукове товариство / В. В. Кривошея, І. І. Кривошея, О. В. Кривошея. – Київ: Стилос, 2008.

255. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В. Кривошея. – Київ: Стилос, 2010. – 792 с.

257. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія / П. Кроль // Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ, 2008. – С. 148–176.

258. Кроль П. Польсько-українські відносини після Берестечка за Богдана Хмельницького / П. Кроль // Берестечко в історії Польщі та України / Ред. Т. Кшонстек. – Луцьк; Прушків, 2013. – С. 137–164.

259. Кромм М. М. Историческая антропология. 2-е изд./ М. М. Кромм. – Санкт-Петербург: Квадрига, 2004. – 207 с.

260. Кротов П. А. Битва при Полтаве / П. А. Кротов. – Санкт-Петербург: Историческая иллюстрация, 2009. – 416 с.

261. Круглова Т. А. Был ли Г. Орлов реальным кандидатом в малороссийские гетманы в 1764 году / Т. А. Круглова // Историческое обозрение – Москва, 2008. – Вып. 9. – С. 89–93.

262. Круглова Т. А. Об отставке последнего малороссийского гетмана К. Г. Разумовского (1764 г.): новое прочтение / Т. А. Круглова // Вестник МГУ. Серия 8. История. – 2010.– № 10. – С. 3–25.

263. Круглый стол по проблеме терминологии и хронологии истории Украины XVII в. // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 215– 222.

264. Круглый стол: Грани Полтавской победы // Родина. – 2008. – № 6. – С. 46– 49.

265. Кулакова В. Ф. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века и украинский поход Карла XII. – Автореф. к.и. н. – Санкт-Петербург, 2009. – 34 с.

266. Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій / П. Кулаковський. – Острог; Львів, 2002. – 304 с.

267. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1619–1648) / П. Кулаковський. – Київ: Темпора, 2006. – 496 с.

268. Кулаковський П. Колонізаційна діяльність Конецпольських на Київському Задніпров'ї / П. Кулаковський // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Львів: НТШ, 2008. – Т. CCLVI. – С. 497–523.

269. Кулаковський П. Козацьке посольство на сейм 1659 року / П. Кулаковський // Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – С. 109–127.

270. Кулиш П. А. История воссоединения Руси / П. А. Кулиш. – Москва, 1874.– Т. 1. – 326 с.

271. Курукин И. О гетмане Мазепе и не только о нем: размышление над книгой (Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007) / И. Куркукин // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы. – Вып. 2. – Москва, 2011. – С. 537–545.

272. Кшонстек Т. Керівники та командири у битві під Берестечком // Берестечко в історії Польщі та України /Т. Кшонстек / Ред. Т. Кшонстек. – Луцьк; Прушків, 2013. – С. 95–136.

273. Лавров А. С. Регенство царевны Софьи / А. С. Лавров. – Москва: Археографический центр, 1999. – 298 с.

274. Лазарев Я. А. Фантом и реальность: архив гетман Мазепы в исторической ретроспективе / Я. А. Лазарев // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург, 2007. – Вып. 8. – С. 191–194.

275. Лазарев Я. А. Русско-украинские отношения 50–70-х гг. XVII в.: специфика взаимоотношений / Я. А. Лазарев // Актуальные проблемы отечественной и зарубежной истории. – Екатеринбург, 2008. – Вып. 2. – С. 62–72.

276. Лазарев Я. А. Деятельность Ф. В. Наумова в управлении Гетманщиной: 1727–1728 гг. / Я. А. Лазарев // Платоновские чтения: XV Всероссийская конференция молодых историков (Самара, 20–21 ноября 2009 г.). – Самара, 2009. – С. 24–27.

277. Лазарев Я.А. Роль резидентов при гетмане в управлении Гетманщиной в 1710–е гг. / Я. А. Лазарев // Каразінські читання (історичні науки): тези 63–ї міжнародної наукової конференції 23 квітня 2010 р. – Харків, 2010. С. 196–198.

278. Лазарев Я. А. «...до дел малороссийских не касается»: к вопросу о статусе Киевской губернии в контексте российско-украинских отношений (первая четверть XVIII в.) / Я. А. Лазарев // Платоновские чтения: XVI Всероссийская конференция молодых историков (Самара, 19–20 ноября 2010 г.). – Самара, 2010. – С. 25–28.

279. Лазарев Я.А. Киевская губерния и Гетманская Украина в период первой и второй губернских реформ Петра I / Я. А. Лазарев // Известия Уральского федерального университета. Серия 2 (Гуманитарные науки). – 2012. – № 2 (102). – С. 133–145.

280. Лазарев Я. А. Проблема соотношения Киевской губернии и Гетманской Украины в годы петровских реформ в российской историографии / Я. А. Лазарев // Научные ведомости Белгородского государственного университета. История. Политология. Экономика. Информатика. – 2012. – № 13 (132). – Вып. 23. – С. 89–98.

281. Лазарев Я. А. Великороссийская администрация на Гетманской

Украине в 1700–1727 гг. – Автореф. к. и. н. / Я. А. Лазарев – Екатеринбург, 2012. – 34 с.

282. Лазарев Я. А. «Глаза и руки государевы». Роль резидентов при гетманском дворе в контексте российско-украинских отношений в 10-е гг. XVIII века / Я. А. Лазарев // Исторический вестник. – Москва, 2013. – Т. 6 (153). – Декабрь 2013. – С. 82–111.

283. Лазарев Я. А. «К вашей ясноречивости охочий слуга»: к вопросу о функционировании неправительственных связей в российско-украинских отношениях в 20-е – первой половине 30-х гг. XVIII в. / Я. А. Лазарев // Правящие элиты и дворянство в России во время и после петровских реформ (1682–1750). – Москва, 2013. – С. 425–432.

284. Лазарев Я. «Ласковый телок двух маток сосет»: к вопросу о природе украинской государственности во второй половине XVII – первой трети XVIII в. (в порядке дискуссии с Т. Чухлибом) / Я. А. Лазарев // Исторический вестник. – Москва, 2013. – Т. 4 [151]. – С. 206–219.

285. Леп'явко С. Козацькі війни ХVІст. в Україні / С. Леп'явко. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – 288 с.

286. Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХVІІ-м столітті / В. Липинський // Липинський В. Твори. – Філадельфія: Інститут В. Липинського, 1991. – Т. 3.

287. Литвак Б. Гетман-злодей / Б. Литвак // Костомаров Н. Мазепа. – Москва: Наука, 1992.

288. Лобачев С. В. Патриарх Никон / С. В. Лобачев. – Санкт-Петербург: Искусство-СПБ, 2003. – 416 с.

289. Манькова Л. В. Восемнадцатилетний президент / Л. В. Манькова // Вестник Российской Академии наук. – 1998. – Т. 68. – № 6. – С. 488–492.

290. Маер М. С, Фаизов С. Ф. Политика Порты в отношении России и Украины в середине XVII в. / М. С. Маер, С. Ф. Фаизов // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 420–437.

291. Малов А. Русско-польская война 1654–1667 / А. Малов. – Москва: Цейхгауз, 2006. – 48 с.
292. Малов А. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. / А. Малов – Москва: Древлехранилище, 2006. – 624 с.
293. Маслак В. Образ української Національно-визвольної війни в російській інтелектуальній традиції XVIII – 80-х рр.. XX ст. / В. Маслак – Київ; Кременчук, 2007. – 288 с.
294. Маслак В. Нові дослідження про Івана Самойловича в сучасній російській історіографії / В. Маслак // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2013. – Т. 17. – С. 721–730.
312. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А. И. Миллер. – Санкт-Петербург: Алатейя, 2000. – 260 с.
313. Мицик Ю. Полин-корінь: скільки діяв українсько-московський договір 1654 року / Ю. Мицик // Старожитності. – 1991. – № 11. – С. 10–11.
314. Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації / Ю. Мицик // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). Збірник наукових праць. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С. 28–35.
315. Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни в Україні середини XVII ст. / Ю. Мицик – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.
316. Мицик Ю. А. Канів козацький / Ю. А. Мицик. – Канів: Родень, 1997. – 68 с.
317. Мицик Ю. А. Умань козацька і гайдамацька / Ю. А. Мицик. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2002. – с. 187 с.
318. Мицик Ю. А. Гетьман Іван Виговський / Ю. А. Мицик. – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. – 84 с.
319. Мицик Ю. Чигирин. Гетьманська столиця / Ю. А. Мицик. – Київ:

Видавничий дім «КМ Академія», 2007. – 392 с.

320. Мицик Ю. Гадяцький договір у висвітленні українських літописців / Ю. Мицик // Гадяцька унія 1658 року / Відпов.секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 269–280.

321. Млечек Т. Нарис озброєння польських і козацьких військ, які боролися в битві під Берестечком 1651 р. / Т. Млечек // Берестечко в історії Польщі і України. / Ред.Т. Кшонстек. – Луцьк; Прушків, 2013. – С. 191–212.

322. Мыцык Ю. А. Записки иностранцев как источников по Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Ю. Мыцык . – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – 164 с.

323. Мыцык Ю. А. Наследие Речи Посполитой в современной украинской историографии // Украина и соседние государства в XVII веке / Ю. Мыцык // Материалы международной конференции. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 108–124.

324. Молтусов В. А. Полтавская битва: уроки военной истории 1709–2009 / Молтусов В. А. – Москва: Кучково поле, 2009. – 512 с.

325. Нагельський М. Переяславська угода 1654 року у польській історіографії / М. Нагельський // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 653–679.

326. Нагельський М. Битва під Берестечком (28–30 VI 1651 р.) у польській історіографії / М. Нагельський // Берестечко в історії Польщі і України. / Ред.Т. Кшонстек. – Луцьк; Прушків, 2013. – С. 7–32.

327. Нариси історії Росії / Ред. О. О. Чубар'ян. – Київ: Ніка Центр, 2007. – 418 с.

328. Национальные истории в советском и постсоветском государствах / Под ред. К. Айрмермахера, Г. Бордюгова. – Москва: Фонд Фридриха Науманна, 1999. – 432 с.

329. Национальные окраины Российской Империи: становление и развитие системы управления / Отв. ред. С. Г. Агаджанов, В. В. Трепавлов. –

Москва: Славянский диалог, 1997. – 416 с.

330. Обсуждение доклада Г. Санина «Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды Института Российской истории РАН. – Вып. 6. – Москва, 2006. – С. 90–98.

331. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – Москва: Центрполиграф, 2001. – 525 с. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2001. – № 2 (10). – С. 115–162.

332. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – 2-е доповнене видання / О. Оглоблин. – Нью-Йорк; Київ; Львів; Париж; Торонто, 2001. – 464 с.

333. Отечественная история. Пособие для студентов педвузов / Под ред. В. В. Рябова, А. И. Токарева, В. В. Кириллова. – Москва: Жизнь и мысль, 2002. – 318 с.

334. Очерки по истории Украины. Пособие к курсу лекций / Отв. ред. А. И. Рогов. – Москва, 1993. – 206 с.

335. Павленко Н. Петр Великий / Н. Павленко. – Москва: Мир энциклопедий Аванта +Астрель, 1994. – 830 с.

336. Павленко Н. Екатерина Великая / Н. Павленко. – Москва: Молодая гвардия, 2003. – 496 с.

337. Перналь Ф. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 рр. / Ф. Перналь. – Київ: Видавничий дім КМ Академія, 2013. – 400 с.

338. Петкевич К. Казацкое государство / К. Петкевич // Раннее государство, его альтернативы и аналоги. Сборник статей / Под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, А. В. Коротаева. – Волгоград, 2006. – С. 280–303.

339. Петкевич К. Украина на перепутье. Казацкое государство / К. Петкевич // История и современность. – 2005.– № 2. – С. 35–63.

340. Петкевич К. Переяславская рада 1654 года в новейшей польской историографии и публицистике / К. Петкевич // История и современность. –

2007. – № 2. – С. 184–213.

341. Петрухинцев Н. Н. Царствование Анны Иоановны. Формирование внутреннего курса и судьбы армии и флота. 1730–1735 / Н. Н. Петрухинцев. – Санкт-Петербург: Алатая, 2001. – 316 с.

342. Петрухинцев Н., Смирнов А. Брак по расчету / Н. Петрухинцев, А. Смирнов // Родина. – 2004. – № 1. – С. 44–47.

343. Плохій С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимація Хмельниччини / С. Плохій // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII ст. – Львів, 1996. – С. 1–13.

344. Плохій С. Наливайкова віра. Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ: Критика, 2005. – 496 с.

345. Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи / С. Плохій // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – № 6. – С. 267–282.

346. Плохій С. Гадяч 1658: творення міту // Гадяцька унія 1658 року / Відпов.серкретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 281–305.

347. Портнов А. Очима сусіда: сучасні російські підручники з історії України / А. Портнов // Сучасність. – 2000. – № 10. – С. 154–156.

348. Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – Київ: ІУАД, 1993. – Вип. 2. – С. 177–192.

349. Пушкарев Л. Н. Некоторые аспекты изучения культурных связей Украины и России во второй половине XVII века / Л. Н. Пушкарев // Исследования по истории Украины и Белоруссии. – Москва, 1995. – С. 79–88.

350. Разумовская М. Разумовские при царском дворе. Главы из российской истории (1740–1815) / М. Разумовская. – Санкт-Петербург: «Петербург», 2004. – 272 с.

351. Ракитов А. И. Историческое познание. Системно-гносеологический поход / А. И. Ракитов. – Москва, 1982. – 386 с.

352. Репнина Л. П. Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы / Л. П. Репнина // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной

истории. – Москва, 2000. – Вып. 2. – С. 5–13.

354. Репнина Л. П. «Второе рождение» и новый образ интеллектуальной истории / Л. П. Репнина // Историческая наука на рубеже века / Под. ред. А. А. Фурсенко. – Москва: Наука, 2001. – С. 175–192.

355. Репнина Л. П., Зверева В. В., Парамоненко М. Ю. История исторического познания / Л. П. Репнина. – Москва: «Дрофа», 2004. – 288 с.

356. Рогожин Н. М., Санин Г. А. Россия и Украина в XVI–XVIII вв. / Н. М. Рогожин, Г. А. Санин // История и историки. Историографический вестник. 2004. – Москва: Наука, 2005. – С. 332–342.

357. Савицкий, П. Н. Континент Евразия / П. Н. Савицкий. – Москва: Аграф, 1997. – 516.

358. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – поч. 1663 рр.) / Н. О. Савчук. – Кам'янець-Подільський: Каліграф, 2001. – 236 с.

359. Санин Г. А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века / Г. А. Санин. – Москва: Наука, 1987. – 286 с.

360. Санин Г. А. Некоторые черты политики гетмана П. Д. Дорошенко / Г. А. Санин // Українське козацтво: витoki, еволюція, спадщина. – Київ, 1993. – Вип. 2. – С. 18–26.

361. Санин Г. А. Антиосманские войны в 70–90-е годы XVII века и государственность Украины в составе России и Речи Посполитой / Г. А. Санин // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 61–75.

362. Санин Г. А. Внешняя политика России во второй половине XVII века / Г. А. Санин // История внешней политики России. Конец XV–XVII век. (От свержения ордынского ига до Северной войны) / Ред. кол. А. В. Игнатъев, В. Б. Михайлов, А. А. Преображенский, Г. А. Санин. – Москва: Наука, 1999. – С. 277–342.

363. Санин Г. А. Эволюция южного направления внешней политики России в XI–XVII вв. Зарождение проблемы Черноморских проливов / Г. А.

Санин // Россия и Черноморские проливы (XVIII–XX столетия) / Отв. ред. Л. Н. Нежинский, А. В. Игнатъев. – Москва: Международные отношения, 1999. – С. 19–42.

364. Санин Г. Крым в геополитике и войнах России XV–XIX вв. / Г. А. Санин // Москва – Крым. Историко-публицистический альманах. – Москва: Издательские центр «Краеведение», 2000. – Вып. 1. – С. 163–171.

365. Санин Г. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667–1686) / Г. А. Санин // Україна в Центрально–Східній Європи. Студії з історії XI–XVIII ст. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 333–347.

366. Санин Г. Порты, Крым и страны Восточной Европы в 50–60-е годы XVII в. / Г. А. Санин // Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть 2. Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – Москва: Наука, 2001. – С. 29–75.

367. Санин Г. А. К вопросу об изучении Переяславской рады советской историографией / Г. А. Санин // Бюллетень научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России». Материалы научного совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного 19 февраля 2004 года совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинским отношений XVII–XVIII (К 350-летию Переяславской рады). – Москва, 2006. – Вып. 2. – С. 36–38.

368. Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа / Г. А. Санин // Труды Института Российской истории РАН. – Вып. 6. – Москва, 2006. – С. 65–90.

369. Санин Г. А. Геополитические факторы во внешней политике России второй половины XVII – начала XVIII века и Вестфальская система международных отношений / Г. А. Санин // Геополитические факторы во внешней политике России. Вторая половина XVI – начало XX века. К столетию академика А. Л. Нарочницкого / Отв. ред. С. Л. Тихвинский. – Москва: Наука,

2007. – С. 112–124.

370. Санин Г. Положение Украины в составе России во 2-й половине XVII в. и внешняя политика России. Смоленск и Белоруссия в годы русско-польской войны (1654–1667) / Г. А. Санин // Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории / Ред. А. Аксенов, Я. Водарский, Н. Никитин, Н. Рогожин. – Москва: Наука, 2011. – С. 146–158.

371. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. / П.Сас – Київ: Либідь, 1998. – 296 с.

372. Сас П. М. Витоки українського націотворення / П. Сас. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. – 702 с.

373. Сахаров А. Н. Россия – Украина – Польша. Присоединение Украины к России / А. Н. Сахаров // Московский журнал. История государства Российского. – 2004. – № 3. – С. 8– 11.

374. Свешников А. В., Степанов Б. Е. Исторические альманахи «Одиссей», «Казус», «Диалог со временем»: поиски моделей коммуникации / А. В. Свешников, Б. Е. Степанов. – Москва: ГУ ВШЭ, 2008. – 28 с.

375. Седов С. А. Д. М. Голицын (1663– 1737): государственная и общественно– политическая деятельность / С. А.Седов. – Автореф. дис. канд. ист. наук. – Москва, 1997. – 34 с.

376. Семенникова Л. И. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Л. И. Семенникова. – Брянск: Курсив, 1996. – 539 с.

377. Семенова Л. Е. Дунайские княжества в международном контексте в 50-е годы XVII века (по материалам РГАДА) / Л. Е. Семенова // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века / Под ред Л. Е. Семеновой, Б. Н. Флори, И. Шварц. – Москва, 2000. – С. 115–132.

378. Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в контексте русско-польского конфликта в 50-е годы XVII в. / Л. Е. Семенова // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 479– 505.

379. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII ст. / Ф. Сисин // Україна модерна. – 2006. – № 10. – С. 13–28.
380. Сінкевич Є. Г. Краківська школа в польській історіографії / Є. Г. Сінкевич. – Миколаїв: Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2010. – 357 с.
381. Смирнов Н. В. "Как под Конотопом упадок учинился..." (мифы и реальность) / Н.В.Смирнов // Труды по русской истории. Сборник статей в память о 60-летию И. В. Дубова / Ред. Ю. Г. Алексеев. – Москва: Наука, 2007. – С. 334–353.
382. Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. / В. Смолій, В.Степанков. – Київ, 1992.
383. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет / В. Смолій, В.Степанков. – Київ: Либідь, 1993. – 504 с.
384. Смолій В. А., Степанков В. С. Петро Дорошенко. Політичний портрет / В. Смолій, В.Степанков. – Київ: Темпора, 2011. – 632 с.
385. Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676) / В. Смолій, В.Степанков. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2009. – 447 с.
386. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. / О. Сокирко. – Київ: Темпора, 2006. – 280 с.
387. Спицин Е. Ю., Чайкин М. А. История государства Российского с IX до конца XX века / Е. Ю. Спицин, М. А. Чайкин. – Москва: Наука, 2000. – 468 с.
388. Станіславський В. «Статті» гетьмана Івана Самойловича щодо Вічного миру» / В. Станіславський // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С. 364–381.
389. Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита 1686–1699 / В. Станіславський. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2004. – 357 с.
390. Станіславський В. Від виступу Петра Іваненка до Великої Північної

війни: нові дані про Івана Мазепу та Україну в 1691–1700 роках / В. Станіславський // Листи Івана Мазепи / Упор. В. Станіславський. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2. – С. 5–252.

391. Степанков В., Чухліб Т. Тетяна Яковлева про початок Руїни / В. Степанков, Т. Чухліб // Україна в минулому. – 1994. – Вип. 1. – С. 184–192.

392. Степанков В. Кам'янецька угода й Переяславська рада: спроба дослідження політичних наслідків Жванецької кампанії / В. Степанков // Українсько-російський договір 1654р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1995. – С. 6–13.

393. Степанков В. 1648 рік: початок Української революції чи «домової війни» в Речі Посполитій? / В. Степанков // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Випуск 3. – С. 369–414.

394. Струкевич О. Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О. Струкевич. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 534 с.

395. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – Київ: Либідь, 1994. – 240 с.

396. Сулима Камінський А. Історія Речі Посполитої як історія багатьох народів. 1505–1795. Громадяни, їхня держава, суспільство, культура / А. Сулима Камінський. – Київ: Факт, 2011. – 296 с.

397. Таирова-Яковлева Т. Г. Проблемы взаимоотношений Украины и России 1654–1667 гг. / Т. Таирова-Яковлева // Белоруссия и Украина: история и культура. Ежегодник 2003 / Глав. ред. Б. Флоря. – Москва, 2003. – С. 41–47.

398. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности / Т. Таирова-Яковлева // Новое и новейшее время. – 2003. – № 4. – С. 45–63.

399. Таирова-Яковлева Т. Г. А. Д. Меншиков и гетман И. С. Мазепа (Из истории взаимоотношений) / Т. Таирова-Яковлева // Меншиковские чтения. – Санкт-Петербург, 2006. – С. 94–104.

400. Таирова-Яковлева Т. Г. Мотря Кочубей и ее роман с гетманом Иваном Мазепой / Т. Таирова-Яковлева // *Studia Slavica et Balcanica*. – Санкт-Петербург, 2007. – № 1–2. – С. 99–104.

401. Таирова-Яковлева Т. Г. Новые архивные материалы и спорные вопросы гадячского соглашения / Т. Таирова-Яковлева // *350-lecie unii hadziackiej (1658–2008)* / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 551–564.

402. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя / Т. Таирова-Яковлева // *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції* / Упор. В. Щербак. – Київ: Темпора, 2008. – С. 26–40.

403. Таирова-Яковлева Т. Г. Переворот Нарышкиных и Мазепа / Т. Таирова-Яковлева // *Труды кафедры истории России с древнейших времен до конца XX века*. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2008. – Т. 2. – С. 424–437.

404. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа в поисках политического решения летом-осенью 1708 года / Т. Таирова-Яковлева // *Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2005/2006* / Гл. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2008. – С. 79–87.

405. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа и мазепинцы / Т. Таирова-Яковлева // *Историческое пространство. Проблемы истории стран СНГ*. – Москва: Наука, 2008. – № 1–4. – С. 35–43.

406. Таирова-Яковлева Т. К вопросу о внутренней политике И. Мазепы / Т. Таирова-Яковлева // *Гетьман Иван Мазепа: постать оточення, епоха* / Відп. секретар О. Ковалевська. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 72–80.

407. Таирова-Яковлева Т. Г. К вопросу о старшине в начале гетманства Ивана Мазепы / Т. Таирова-Яковлева // *Ucrainica Petropolitana*. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2008. – С. 45–48.

408. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа и Петр I в вопросе о Правобережной Украине / Т. Таирова-Яковлева // *Страницы российской истории. Проблемы,*

события, люди: Сб. научн. трудов к 10-летию кафедры истории для преподавания на естественных и гуманитарных факультетах СПбГУ. – Санкт-Петербург: СПбГУ, 2008. – С. 94–101.

409. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Выговский / Т. Таирова-Яковлева // Единорогъ: материалы по военной истории Восточной Европы. – Москва, 2009. – Вып. I. – С. 239–253.

410. Таирова-Яковлева Т. Г. А. Д. Меншиков и традиция элиты Украинского гетманства / Т. Таирова-Яковлева // Петровское время в лицах // Труды государственного Эрмитажа. – Санкт-Петербург: Алатея, 2009. – XLVII. – С. 223–228.

411. Таирова-Яковлева Т. Г. Гадячский договор и идея триединого государства «Речь Посполитая» / Т. Таирова-Яковлева // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге). Материалы международной научной конференции. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 311.

412. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве / Т. Таирова-Яковлева. – Москва; Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2011. – 470 с.

413. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства» / Т. Таирова-Яковлева. – Москва; Санкт-Петербург: Центрполиграф, 2011. – 525 с.

414. Таирова-Яковлева Т. Г. Шкваров А. Г. Петр I и казаки. – СПб, Алатея, 2010 / Т. Таирова-Яковлева // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 234–241.

415. Таирова-Яковлева Т. Украинское гетманство в правление Ивана Мазепы (ответ рецензентам) / Т. Таирова-Яковлева // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2011. – № 2 (10). – С. 163–172.

416. Таирова-Яковлева Т. Филипп Орлик и религиозный вопрос / Т. Таирова-Яковлева // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали

Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року / Відп. ред. Н. Яковенко. – Київ, 2011. – С. 74–79.

417. Таирова-Яковлева Т. Г. Рец. Кочегаров К. А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. – М.: «Индрик». 2008. – 504 с. / Т. Таирова-Яковлева // Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени. – Москва, 2011. – Вып. 2. – С. 534–536.

418. Таирова-Яковлева Т. Г. Вольности шляхетские и казацкие: от отчизны «Речь Посполитая» к «отчизне нашей Малороссийской» / Т. Таирова-Яковлева // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / pod. red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 197–208.

419. Таирова-Яковлева Т. Г. Бабулин И. Б. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. Санкт-Петербург: Общество памяти игумении Таисии, 2009. 168 с. / Т. Таирова-Яковлева // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2012 №2(12). – С. 258–263.

420. Таїрова-Яковлева Т. Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи / Т. Таїрова-Яковлева // *Український історичний журнал*. – 2006. – № 5. – С. 235–237.

421. Таїрова-Яковлева Т. Батури́нские статьи 1663 года / Т. Таїрова-Яковлева // *Батури́нська старовина*. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батури́нської трагедії. – Київ, 2008. – С. 89–96.

422. Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька унія – текстологічний аналіз // *Гадяцька унія 1658 року*/ Т. Таїрова-Яковлева / Відп. секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008.

423. Таїрова-Яковлева Т. До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. / Т. Таїрова-Яковлева // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 3. – С. 202–208.

424. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа і Правобережна Україна / Т. Таїрова-Яковлева // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2009. – Т. 13. – С. 41–50.

425. Таїрова-Яковлева Т. Г. До питання про історичні та територіальні уявлення козацької старшини наприкінці XVII ст. / Т. Таїрова-Яковлева // Український історичний журнал. – 2012. – № 4. – С. 67–73.

426. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Т. Таїрова-Яковлева. – Київ: Кліо, 2013. – 540 с.

427. Талина Г. В. Царь Алексей Михайлович: личность, мыслитель, государственный деятель / Г. В. Талина. – Москва: Наука, 1996. – 412 с.

428. Толочко П. П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII – XVII ст. / П. П. Толочко // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 3–14.

429. Томпсон Є. М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / Є. М. Томпсон. – Київ: Основи, 2008. – 368 с.

430. Томпсон Є. Історія Центральної Європи як постколоніальна наративація / Є. Томпсон // Україна модерна. – 2010. – № 5(16). – С. 227–234.

431. Топольський Є. Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної наративації / Є. Топольський. – Київ: «К.І.С.», 2012. – 400 с.

432. Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык / Н. С. Трубецкой. – Москва: Прогресс, 1995. – 799 с.

433. Трубецкой Н. С. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока / Н. С. Трубецкой // Классика геополитики, XX век / Сост. К. Королев. – Москва: АСТ, 2003. – С. 144–226.

434. Трубецкой Н. С. Европа и человечество // Классика геополитики, XX век / Сост. К. Королев. – Москва: АСТ, 2003. – С. 33–105.

435. Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции Отв. ред. Т. Г. Яковлева. – Санкт-Петербург, 2004.

436. Ульянов Н. Происхождение украинского сепаратизма. – Москва: Индрик, 1996. – 280 с.

437. Ульянов Н. Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. – Москва: Индрик, 1998. – 396 с.

438. Фаизов С. «Где Москва, где восток, где запад?»: географическая полемика между крымским ханом Муххамедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. / С. Фаизов // Україна та Росія: проблеми соціокультурних відносин. Збірник наукових праць / Відп. ред. В. А. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 128–145.

439. Фаизов С. Ф. Письма ханов Ислам-Гирея III и Муххамед-Гирея IV к царю Алексею Михайловичу и королю Яну Казимиру 1654–1658. Крымско-татарская дипломатика в политическом контексте постпереевского времени / С. Фаизов. – Москва: Гуманитарий, 2003. – 168 с.

440. Фаизов С. Ф. Из переписки крымских ханов с русским царем и польским королем 1654–1658 гг. / С. Фаизов // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 438–478.

441. Февр Л. Бои за историю / Л. Февр. – Москва: Наука, 1991. – 328 с.

442. Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648–1649 рр.) / Я. Федорук. – Львів, 1993. – 70 с.

443. Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Частина 1: 1654 рік / Я. Федорук. – Львів, 1996. – 284 с.

444. Федорук Я. Заборовский Л. В. Великое и княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656 гг.): Документы, исследование. – Москва, 1994 / Я. Федорук. // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – Львів: НТШ, 1999. – Т. ССXXXVIII. – С. 587–590.

445. Федорук Я. Українсько-московська угода 1654 р. в історико-правових дослідженнях кінця XIX – початку 50-х рр. XX ст. / Я. Федорук. // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ–2004. – Вип. 4. – С. 402–437.

446. Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і

Україна у середині XVII ст. / Я. Федорук. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2011. – 623 с.

447. Федосеев Е. Г. Конотопская битва 1659 г. и ее роль в противостоянии гетмана И. Выговского и Московского государства / Е. Г. Федосеев // Вопросы гуманитарных наук. – 2009. – № 5. – С. 22–30.

448. Флоря Б. Н. Молоді роки Івана Богуна / Б. Флоря // Україна в минулому. – Київ, 2002. – Вип. 2. – С. 70–77.

449. Флоря Б. М. Запорозьке козацтво і плани Турецької війни Владислава IV (політика верхів і суспільна свідомість низів) / Б. М. Флоря // Україна: культурна спадщина, національна відомість, державність. – Київ: Наукова думка, 1992. – Вип 1. – С. 79–103.

450. Флоря Б. Н. О некоторых особенностях развития этнического самосознания восточных славян в эпоху средневековья – раннего нового времени / Б. Н. Флоря // Россия–Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 9–28.

451. Флоря Б. Н. У истоков легенды о королевиче Владиславе / Б. Н. Флоря // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, 1998. – Вип. 5. – С. 649–653.

452. Флоря Б. Н. Миссия В. Н. Лихарева в Польше и Литве (К истории русской внешней политике времени «Потопа» / Б. Н. Флоря // Славянские народы: Общность истории и культуры: К 70-летию чл.-кор. РАН Владимира Константиновича Волкова / Отв. ред. Б. В. Носов. – Москва: Наука, 2000. – С. 85–99.

453. Флоря Б. Н. 50-е гг. XVII в. в истории международных отношений в Центральной части Евразии и задачи публикации материалов о деятельности русской и украинской дипломатии в эти годы / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века // Под ред Л. Е. Семеновой, Б. Н. Флори, И. Шварц. – Москва, 2000. – С. 9– 23.

454. Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной

Европе (1667–1671) / Б. Н. Флоря // Османская империя и страны Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. Часть 2. Главные тенденции политических взаимоотношений / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – Москва: Наука, 2001. – С. 76–134.

455. Флоря Б. Богдан Хмельницкий і турецька «протекція» / Б. Н. Флоря // Київська старовина. – 2001. – № 3. – С. 94–103.

456. Флоря Б. Н. Отношение украинского казачества к Речи Посполитой во время казацких восстаний 20–30-х гг. XVII века и на начальном этапе Народно-освободительной войны / Б. Н. Флоря // Славяноведение. – 2002. – № 2. – С. 80–101.

457. Флоря Б. Н. Спорные проблемы русско-украинских отношений в первой половине и середине XVII в. / Б. Н. Флоря // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2003 / Глав. ред. Б. Флоря. – Москва, 2003. – С. 29–40.

458. Флоря Б. Н. От Потопа до Вильна. Русская политика по отношению к Речи Посполитой в 1655–1656 гг. / Б. Н. Флоря // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – R. CX. – С. 25–49.

459. Флоря Б. Н. У истоков польско-украинского конфликта / Б. Н. Флоря // Славяноведение. – 2004. – № 4. – С. 28–34.

460. Флоря Б. Украинский вопрос на переговорах под Вильно 1656 г. / Б. Н. Флоря // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы международной конференции. / Отв. ред. Т. Г. Яковлева. – Санкт–Петербург, 2004. – С. 160–174.

461. Флоря Б. Н. Переяславская рада 1654 г. и ее место в истории Украины / Б. Н. Флоря // Белоруссия и Украина. История и культура. Ежегодник 2004 / Глав. ред. Б. Флоря. – Москва, 2005. – С. 5–39.

462. Флоря Б. Н. Русско-польские отношения в 50-е годы XVII в. / Б. Н. Флоря // Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 137–230.

463. Флоря Б. Русское государство и его западные соседи (1655–1661) / Б. Н. Флоря. – Москва: Наука, 2010. – 656 с.

464. Флоря Б. Внешнеполитическая программа А. Л. Ордин-Нащокина и попытки ее осуществления / Б. Н. Флоря. – Москва: Индрик, 2013. – 448 с.

465. Флоря Б. Н. О формировании идеологии украинской элиты во второй половине XVII века / Б. Н. Флоря // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – Санкт-Петербург, 2014. – № 1 (14). – С. 167–168.

466. Фонкич Б. Л. Две греческие грамоты к Богдану Хмельницкому / Б. Л. Фонкич // *Florilegium*. К 60-летию Б. Н. Флори: Сб. статей / Сост. А. А. Турилов. – Москва: Наука, 2000. – С. 428–440.

467. Хаванова О. В. Трансильванское княжество в период русско-польского конфликта из-за Украины в 50-е годы XVII в. / О. В. Хаванова // *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века* / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 341–365.

468. Хапаева Д. Герцоги в эпоху переводов. Гуманитарные науки и революция понятий / Д. Хапаева. – Москва: Новое литературное обозрение, 2005. – 264 с.

469. Ходырева Г. В. Российско-турецкие переговоры 1681–1682 годов о ратификации Бахчисарайского мирного договора / Г. В. Ходырева // *Отечественная история*. – 2003. – № 2. – С. 26–38.

470. Ченцова В. Г. Восточная церковь и Россия после Переяславской рады 1654–1658. Документы / В. Г. Ченцова. – Москва, 2004. – 176 с.

471. Ченцова В. Г. Документы фонда «Сношения России с Грецией» (РГАДА) по истории русской и украинской дипломатии в международных отношениях в Восточной и Юго-Восточной Европе в 1654–1658 гг. / Ченцова В. Г. // *Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII века* / Отв. ред. Б. Н. Флоря. – Москва, 2007. – С. 506–549.

472. Чудинов А. В. Гетман Иван Мазепа / А. В. Чудинов // *Европа. Международный альманах*. – 2002. – Вып. 2. – С. 206–214.

473. Чухліб Т. Гетьмани і Монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 / Т. Чухліб. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 518 с.

474. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної української держави 1648–1721 / Т. Чухліб. – Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.

475. Чухліб Т. Проблема ратифікації Переяславсько-московських домовленостей 1654 року / Т. Чухліб // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відп. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 764–774.

476. Чухліб Т. Ідея відновлення Гадяча 1658 у політичних концепціях П. Дорошенка (60–ті – перша половина 70–х рр. XVII ст.) / Т. Чухліб. // Гадяцька унія 1658 року / Відпов. секретар В. Брехуненко. – Київ: ІУАД, 2008. – С. 240–266.

477. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Т. Чухліб. – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2011. – 328 с.

478. Чухліб Т. Українсько-шведські відносини за доби правління Богдана Хмельницького та Івана Виговського (1654–1658) / Т. Чухліб. // Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви / Упор. С. Ревуцький. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2010. – С. 9–14.

479. Чухліб Т. Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії / Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. – Випуск 13. – С. 325–342.

480. Чухліб Т. «Руїна» Гетьманщини чи боротьба за утвердження Української козацької держави (спроба започаткувати дискусію щодо одного історичного терміну) / Т. Чухліб // Україна в 481.Центрально-Східній Європі (з

- найдавніших часів до кінця XVIII століття). – Київ, 2004. – № 4. – С. 474–502.
482. Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989) / Х. Чушак. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2011.
483. Шаруга Л. KULTURA (Париж) про українське питання // Вісник Львівського університету. Серія журналістика / Л. Шаруга. – Львів, 2011. – Випуск 35. – С. 138–145.
484. Шкваров А. Г. Петр I и казаки / А. Г. Шкваров. – Санкт-Петербург: Алетея, 2010. – 286 с.
485. Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–XVII ст. / В. Щербак – Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2000. – 300 с.
486. Юрганов А. П., Кацва Л. А. История России XVI–XVIII вв. / А. П. Юргагов, Л. А. Кацва. – Москва: Мирос, 1998. – 240 с.
487. Яковенко Н. Релігійні конверсії: спроба погляду зсередини // Н. Яковенко Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – Київ: Критика, 2002. – С. 13–79.
488. Яковенко Н. Від уявлених вартостей до ідей. Топос з'єднаних народів у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичності) / Н. Яковенко. // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С. 231–269.
489. Яковенко Н. «Про Україну можна без краю...»: зміни у сприйнятті польськими істориками минулого давньої України (1960-ті – 2000-ні роки) / Н. Яковенко // Український гуманітарний огляд. – Київ: Критика, 2010. – Випуск 15. – С. 79–103.
490. Яковенко Н. Вибір імені *versus* вибір шляху: назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII століття / Н. Яковенко // Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – Київ: Laurus, 2012. – С. 9–44.

491. Яковенко Н. «In libertate nati sumus»: життєві стратегії української шляхти і православних ієрархів напередодні та в перше десятиліття козацьких воєн (1628–1658) / Н. Яковенко // Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. – Київ: Laurus, 2012. – С. 17-37.

492. Яковлева Т. Загибель Івана Богуна / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С. 139–142.

493. Яковлева Т. Іван Богун-Федорович / Т. Яковлева // Київська Старовина. – 1992. – № 5. – С. 43–53.

494. Яковлева Т. Казацкое государство от Хмельниччины до Руины / Т. Яковлева // История общественной мысли России и Украины XVII – нач. XX в. – Днепропетровск: ДГУ, 1992. – С. 46–52.

495. Яковлева Т. Гадячский договор – легенды и реальность / Т. Яковлева // Исследования по истории Украины и Беларуси. – Москва, 1995. – С. 62–78.

496. Яковлева Т. Богдан Хмельницький і рядове козацтво / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 56–67.

497. Яковлева Т. Богдан Хмельницький та Іван Виговський / Т. Яковлева // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження великого гетьмана (Київ, 24 жовтня 1995 р.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1996. – С. 76–77.

498. Яковлева Т. Донос старшини на І. Самойловича. Аналіз першоджерела / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 190–200.

499. Яковлева Т. Генезис государственной идеи в Украине на примере договоров с Польшей и Россией / Т. Яковлева // Россия – Украина: история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. – Москва, 1997. – С. 51–59.

500. Яковлева Т. Украинская шляхта и государственная идея в годы Освободительной войны / Т. Яковлева // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військове

мистецтво. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 131–141.

501. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII століття. Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – Київ: Основи, 1998. – 447 с.

502. Яковлева Т. Іван Виговський: істина та вимисел / Т. Яковлева // Київська старовина. – 1998. – № 3. – С. 154–162.

503. Яковлева Т. Г. Судьба Гетманщины в середине XVII века / Т. Яковлева // Памяти Ю. Д. Марголиса: письма, документы, научные работы, воспоминания / Составит. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 563–577.

504. Яковлева Т. Іван Богун. Проблеми біографії / Т. Яковлева // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 147– 157; № 4. – С. 144–152.

505. Яковлева Т. Пророки и третейские судьи (Відповідь на рецензію Віктора Горобця) / Т. Яковлева // Український гуманітарний огляд. – Вип. 5. – Київ: Критика, 2001. – С. 207– 216.

506. Яковлева Т. К вопросу о проблемах исследования истории Гетманщины середины XVII века / Т. Яковлева // Український гуманітарний огляд. – Київ: Критика, 2002. – Випуск 8. – С. 141– 149.

507. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди / Т. Яковлева. – Київ: Основи, 2003. – 644 с.

508. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVII в. / Т. Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (З найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – Вип. 3. – С. 179–192.

509. Яковлева Т. Мазепа – гетман: в поисках исторической объективности / Т. Яковлева // Новое и Новейшее время. – 2003, – № 4. – июль– август. – С. 45–63.

510. Яковлева Т. Проблемы неоднородности украинского казачества и внутренние противоречия тих идеалов. Войско Запорожское и Запорожье / Т. Яковлева // Украина и соседние государства в XVII веке. Материалы

международной конференции. / Отв. ред. Т. Г. Яковлева. – Санкт-Петербург, 2004. – С. 203–214.

511. Яковлева Т. Хмельниччина и Гетманщина в современной русской учебной литературе / Т. Яковлева // Український гуманітарний огляд. – Київ: Критика, 2004. – № 10. – С. 85–90.

512. Яковлева Т. Украина в XVII веке: Руина, революция / Т. Яковлева // Україна в Центрально- Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII століття). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. – № 5. – С. 667–672.

513. Яковлева Т. Генезис внутреннего самоуправления Гетманщины во второй половине XVII века / Т. Яковлева // Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія (Матеріали міжнародного круглого столу). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005. – С. 112–123.

514. Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи / Т. Яковлева // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ: ІУАД, 2006. – Вип. 10/11. – С. 450–457.

515. Яковлева Т. Гетманщина и ее инкорпорация в Российскую империю / Т. Яковлева // Западные окраины Российской империи. – Москва: Новое литературное обозрение, 2006. – С. 33–54.

516. Ясь О. Образи Переяслава в українській історіографії академічної доби (початок XIX – кінець 80–х рр. XX століття) / О. Ясь // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження) / Відпов. секретар Я. Федорук. – Київ: Смолоскип, 2003. – С. 543–546.

517. Яценко В. Сучасна російська історіографія про козацьку революцію 1648–1657 рр. / В. Яценко // Записки Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2005. – Т. 11. – С. 267–282.

518. Яценко В. Українські фрагменти в студіях російського військового історика Александра Малова / В. Яценко // Записки Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Харків, 2009. – Т. 13. – С. 308–315.

519. Яценко В. Битва после битвы: казацко-московская война 1658–1659

гг. в изображении современной российской и украинской историографии / В. Яценко // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда. Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время (к 600-летию битвы при Грюнвальде (Танненберге). Материалы международной конференции 22–24 октября 2010 г. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 382–387.

520. Яценко В. Батуринська трагедія 1708 р. у висвітленні сучасної російської історіографії / В. Яценко // Сіверщина в історії України. – 2012 – № 5. – С. 188–194.

521. Яценко В. Загибель Батурина в листопаді 1708 р. в українському дискурсі гетьмана Івана Мазепи / В. Яценко // Сіверщина в історії України. – 2013 – № 6. – С. 237–247.

522. Яценко В. «Ліберальна візія» гетьманства Івана Мазепи в сучасній російській історіографії (1989–2000) / В. Яценко // Вісник Прикарпатського університету. Історія. До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака. – Івано-Франківськ, 2013. – Випуск 23-24. – С. 296-301.

523. Яценко В. «Імперська візія» історії Гетьманщини та гетьмана Івана Мазепи у науковому доробку російського історика Владіміра Артамонова / В. Яценко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 6. – С. 46–67.

524. Яценко В. Молоді роки Івана Мазепи у висвітленні сучасної російської історіографії: крізь призму «імперської візії» / В. Яценко // Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 24. – С. 179–208.

525. Alexandrowicz S. Płany obrony obozow wojsk polskich pod Zbarażem i Zborowem / S. Alexandrowicz // Fortyfikacja. – Warszawa, Kraków, 1995. – Т. 1. – S. 15–24.

526. Alexandrowicz S. Plan obronnego obozu wojska koronnego w Zbarażu z 1649 roku / S. Alexandrowicz // Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku / Pod. red. G. Błaszczyka, A. Kijasa. – Poznań, 1994. – S. 147–169.

527. Althoen D. M. That Noble Quest: From True Nobility to Enlightened

Society in the Polish Lithuanian Commonwealth, 1550–1830 / D. M. Althoen // Dissertation for the degree of Doctor Philosophy (History) in the University of Michigan, 2000. – 424 s.

528. Andrzejczak D. Przygotowania do kampanii letniej 1649 roku na Ukrainie / Andrzejczak // Historia bliższa i dalsza. Polityka – Społeczeństwo – Wojskowość. Studia z historii powszechnej i Polski. – Poznań; Kalisz, 2001. – S. 381–406.

529. Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. Tom drugi / A. Andrusiewicz. – Warszawa: Książka i wiedza, 2005. – 655 c.

530. Anusik Z. Karol XII / Z. Anusik. – Wrocław; Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998.

531. Artamonow W.A. Rosja, Rzeczpospolita i Krym w latach 1686–1699 / W. A. Artamonow // Studia i materiały z czasów Jana III // Acta Universitatis Wratislaviensis. – 1992. – № 1418. – Historia CII. – S. 31–45.

532. Augusiewicz S. Działania wojenne w Prusach Książęcych w latach 1656–1657 / S. Augusiewicz. – Olsztyn: Napoleon, 1999. – 410 s.

533. Augustyniak U. Historia Polski 1572–1795 / U. Augustyniak. – Warszawa, 2008. – 1008 s.

534. Babka R. Oblężenie Suczawy w 1653 roku / R. Babka // Studia a materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej / Red. Z. Budzyński. – Rzeszów, 2003. – S. 48–76.

535. Babka R. Kampania zwaniecka i ochmatowska 1653–1655 / R. Babka. – Rzeszów; UMCS, 2005.

536. Bardach J. Od aktu w Krewie do Zareczenia Wzajemnego Obojga Narodów (1385–1791) / J. Bardach // Unia lubelska i tradycje integracyjne w Europie Środkowo-Wschodniej / Red. J. Kłoczowski, Paweł Kras i Hubert Laszkiewicz. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – S. 12–34.

537. Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648–1657 / M. Barłowska // Barokowe przypomnienia i inne szkice historyczno-literackie / Pod. red. R. Ocieczek i M. Piechoty. – Katowice: Śląsk, 1994. – S. 69–84.

538. Bem-Wiśniewska E. Funkcjonowanie nazwy Polska w języku czasów nowożytnych / T. Bem-Wiśniewska. – Warszawa: DIG, 1998. – 242 s.

539. Biedrzycka A. Złoty pokój: Kozacy Zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647 / A. Biedrzycka // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne. – 2000. – T. 123. – Z. 127. – S. 27–38.

540. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania na Litwie w latach 1648–1649 / W. Biernacki. – Zabrze: Inforteditions, 2006. – 308 s.

541. Biernacki W. Żółte Wody – Korsuń 1648 / W. Biernacki. – Warszawa: Bellona, 2008. – 222 s.

542. Biernacki W. Kilka uwag do początków powstania Bohdana Chmielnickiego | W. Biernacki // Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznań: Adam Marszałek, 2009. – S. 52–71.

543. Bobiatyński K. Od Smoleńska do Wilna. Wojna Rzeczypospolitej z Moskwą 1654–1655 / K. Bobiatyński. – Zabrze: Inforteditions, 2004. – 286 s.

544. Bobiatyński K. Stosunki Stanisława Leszczyńskiego z Iwanem Mazerą w polskiej historiografii / K. Bobiatyński // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції / Ред. кол. В. Щербак, П. Кравченко та ін. – Полтава, 2009. – С. 71–80.

545. Borek P. Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie fortece, tradycji / P. Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2001. – 426 s.

546. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy. Studia staropolskie / P. Borek. – Kraków: Collegium Columbinum, 2002. – 368 s.

Borek P. Od Pilawec do Humania. Studia staropolskie / P. Borek. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005. – 366 s.

547. Borek P. W służbie klio. Studia o barokowych pisarzach «minorim gentium» / P. Borek. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2011. – 486 s.

548. Borowiak A. (Maciej Franz, *Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2002) / A. Borowiak // *Przegląd Historyczny*. – 2004. – T. XCV. – Zesz. 2. – S. 249–260.

549. Brechunenko W. Lublin 1569 i Hadziacz 1658: dwie elity, dwie koncepcje / W. Brechunenko // *Unia lubelska z 1659 roku. Z tradycji unifikacyjnych I Rzeczypospolitej*. – Toruń: Adam Marszałek, 2011. – S. 118–137.

550. Brekhunenko W. Московія очима українських козаків у першій половині XVII ст. / W. Brechunenko // *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*. – Zabrze: Infortedititions, 2013. – S. 173–188.

551. Bumblauskas A. Koncepcja ULB Jergego Giedroycia: spojrzenia z Litwy / A. Bumblauskas // *Diałóg kultur pamięci w regionie ULB* / Pod. red. A. Nikzentaitisa i M. Kopczyńskiego. – Warszawa: PWN, 2014. – S. 40–62.

552. Chomik P. Ugoda perejasławska a dzieje Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej w latach 1654–1658 / Chomik P. // *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury* / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Coleguim Columbinum, 2008. – S. 201–212.

553. Chynczewska-Hennel T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w. / T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa: PWN, 1985. – 188 s.

554. Chynczewska-Hennel T. Od Unii Brzeskiej do Unii Hadziackiej – dzieje porażki czy szansy? / T. Chynczewska-Hennel // *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica* / Pod. red. S. Kozaka. – Warszawa, 1997. – Z. 4–5. – S. 105–117.

555. Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później / T. Chynczewska-Hennel // *Kwartalnik Historyczny*. – T. CIX. – 2002. – Z. 3. – S. 135–146.

556. Chynczewska-Hennel T. Polscy historycy o Kozaczyźnie XVII wieku / T. Chynczewska-Hennel // *Україна в Центрально-Східній Європі: Студії з історії XI–XVIII століть*. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 285–292.

557. Chynczewska-Hennel T. Ewolucja pojęcia «Europa Środkowo-Wschodnia» / T. Chynczewska-Hennel // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Вип. 4. – С. 11–20.

558. Chynczewska-Hennel T. Mazepa w polskiej historiografii / T. Chynczewska-Hennel // Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції / Упор. В. Щербак. – Київ: Темпора, 2008. – С. 50–61.

559. Cieselski T. Armia koronna w latach 1651–1653. Część 2. – Od Batohu do Żwańca / T. Cieselski // Studia i materiały do Historii Wojskowosci. – Białystok, 2011. – T. XI. – S. 49–86.

560. Cieselski T. Kampania Żwańiecka 1653 r / T. Cieselski // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Białystok, 2013. – T. XLI. – S. 27–60

561. Cieselski T. Sejm brzeski 1653 r. Studium z dziejów Rzeczypospolitej w latach 1652–1653 / T. Cieselski. – Toruń: Adam Marszałek, 2003. – 224 s.

562. Ciesielski T. Od Batohu do Zwańca. Wojna na Ukrainie, Podolu i o Moldawię 1652–1653 / T. Cieselski. – Zabrze: Inforteditions, 2007. – 344 s.

563. Cieślak E. Stanisław Leszczyński / E. Cieslak. – Wrocław; Warszawa, Kraków, 1994. – 232 s.

564. Czermak W. Płany wojny Tureckiej Władysława IV / W. Czermak. – Kraków, 1895. – 346 s.

565. Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu / I. Czamańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 552 s.

566. Czamańska I. Wiśniowieccy wobec Kozaczyzny XVI–XVIII wieku / I. Czamańska // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 169–180.

567. Czapliński W. Zarys dziejów Polski do roku 1864 / W. Czapliński. – Kraków: UJ, 1985. – 368 s.

568. Czubiński A., Topolski J. Historia Polski / A. Czubiński, J. Topolski. – Wrocław: Ossolineum, 1988. – 346 s.

569. Dąbrowski J. S. Pochodzenie społeczne i drogi kariery wyższej starszyny kozackiej w latach 1648– 1657 / J. S. Dąbrowski // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 1993. – Z. 1. – S. 49–66.

570. Dąbrowski J. S. Ewolucja systemu władz kozackich w latach 1648–1657/ J. S. Dąbrowski // Studia Historyczne. – Kraków: UJ, 1993. – Z. 2. – S. 165– 183.

571. Dąbrowski J. S. Polsko-moskiewskie rokowania pokojowe w 1658 roku / J. S. Dąbrowski // Polska w okresie Potopu / Pod. Red. Jadwoigi Muszyńskiej i Jacka Widaczki. – Kielce: Wydawnictwo Kieleckie, 1996. – S. 124–156.

572. Dąbrowski J. S. Przed Beresteczkiem. Elita Korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku / J. S. Dąbrowski // Kwartalnik Historyczny. – 1999. – R. 106. – Z. 3. – S. 35–51.

573. Dąbrowski J. S. Po ugodzie białocerkiewskiej. Kwestia Kozacka na pierwszym sejmie 1652 roku / J. S. Dąbrowski // Poprzez stolecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80 rocznice Jego urodzin / Pod. red. D. Czerskiej. – Kraków: Historia Iagiellonica, 2000. – S. 75–82.

574. Dąbrowski J. S. Polskie elity wobec Kozaczyzny oraz Moskwy w latach 1661–1668 / J. S. Dąbrowski // Studia Historyczne. – Kraków: UJ, 2001. – R. XLIV. – Z. 4. – S. 145–167.

575. Dąbrowski J. S. Przed „Potopem”. Senatorowie koronni wobec Kozaczyzny i Ukrainy w latach 1654– 1655 / J. S. Dąbrowski // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 2003 – MCCLXII. – S. 87–102.

576. Dąbrowski J. S. Na manowcach badan nad Kozakami Zaporoskimi / J. S. Dąbrowski // Studia Historyczne. – Kraków: UJ, 2004. – T. XLVII. – Zesz. 1. – S. 103–112.

577. Dąbrowski J. Próby rozwiązania konfliktu kozackiego w latach 1648–1672 przez polskie elity polityczne / J. S. Dąbrowski // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – № 7. – С. 143–160.

578. Dąbrowski J. S. Uгода hadziacka na sejmie 1658 roku / J. S. Dąbrowski // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od istorii do literatury / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 45–78.

579. Dąbrowski J. S. Instrukcja na rokowanie z Kozakami w 1655 roku / J. S. Dąbrowski // Polska wobec wielkich konfliktów w Europie nowożytnej. Z dziejów dyplomacji i stosunków międzynarodowych w XV–XVIII wieku // Red. R. Skowron. – Kraków: Societas Vistulana, 2009. – S. 65–77.
580. Deklaracja w sprawie ukraińskiej // Kultura. – 1977. – № 5.
581. Dekonstrukcja w badaniach literackich. – Kraków, 1997.
582. Dec L. Bitwa pod Konstantynowem / L. Dec// Teka Historyka. – 1998. – Zesz. 12. – S. 76–118.
583. Długolecki W. J. Batoń 1652 / W. Długolecki. – Warszawa: Bellona, 1995. – 188 s.
584. Domagała M. Biała Cerkiew 23–25 IX 1651 / M. Domagała. – Zabrze: Inforteditons, 2007. – 236 s.
585. Dmytryshyn I. Hregorie Orlyk. Un cosakue ukrainen au service de Louis XV / I. Dmytryshyn. – Paris: Lovel, 2006. – 376 p.
586. Domańska E. Maska przeszłości. O postmodernistycznej filozofii historii / E. Domańska // Teksty drugie, 1993. – №1. – S. 20–54.
587. Domańska E., Pałubicka A. Myślenie w perspektywie poręczności a pojęciowa konstrukcja świata / E. Domańska. – Bydgoszcz: Adam Marszałek, 2006. – 226 s..
588. Domańska E, Wroszek W., Topolski J. Między modernizmem a posmodernizmem. Historiografia wobec zmian w filozofii historii / E. Domańska, W. Wroszek, J. Topolski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1994.
590. Domańska E. Mikrohistoria. Spotkanie w międzyświatach / E. Domańska. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1999. – 216 s.
591. Drozd J. Stosunek polskich elit do „propolskiej” orientacji w łonie Kozaczyzny do czasów hetmaństwa Pawła Tetery / J. Drozd // Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznań: Adam Marszałek, 2009. – S. 208–223.
592. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna zaporoska w Rzeczypospolitej w

pierwszej połowie XVII wieku / M. Drozdowski. – Warszawa: DIG, 2008. – 278 s.

593. Drozdowski M. Chynczewska-Hennel T. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego / M. Drozdowski, T. Chynczawska-Hennel // Społeczeństwo staropolskie. Seria Nowa / Red. A. Karpiński. – Warszawa: DIG, 2008. – T. 1. – S. 165–220.

594. Drozdowski M. Unia hadziacka w opinii szlacheckiej // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 133–154.

595. Drozdowski M. R. Od Brześcia do Hadziacza. Kozaczyzna wobec Cerkwi w pierwszej połowie XVII w. / M. Drozdowski // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Colegium Columbinum, 2008. – S. 213–234.

596. Drozdowski M. Wojna czy pokój? Sprawa kozacka na sejmie konwokacyjnym 1648 r. / M. Drozdowski // Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznań: Adam Marszałek, 2009. – S. 90–110.

597. Drozdowski M. Jan III Sobieski wobec Ukrainy / M. Drozdowski // Odsiecz wiedeńska / Red. T. Chynczewska-Hennel. – Warszawa: Wilanów, 2011. – S. 75–86.

598. Drozdowski M. Wyprawa zborowska w propogandzie dworu królewskiego / M. Drozdowski // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / Pod. red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 227–242.

599. Drozdowski M. Od Żółtych Wód do Hadziacza. Obraz wielkiej wojny na Ukrainie w Latopiścu... Joachima Jerlicza / M. Drozdowski // Obok siebie. Studia polsko-ukraińskie / Pod red. K. Kościńskiego, M. Krotofila i A. Smolińskiego. – Toruń, 2014. – S. 47–65.

600. Dybaś B. Sejm pacyfikacyjny w 1699 r. / B. Dybaś. – Toruń: UMK, 1991. – 272 s.

601. Dziamski G. O postmodernizmie najszerzej pojętym // Inspiracje postmodernistyczne w humanistyce / G. Dziamski // Poznańskie studia z filozofii nauki. – Warszawa; Poznań: PWN 1993. – T. 13. – S. 11–26.

602. Dziegielewska J. O tolerancji dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV / J. Dziegielewska. – Warszawa: PWN, 1986. – 346 s.

603. Dziegielewska J. Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej / J. Dziegielewska // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 125–132.

604. Epoka Ogniem i mieczem we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2000. – 180 s.

605. Evans R. J. In Defense of History / R. J. Evans. – London: Granta, 1997. – 307 p.

606. Ferenc M. Paweł Tetera hetman kozacki / M. Ferenc // Studia Historyczne. – Ossolineum, 1994. – Rok. XXXVII. – Zeszyt 3 (146). – S. 329–348.

607. Filipczak-Kocur A. Kozacy i uroda hadziacka w niemieckojęzycznych gazetach ulotnych 1658–1659 / A. Filipczak-Kocur // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury / Pod red. Piotra Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 98–106.

608. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Geneza i charakter / M. Franz. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – 255 s.

609. Franz M. Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI–XVII wieku. – Toruń: Adam Marszałek, 2005. – 421 s.

610. Franz M. Autonomia kozacka 1649 – jedyna szansa na samodzielne państwo? / M. Franz // Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznań: Adam Marszałek, 2009. – S. 90–109.

611. Franz M. Unia hadziacka – idea i marzenia (próba budowy państwa

kozackiego) / M. Franz // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury Pod red. Piotra Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 79–97.

612. Franz M. Kryzys roku 1648 – armia i społeczeństwo szlacheckie / M. Franz // Studia Historyczno-wojskowe. T. 3. Armia i społeczeństwo. – Zabrze: Inforteditio, 2009. – S. 83–93.

613. Franz M. Ideologia religijna a sojusze polityczne Kozaczyzny w drugiej połowie XVII wieku / M. Franz // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / pod. red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 317–328.

614. Gawlas S., Grala H. Nie masz Rusi w Rusi. W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej / S. Gawlas, H. Grala // Przegląd historyczny. – 1986. – T. XXVII. – Z. 2. – S. 331–351.

615. Gawlas S., Grala H. I na Rusi robić musi. Terezie Chynczeskiej-Hennel w odpowiedzi / S. Gawlas, H. Grala // Przegląd historyczny. – 1986. – T. XXVIII. – Z. 3. – S. 547–556.

616. Gierowski J. A. Filip Orlik. H. Nowina (1672–1742) / J. A. Gierowski // Polski słownik biograficzny. – Warszawa: PWN, 1979. – T. XXIV. – S. 202.

617. Gierowski J. A. Przeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763) // Wielka Historia Polski / J. A. Gierowski. – Kraków: Fogra, 2004. – T. 5.

618. Głębocki H. Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku / H. Głębocki // Arcana: kultura, historia, polityka. – 1999. – № 26. – Z. 2. – S. 52–60.

619. Gliwa A. Najazd tatarsko-kozacki na Rus Czerwoną w 1648 r. Straty materialne i demograficzne na terenie ziemi przemyskiej / A. Gliwa // Rocznik Przemyski. – 2009. – № 45. – Z. 1. – S. 7–28.

620. Gliwa A. Działania militarne na obszarze Rusi Czerwonej podczas inwazji wojsk siedmiogrodzko-kozackich w 1657 r. Zniszczenia i straty materialne na terenie ziemi przemyskiej / A. Gliwa // Rocznik Przemyski. – 2010. – № 46. – Z. 1. – S. 7–21.

621. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / O, Górka. – Warszawa: MON, 1986. – 264 s.
622. Grabski A. Orientacje polskiej myśli historycznej / A. Grabski. – Warszawa: PWN, 1972. – 280 s.
623. Grabski A. Zarys historii historiografii polskiej / A. Grabski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. – 278 s.
624. Graczyk D. Hetman kozacki Jan Wyhowski w historiografii polskiej i zagranicznej – stan badań / D. Graczyk // Meritum. Koło Naukowe Doktorantów-Historyków Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie / Red. A. Bujko. – Olsztyn, 2011.– T. III. – S. 171–191.
625. Halecki O. The Limits and Divisions of European History / O. Halecki. – London; New-York: Sheed and Ward 1950. – 260 p.
626. Halecki O. Borderlands of Western Civilizations. A History of East Central Europe / O. Halecki. – New-York: Fordham University, 1952. – 364 p.
627. Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały / O. Halecki. – Lublin: UMCS, 1994. – 288 s.
628. Haratym A. Paweł Teteta hetman na Prawobrzeżu (po. 1620-1671) / A. Haratym // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M, Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 304–325.
629. Haratym A. Stefan Opara hetman na Prawobrzeżu (zm. po 1665) / A. Haratym // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M, Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 326–329.
630. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M, Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – 456 s.
631. Historia Europy Środkowo-Wschodniej / Pod red. J. Koczowskiego.– Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – T. 1–2. – 554 s.; 354 s.
632. Historia Polski / Red. T. Manteuff. – Warszawa: PWN, 1958. – T. 1. – Cz. 2. – 242 s.
633. Historyk wobec źródeł. Historiografia klasyczna i nowe propozycje

metodologiczne / Pod ed. J. Kołbuszewski, R. Stobiecki. – Łódź: Wydawnictwo UŁ, 2010. – 276 s.

634. Hofman J. Ukraina, Litwa, Białorus w publicystyce paryskiej «Kultury» / J. Hofman. – Poznań: Forum naukowe, 2003. – 323 s.

635. Hubner P. Przebudowa nauk historycznych w Polsce (1947–1953) / P. Hubner // Przegląd Historyczny. – 1987. – № 3. – S. 451–479.

636. Jakowenko N. Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku / N. Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 342 s.

637. Jakowenko N. Druga strona lustra. Z historii wyobrażeń i idei na Ukrainie XVI–XVII wieku / N. Jakowenko. – Warszawa: Neriton, 2010. – 460 s.

638. Jenkins K. Życie w czasie, lecz poza historią; życie w moralności, lecz poza etyką // Pamięć, etyka i historia. Angło-amerykańska teoria historiografia lat dziewięćdziesiątych (antologia przekładów) /K. Jenkins. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2002. – S. 235–284.

639. Jergego Giedroycia rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów historycznych” / Red. S. Nowinowski, R. Stobiecki. – Łódź: Wydawnictwo UŁ, 2005.

640. Iggers G. G. Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge / G. G. Iggers. – Hannover; London: Wesleyan, 1997. – 198 s.

641. Iggers G. G. Historiografia XX wieku / G. G. Iggers. – Warszawa: PWN, 2010. – 200 p.

642. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. Shatan czy Mesjasz / J. Kaczmarczyk // Studia Historyczne.– Kraków: UJ, 1991. – T. 34. – № 3.– S. 369–384.

643. Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna ugoda czy nowa unia? / J. Kaczmarczyk // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica, 1994. – Warszawa: UW, 1994. – Z. 2. – S. 21–35.

644. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki na tle stosunków polsko-

ukraińskich: próba przełamania stereotypu / J. Kaczmarczyk // Богдан Хмельницький та його доба. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 1996. – С. 26–34.

645. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki i Jan Wyhowski wobec problemów wyznaniowych Rzeczypospolitej / J. Kaczmarczyk // Krakowskie zeszyty ukrajinoznawcze. – 1996–1997. – T. 5–6. – S. 125–132.

646. Kaczmarczyk J. Paweł Tetera-Mrorzkowski – najbardziej szlachecki z kozaków / J. Kaczmarczyk // Język, literatura, kultura, historia Ukrainy / Red. W. Mokry. – Kraków: UJ, 2003. – T. 8. – S. 301–315.

647. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Ugoda hadziacka – teoria i praktyka / J. Kaczmarczyk. – Kraków: UJ, 2007. – 186 s.

648. Kaczmarczyk J. Dla czego idea hadziacka była skazana na klęskę // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / J. Kaczmarczyk / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 53–68.

649. Kamiński A. Konfederacja sandomierska wobec Rosji w okresie poaltrastadzkim 1760–1709. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum 1969. – 287 s.

650. Kamiński-Sulima A. Historia Rzeczypospolitej Wielu Narodów 1505–1795: obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura / A. Kamiński Sulima. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – 243 s.

651. Kempa T. Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez Kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania Kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł) / T. Kempa // Między Zachodem a Wshodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego / Pod. red. J. Dumanowskiego, B. Dybasia, K. Mikulskiego, J. Porazińskiego i S. Roszaka. – Toruń: Adam Marszałtk, 2003. – S. 289–300.

652. Kempa T. Wobec kontreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobod wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa. – Toruń: Adam Msarszalek, 2007. – 624 s.

653. Kempa T. Problematyka wyznaniowa w ułudzie hadziackiej / T. Kempa // 300–lecie unii hadziackiej (1658– 2008) / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel, P. Krolla, M. Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 203–222.

654. Kieniewicz S. Historyk a świadomość narodowa / S. Kieniewicz . – Warszawa: PWN, 1982.

655. Kłochowski J. Europa Środkowo-Wschodnia w historiografii krajów regionu / J. Kłochowski. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1993. – 414 s.

656. Kłochowski J. Europa Środkowo-Wschodnia i jej historia / J. Kłochowski // Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr. hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60 rocznice jego urodzin. – Białystok: Wydawnictwo UB, 1995. – S. 11–114.

657. Kłochowski J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza/ J. Kłochowski. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998. – 326 s.

658. Kłochowski J. Ukraina w pracach Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie / J. Kłochowski. // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – T. 17–18. Spotkania Polsko-Ukraińskie. Studia Ucrainica / Pod red. S. Kozaka, – Warszawa 2004. – S. 170–181.

659. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672–1699 / D. Kołodziejczyk. – Warszawa: Polczek, 1994. – 246 s.

660. Kołodziejczyk D. Jak Kozacy państwo budowali, a lachy historię im pisali (Maciej Franz, Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI– XVII wieku, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, 2005, s. 476, mapy, ilustracje) / D. Kołodziejczyk // Przegląd Historyczny. – 2007. – T. 98. – Zesz.4. – S. 575– 586.

661. Komuda J. Wyprawa łojowska Janusza Radziwiłła w 1649 r. / J. Komuda // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremic Maciszewskiemu / Pod. red. M. Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2003. – S. 115–130.

662. Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej / W. Konopczyński. –

Warszawa, 1986.– Wyd. II. – 516 s.

663. Korzec P. Materiały do studiów nad historiografią Polski Ludowej / P. Korzec // *Zeszyty Historyczne Kultury*. – 1971. – № 20. – S. 43–58.

664. Kossarzecki K. Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657– 1659 / K. Kossarzecki // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2005.– Вип. 5. – С. 359– 391.

665. Kossarzecki K. Wyprawa korpusu kaztelana połockiego Jana Sosnowskiego pod Stary Bychów (lato–jesień 1659 roku) / K. Kossarzecki // *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od istorii do literatury* / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 140–156;

666. Kossarzecki P. Słuck wobec zagrożenia moskiewskiego i kozackiego podczas wojny z Moskwa w latach 1654–1667 / K. Kossarzecki // *Materiały do historii wojskowości*. – Pułtusk, 2004.– № 2. – S. 93–113.

667. Kossarzecki K. Kampania roku 1660 na Litwie / K. Kossarzecki. – Zabrze; Infortediyions, 2005. – 462 s.

668. Kossarzecki K. Wielkie Ksiestwo Litewskie wobec Ukrainy doby Iwana Mazepy. Próba porównania z okresem Bohdana Chmielnickiego i Iwana Wyhowskiego / K. Kossarzecki // *Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції* / Ред. кол. В. Щербак, П. Кравченко та ін. – С. 118–129.

669. Kościelniak K. Deklaracja łaski naszej urodzenemu hetmanowi i wojsku naszemu Zaporowskiemu / K. Kościelniak // *Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa* / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznan: Adam Marszalek, 2009. – S. 224–235.

670. Kridl-Valkenier E. Soviet Impact on Polish Postwar Historiography 1946–1950 / E. Kridl-Valkenier // *Journal of Central European Affairs*. – 1951–1952. – № 2. – Vol. 2. – S. 372–396.

671. Kridl-Valkenier E. The Rise and Decline Official Marxist Historiography in Poland 1945–1983 / E. Kridl-Valkenier // *Slavic Review*. – 1985. – Vol. 44. – S. 663–680.

672. Kridl-Valkenier E. Stalinizing Polish Historiography: What Soviet Archives Disclose / E. Kridl-Valkenier // *East European Politics and Societies*. – 1987. – Vol. 7. – S. 109–134.

673. Kroll P. Epoka „Ogniem i mieczem” w publikacjach naukowych ostatnich lat / P. Kroll // *Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego*. – Warszawa; DIG, 2000. – S. 173–178.

674. Kroll P. Próby porozumienia między Przechajospolimą a Kozaczyzną w latach 1654–1658. Przyczynek do genezy ugody hadziackiej / P. Kroll // *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej traducje. Studia i szkice* / Red. M. Wagner i J. Wojtasik. – Siedlce, 2004. – S. 125–139.

675. Kroll P. Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1658) – przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej / P. Kroll // *Materiały do historii wojskowości*. – Pułtusk, 2004. – № 2. – S. 113–132.

676. Kroll P. Od ugody hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolimą a Moskwą w latach 1658–1660 / P. Kroll. – Warszawa: WUW, 2008. – 452 s.

677. Kroll P. Unia hadziacka a upadek hetmana Iwana Wyhowskiego we wrzesniu 1659 roku / P. Kroll // *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)* / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa; DIG, 2008. – S. 439–458.

678. Kroll P. Moskwa wobec unii hadziackiej / P. Kroll // *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od istorii do literatury* / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 119–134.

679. Kroll P. Polsko-kozacka współpraca wojskowa w latach 1658–1659. Militarne aspekty unii hadziackiej / P. Kroll // *Studia historyczno-wojskowe*. – Zabze; Inforteditions, 2008. – Tom II za rok 2007. – S. 128–147.

680. Kroll P. Iwan Wyhowski / P. Kroll // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditons, 2010. – S. 254–276.

681. Kroll P. Postać i działalność Filipa Orlika w polskiej historiografii / P. Kroll // Пилип Орлик: життя, політика, тексти. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року / Відп. ред. Н. Яковенко. – Київ, 2011. – С. 143–159.

682. Kroll P. Instrukcja na rozmowy z Kozakami uchwalona na konwokacji warszawskiej 1658 roku / P. Kroll // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą / Pod. red. M. Drozdowskitgo, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 263–290.

683. Krząstek T., Majewski W., Nagielski M., Storozhenko I. S. Żółte Wody – 1648 / T. Krząstek, W. Majewski, M. Nagielski, S. Storozhenko. – Warszawa; DIG, 1999. – 186 s.

684. Kubala L. Oblężenie Zbaraża // Kubala L. Szkice historyczne / L. Kubala. – Warszawa; Kraków, 1901. – S. 111–169.

685. Kucharski W. Hadziacz – ugodą ostatniej szansy / W. Kucharski // Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznań; Adam Marszałek, 2009. – S. 181–207.

686. Kula W. Historia, zacofanie, rozwój / W. Kula. – Warszawa: PWN, 1983. – 214 s.

687. Kula W. Wokół historii / W. Kula. – Warszawa; PWN, 1988. – 306 s.

688. Leśniak F., Ryś J. Wielka Historia Polski 1506–1586 / F. Leśniak, J. Ryś. – Kraków; UJ, 1998. – T. 3. – 288 s.

689. Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych / H. Litwin // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie / Red. T. Chynczewska-Hennel i N.

Jakowenko. – Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2000. – S. 96–124.

690. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę, 1569–1648 / H. Litwin. – Warszawa; Semper, 2000. – 346 s.

691. Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569–1648 / H. Litwin. – Warszawa; DIG, 2010 – 246 s.

692. Litwin X. Posadami wielkich miast Ukrainę ozdobił. Rozwój pogranicznych majątków hetmana koronnego Stanisława Koniecpolskiego / H. Litwin // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / Pod. red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 209–220.

693. Łosson K. Idea państwa kozackiego w literaturze kancelistów / K. Łosson // *350-lecie unii hadziackiej (1658-2008)* / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 375–386.

694. Łosson K. Obraz konfliktu polsko-ukraińskiego w kronikach kozackich / K. Łosson // *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury* / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 297–316.

695. Łosson K. Stosunek państwa do religii w Hetmanacie kozackim / K. Łosson // *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków międzynarodowych ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / Pod. red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 851–862.

696. Łosson K. Komu miła całość Ojczyzny. Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670–1720) / K. Łosson. – Warszawa: Neriton, 2013. – 228 s.

697. Majewski W. Wałka z kozakami w latach 1591–1653 / W. Majewski // *Działania militarne w Polsce południowo-wschodniej* / Red. W. Wróblewski. – Warszawa: DIG, 2000. – C. 117–143.

698. Majgier B. Pierwsza Konstytucja dla Ukrainy Hetmana Filipa Orlika z 1710 roku / B. Majgier. – Przemyśl, 2005. – 146 s.

699. Markiewicz M. Historia Polski 1492–1795 / M. Markiewicz. – Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2009. – 758 s.
700. Matwijów M. Ostatni sejmy przed abdykacją Jana Kazimierza, 1667 i 1668 / M. Matwijów. – Wrocław: Ossolineum, 1992. – 248 s.
701. Matwijów M. Próba mediacji hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w konflikcie polsko-kozackim w latach 1653–1655 // Wrocławskie Studia Wschodnie. – 2001. – № 5. – S. 9–34.
702. Mądzik M. Wojny kozackie w polskiej historiografii przełomu XIX–XX wieku / M. Mądzik // Козацькі війни в історичній свідомості польського та українського народів / Ред. Д. Зашкільняк. – Львів, 1996. – С. 213–224.
703. Maroń J. Jan III Sobieski a Kozaczyzna / J. Maroń // Studia Wschodnie. Prace Historyczne. – Wrocław, 1993. – T. 2. – S. 39–48.
704. Mazepa and His Time: History, Culture, Society / Ed. Giovanna Siedina. – Allesandria, 2004. – 506 s.
705. Melnyk M. Religijny wymiar ugody w Hadziaczu. Spojrzenie wstecz / M. Melnyk // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury / Pod. red. P. Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 235–252.
706. Metodologiczne problemy narracji historycznej / Red. J. Pomorski. – Lublin: UMCS, 1990.
707. Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej / Red. J. Maternicki. – Rzeszów, 1998. – 287 s.
708. Michnik A. Spotkania z Giedroyciem: Jerzy Giedroyc. Redaktor, Polityk, Człowiek. – Lublin: UMCS, 2001. – 312 s.
709. Między Wschodem a Zachodem Rzeczpospolita XVI–XVIII w. Studia ofiarowane Zbigniewowi Wójcikowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / Pod red. T. Chynczewskiej-Hennel. – Warszawa: Wydawnictwa Fundacji "Historia pro Futuro", 1993. – 486 s.
710. Mieroszewski J. Materiały do refleksji i zadumy / J. Mieroszewski. – Paryż, 1976. – 242 s.
711. Milewski D. Kryzys wojskowości polskiej na przykładzie kampanii

żwanięckiej Jana Kazimierza // Barok. Historia. Literatura. Sztuka / D. Milewski. – Warszawa; Neriton, 2001. – R. VIII /1(15). – S. 95–110.

712. Milewski D. Kapitulacja Suczawy / D. Milewski // Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszowskiemu / Pod. red. M. Nagielskiego. – Warszawa; DIG, 2003. – S. 131–150.

713. Milewski D. Wyprawa na Suczawę 1653 / D. Milewski. – Zabrze: Inforteditions, 2007.

714. Mironowicz A. Krok w badaniach nad świadomością narodową społeczności dawnej Rzeczypospolitej / A. Mironowicz // Rocznik Podlaski. – 1991. – S. 307–313.

715. Mironowicz A. Prawosławia i unia za panowania Jana Kazimierza / A. Mironowicz. – Białystok: Ortdruk, 1997. – 286 s.

716. Mironowicz A. Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1998. – 206 s.

717. Mironowicz A. Sylwestr Kosow biskup białoruski, metropolita kijowski / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1999. – 246 s.

718. Mironowicz A. Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2001. – 304 s.

719. Mironowicz A. Tolerancja wyznaniowa na kresach wschodnich Rzeczypospolitej / A. Mironowicz // Między Wschodem a Zachodem Studii z dziejów Rzeczypospolitej nowożytnej / Pod. red. J. Staszewskiego, K. Mikulskiego, J. Dumanowskiego. – Toruń: Adam Marszałek. – 2002. – S. 339–347.

720. Mironowicz A. Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003. – 314 s.

721. Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej / A. Mironowicz. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2003. – 246 s.

722. Mironowicz A. Kwestia prawosławia w ustaleniach hadziackich i konstytucji zatwierdzającej / A. Mironowicz // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 171–202.

723. Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych / Red. M. Dygo, S. Gawlas, H. Grała. – Warszawa: DIG, 1999. – 220 s.

724. Nagielski M. Rokosz Jerzego Lubomirskiego w 1665 roku / M. Nagielski. – Warszawa: WUW, 1994. – 256 s.

725. Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom / M. Nagielski // Przegląd Wschodni. – 1998. – T. V. – Z. 3. – S. 413–434.

726. Nagielski M. Chorągiew dworzańska Jana Kazimierza podczas dwóch batalii kozackich 1649–1651 / M. Nagielski // Gospodarka, Ludzie, Władza, Studia historyczne ofiarowane Juliuszowi Łukaszewiczowi w 75 rocznice urodzin / Red. M. Kopczyński, A. Mączak. – Warszawa: PWN, 1998. – C. 117–122.

727. Nagielski M. Regestr Dworzan JKM Pocztów pod chorągiew benedyktowaną turkusową, adamaszkową, podwiezionych w Warszawie, w Lublinie i pod Sokalem na wyprawę beresteczką 1651 r. / M. Nagielski // Gospodarka, Ludzie, Władza, Studia historyczne ofiarowane Juliuszowi Łukaszewiczowi w 75 rocznice urodzin / Red. M. Kopczyński, A. Mączak. – Warszawa: PWN, 1998. – S. 123–128.

728. Nagielski M. Armia koronna wobec sojuszu kozacko-tatarskiego w latach 1648–1654 / M. Nagielski // Rzeczpospolita w dobie Trylogii. Katalog wystawy 15–31 III 1999 organizowanej przez AGAD w Warszawie. – Warszawa, 1999. – S. 17–26.

729. Nagielski M. Relacje Zbaraskie z Księgi pamiętniczej Jakuba Michałowskiego a "Ogniem Mieczem" Henryka Sienkiewicza / M. Nagielski // Epoka "Ogniem i Mieczem" we współczesnych badaniach historycznych / Red. M. Nagielski. – Warszawa: DIG, 2000. – S. 155–172.

730. Nagielski M. Obłężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-

tatarskie w maju 1651 roku / M. Nagielski // *Barok: Historia. Literatura. Sztuka.* – Warszawa: Neriton, 2001. – R. VIII /1(15). – S. 185–197.

731. Nagielski M. Stan badań nad Kozaczyzną w świetle historiografii polskiej i ukraińskiej / M. Nagielski // *Polska historiografia wojskowa. Stan badań i perspektywy rozwoju* / Pod redakcją Henryka Stańczyka. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – S. 240–245.

732. Nagielski M. Przeobrażenia w armii koronnej w dobie walk z powstaniem B.Chmielnickiego / M. Nagielski // *Miedzy Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*. – Toruń: Adam Marszałek, 2002. – S. 308–335.

733. Nagielski M. Armia Koronna w latach 1651–1653, cz. 1. Armia koronna od Beresteczka (VI 1651) do Batohu (V 1652) / M. Nagielski // *Studia i materiały do Historii Wojskowości.* – Białystok, 2003. – T. XI. – C. 25–48.

734. Nagielski M. Bitwa pod Warszawa 1656/ M. Nagielski. – Warszawa: Bellona, 2007. – 216 s.

735. Nagielski M. Trudna droga pojednania. Od powstania Bohdana Chmielnickiego do unii hadziackiej / M. Nagielski // *Mówia wieki.* – 2008. – № 9. – S. 8–11.

736. Nagielski M. Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709 / M. Nagielski // *Іван Мазепа та його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції* / Упор. В. Щербак. – Київ: Темпора, 2008. – С. 72–99.

737. Nagielski M. Pospolite ruszenie szlachty w świetle kampanii zborowskiej i beresteckiej przeciwko kozakom (1649–1651) / M. Nagielski // *Studia historyczno-wojskowe.* – Zabrze: Inforteditions, 2009. – Tom III. – S. 94–112.

738. Nagielski M. Mity a rzeczywistość przebiegu kampanii zborowskiej 1649 r. / M. Nagielski // *Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa* / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznań: Adam Marszałek, 2009. – S. 135–163.

739. Nagielski M. Kozaczyzna i jej rola w dziejach Rzeczypospolitej /

M. Nagielski // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 13–59.

740. Nagielski M. Bohdan Chmielnicki / M. Nagielski // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 222–253.

741. Nagielski M. Druga wojna domowa w Polsce. Z dziejów polityczno-wojskowych Rzeczypospolitej u schyłku rządów Jana Kazimierza Wazy / M. Nagielski. – Warszawa: Neriton, 2011. – 374 s.

742. Nagielski M. Dzieje upadku hetmana zaporoskiego Iwana Wyhowskiego w świetle korespondencji z 1659 r. / M. Nagielski // Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze stolicą Apostolską i Ukrainą / Pod. red. M. Drozdowskiego, W. Walczaka i K. Wiszowatej-Walczak. – Białystok: Instytut badań nad dziedzictwem kulturowym Europy, 2012. – S. 243–262.

743. Nagielski M. Wkład militarny Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie walk z powstaniem kozackim B. Chmielnickiego w 1648–1651/ M. Nagielski // Lietuvos Didziosios kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: Tautu Atminties vietos. – Vilnius, 2013. – S. 151–170.

744. Nagielski M. Pamięć i historiografia. Przypadek wojen polsko-kozackich w świetle filmu i historiografii / M. Nagielski // Dialog kultur pamięci w regionie ULB / Pod. red. A. Nikzentaitisa i M. Kopczyńskiego. – Warszawa, 2014. – S. 255–262.

745. Oblicza przeszłości. Zbiór rozpraw pod redakcją Wojciecha Wrzoska. – Bydgoszcz: Oficyna Wydawnicza Epigram,, 2011. – 485 s.

746. Ochmann-Staniszevska S. Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimierza Wazy // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych / Pod. red. M. Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2000. – S. 45–52.

747. Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy. Prawo – doktryna – praktyka. – Wrocław: Osolineum, 2000. – T. 1. – 595 s.

748. Odkrywanie modernizmu. Przekłady i komentarze / Red. R. Nycz. – Kraków: Universitas, 2004. – 576 c.

749. Ortega y Gasset J. Galileizm historii / J. Ortega y Gasset. – Warszawa: Neriton, 1993. – 346 s.

750. Osadczyk B. Rola Jerzego Giedroyc'a w stosunkach polsko-ukraińskich / D. Osadczyk // Jerzy Giedroyc: redaktor, człowiek, polityk. / Zebrał, do druku przygotował i wstępem poprzedził Krzysztof Pomian. – Lublin: UMCS, 2001. – C. 146–165.

751. Ossoliński Ł. Cudnów – Słobodyszczce 1660 / Ł. Ossoliński. – Zabrze: Inforteditions, 2006. – 218 s.

752. Ossoliński Ł. Rzecz o hetmanie Wyhowskim / Ł. Ossoliński – Warszawa: Bellona, 2009. – 246 s.

753. Ostapczuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids / V. Ostapczuk // Oriente Moderno. – The Ottomans and the Sea. – 2001. – № XX. – P. 23– 95.

754. Piątkowski Ł.. Wojny polsko-kozackie XVII wieku w historiografii polskiej okresu międzywojennego // Козацькі війни в історичній свідомості польського та українського народів / Ł. Piatkowski / Red. Д. Зашкільняк. – Львів, 1996. – С. 225–245.

755. Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII wieku / J. Perdenia . – Wrocław: Ossolineim, 1963. – 234 s.

756. Perdenia J. Hetman Piotr Doroszenko a Polska / J. Perdenia. – Kraków: Universitas, 2000. – 502 s.

757. Płowy D. Od Konstantinowa do Pilawiec. Działania wojenne na ziemiach ukraińskich od czerwca do września 1648 roku / D. Płowy. – Zabrze; Tarnowskie Góry: Inforteditions, 2012. – 224 s.

758. Podhorodecki L. Zarys dziejów Ukrainy / L. Podhorodecki. – Warszawa: Bellona, 1976.– T. I. – 246 s. – T. 2. – 232 s.

759. Podhorodecki L. Sławne bitwy Polaków / L. Podhorodecki. – Warszawa:

Bellona, 1997. – 324 s.

760. Podhorodecki L. Stefan Czarniecki/ L. Podhorodecki. – Warszawa: Bellona, 1998. – 224 s.

761. Polskie Porozumienie Niepodległościowe. Wybór tekstów / Opracowanie Łukasz Bertram. – Warszawa: Karta, 2012. – 186 s.

762. Pomian G. Wizja Polski na łamach Kultury 1947–1979 / K. Pomian. – Lublin: UMSC, 1999 – 420 s.

763. Pomorski J. Historyk i metologia / J. Pomorski. – Lublin: UMSC, 1991 – 276 s.

764. Pomorski J. Czy csientyzm w historiografii końca XX wieku jest całkiem „passe” / J. Pomorski // *Historica*. – 2000. – T. XXX. – S. 125–151/

765. Pomorski J. Jerzego Giedroyc'a rozumienie historii/ J. Pomorski // Jerzego Giedroyc'a rozrachunki z historią i polityką. Studia i szkice w czterdziestą rocznicę „Zeszytów historycznych” / Red. S. Nowinowski, R. Stobiecki. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2005 – S. 7–19.

766. Postmodernizm a filozofia. Wybór tekstów / Red S. Czerniak. – Warszawa: PWN, 1996. – 506 s.

767. Postmodernizm. Antologia przekładów / R. Nycz. – Kraków: Baran i Suszczyński, 1997. – 438 s.

768. Radomski A. Kultura – Tekst – Historiografia / A. Radomski. – Lublin: UMSC, 1999. – 278 s.

769. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651) / Oprac. M. Nagielski. – Warszawa: Viking, 1999. – 430 s.

770. Rogowicz M. Bitwa pod Zbarażem 1649 / M. Rogowicz. – Oświęcim: Napoleon, 2013. – 196 s.

771. Romański R. Cudnów 1660 / R. Romański. – Warszawa: Bellona, 1996. – 184 s.

772. Romański R. Kozaczyzna/ R. Romański. – Warszawa: Bellona, 1999. – 226 s.

773. Pomanski R. *Wojny Kozackie. Od Zbaraża do ugody perejasławskiej* / R. Romański. – Warszawa: Bellona, 2005 – 232 s.
774. Pomanski R. *Beresteczko* / R. Romański. – Warszawa: Bellona, 2007. – 240 s.
775. Romański R. *Cudnów 1660. Polskie zwycięstwo u schyłku potęgi* / R. Romański. – Warszawa: Bellona, 2008. – 216 s.
776. Romański R. *Księżę Jeremi Wiśniowiecki* / R. Romański. – Warszawa: Bellona, 2009. – 344 s.
777. Rutkowski T. P. *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne* T. P. Rutkowski. – Warszawa: WUW, 2007. – 488 s.
778. Samsonowicz H, Wyczański A, Tazbir, J., Staszewski J., Kizwalter T., Nałęcz T., Paszkowski A., Chwalba A. *Polska na przestrzeni wieków* / H. Samsonowicz, A. Wyczański, J. Tazbir, J. Staszewski, T. Kizwalter, T. Nałęcz, A. Paszkowski, A. Chwalba. – Warszawa: PWN, 2006. – 802 s.
779. Samsonowicz H. *Dwie koncepcje historii Polski* / H. Samsonowicz. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007. – 18 s.
780. Sawicki M. *Seimiki ruskie wobec ugody hadziackiej w 1658 roku?* V. Sawicki // *W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury* / Pod red. Piotra Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 135–139.
781. Serczyk W. A. *Hajdamacy* / W. A. Serczyk. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1972. – 267 s.
782. Serczyk W. *Historia Ukrainy* / W. A. Serczyk. – Wrocław: Ossolineum, 1979. – 312 s.; wyd. 2. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1990. – 364 s.; wyd. 3. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 2001. – 408 s.; wyd. 4. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum. – 444 s.
783. Serczyk W. A. *Uniwersalne wzorce w rzeczywistości kozackiej (w poszukiwaniu ukraińskiej państwowości)* / W. A. Serczyk // *Przegląd Wschodni*. – 1998. – T. V. – Z. 1 (17). – S. 17–25.
784. Serczyk W. A. *Ukraina – film, powieść, rzeczywistość* / W. A. Serczyk // *Epoka Ogniem i mieczem we współczesnych badaniach historycznych*. Zbiór

- studiów pod redakcją Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2000. – S. 15–18.
785. Serczyk W. A. Granice Ukrainy w kronikach ruskich i kozackich XVII–XVIII wieku / W. A. Serczyk // *Aere Perennius. Profesorowi Gerardowi Labudzie dnia 28 XII 2001 roku w hołdzie* / Red. M. Staniszewski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2001. – S. 131–142.
786. Serczyk W. A. Wpływ czynników zewnętrznych na formowanie się świadomości państwowej Kozaczyzny / W. A. Serczyk // *П’ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. Частина 1.* – Чернівці, 2003. – С. 145–148.
787. Serczyk W. A. Połtawa 1709 / W. A. Serczyk. – Warszawa: Bellona, 2004. – 218 s.
788. Serczyk W. A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku / W. A. Serczyk. – Kraków: Avalon, 2008. – 362 s.
789. Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie, Dzieje Kozaczyzny 1648–1651 / W. A. Serczyk. – Kraków: Avalon, 2009. – 384 s.
790. Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego 1869–1969 / Pod. red. C. Bobińskiej. – Kraków: UJ, 1969. – 288 s.
791. Stangreciuk M. Udział kozaków w polityce dynastycznej króla Jana III Sobieskiego / M. Stangreciuk // *Od Zborowa do NATO. Studia z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa* / Red. M. Franz, K. Pietkiewicz. – Poznań: Adam Marszałek, 2009. – S. 266–307.
792. Stobiecki R. Historia pod nadzorem. Spory o nowy model historii w Polsce (druga połowa lat czterdziestych – początek lat pięćdziesiątych) / R. Stobiecki. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1993. – 214 s.
793. Stobiecki R. Między kontynuacją a dyskontynuacją. Kilka uwag na temat powojennych dziejów polskiej nauki historycznej / R. Stobiecki // *Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej* / J. Maternicki. – Rzeszów, 1998. – S. 254–291.
794. Stolicki J. Elity Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny w latach 1669–

1670/ J. Stolicki // Україна та Росія: проблеми соціокультурних відносин. Збірник наукових праць / Відп. ред. В. А. Смолій. – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. – С. 252–267.

795. Stradomski J. Postanowienia hadziackie w świetle katolicko-unicko-prawosławnej polemiki religijnej XVI-XVII wieku. / J. Stradomski // 350-lecie unii hadziackiej (1658-2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 273–291.

796. Subtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason / O. Subtelny // Harvard Ukrainian Studies. – 1978 – Vol. 2. – N.2. – P.158 –183.

797. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native Nobilities and Foreign Absolutism, 1500–1715 / O.Subtelny. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.

798. Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku / M. Szwaba // Studia Wschodnie. Prace Historyczne. – Wrocław, 1993. – T. II. – S. 18–44.

799. Sysyn F. The Jewish factor in Khmelnycky's Uprising / F. Sysyn // Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective / Ed. P. Potichnyj and H. Aster. – Edmonton: CIUS, 1990. – P. 43–54.

800. Sysyn F. War der Chmel'nycky – Aufstand eine Revolution? Eine Charakteristik der "grossen ukrainischen Revolte" und der Bildung des Kosakischen Het'manstaates / F. Sysyn // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1995. – № 43. – P. 1–18.

801. Śledziński K. Zbaraż 1649 / K. Śledziński. – Warszawa: Bellona, 2005. – 226 s.

802. Tazbir J. Polityczne meandry Jerzego Nemiryca // Przegląd Historyczny. – 1984. – T. LXXV. – Z. 1. – S. 23–37.

803. Tazbir J. Państwo bez stosów i inne szkice: Prace wybrane / J. Tazbir. – Kraków: UJ, 2001. – 436 s.

804. Tazbir J. Polska przedmurzem Europy / J. Tazbir. – Warszawa: DIG, 2004. – 234 s.

805. Tazbir J. Ugoda hadziacka jako utopia szlachecka / J. Tazbir // 350-lecie

unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa, 2008. – S. 23–34.

806. Tomkiewicz W. Unia hadziacka / W. Tomkiewicz // Sprawy Narodowościowe. – 1937. – R. XI. – № 1–2. – S. 29–36.

807. Topolski J. Metodologia historii / J. Topolski. – Warszawa: PWN, 1968. – 364 s.; Wyd. 2 – Warszawa: PWN, 1973. – 388 s.; Wyd. 3. – Warszawa: PWN, 1984. – 402 s.

808. Topolski J. Prawda i model w historiografii / J. Topolski. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1982. – 342 s.

809. Topolski J. Teoria wiedzy historycznej / J. Topolski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1983. – 318 s.

810. Topolski J. Historia jako nauka po postmodernizmie / J. Topolski // Pamięć, etyka i historia. Angło-amerykańska teoria historiografii lat dziewięćdziesiątych (Antologia przekładów) / Pod red. Ewy Domańskiej. – Poznań, 2002. – S. 31–36.

811. Topolski J. Polska w czasach nowożytnych. Od środkowoeuropejskiej potęgi do utraty niepodległości (1501–1795) / J. Topolski // Polska. Dzieje narodu, państwa i kultury / Pod red. J. Topolskiego. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1994. – T. 2. – S. 180–489.

812. Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej / J. Topolski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1995. – 396 s.

813. Ujma M. „La Gazette” wobec konfliktu o Ukrainę w drugiej połowie XVII wieku / M. Ujma // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury / Pod red. Piotra Borka. – Kraków: Collegium Columbinum, 2008. – S. 107–118.

814. Wagner M. Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca / M. Wagner. – Siedlce: Akademia Podlaska, 1997. – Cz. 2. – 458 s.

815. Wagner M. Działania dywizji oboznej koronnej Andrzeja Potockiego na Ukrainie w 1659 roku / M. Wagner // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 401–412.

816. Wagner M. W cieniu szukamy jasności chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696) / M. Wagner. – Siedlce: Akademia Podlaska, 2002. – 448 s.

817. Wagner M. Wojna polsko-turecka 1672–1776 / M. Wagner. – Zabrze: Inforteditions, 2009. – T. 1– S. 358s.; T. 2. – 298 s.

818. Wagner M., Kroll P. Piotr Doroszenko / M. Wagner // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 330–352.

819. Wagner M. Iwan Dymytrowicz Sirko ataman koszowy (ok. 1618–1680) / M. Wagner // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 366–373.

820. Wagner M. Eustachy (Ostap) Hohol nakazny hetman Prawobrzeża (zm. 1679) / M. Wagner // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 374–385.

821. Wagner M. Stefan Kunicki hetman kozacki na Prawobrzeżu / M. Wagner // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 386–393.

822. Wagner M. Anrdej Mohyla hetman na Prawobrzeżu (zm. 1689) / M. Wagner // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010.– S. 394–399.

823. Wagner M. Hryshko (Hrehory Ivanowicz) nakażny hetman prawobrzeżnej Kozaczyzny (ok. 1650–1694) / M. Wagner // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010.– S. 400–406.

824. Wagner M. Semen Palij pułkownik chwastowski (pk. 1640–1710) / M. Wagner // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010.– S. 407–414.

825. Wagner M. Samuś (Samuel Iwanowicz) nakazny hetman prawobrzeznej Kozaczyzny (zm. 1713/1715) / M. Wagner // *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej* / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 415–419.

826. Warner M. Iwan Mazepa hetman kozacki (ok. 1639–1709) / M. Wagner // *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej* / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S. 420–428.

827. Wagner M. Filip Orlik hetman kozacki (1672–1742) / M. Wagner // *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej* / Pod. red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze: Inforteditions, 2010. – S.429–434.

828. Wandycz P. Cena wolności. Historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności / P. Wandycz. – Kraków: Znak, 1995. – 500 s.

829. White H. Poetyka pisarstwa historycznego / White. – Kraków: Znak, 1999. – 416 s.

830. Widacki J. Książ Jarema / J. Widacki. – Kraków: Universitas, 1997. – Wyd. 2. – 346 s.

831. Wisner H. Król i car: Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku / H. Wisner. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1995. – 342 s.

832. Wisner H. Władysław IV Waza / H. Wisner. – Wrocław; Warszawa; Kraków: PWN, 1997. – 238 s.

833. Wisner X. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza / H. Wisner // *Україна в Центральній–Східній Європію Студії з історії XI– XVIII ст.* – Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 182–196.

834. Wisner X. Janusz Radziwiłł 1612–1655. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski / H. Wisner. – Warszawa: Neriton, 2000. – 386 s.

835. Wisner H. Najjasniejsza Rzeczpospolita. Szkice z czasów Zygmunta III i Władysława IV Wazy/ H. Wisner. – Warszawa: Neriton, 2001. – 278 s.

836. Wisner H. Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV / H. Wisner. – Warszawa: Neriton, 2002. – 312 s.

837. Wiszowata-Walczak K. Nuncjusz jednej misji. Pior Vidoni – nuncjusz w Rzeczypospolitej 1652–1660 / K. Wiszowata-Walczak // 350-lecie unii hadziackiej (1658–2008) / Pod red. Terezy Chynczewskiej-Hennel, Piotra Krolla i Mirosława Nagielskiego. – Warszawa: DIG, 2008. – S. 291–304.

838. Wojtasik J. Wojsko JKM i Rptej zaporoskie w dobie króla Jana III Sobieskiego / J. Wojtasik // Od Zółkiwskiego do Petlury. Z dziejów stosunków polsko–ukraińskich od XVI do XX wieku / Red. J. Wojtasik. – Warszawa: DIG, 2000. – S. 64–81.

839. Wołoszyn J. W. Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696 / J. W. Wołoszyn. – Warszawa: WUW, 2003. – 386 s.

840. Wójcik Z. Traktat Andrusowski i jego geneza / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1959. – 328 s.

841. Wójcik Z. Z dziejów organizacji dyplomacji polskiej w drugiej połowie XVII wieku / Z. Wójcik // Polska służba dyplomatyczna XVI–XVII wieku / Red. Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1966. – S. 254–296.

842. Wójcik Z. Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1968. – Wyd. III. – 216 s.

843. Wójcik Z. Jan Sobieski 1629–1699/ Z. Wójcik. – Warszawa, 1983; Wyd. drugie. – Warszawa: PWN, 1994. – 318 s.

844. Wójcik Z. Wielkie Księstwo Litewskie wobec Szwecji, Rosji i powstań kozackich / Z. Wójcik // Przegląd Wschodni. – Warszawa, 1992. – T. 1. – Z. 3. – S. 534–579.

845. Wójcik Z. Jan Kazimierz Waza/ Z. Wójcik. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Ossolineum, 1997. – 289 s.

846. Wójcik Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku (Prawo, Programy, Praktyka Polityczna) / Z. Wójcik // Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia LXVI. – Wrocław, 1998. – S. 59–74.

847. Wójcik Z. Wojny kozackie w dawnej Polsce / Z. Wójcik. – Warszawa: PWN, 1999. – 228 s.

848. Wrzosek W. Historia – Kultura – Metafora. Powstanie nieklasycznej historiografii / W. Wroszek. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1995. – 170 s.

849. Wrzosek W. O myśleniu historycznym / W. Wroszek. – Bydgoszcz: Epigram, 2009. – 143 s.

850. Wrzosek W. History – Culture – Metaphor. The Faces of Non-Classical Historiography / W. Wroszek. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1997. – 155 p.

851. Zarys historii Polski / Red. J. Tazbir. – Warszawa, 1979. – 467 s.

852. Z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej. Księga pamiątkowa ofiarowana prof. dr. hab. Władysławowi A. Serczykowi w 60 rocznicę jego urodzin / Pod. red. T. Kubisza. – Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 1995. – 516 s.